

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXIII. kötet 2. szám

Budapest, 1971

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajesy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

Nyelvelméleti kérdések

I

A nyelv elmélete és a filozófia. Tudománytörténeti vázlat

A nyelv, mint a gondolatok megformálásának és kicserélésének eszköze, a társadalmiság egyik legfontosabb és legáltalánosabb megnyilvánulása, a társadalmi élet nélkülözhetetlen feltétele. E tény — ahogyan az antik filozófia sok fontos megállapítása is tanúsítja — már régen felismerték a gondolkodás történetében. Mégis azt lehet mondani: csak a XX. században került a nyelv igazán a filozófiai kutatások centrumába.

Mint ismeretes, a modern polgári gondolkodás nagy befolyású, tudományfilozófiai áramlatai (főleg a logikai pozitivizmus és a mai angolszász iskolák) az ismeretelméletre redukálták a filozófiát, sőt nem egyszer ennél is tovább mentek: egyedül a nyelvet ismerve el a kutatás jogos tárgyának. Ennek a túlzásnak nem nehéz felismerni a kapitalista berendezkedés és a polgári világnézet válságában rejlő okait, de nem hanyagolhatjuk el tudományelméleti gyökereit sem. A matematika és a logika fejlődése során felmerült halmazelméleti antinómiák interpretálása mutatta meg, hogy el kell választani a kutatás eszközeként szereplő nyelvet a kutatás tárgyául szolgáló nyelvtől. Ebből a szempontból főleg a RUSSELL-féle paradoxon volt jelentős, melynek lingvisztikai analogonja a „krétai hazug” néven ismert szofista eredetű logikai játék. Annak a felismerésnek alapján, hogy a nyelv a kutatás tárgya is, a neopozitivizmus olyan gondolatokat vetett fel, melyek — ha önmagukban nem is álltak helyt — előbbre vitték a nyelvről való filozofálást (sokszor éppen azért, hogy ellenvetéseket, kritikai reflexiókat váltottak ki). A szigorú értelemben vett *logikai pozitivizmus* felbomlásából született mai *analitikus irányzatok* szintén komoly figyelmet érdemelnek. Míg WITTGENSTEINnek az ideális nyelv rekonstruálása volt a fő törekvése, s míg CARNAP is mesterséges szintaktikai, majd szemantikai rendszerek előállításán fáradozott, az analitikusok a mindennapi nyelv vizsgálatára tértek át. Márpedig a mindennapi, tehát a reális, beszélt nyelv a „tudat anyagi burka”, az a közeg, melyben egyáltalán megvalósul a nyelv és gondolkodás egysége.

A matematika és a logika problémáiból kiinduló, európai eredetű (s Amerikába csak később átkerült) pozitivisták iskola mellett van egy speciális amerikai forrása is annak a fejlődésnek, mely a nyelv problémáinak filozófiai tárgyalásához vezetett. A *szemiotika* tudományának Peirce-féle megalapozására kell utalnunk, melyből a neopozitivizmus fejlődésében új szakaszt jelentő 1938-as MORRIS-tanulmány is táplálkozik.¹ A szemiotika mellett jelentősek az *információelméleti* és *kommunikációelméleti* kutatások is, melyek a 30-as évektől

¹ Foundations of the Theory of Signs: International Encyclopedia of Unified Science I. Chicago, 1938.

kezdve főleg a tömegkommunikációs eszközök, illetve általában a modern technika elterjedésének ösztönzésére bontakoztak ki. A nyelvfilozófia számára további indítást jelentettek Amerikában az *etnológia* új eredményei, illetve az etnológiai és a konkrét nyelvészeti kutatások összefonódásából származó elméletek, melyek közül kiemelkedő szerepet játszik az amerikai indián nyelvek és az indoeurópai nyelvek összevetésére támaszkodó SAPIR—WHORF-féle hipotézis, más néven: a *nyelvi relativizmus* doktrínája. E doktrína értelmében egy adott nyelv struktúráképződményei megfelelő világképet határoznak meg. Bár világos, hogy ez az állítás elhibázott, témánk vonatkozásában igen fontos szerepet játszik, mert elhibázott voltában is olyan problémát vet fel, mellyel a marxista filozófiának szintén szembe kell néznie.

A nyelv természetének megvilágításához egészen más vonatkozásban, rendkívül nagy mértékben járult hozzá a *szovjet pszichológia*. Azok közül a szaktudományok közül, melyekre a nyelvről szóló filozófiai elmélet támaszkodhat, a marxista filozófia jórészt a pavlovi reflexelmélet tételeit általánosította, s építette a maga rendszerébe. A második jelzőrendszerrel szóló pavlovi tanítás elévülhetetlen érdemei közismertek, mégsem lehet elhallgatni a következő problémát. Azzal, hogy a szót a jelzések jelzésének fogta fel, PAVLOV a szónak a megjelölt dologhoz való viszonyát tekintette a nyelv-probléma kulcsának. Így kiiktatta megfontolásainak köréből a nyelv elsődleges társadalmi dimenzióját, illetve „elvágtá a nyelvi rendszeren belüli viszonyok vizsgálatának útját”.² Ugyanakkor felfogásának filozófiai általánosítása, a marxista filozófia rendszerébe való beépítése anélkül történt meg, hogy a nyelvvel foglalkozó egyéb szaktudományokkal, többek között a nyelvtudománnyal (az általános nyelvészettel) összevetették volna. Nem szeretnénk PAVLOVnak mint fiziológusnak és mint materialista pszichológusnak történeti érdemeit csökkenteni, vagy szembeállítani PAVLOVOT és VIGOTSKIJT, de megjegyezzük, hogy VIGOTSKIJ a szójelentést a szónak a nyelvi struktúrában elfoglalt helyeként fogta fel, s ezzel nemcsak a nyelv belső természetének pontosabb, a nyelvtudománnyal is jobban összhangban álló leírását adta, de közelebb került a fogalom-képzés műveletének, a nyelv és gondolkodás kölcsönös összefüggésének megértéséhez is.

Az eddigiek során utalásszerűen megemlítettük azt a néhány szaktudományt, melynek fejlődése részint kiváltotta, részint lehetővé tette, hogy a nyelv a filozófia érdeklődésének is középpontjába kerüljön. Nem szoltunk viszont magáról a *nyelvtudományról*.

A nyelvtudomány a XX. században hatalmas fejlődést tett meg, s a leg-egzaktabb társadalomtudományok sorába emelkedett. Annál inkább furcsa, hogy eredményeit a marxista filozófia kevésbé általánosította, szívta magába, mint más tudományok megállapításait. Még furcsább, hogy éppen a nyelvről való filozófiai elmélet kialakításakor nem támaszkodtak a lingvisztikára, mely egyébként a Szovjetunióban mindig nagy megbecsülésnek örvendett, s eredményeiben nem maradt el a pszichológia mögött.

De az említett megfontolásoktól függetlenül is felmerül annak a szükségessége, hogy a nyelvtudomány eredményeit jobban vonjuk be a marxista filozófia általánosításainak körébe. Ma már kialakultak azok a filozófiai diszciplínák, melyek egy-egy szaktudománynak az illető tudomány szűkebb kere-

² KISS JÁNOS, Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei: *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/6. 1008. 1.

tein túlmutató, világnézeti konzekvenciáit tárgyalják, általánosítják. Ilyen diszciplínák azok, melyeket *a fizika, a biológia stb. filozófiai problémái* néven ismerünk. Miért éppen a nyelvtudomány lenne kivétel? Az a nyelvtudomány, amely megállapításainak és módszereinek komolyságával más tudomány-
szakok számára is példát mutatott, s mely egyébként — különösen SAUSSURE óta — erősen „filozófiai hajlamú”. Csak egyet lehet érteni E. ALBRECHT professzorral, amikor egy olyan marxista „nyelvfilozófia” megalkotásának feladatáról beszél, mely „a nyelv legáltalánosabb értelemben vett filozófiai problematikáját” tárgyalva elemzi a nyelvészet fogalmait, elméletét, metodológiáját, s mint ilyen, hasonlítja a „valamennyi filozófiai speciál-diszciplínához, azokhoz, melyek a matematika, a fizika, a pszichológia stb. filozófiai problémáit kutatják”.³

Azt mondtuk, a nyelvészet SAUSSURE óta „erősen filozófiai hajlamú”. E kijelentés arra kötelezne, hogy áttekintsük a XX. századi lingvisztika fejlődésének főbb tendenciáit, s megmutassuk azokat az elemeket, melyek szinte a filozófiai általánosítás síkján mozognak. Mivel a feladat messze meghaladja tanulmányunk kereteit, elegendő, hogy SAUSSURE legfontosabb tételeire emlékeztessünk.

SAUSSURE — mint ismeretes — megalkotta az egyedi beszédaktus individuális jellegét kifejező *parole* és a társadalmi intézményként definiált *langue* fogalmát, s kijelentette, hogy „a nyelv forma és nem szubsztancia”.⁴ Ezzel arra utalt, hogy a nyelvi rendszerben nem az egyes terminusok, hanem a köztük fennálló, kölesönösen egymástól függő relációk rendelkeznek prioritással. Következő fontos gondolata a jel meghatározása volt, mely egyrészt a *signifiant* és *signifié* megkülönböztetését foglalta magában, másrészt azt a felismerést, hogy bármely signifiant csak a saját síkján elhelyezkedő összes többi signifianthoz való oppozíciós viszonyában hordoz egy meghatározott signifiét, tehát jelentést. Emellett nem szabad elfelejteni, hogy SAUSSURE meghirdette a *szemiológia* programját, amennyiben a nyelvtudományt a jelekről szóló — még megalkotásra váró — általános tudomány részeként fogta fel.

Meg kell jegyezni, hogy a francia strukturalizmus napjainkban SAUSSURERE hivatkozva igyekszik megalkotni a szemiológia elméletét, azt az elméletet, melyet PEIRCE és MORRIS nyomán az amerikai és szovjet iskolák *szemiotikának* hívnak. De paradox helyzet áll elő, mert a nyelvet oly mértékben abszolutizálják, hogy SAUSSURE-rel épp ellentétben a szemiológiát tartják a nyelvtudomány részének.⁵ Ebben persze kifejezésre jut az a felismerés, hogy csak akkor lehet bármely jelrendszert megkonstruálni, ha már létezik a nyelv, a signifiék univerzümának ez az egyetlen hordozója. Az a tény azonban, hogy minden jelrendszer a nyelvre támaszkodik, nem jelenti, hogy a nyelvnek van konstitutív szerepe vagy hatalma, s e rendszerek teljesen a nyelv alapján magyarázhatók. Csak utalunk arra, hogy U. Eco a szemiológiáról szóló munkájában meggyőzően bizonyítja be azt a tételt, melynek értelmében „a jelrendszerek tanulmányozása nem függ szükségképpen a nyelvészettől”.⁶ Ebben ő marad hű

³ E. ALBRECHT, *Sprache und Erkenntnis*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1967. 24. l.

⁴ F. DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp. 1967. 155. l.

⁵ „A szemiológia a nyelvtudomány kis része” — mondja R. BARTHES. (*Éléments de Sémiologie*: vö. *Le degré zéro de l'écriture*; Gonthier, Paris, 1964. 81. l.).

⁶ UMBERTO Eco, *La struttura assente*. Bompiani, Milano, 1968. 384. l.

SAUSSURE-höz, aki félreérthetetlenül szögezi le, hogy „a nyelvtudomány csak része ennek az általános tudománynak”,⁷ már mint a szemiológiának.

A szemiológia és a nyelvtudomány viszonyának e félreérthetetlen tisztázása mellett a fentebb idézettek közül SAUSSURE-nek azt az útmutatását tartjuk filozófiai szempontból fontosnak, mely a *langue* és a *parole* megkülönböztetéséből olvasható ki.

Mint ismeretes, az emberi nyelvezetről, mint olyanról (*langue*) az a véleménye, hogy nem lehet a nyelvtudomány tárgya, mert különböző síkok, heterogén elemek keverednek benne. Azzal azonban, hogy „a nyelv különböző tényei” közül kiemeljük a *langue*-ot, elválasztva azt az egyéni megnyilvánulások végtelen tömegétől, olyan homogén tárgyat nyerünk, melyről lehetséges egységes, tudományos elmélet. Ez a gondolat egy meghatározott területen *legalább olyan lökést adott a nyelvről való reflexiónak, tehát azon felismerésnek, hogy a nyelv nemcsak eszköz, hanem egy meghatározott kutatás lehetséges tárgya, mint a halmazelméleti, illetve lingvisztikai antinómiák feloldására tett kísérletek, mint a tárgy-nyelv és metanyelv fogalmának megalkotása.*

A *parole* és *langue* képében nem úgy válik el a partikuláris az általánostól, illetve a társadalmitól, hogy az utóbbi valamilyen egyének fölötti misztikum közegben helyezkedne el. Amennyiben az individuum alapvetően társadalmi-nembeli lény („társadalmi viszonyainak összessége”), annyiban magában hordja a *langue*-ot is, mint társadalmi intézményt, mint az egyedi beszédaktusok alapjául szolgáló kódot. Ugyanakkor felvethető a kérdés, hogy amikor a nyelv és gondolkodás kapcsolatáról, kölcsönös függéséről, egységéről stb. beszélünk, mit tartunk szem előtt: a *langue*-ot-e, vagy a *parole*-t. Feltehető, hogy másként áll a helyzet a *langue*, másként a *parole* esetében. Elképzelhető, hogy a *parole* a konkrét pszichikus aktussal áll kapcsolatban, míg a *langue* a gondolkodás állandó, szilárd formáival. Bármi is legyen az igazság, látni kell, hogy a nyelv és gondolkodás viszonyáról szóló kérdésfeltevés önmagában rendkívül elvont, s differenciálnunk kell a *parole*, illetve a *langue* esetére. Erre már figyelmeztetett többek között R. SZ. RUBINSTEIN is: „Hogy egyértelműen tehesük fel és oldhassuk meg a gondolkodás (és a gondolat) és annak nyelvi burka közötti viszony kérdését, mindenekelőtt meg kell különböztetnünk és egymáshoz helyesen kell viszonyítanunk a *nyelvet* és a *beszédet*.” A probléma érdemi megoldásához e figyelmeztetésen túl persze RUBINSTEIN sem került közelebb. Nem is kerülhetett: a nyelv és gondolkodás viszonyának teljes problematikája, mint filozófiai kérdéskomplexum, messze meghaladja a pszichológia kereteit. Mérvadóak és bölcsek RUBINSTEIN szavai: „A nyelvnek a beszéd-től való megkülönböztetését semmi esetre sem szabad összekeverni (pedig ez igen gyakran megtörténik) a nyelv, illetve a beszéd nyelvtudományi és pszichológiai felfogásának a viszonyával. Pszichológiaiilag vizsgálni csak a beszédet lehet, bár maga a beszéd is mindenekelőtt nyelvtudományi, nem pedig pszichológiai kategória. A nyelvvel nem tud mit kezdeni a pszichológiai vizsgálat, erőltetése csak a nyelvtudomány körébe tartozó jelenségek indokolatlan pszichológizálására vezet.”⁸ Az a felfogás tehát, amely a nyelv megmagyarázásához *elegendőnek* tartja azt a tételt, hogy a szó a szignálok szignálja, képtelen a mondottakat figyelembe venni, s így nem lehet a filozófiai általánosítások *kizárólagos* alapja.

⁷ SAUSSURE: i. m. 33. l.

⁸ SZ. L. RUBINSTEIN, A pszichológia fejlődése. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 122 – 123. l.

A lingvisztika a háború után újabb fejlődési stádiumba lépett, a klasszikus strukturalizmust ma már bizonyos fokig meghaladta a CHOMSKY által bevezetett generatív grammatika.⁹ A generatív grammatika fényében a strukturalizmus korábbi — eleve absztrakt modelleket alkotó szakasza — paradox módon empirikusnak tűnik. A nyelv olyan véges szabályok együttese, melyek segítségével korlátozott számú elemekből végtelen sok mondatot hozhatunk létre, többek között olyanokat, melyeket még senki sem mondott ki. A nyelv klasszikus strukturális leírásának talaján állva e tényről lehetetlen számot adni, hisz „csak az tanulhatná meg a nyelvet, aki már tudja”!¹⁰ Aki tehát már eleve rendelkezik az alapjául szolgáló implicit „teóriával”. Itt a helye, hogy rámutassunk: a hagyományos strukturalista nyelvészet e sajátosságára épít a mai strukturalizmus filozófiai aspirációjű, szélsőségesen objektivista szárnya, amikor azt mondja: „a nyelv beszél az embert, s nem az ember a nyelvet”.¹¹ E filozófia értelmében csak azt mondhatjuk ki, ami már ismert, nincs lehetőség valamilyen új mondanivaló közlésére. Az ember tehát az adottságok falába van bezárva.

A generatív grammatika egyben e filozófia alól is kihúzza a talajt, amikor rámutat a nyelv „produktív” természetére, s bizonyítja, hogy véges számú mondat interpretálása alapján jön létre a beszélő „kompetenciája”. Mint CHOMSKY mondja: „... egy grammatika tükrözi annak a beszélőnek a viselkedését, aki a véges és véletlenszerű nyelvi tapasztalatból kiindulva új mondatok végtelen számát képes produkálni és megérteni.”¹²

A lingvisztika fejlődésének ezek az újabb eredményei is arra várnak, hogy a marxista filozófia értékelje, s beépítse őket a nyelv és gondolkodás viszonyáról, a nyelvnek a megismerésben játszott szerepéről szóló elméletébe.

A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy számba vegyük azokat a problémákat, amelyek egy marxista nyelvfilozófia körébe utalhatók. Megjegyezzük, vizsgálódásaink tárgyát tudatosan szűkítjük: nem foglalkozunk a nyelv történeti aspektusának filozófiai kérdéseivel.

II

A nyelv általános elméletének néhány vitatott pontja

1. A nyelv fogalma — nyelv és gondolkodás

A marxista nyelvfilozófia szilárd alapját képezi Marxnak az a gyakran idézett megállapítása, hogy „a nyelv olyan régi, mint a tudat, — a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, mint a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.”¹³ A *Német ideológiá*-nak ez a mondata a következő mozzanatokat foglalja magában:

⁹ L. CHOMSKY klasszikus művét: *Syntactic Structures*. Mouton, Hága 1957.

¹⁰ KIS JÁNOS és PAP MÁRIA, *A generatív grammatika filozófiai háttere*. *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/3. 589. l.

¹¹ A strukturalizmusra hivatkozó filozófiai pozíciókról e sorok írója máshol bővebben kifejtette véleményét, vö. KELEMEN JÁNOS: *Mi a strukturalizmus?* Kossuth, Bp. 1969.

¹² N. CHOMSKY: i. m. Idézve a francia kiadásból: *Structures syntaxiques*; Seuil, Paris, 1969. 17. l.

¹³ MEM 3. kötet 30—31. l.

a) „A nyelv olyan régi, mint a tudat.” Ebből az következik, hogy nem létezik a nyelvet megelőző tudat, nincs nyelven kívüli „tisztá” gondolkodás. Marx ezzel a tudat és a nyelv egységének történeti oldalát domborítja ki. Tétele a maga általánosságában sokszorosan beigazolódott, amiből persze nem következik, hogy a tudat és a nyelv egységének konkrét formáiról szóló vitákat befejezettek tekinthetjük.

Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy sok jelentős érvet tud felhozni a maga védelmében az a VIGOTSKIJ-ra visszavezethető, elterjedt felfogás, mely szerint van a gondolkodásnak egy nyelven kívüli, tárgyi-érzéki szakasza is. Az intelligencia fejlődésében ezek szerint mind az onto-, mind a filogenezis esetében kimutatható egy nyelv előtti fázis. Azok a szerzők, akik nem fogadják el VIGOTSKIJ téziséét, arra utalnak, hogy a gondolkodás lényegének értelmezése körül ma még elég sok a bizonytalanság. A mindennapi nyelvhasználatban a gondolkodás szóval gyakran a tudati folyamatok egészét jelölik, de a gondolkodás a szó tulajdonképpeni értelmében csak fogalmak és ítéletek segítségével mehet végbe, az utóbbiak pedig előfeltételezik a nyelvet. E. ALBRECHT gondolatmenetét¹⁴ idéztük most, de nem különbözik ettől MELNYICSUK szovjet szerző érvelése sem.¹⁵

Az idézett gondolatmenet azonban nem talál teljesen a célba. VIGOTSKIJ ugyanis arról beszél, hogy a gondolkodás és a nyelv *biológiai előzményei* fejlődnek és funkcionálnak egymástól függetlenül. A gondolkodás nyelven kívüli tárgyi-érzéki szakasza nem más, mint az állati intellektus. Ebből már az is kiolvasható, hogy VIGOTSKIJ nem a *tulajdonképpeni* gondolkodásról, és nem a *tulajdonképpeni* nyelvről mondta ki a maga tételét. A tulajdonképpeni nyelv és gondolkodás természetesen az ő feltételezése szerint is kölcsönösen egymástól feltételezettek, de ezek nem úgy születtek meg, mint ahogyan Pallasz Athéné lépett ki Zeusz fejéből: a biológiai evolúcióban kialakult „nyersanyagból” jöhettek csak létre. Márpedig az állati pszichikum, melynek legfelsőbb foka az ún. intellektus, az állati egyed és tárgyi környezet kölcsönhatásában fejlődik, funkcionál. Az állati egyed az érzéki szituáció által számára feladott „lelkével” egyedül áll szemben, mivel az állatvilágban ismert „munkamegosztás” örökletes és nem társadalmi. Intellektusa következésképpen ott működik, ahol nincs kommunikáció, az optikailag aktuális, szemléletes szituáción belül. Az állati nyelv — a mondottakkal szemben — természetesen az egyedek közti kapcsolatok szférájában funkcionál, de függetlenül a feladatmegoldási szituációtól, az egyednek a tárgyi környezetre irányuló tevékenységétől, magától az optikai struktúrától. „A nyelv” emellett örökletes, automatikus, feltétlen reflexes aktus, nem közöl kognitív tartalmakat. Mindebből az következik, hogy míg az intellektus abban a szférában fejlődik és működik, melyben nincs szükség kommunikációra, addig a kommunikáció abban a szférában jelenik meg fajilag teljesen rögzített módon, melyben nincs szükség intellektusra, . . . a csimpánzok beszéde és intellektusa egymástól függetlenül funkcionál.¹⁶ Amikor a tevékenységnek egy olyan új formája jön létre, mely feltételezi, hogy több egyed vesz részt ugyanannak a feladatnak a megoldásában, amikor tehát megszlik a tevékenység tárgya és motívuma a csoport tagjai között,¹⁷ akkor jön

¹⁴ ALBRECHT: i. m. 30. l.

¹⁵ MELNYICSUK, A gondolkodás szerepéről a nyelvi struktúra alakításában. Jazük i. műsényije. Izd. „Nauka”, Moszkva, 1967. 77. l.

¹⁶ L. SZ. VIGOTSKIJ: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai, Bp. 1967. 102. l.

¹⁷ LEONTYEV, A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, Bp. 1964. 261. l.

létre az intellektus és a kommunikáció „egymásra találásának” szükségessége és lehetősége. Ennek az egymásra találásnak „pillanata”: a tudat születése.

b) Marx idézett mondata a következő elemet is magában foglalja: „A nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat.” Itt nemcsak arról van szó, hogy a nyelv a kommunikáció és a gondolkodás eszköze (hogy tehát egyrészt a más emberek számára, másrészt a magam számára létező tudat), hanem arról, hogy a kommunikáció eszközeként lehet csak a gondolkodás eszköze („a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat”). A szubjektív gondolkodási aktus is a közösség által, a társadalmi kommunikációban megformált eszköz segítségével megy végbe.

E gondolatban a nyelv és tudat egységének strukturális oldala, s mindkettőnek par excellence társadalmi volta domborodik ki. Itt ágyazódik a nyelv-problematika az egész marxi antropológiába, hisz „... az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége” (6. Feuerbach-tézis).

A mondottak legfőbb tanulsága, hogy a nyelvnek a gondolkodásban betöltött szerepe is csak a kommunikáció felől közelíthető meg, következésképpen az egész probléma-komplexum felgöngyölítésének itt kell nekifogni. Meg kell mondani, a nyelvről alkotott igen sok definíció közül kevésben lehet felfedezni ezt a kiindulópontot, amiért is különös figyelmet érdemel A. MARTINET-nek a kommunikációs funkciót élesen hangsúlyozó meghatározása: „Egy nyelv kommunikációs eszköz, melynek segítségével, minden közösségben eltérő módon, szemantikai tartalommal és fónikus kifejezéssel ellátott egységekben, monémákban analizálódik az emberi tapasztalat, ez a fónikus kifejezés a maga részéről minden nyelvben meghatározott számú disztinktív és szukcesszív egységekre, fonémákra tagolódik, melyek természete és kölcsönös kapcsolatai szintén nyelvről-nyelvre változnak.”¹⁸

MARTINET-nek ez a definíciója a kommunikáció szerepének kiemelése mellett azzal a figyelemreméltó sajátsággal is rendelkezik, hogy utal az emberi nyelv immanens felépítésének legáltalánosabb jellegzetességére: az ún. kettős artikuláció problémájára. Az idézett mondathoz hangsúlyozottan hozzá is teszi: „Ez implicálja, hogy a nyelv terminust egy kettősen artikulált és vokálisan manifesztálódó kommunikációs eszköz megjelölésére tartjuk fenn...”¹⁹ Ezt egyrészt azért hangsúlyozzuk, mert a mondott tulajdonság *minden* nyelvre jellemző (így a definíciónak tartalmaznia kell), másrészt azért, mert a nyelv és a többi jelrendszer (a másodlagos szemiotikai rendszerek) közti analógia megléte e kritérium alapján dönthető el. Ha valamiről azt állítjuk: nyelv, meg kell mutatnunk, hogy rendelkezik két artikulációs síkkal. A francia strukturalisták e tulajdonságot is igyekeznek ráhúzni az egész társadalmi valóságra, s az összes lehetséges jelrendszerre (így lesz a szemiológia a nyelvtudomány része, s nem a nyelvtudomány a szemiológiáé). Azokat a jelrendszereket, melyek esetében nem tudják megmutatni a két sík jelenlétét, egyszerűen elvetik (tehát nem elméletüket módosítják, hanem a valóságot szűkítik le, hogy beleférjen elméletükbe). LÉVI-STRAUSS ilyen alapon polémizál az egész modern képzőművészet-

¹⁸ A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*. Colin, Paris, 1967. 20. l.

¹⁹ uo. MARTINET annyira ragaszkodik ehhez a meghatározáshoz, hogy egy másik munkájában is szóról-szóra közli: *A Functional View of Language*. Oxford, 1962. (Az olasz kiadás áll rendelkezésemre: *La considerazione funzionale del linguaggio*. Mulino, Bologna, 1965. 48. l.).

tel.²⁰ Persze, a kettős artikuláció feltételezésén alapuló analógia néhol gyümölcsöző lehet, például a mitosz-rendszerek, vagy irodalmi alkotások formális elemzése terén.

A mondottak ellenére sem tarthatjuk teljesen kielégítőnek MARTINET meghatározását, mert csak nagyon halvány, implicit utalást tesz a nyelvnek a megismerésben és a gondolkodásban betöltött kardinális szerepére. Megfelelőbbnek látszik ezért A. SCHAFF definíciója: „A hangnyelvet úgy definiáljuk, mint verbális jelek rendszerét, melyek a gondolatok megformálására szolgálnak, az objektív valóságnak a szubjektív megismerés általi visszatükrözési folyamatában, valamint a valóságra vonatkozó gondolatok és a velük kapcsolatos emocionális, esztétikai, akarati stb. élmények társadalmi kommunikálását szolgálják.”²¹

A következőkben a SCHAFF által adott meghatározás elemeit használjuk fel, hogy csoportosítsuk a nyelvfilozófia feladatait és főbb területeit.

a) SCHAFF szól a nyelv kommunikatív funkciójáról, bár megfogalmazásából („valamint”) az derül ki, mintha másodrendűnek tartaná. Mindenesetre a nyelvnek a kommunikáció eszközeként való elismerése implikálja a nyelvfilozófiának azt a feladatát, hogy elemezze a kommunikációs folyamatot (a jel-situációt).

b) A hangnyelv jelek, méghozzá verbális jelek rendszere. Ebből az következik, hogy a nyelv a különböző jelrendszerek egyik típusa, s hogy mindenekelőtt a jel fogalmát kell tisztázni, illetve a nyelv elméletét a jelrendszerek általános elméletének keretei közt kell felállítani. Ezt bonyolítja — mint korábban szoltunk róla —, hogy bármely más jel csak azután jöhet létre, miután már létezik a nyelv.

Az, hogy a nyelv verbális jelek rendszere, megköveteli a verbális jelnek a többi jeltől való elkülönítését, specifikumának meghatározását. (A verbális jelek rendszere artikulált hangok rendszere, melyek egy konkrét nyelv szabályai alá esnek. A verbális jel egy adott nyelvi struktúra keretében bír jelentéssel.)

c) A definíció hangsúlyozza (s mint láttuk, főként ezt a többletet tartalmazza MARTINET-vel szemben) a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát, ami egyben kijelöli azt a feladatot, hogy a nyelvfilozófia foglalkozzon ennek a kapcsolatnak mibenlétével. Nagyrészt ide tartozik a teljes jelentés-problematika.

d) A gondolkodással való kapcsolata révén a nyelv meghatározott funkciót tölt be a valóság visszatükrözésében, következésképpen vizsgálni kell a nyelv és valóság kapcsolatát is. Itt két szélsőséges álláspont lehetséges: az egyik az, hogy a nyelv semmi szerepet sem tölt be a valóság visszatükrözésében, a másik az, hogy a nyelv maga a valóság visszatükrözése.

A marxista nyelvfilozófia feladata itt az, hogy bírálja a nyelv és valóság viszonyáról szóló különböző nézeteket (SAPIR — WHORF-hipotézis, strukturalizmus stb.), s hogy feltárja, a nyelv mely síkjai tekinthetők esetleg visszatükrözésnek. A helyes álláspont, amely elutasítja a különböző szélsőségeket, az, hogy csak a nyelv által megvalósuló, csak a nyelvvel való kapcsolatában létező gondolkodás tölt be tükröző funkciót, s nem maga a nyelv. Ez nem jelenti, hogy magának a nyelvnek formális struktúrái ne válhatnának *másodlagos* tükrözéssé. Ugyanis a jelrendszer szerkezeti felépítésének módjában is objektívá-

²⁰ CL. LÉVI-STRAUSS, *Le cru et le cuit, Ouverture*. L. az olasz kiadást: *Il crudo e il cotto*: Mondadori, *Il Saggiatore*, Milano 45. l.

²¹ A. SCHAFF, *Bevezetés a szemantikába*. Akadémiai, Bp. 1967. 224. l.

lódhatnak bizonyos ismeretek, ideológiák, társadalmi magatartásszabályok stb. A nyelvnek a megismerésben betöltött szerepe itt igen sajátosan jelentkezik, szorosan kapcsolódva a pragmatika, a társadalmi manipuláció különböző kérdéseihez.

S végül a nyelvészeti és nyelvfilozófiai kutatások körébe tartoznak azok az eszközök, melyekkel a nyelv érzelmeket, esztétikai benyomásokat stb. fejez ki. Az érzelmegek gyakran a nyelv kettős artikulációjától függetlenül kódolódnak. Prozódiái jellegzetességek, köhögés-módok, illetve egyéb *paralingvisztikai* elemek lehetnek érzelmegek társadalmilag kódolt jelei. (E problémakörrel a továbbiakban nem foglalkozunk.)

2. Kommunikáció, szintaktika, szemantika, pragmatika

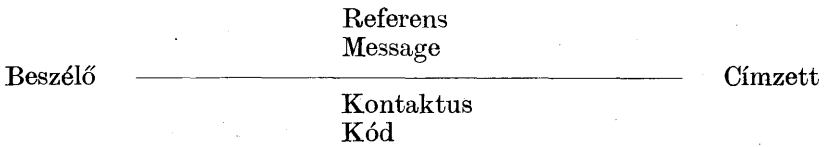
A kommunikáció — mint megállapítottuk — a társadalmiság egyik alapvető mozzanata, ami a fentiekén kívül azt is jelenti, hogy minden társadalmi tényben, mint annak egyik aspektusa, jelen van. Úgy határozhatjuk meg, mint a *legszélesebb értelemben vett szubjektív tudattartalmak, pszichikus állapotok interszubjektívá tételét (interszubjektív közvetítését) valamilyen társadalmilag érvényes jelrendszer segítségével*. A kommunikáció törvényszerűségeivel a kommunikációelmélet foglalkozik, mely — ahogy az előbbi meghatározásból is következik — egyike az általános interdiszciplináris társadalomtudományoknak. Ma még nem egészen tisztázott, hogy a kommunikációelmélet, a szemiotika és az információelmélet mennyiben önálló tudományok. Egyes szerzők megfogalmazásaiból az olvasható ki, hogy a három jelzett diszciplína tárgya közt nem lehet éles különbséget tenni. U. Eco pl. így határozza meg a szemiólogiát (mely nála a szemiotikának a SAUSSURE-i hagyományból származó elnevezése): „szemiólogiának nevezzük a kommunikációs jelenségek kutatásának általános elméletét, melyet közlések kidolgozásának tekintünk konvencionális kódok, mint jelrendszerek alapján...”²² Máshol G. KLAUS az információelmélethez közelíti hasonlóképpen a szemiotikát.²³

Ha pontosak akarunk lenni, a szemiotika, mely a jelrendszerek általános törvényszerűségeiről szóló tudomány, a kommunikációelméletnek csak része, hisz a kommunikáció folyamatának egyik elemével foglalkozik. De ezt nem teheti anélkül, hogy ne venné figyelembe a kommunikáció minden fontosabb elemét, illetve ezek egymáshoz való viszonyát, hiszen e viszonyok maguknak a jelrendszereknek formális struktúrájában is immanensen rögződnek. Ennek alapján igazat adhatunk ECONAK, azzal a fenntartással persze, hogy tárgyak bizonyos fokú elhatárolhatatlansága mellett a három diszciplína különböző megközelítési módokat képvisel.

A kommunikációs folyamat elemeinek nyelvészeti szempontból legelterjedtebb felosztása R. JAKOBSON nevéhez fűződik. JAKOBSON hat tényezőt tekint a kommunikáció elemének: a beszélőt, a címzettet, a köztük levő kontaktust, a kódot, az információ tartalmát (message — üzenet) és a kontextust (vagyis a referenst, amire a közlés vonatkozik):

²² U. Eco, *La struttura assente*; Bompiani, Milano, 1968. 384. l.

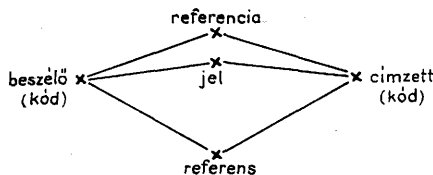
²³ G. KLAUS, *Semiotik und Erkenntnistheorie*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1963. 47—61. l.

Mind a hat tényezőnek megfelel egy funkció (referenciális, vagy megismerő; kifejező vagy érzelmi; felhívó vagy konatív; valamint fatikus, metalingvisztikai és poétikai funkcióit különböztethetünk meg).²⁴ Ez a felosztás igen szerencsésnek látszik, valóban levezethetők belőle a nyelv legfontosabb aspektusai. Filozófiai szempontból is elfogadható, mert kiküszöböli a jel, a jelentés és a jelszituáció problémáival kapcsolatos hagyományos felfogások alaphibáját. A hagyományos felfogások közül klasszikusnak számít az OGDEN—RICHARDS háromszög, mely a szimbólum (a jel), a referens (a megjelölt tárgy) és a referencia (a tárgyról való gondolat) viszonyára redukálja az egész problémát. Világos, hogy így épp a kommunikáció lényege siklik ki kezünk közül: az, hogy mindenekelőtt emberek közötti, társadalmi viszonyról van szó.

A JAKOBSON-féle felosztásból az OGDEN—RICHARDS típusú megoldásokkal szemben kitűnik, hogy a kommunikáció folyamán a következő esemény megy végbe: A beszélő (feladó) meghatározott jel segítségével valamilyen gondolatot közöl egy reális vagy eszmei tárgyról, s ezt a címzett megérti. Összefoglalásunk alapján világos, hogy a beszélő, a címzett, a megjelölt tárgy, a jel és a tárgyról közölt gondolat a kommunikáció vagy a jelszituáció legfontosabb eleme. Szembetűnő viszont, hogy azonnal módosítottuk is JAKOBSON ábráját: pl. az absztrakció kedvéért eltekintettünk a kontaktustól. A következő megfontolásra támaszkodtunk: a kód a címzett és a feladó tudatában van meg (ennek alapján van számunkra egy jelnek azonos jelentése), így olyan ábrát konstruálhatunk, mely vagy mindkét oldalon feltünteteti a kódot, vagy egyikén sem. Az egyszerűség, illetve az ideiglenes absztrakció kedvéért az utóbbi megoldást választjuk. A message-t ugyanakkor helyettesítjük a jellel és a gondolattal, (a tárgyról alkotott tudati képmással). E módosítások során tulajdonképpen A. SCHAFF felosztását kaptuk meg.²⁵

Még csak egy terminológiai probléma van hátra: hogyan nevezzük el az egyes elemeket. A. SCHAFF a megjelölt tárgyra a „denotátum” terminust tartja fenn. Bizonyos megfontolások alapján szerencsésebbnek véljük referensnek nevezni a tárgyat, ugyanis a jelhez tartozó jelentések mindig hierarchiát alkotnak, s a hierarchia különböző pontjain elhelyezkedő jelentések megkülönböztetésére jól bevált a denotáció és konnotáció terminus. A denotációk és konnotációk megkülönböztetésétől egyelőre eltekintve a jel által hordozott, s a referensről (a tárgyról) alkotott gondolatot referenciának nevezhetjük. Mindezek után a következő ábrát kapjuk eredményül:

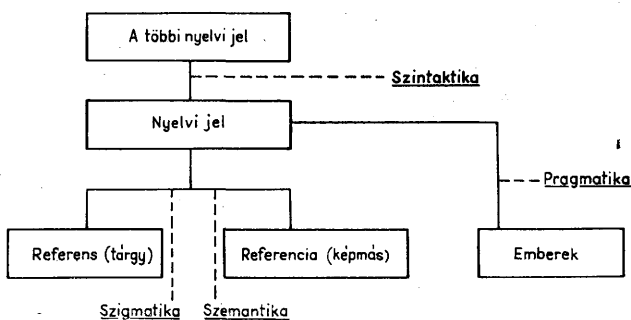

²⁴ R. JAKOBSON, *Hang — Jel — Vers*. Gondolat, Bp. 1969. 216—223. l.

²⁵ SCHAFF: i. m. 163. l.

Egyes szerzők nem tartják a referenst a kommunikáció nélkülözhetetlen elemének. Ilyen nézetet vall pl. U. Eco.²⁶ Szerinte az „egyszarvú” szónak azért nincs referense, mert egy fantasztikus állatra vonatkozik. Érve nyilvánvalóan nem helytálló, mert a felhozott esetben éppen a *képzeletbeli* állat lesz a szóbanforgó szimbólum referense. „A megjelölt tárgy — írja pl. L. O. REZNYIKOV — lehet dolog, tulajdonság vagy reláció, materiális vagy ideális, reális vagy *valóságos megfelelés nélküli*.”²⁷ (Kiemelés tőlem — K. J.) Már MORRIS is utalt arra, hogy minden jelnek van deszignátuma, amely az ő terminológiája szerint nem más, mint az a valami, amire a jel vonatkozik (amit a jel megjelöl), vagyis a referens: „Kell — mint mondja —, hogy egy jelnek legyen deszignátuma; bár magától értetődően nem minden jel vonatkozik ... egy aktuálisan létező tárgyra.”²⁸

A fentebbi ábrákból leolvashatók azok a legfontosabb viszonyok, melyek a nyelvfilozófia különböző részdiszciplínáinak tárgyát képezik. Az emberi kommunikációban minden jel csak valamilyen rendszer tagjaként funkcionál jelként, hordoz tehát jelentést, és jelöl valamilyen referenst, s ezért figyelembe kell venni a jelek közti viszonyokat. Külön kutatás tárgyát kell hogy képezzék a jelek és a gondolati képmások (referenciák), a jelek és a jelhasználók, a jelek és a referensek közötti viszonyok. Nem említettük a referens és a referencia (a tárgy és a gondolat) közötti viszonyt, de világos, hogy ez csak részben tartozik a nyelvfilozófia illetékességi körébe, hisz a visszatükrözés aspektusát, a megismerés teljes problematikáját foglalja magában. A mondottakat G. KLAUS a következő ábrával szemlélteti,²⁹ feltüntetve egyben az egyes nyelvfilozófiai diszciplínák helyét (KLAUS terminológiája helyett a fentebb rögzített terminológiát használjuk):

A nyelv filozófiai elmélete tehát KLAUS szerint a következő tudományokra támaszkodik: a szigmatikára, a szemantikára, a szintaktikára és a pragmatikára.

A *szigmatika* KLAUS szerint a nyelv és a külső valóság viszonyát írja le, így a nyelv jelölő funkcióját kutatja. A nyelvi jel ugyanis jelöli azt a tárgyat, melyre vonatkozik.

²⁶ Eco: i. m. 33. l.

²⁷ REZNYIKOV: Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968. 98. l.

²⁸ International Encyclopedia of Unified Science, Vol. 1. Chicago, 3rd printing, 1955. 83. l.

²⁹ G. KLAUS, Spezielle Erkenntnistheorie, Berlin, 1966. 16. l.

A *szemantika* a nyelvi jel és a gondolati képmás viszonyával foglalkozik, központi kategóriája a jelentés. Az a gondolati képmás, amellyel az adott nyelvi jel elválaszthatatlan kapcsolatban van, az illető jel jelentése. Megjegyezzük, ez csak általában véve igaz így, meghatározott esetekben más definícióval kell élnünk. Bizonyos körülmények között megelégedhetünk formális meghatározásokkal, melyek nem utalnak a jelentés *pszichikus* természetére.

A szigmatika és a szemantika KLAUS-féle megkülönböztetése kifejezi, hogy a *jelöl*ni szót nem szabad összekeverni a *jelenteni* szóval. Két név (nyelvi jel) jelölheti ugyanazt a tárgyat (lehet egy referensük), s hordozhat két különböző jelentést (vonatkozhat más fogalomra). Ez azon alapszik, hogy ugyanarról a tárgyról — aszerint, hogy milyen jegyeit vesszük figyelembe — különböző fogalmakat alkothatunk.

A két eddig tárgyalt funkció közül a jelentés az elsődleges. Egy jel csak a jelentésen keresztül vonatkozhat valamilyen tárgyra, tölthet be tehát jelölő viszonyt. L. REZNYIKOV ennek alapján jelenti ki, hogy „szükségtelen a szigmatikának, mint különös diszciplínának megalkotása”, s hogy „a szigmatikát lehetetlen a szemantikától elválasztani”.³⁰ A két diszciplína szétválaszthatatlanságának hangsúlyozásában igaza van a szovjet szerzőnek, ez azonban nem változtat a *jelölő* és a *jelentő* funkció elhatárolásának szükségességén és gyakorlati hasznosságán. Egyébként — mint látni fogjuk — KLAUS ábrája csak a legmagasabb fokú absztrakció szintjén tekinthető elvileg elfogadhatónak, s gyakorlatilag alkalmazhatónak, mivel a nyelvfilozófia többi diszciplínája sem állja meg önmagában a helyét.

A *szintaktika* kutatja a jelek közötti viszonyokat. Mint ismeretes, a nyelvvel kapcsolatos filozófiai iskolák (a Bécsi Körhöz tartozó kutatók) először ezt az aspektust ragadták ki, „a nyelv logikai szintaxisának”³¹ vizsgálatát tűzték ki célul, mígnem kiderült, hogy a filozófiát nem lehet e kérdésre redukálni, s a szemantikát is szem előtt kell tartani.

A mi szempontunkból azonban nemcsak arról van szó, hogy bizonyos releváns problémákat nem lehet a szintaktika horizontján belül megoldani, hanem arról, hogy maga a szintaktika nem lehet meg szemantikai elmélet nélkül. Persze fordítva is igaz, a szemantika sem képzelhető el a szintaktikától függetlenül. Elég arra utalni, hogy a nyelvi jelek nem önmagukban, hanem egymásra való vonatkozásukban jelentéshordozók. Magában a jelentés definíciójában kell felvennünk tehát a jelnek a struktúrában elfoglalt helyét,³² mint ahogyan a XX. századi lingvisztika képviselői vagy a pszichológusok közül VIGOTSKIJ, ezt meg is tették. Mindebből következik, hogy a szemantikát egyáltalán nem lehet a jel és a gondolati képmás viszonyának kérdésére redukálni, s *önmagában véve* természetlen az a vita, hogy a jelentés, a fogalom, a képzet stb. alakjában realizálódik-e.

A *pragmatika* a nyelv használatának társadalmi vonatkozásait hivatott kutatni. Egyik előfutárának tekinthető az „általános szemantika”, amely a forradalmi konfliktusokat, sőt a testi betegségeket is szemantogén eredetűnek tekintette. STUART CHASE hírhedt könyvéből, *A szó hatalmá-ból*³³ kitérünk,

³⁰ REZNYIKOV, i. m. 97. l.

³¹ R. CARNAP, *Logical Syntax of Language*. London, New York, 1937.

³² Hasonló álláspontot fejt ki Károly Sándor (*Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970).

³³ ST. CHASE, *Power of Words*, 1953.

hogy mennyit köszönhet ez az irányzat a WHORF-féle nyelvi relativizmusnak, amely többek között a világnézetet is a nyelvre vezeti vissza. CHASE szerint pl. a marxizmus az indoeurópai nyelvek alapján érthető meg, következésképpen csak az indoeurópai nyelveken beszélő népek közt terjedhet el. Az orosz indoeurópai nyelv, tehát könnyen magyarázható vele az orosz forradalom. A marxizmust ugyanakkor a kínai forradalom vezetői is elfogadták, de csak azért, mert Moszkvában megtanultak oroszul. Sok száz milliós népük viszont más nyelven beszél: „csodálatos a nyelv barikádja, mely útját állja a kommunizmusnak”.³⁴ Nem kívánunk arra kitérni, hogy Kínában a szocializmus építése terén valóban súlyos torzulások mutatkoznak, de sokkal inkább a speciális társadalmi-történelmi körülmények, többek közt az ázsiai termelési mód tradícióinak figyelembe vétele kínálkozik magyarázó elvül, mintsem az indoeurópai és a kínai nyelv különbsége! (Megengedhető egy megjegyzés: a magyar sem indoeurópai nyelv!)

Több marxista szerző kihámozta már az „általános szemantika” racionális tartalmát, azt, hogy feltétlenül vizsgálni kell a nyelv használatának társadalmi vonatkozásait. G. KLAUS a pragmatikai aspektus tanulmányozásának épp *A szó hatalma* címen szentelt könyvet.³⁵

Felmerül természetesen az a kérdés, mit is értsünk pontosan a nyelv használatának társadalmi vonatkozásain? Ha pusztán a fentebbi Klaus-féle ábrából indulunk ki, akkor a szemantikai szférától elválasztott jel, tehát az anyagi-szubsztancionális értelemben vett jel és az ember viszonyát kellene a pragmatika tárgyának tartanunk. Nem tagadjuk, hogy e viszonyoknak néhol (pl. a poétika területén) igen nagy jelentősége lehet, mégsem érthetjük meg így a legfontosabb társadalmi, szociológiai vonatkozásokat, miért használnak pl. bizonyos rétegek, osztályok meghatározott szavakat, fordulatokat, illetve meghatározott szavak, fordulatok használata miatt és miképp válhat a társadalmi manipuláció, a propaganda, az uralom fontos eszközévé stb. Mindez csak a szemantika oldaláról megközelítve vizsgálható (itt is fontos lesz a denotációk és konnotációk játékanak figyelembevétele!).

3. A jel és a verbális jel

A jel fogalmának meghatározásával és a jelek tipológiájával ehelyütt nem kívánunk külön foglalkozni. A tipológiáról annyit jegyzünk meg, hogy mindaz elfogadható, amit A. SCHAFF e kérdésben leírt.³⁶ A jel fogalmával kapcsolatban mindenesetre ki kell emelnünk a következőket:

a) Minden jel annyiban jel, amennyiben van jelentése.

b) Ahogy nem beszélhetünk jelentés nélküli jelekről, úgy értelmetlennek tartjuk a referens nélküli jeleket is (amint ECO-val polemizálva ezt már említettük).

c) A jel-funkciót minden esetben valamilyen anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy valamilyen jelenség tölti be.

d) Az egyes jelek csak egy jelrendszeren belül töltik be funkciójukat: vagyis az egyes jelek jelentését olyan relatív értéként kell felfogni, mely a

³⁴ L. i. m. olasz kiadását: *Il potere delle parole*, Bompiani, Milano, 1966. 120. l.

³⁵ KLAUS, *Die Macht des Wortes*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1968.

³⁶ SCHAFF, i. m. 120–156. l.

többi jelre való vonatkozásán belül valósul meg. SAUSSURE így illusztrálja ezt a gondolatot: „a figurák viszonylagos értéke a sakktáblán elfoglalt helyzetüktől függ, mint ahogy a nyelvben minden elemnek az összes többi elemmel való oppozíciója által van értéke.”³⁷

Mindezt magában foglalja A. SCHAFF jel-definíciója: „Minden anyagi tárgy, annak tulajdonsága, vagy minden valóságos esemény jellé válik, ha a felsoroltak a kommunikációs folyamaton belül, a kommunikáló felek által elfogadott nyelv keretén belül arra szolgálnak, hogy a valóságra, vagyis a külső világra, vagy a belső . . . élményekre vonatkozó valamely gondolatot a kommunikáló felek valamelyike átadja a másíknak.”³⁸

Az általában vett jelektől meg kell különböztetni a szoros értelemben vett verbális jeleket, az emberi nyelveket. A korábban közölt definíciókon túl, szükséges a következő kritériumokat tekintetbe vennünk. Bármely nem verbális jelre jellemző, hogy:

a) a jel maga inproduktív (nem vesz részt a jelentés létrehozásában);
 b) a rendszerbeli viszonyok önkényesek (ha pl. zászlójelekből konstruált rendszeren belül egy elemet megváltoztatunk, ez a többi elemre, s magára a rendszerre nézve nem jár következménnyel);

c) a jel anyagi vonatkozása és a jelentés közötti viszony külsődleges (a jelentésnek autonómiája van a jellel szemben: a jelentés az adott jeltől függetlenül, rajta kívül alakult ki, hozzá képest „készen” létezik, s így más anyagi jelformával is összekapcsolható);

d) a jel egyjelentésű.³⁹

A verbális jelre mindennek az ellenkezője érvényes. Vagyis:

a) Maga a nyelvi jel produktív, társadalmi használata során befolyással van a jelentésre. A jel megváltozása (a hangalak módosulása) együtt járhat a jelentés módosulásával.

b) A verbális jel belső kapcsolatban áll azzal a nyelvi struktúrával, amelynek eleme: ha a nyelvben egy elem megváltozik, annak jelentős következménye lehet a többi elemre, s magára a struktúrára nézve.

c) A jel és a jelentés közti kapcsolat nem külsődleges. A jelentésnek nincs autonómiája abban az értelemben, hogy független a jeltől, s a jelen kívül, esetleg azt megelőzőleg, „készen” létezik.

A szignálokhoz, az ikon-jelekhez stb. azért rendelhetünk kész jelentéseket, mert azok a hangnyelvhez kötöttek, a hangnyelv révén már léteznek, de a hangnyelven túl már nincs egy másik jelrendszer, amely a hangnyelv számára szolgáltatná a jelentéseket. Innen a nyelv elsődlegessége a többi mesterséges jelrendszerrel szemben. Egy mesterséges jelrendszer csak akkor alkotható meg, ha már létezik a nyelv.

A nyelv esetében tehát a jelek hangalakja és a hozzájuk kapcsolódó jelentés egységben van, egymástól elválaszthatatlan, ugyanannak a dolognak két oldala.

A nyelv és a jelentés e kapcsolatából adódik a marxista filozófia korábban elemzett sarkalatos tétele, mely a gondolkodás és a nyelv, illetve általában az emberi tudat és a nyelv elválaszthatatlanságát állítja.

³⁷ SAUSSURE, i. m. 114. l.

³⁸ SCHAFF, i. m. 133. l.

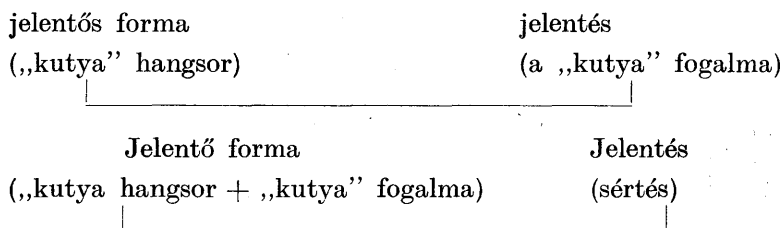
³⁹ E négy ponttal kapcsolatban l. ZVEGINCEV: Problema znakovosztji jazüka. Moszkva, 1956. 11. l.

E tétel nem pusztán spekulatív-filozófiai állítás, ma már sok tapasztalati adat bizonyítja. Különösen jelentősek ebből a szempontból az afázia-kutatások, melyeket a pszichológia és a lingvisztika együttműködésének eredményes területeként tarthatunk számon. R. JAKOBSON az afáziáról szóló cikkeiben gondolkodás és nyelv egymásrautaltságának példamutató elemzését adja,⁴⁰ GOLDSTEIN és a maga eredményeire támaszkodva.

d) A nyelvi jelre az összes többi jellel szemben még az is jellemző, hogy lehet több jelentése. Egy többjelentésű jelet elnevezhetünk *poliszémának*, de hasonló jelenségre utalunk akkor is, amikor megkülönböztetjük a *denotációt* és a *konnotációkat*. Van itt azonban egy lényeges különbség. A *poliszéma* azt jelenti, hogy egy adott nyelvi állapotban egy meghatározott jelnek lehet több egyenrangú, „elsődleges” jelentése (denotátuma, referenciája). Példaként felhozható a „szeles” melléknév, amely egy meghatározott szövegösszefüggésben az időjárást minősíti, egy másik szövegösszefüggésben pedig emberi tulajdonságra vonatkozik. Ugyanígy a „vér” ige lehet az „üt” és a „lüktet” szinonimája is. A példák a végtelenségig szaporíthatók. Világos, hogy ebben az értelemben nem tekinthetünk minden nyelvi elemet poliszémának. A *denotáció* és a *konnotáció* megkülönböztetése ezzel szemben azt jelenti, hogy bármely nyelvi jel fölvehet elsődleges jelentése mellett újabb jelentéseket is (melyeket konnotációknak tekintünk). Míg a poliszéma esetében a pillanatnyi kontextusban vagy az egyik, vagy a másik denotátum realizálódott, addig a konnotáció esetében a másodlagos jelentések egyszerre vannak jelen az elsődlegessel.

Ha a jelet egy jelentőforma és a jelentés egységének tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a jelentőforma denotálja a jelentést. Egy következő lépcsőfokon *a jelentő forma és a jelentés együttesen válhat egy új jelentést hordozó jelentő formává*, ami azt jelenti, hogy az elsődleges jelentés (a denotátum) egy következő jelentéssel szemben maga is a jel formai-oldalának alkotó elemévé vált.

A „kutya” hangsorhoz, mint jelentő formához például a „kutya” fogalma társul, mint jelentés (denotátum). Ha ezt a hangsort sértő szándékkal ejtem ki, a sértés, az inszINUÁCIÓ, konnotációként tapad a „kutya” hangsor és a „kutya” fogalom egységéből képződött jelentő formához.⁴¹ A mondottakat a következőképpen tehetjük szemléletessé:

A denotáció és konnotáció itt vázolt értelmezését HJELMSLEV nyomán — megtartva a signifiant és signifié SAUSSURE-i terminológiáját — a francia

⁴⁰ JAKOBSON, Two aspects of language and two types of aphasic disturbances; vö. Jakobson—Halle: Fundamentals of Language. Mouton, The Hague, 1956. 55—82. l. JAKOBSONnak az afáziáról írt másik cikke magyarul is olvasható: Hang — Jel — Vers. („Az afázia nyelvi tipológiája”, 186—208. l.).

⁴¹ A konnotáció bizonyos szempontból közelebb áll ahhoz, amit Károly Sándor motivációnak tekint (i. m. 78. l. és 287. l.).

strukturalista szemiológusok dolgozták ki.⁴² E fogalomapparátus kényelmes segédeszközt ad a kezünkbe bármely metanyelv, vagy másodlagos szemiotikai rendszer funkcionálásának megmagyarázására. Pl. minden irodalmi alkotásban konnotációk hálója borul a primér nyelvi anyagra, s az elemzésnek a hálóval kell, hogy dolga legyen.

Éppen mivel a gyakorlatban is jól bevált segédeszközzel és magyarázó elvről van szó, nem érthetünk egyet azzal a felfogással, amely egyszerűen a poliszémia problémájával azonosítja a konnotáció problémáját. Így jár el pl. GALVANO DELLA VOLPE egyébként igen kiváló szemantikai és esztétikai munkájában.⁴³ Elegendőnek tartunk pusztán annyit felhozni ellene, hogy a fentebb elemzett példákban nyilván eltérő módon több jelentésűek a „ver” és a „kutya” szavak.

Megjegyezzük: a poliszémia és konnotáció megkülönböztetését csak egy adott nyelvi állapotra vonatkoztatjuk. Történetileg genetikus kapcsolat van a két jelenség között: egy szó úgy válik poliszémává, hogy a társadalmi használat során felvett konnotátuma megszilárdul, elvesztve fakultatív jellegét. Az angol „star” szót ma már poliszémának, többjelentésű szónak tekintjük, mert két jelentése („híres ember”, csillag) egyenrangú. A csillag fogalmára való utalás nélkül is hordozza azt a jelentést, hogy „filmszínész” stb. Ugyanakkor történetileg elsődleges a szó „csillag” jelentése: először csak konnotálta a „sztár” fogalmát. Talán a két jelenség vitathatatlan genetikus kapcsolata vezette félre GALVANO DELLA VOLPÉ-t, amikor azonosította őket.

e) Az éddig felsorolt négy pont mellett a verbális jel specifikumaként jelölhetjük meg azt is, hogy a verbális nyelv nem azonos a többi jellel, de esetenként magára vállalhatja a többi funkcióját (szimbólum, ikon, szignál stb.).

f) A verbális jelnek különös jelentősége van az absztrakció folyamatában. Ugyanis más jel-típusokat meghaladó mértékben teszi lehetővé, hogy elszakadjunk az érzékileg konkrét tárgyaktól.

g) Megemlíthető, hogy a verbális jel a kommunikációs folyamatban a többi jeltípusnál könnyebben és kényelmesebben kezelhető eszköz.

4. A jelentés

A jelentéssel kapcsolatos kérdések a nyelvfilozófiai vizsgálódások kulcsproblémái közé tartoznak, s bár a szemantikának könyvtárnyi irodalma van, távolról sem állítható, hogy ez a probléma teljesen megoldott lenne.

A hagyományos szemantikai felfogások egyik jellemző hibája az, hogy a nyelvi jel jelentésének kérdését mindenáron valamilyen pszichikus vagy más extra-lingvisztikai entitásnak a nyelvi jelhez való rendelésével akarják megoldani. Így a diszkussziók legtöbbször vakvágányon futnak. A hagyományos kérdésfeltevés csapdájába sokszor a marxista szerzők is beleesnek, így születnek hosszú és terméketlen viták arról, hogy a jelentés azonosítható-e vagy sem a fogalommal. Az az állítás, mely a problémát megoldottnak véli a jelentés és a fogalom egyszerű azonosításával, a kérdésfeltevés hamisságát illetőleg nem különbözik azoktól a nézetektől, melyek a megjelölt tárggyal (referens) stb. azonosítják a jelentést. Félreértések elkerülése végett leszögezzük: az, hogy mi a jelentés és a fogalom viszonya, nem álprobléma, de mindenképpen részlet-

⁴² R. BARTHES, i. m. 163–69. 1.

⁴³ G. DELLA VOLPE, *Critica del Gusto*, Feltrinelli, Milano, 2. kiadás, 113. 1.

kérdés, s önmagában semmi esetre sem oldható meg. Sőt, magának a fogalom természetének megértéséhez is közelebb visz, ha a problémát nem pusztán a nyelvi jel és a megjelölt tárgy vagy a nyelvi jel és a fogalom viszonyának síkján vetjük fel.

A mondottak alapján értünk egyet A. SCHAFFal, aki a jelentés kategóriáját két összetevőre bontja:

a.) A jelentés szerinte mindenekelőtt viszonyok rendszere, méghozzá a jelszituációban résztvevő valamennyi viszony rendszere.⁴⁴ Meghatározónak az egymással kommunikáló emberek közötti viszonyt tartja: erről az oldalról tekintve — mint mondja — „... jelentésen azt értjük, ami lehetővé teszi, hogy a jel betöltse a közvetítő funkcióját az emberek kommunikációs folyamatában, azaz abban a folyamatban, melynek során az emberek átadják egymásnak gondolataikat. Ez a valami, emberek közötti viszonyok bonyolult rendszere, melynek révén az anyagi tárgy jellé válik.”⁴⁵

b.) A jelentés kategóriájának másik összetevője SCHAFF szerint az, hogy a tárgyról alkotott gondolati képmással (fogalom) azonosnak vehető. „A jelentés ugyanis bizonyos értelemben azon tárgy gondolati visszatükrözésének folyamata, amelyre a jel vonatkozik.”⁴⁶

A jelentés kommunikációs viszonyként és gondolati képmásként való együttes felfogása kifejezi a kommunikáció társadalmi aktusának és a gondolkodásnak az elválaszthatatlanságát, a megismerési folyamatnak a társadalmi gyakorlatba való ágyazottságát, a tudat pár excellencia társadalmi voltát.

Ugyanakkor látni kell, hogy SCHAFF sem viszi teljesen végig azt a gondolatot, melynek értelmében a jelentés a jelszituációban résztvevő valamennyi viszony rendszere. Nála is elsikkad az a gondolat, melyet egyébként deklaratíve elfogad, nevezetesen az, hogy a jelentés egyben a jelrendszer elemei között fennálló viszonyhálózat is.

Már a XIX. század egyes nyelvtudományi iskolái is hangoztatták, hogy a legprimitívebb nyelv is szavak valamilyen rendszere. A fejlődéslélektan eredményei csak alátámasztják ezt az állítást. Bizonyítható, hogy maguknak a fogalmaknak a gyermek általi elsajátítása nem asszociatív úton megy végbe, legalábbis nem úgy, ahogyan az asszociációs pszichológiai iskolák feltételezik. A gyermek nemcsak azáltal alakítja ki a fogalmakat, hogy az érzéki tapasztalat adatait általánosítja, hanem azáltal is, hogy reprodukálja a nyelvi rendszerben objektíválódott konceptuális sémát. Ennek megfelelően a szavakat sem úgy tanulja meg, hogy asszociatív módon hozzárendel valamilyen hangsort egy érzéki tárgyhöz, vagy szituációhoz, hisz kezdettől fogva nem szavakat, hanem mondatokat hall a felnőttektől. A hallott mondatokon belül — a mondatban kifejezésre jutó artikulációra támaszkodva — különíti el az egyes szavakat, mígnem elsajátítja jelentésüket. VIGOTSKIJ rámutat, hogy a gyermek — noha a részekről az egész felé halad a beszéd hallható (fáziás) oldalának elsajátítása során — a beszéd szemantikai oldalának fejlődésében „a mondatról indul el, és csak később sajátítja el az értelmi egységeket, az egyes szavak jelentéseit...”. Hisz „köztudomású”, hogy „jelentésére nézve a gyermek első szava is mondat”.⁴⁷ Mindent összevetve akkor mondjuk, hogy a gyermek elsajátította a szavak jelentését, amikor megtanulta használatukat, vagyis felismeri,

⁴⁴ SCHAFF, i. m. 192. l.

⁴⁵ i. m. 193. l.

⁴⁶ i. h.

⁴⁷ VIGOTSKIJ, i. m. 336. l.

hogy milyen kapcsolatban fordulhatnak elő az illető nyelvi egységek és melyekben nem. Feltétlenül helyes KIS JÁNOSnak az a VIGOTSKIJRA támaszkodó kijelentése, hogy: „A szó csak azon keresztül általánosítja a tapasztalatot, hogy rendszerbe . . . , *szavak általánosítási struktúrájába illeszkedik.*”⁴⁸

A nyelvi afáziával kapcsolatos vizsgálatok, a beszédpatológia klinikai adatai ugyancsak alátámasztják a jelentésről, mint a jelrendszer elemei közötti viszonyról alkotott felfogásunkat.⁴⁹ Bár ehelyütt nincs lehetőségünk a kérdés bővebb boncolgatására, nem hallgathatjuk el, hogy olyan nézetek is ismeretesek, melyek szerint az ismertetett felfogás a szó önállóságának megengedhetetlen tagadásához, relativisztikus jelentésmélethez vezet. R. A. BUDAGOV szovjet nyelvész, elismerve, hogy egy szó jelentése függ az adott nyelv lexikai struktúrájától, egyik cikkében a következőt állítja: Az, ami a szóban önálló, dominál azzal szemben, amit a szónak a struktúrában elfoglalt helye határoz meg. Önállóságon itt BUDAGOV azt érti, hogy a szó jelentése alapvetően független a rendszerbeli viszonyoktól, a struktúrában elfoglalt helye csak színezi, módosítja a szó jelentését. „A szó — mint mondja — önálló is, mint egy meghatározott fogalom kifejezésének az eszköze, és önálló is, mint egy összetettebb egésznek, a nyelv lexikájának egysége. Nyilvánvaló . . . , hogy a másodikat az első határozza meg: lehetetlen megérteni az egyes szónak az egész rendszertől való függőségét, ha nem számolunk azzal, hogy mit fejez ki maga a szó . . .”⁵⁰ Világos, a második momentumot abban az értelemben helyezi BUDAGOV az előző fölé, hogy a szó önmagában válik egy fogalom hordozójává, s mint ilyen lép rendszerbe. Mindez feltételezi a nyelv elsajátításának asszociatív-szenzuálista felfogását, amely szerint az érzéki világ megfelelő tárgyának egy hangsorral történő sokszoros összevetése a szójelentés megtanulásának alapja, és amely ennek következtében a nyelvproblematikát az egyes szó és az egyes dolog, illetve az egyes szó és az egyes fogalom viszonyának síkjára helyezi. Olyan koncepciót implikál tehát BUDAGOV idézett álláspontja, amely ellentét a fejlődéslélektan és az afáziakutatás tanításaival. A mondottak alapján azt vetjük végeredményben szemére, hogy feltételezi a nyelvi rendszertől független, ahhoz képest előzőleg kialakult szavak, s az általuk „kifejezett” fogalmak, önálló szellemi entitások létét, melyek utólag lépnek részint egymással, részint a nyelvi rendszerrel kapcsolatba.⁵¹

Az a tény persze érthető, hogy BUDAGOV harcol a szó önállóságáért. Ezt az önállóságot azonban nem zárójelbe teszi, hanem éppen magyarázza a jelentésnek a struktúrában elfoglalt helyként való felfogása. A szó önállósága ugyanis nem előzetes tény a rendszer egészéhez képest: a struktúra más elemei, s az elemek összes megengedett kombinációjának alapját képező szintaktikai

⁴⁸ KIS JÁNOS, i. c. 7kk, 1000. l.

⁴⁹ L. K. GOLDSTEIN, *Language Disturbances*. Grune-Stratton, New York 1948; I. még Jakobson idézett cikkeit és LURIIA: *Travmatyicseszkaja afazija e. művét* (Moszkva, 147).

⁵⁰ R. A. BUDAGOV, *K krityike reljatyivisztyicseszkih tyeorij szlova lingviztyike*. Izd. Akademii Nauk, Moszkva. 1961. 14. l.

⁵¹ VIGOTSKIJ a beszéddel foglalkozó kutatások nagy többségének fő módszertani hibáját éppen a gondolat és a szó kapcsolatának olyan értelmezésében látta, mely „úgy tekinti e két folyamatot, mint két egymástól független, önálló és elszigetelt elemet, amelynek külső egyesüléséből keletkezik a beszédbeni gondolkodás.” (i. m. 326. l.) „A gondolat a szóban *nem kifejezést nyer, hanem végbemegy*” — mondja Vigotszkij (i. m. 335. l.) Ugyanerre utal egy másik megjegyzése is: „A beszéd *nem a kész gondolat kifejezésére szolgál*. A gondolat, miközben beszéddé válik, átalakul és megváltozik.” (i. m. 337. l. — kiemelések tőlem, K. J.).

és szemantikai szabályok együttesen határozzák meg a szó használati körét, azaz jelentését. Miután ez a meghatározottság már adott, akkor mondható, hogy a szó egy fogalmat is elkülönít. A helyzet tehát az, hogy a szavak akkor tesznek szert önállóságra (s annak sokszor igen magas fokára), amikor már elsajátítottuk a nyelvet, s vele a megfelelő konceptuális sémát, a valóság egy viszonylag szilárd, fenomenológiai artikulációját. A jelentésnek a nyelvben rögzített fogalmi artikulációtól, a rendszerbeli viszonyoktól való függése ekkor elveszti explicit jellegét, nagyrészt hallgatólagossá válik.

Másképp vonatkozik ez különböző szavakra, illetve a szavak denotátumaira és konnotátumaira. Az elsődleges jelentések, tehát a denotátumok esetében jelentős mértékben az a tendencia, hogy a jelentést „fenntartó” viszonyhálózatok implicitté válnak, míg a konnotátumok sokkal inkább „struktúra-érzékenyek”, s ami ezzel csak részben jelent egyet, sokkal inkább „kontextus-érzékenyek” maradnak. E megjegyzésünkkel is csak jelezni szeretnénk egy olyan területet, mely több figyelmet érdemelne, s melynek kutatása sok gyakorlati haszonnal járna.

A jelentésnek a struktúrában elfoglalt helyként való definiálása annak megértését is elősegíti, hogy a nyelv nemcsak az ismeretek közlésének eszköze, hanem önmagában véve bizonyos ismeretek fölhalmozódása, megőrzése. Ez az utóbbi gondolat a nyelvnek a megismerésben játszott szerepét sajátos, eddig kevésbé feltárt aspektusból világitja meg. Az analitikus nyelvfilozófiai kutatások — amellet, hogy sok téves megállapításra vezettek — épp e téren mondhatnak magukénak nem egy értékes meglátást, olyan meglátásokat, melyek figyelembevételre a marxista nyelvfilozófia számára is hasznos lehet. Arról van szó, hogy — mint NYÍRI JÁNOS KRISTÓF írja — „nyelvünkben, *úgy ahogy van*, fontos ismeretek objektiválódtak”, mert „maga a nyelv tagozódása . . . ismereteket őriz”, és hogy nemcsak NYÍRI megfogalmazása szerint — „a szó jelentésének azonosítása a szó használati módjával egészen közvetlenül implikálja azt a gondolatot, hogy a szó jelentésének ismerete — tehát a szó megértése egyáltalán — együtt jár bizonyos ismeretekkel a szó más szavakkal való összekapcsolhatóságára vonatkozólag. Nevezetesen ismerni kell azokat a szókapcsolatokat, amelyeknek szerepük van a szó jelentésének konstituálásában. Ezek a szókapcsolatok viszont *mondanak valamit* a világról, a nyelven kívüli valóságra vonatkozó *ismereteket* tartalmaznak.”⁵²

Az idézett gondolatsor alapján az eddigi meghatározásokhoz azt is hozzá lehet tenni, hogy a jelentés a szóban objektiválódott ismeretekkel azonos.⁵³

Mindezzel természetesen a jelentés problémakörének csak néhány oldalát érintettük. Igyekeztünk azoknak az oldalaknak szentelni több figyelmet, amelyek elhanyagoltabbaknak tűnnek, s melyek ezért a jövőben több kutatást igényelnek.

Nem tehetünk azonban pontot a jelentésproblematika tárgyalásának végére addig, míg nem tisztáztuk a jelentés és az *információ* fogalmának viszonyát.

A két fogalmat semmiképpen — és semmilyen speciális esetben sem — tartjuk egymással felcserélhetőnek. Az információ fogalmának meghatározására egyedül az információelmélet és a kibernetika művelői az illetékesek, akik szerint — durva módon összefoglalva — az információ nem más, mint bizonyos

⁵² NYÍRI J. KRISTÓF, Nyelvfilozófiai kalandozások: *Magyar Filozófiai Szemle* 1968/4. 777. l.

⁵³ Nyíri, i. h.

eseménysorozat és a hozzákapcsolódó valószínűségek sorozata közötti viszony, vagy a választási lehetőség mértéke egy közlemény szelekciójában. Az információelmélet számára tehát egy esemény meghatározásához szükséges alternatívák száma a döntő. Mindezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy az információ egy közlemény „újszerűségének” és egy elvárási rendszernek kvantitatíve kifejezhető viszonya, objektív eltérési foka ($I = N \log h$; ahol h az elemek száma, melyek közt választani kell; N pedig a választások száma). Idáig egy mennyiségi meghatározáshoz ragaszkodtunk. Az információnak ugyanakkor van minősége is. Ha például egy állati egyed az előző állapothoz, tehát egy elvárási rendszerhez képest újszerű ingereket vesz fel, akkor ezek információként értékelhetők. Ekkor beszélünk általában információról. Az ingerek viszont mindig vizuálisak, auditívák stb., és valamire vonatkoztatottak. Épp ez a *vonatkoztatottságuk* lesz az információ minősége.

Az emberi kommunikációkban ez a minőség jelenik meg a *jelentés* formájában. Információ és jelentés viszonyáról tehát csak az emberi-társadalmi szférában beszélhetünk. A mondottakat úgy foglалhatjuk össze, hogy az információnak mindig van mennyiségi és minőségi oldala. A mennyiségi oldalt a társadalmi közlésformák esetében is a hír újszerűségének és egy elvárási rendszernek viszonyaként definiálhatjuk, míg a minőségi oldal itt sajátos alakot öltve úgy jelenik meg, mint jelentés (denotátum és konnotátum), mint egy adott jel-struktúrához kapcsolódó, s egy adott referenst tükröző gondolati képmás.

A mondottakból következik, hogy egy közleménynek lehet minimális (a 0-hoz tendáló) informatív értéke, de ekkor is hordoz jelentést. Nézzük meg azt a kijelentést, hogy: „az ember tudatos, társadalmi lény”. E közlés természetesen meghatározott jelentés, eszmei képmás hordozója, ugyanakkor ma csak formálisan tekinthető információnak. (Információ-értéke minimális: nem mond semmi újat, nem ellentmond, hanem maximálisan megfelel elvárásainknak, előzetes ismereteinknek.)

5. A nyelv és a visszatükrözés

Azok az elméletek, melyek magának a nyelvi struktúrának visszatükröző jellegét posztulálják, szerkezetileg sokszor hasonlítanak egyes olyan felfogásokra, melyek egyébként hallani sem akarnak a visszatükrözés problémájáról. WITTGENSTEIN arról beszél, hogy a nyelvi struktúra a világ leképezése: a két szféra struktúrája izomorf egymással. Ettől nem áll messze a SAPIR — WHORF-hipotézis, bár a „leképezés” funkciója helyett éppen a nyelv determináló szerepét emlegeti: egy világkép, vagy magatartásrendszer úgy izomorf egy nyelvi struktúrával, hogy a konstitutív szerep a nyelv oldalán áll.

A mai strukturalista felfogásokra ugyanaz a képlet jellemző. Nem véletlen, hogy LÉVI-STRAUSS védekezni kényszerül azon vád ellen, amely elméletét a nyelvi relativizmussal hozza összefüggésbe. Igaz, miközben álláspontját kifejti, számos racionális ellenvetést fogalmaz meg WHORFFal szemben, ez azonban mitsem változtat magán azon a tényen, hogy a nyelv szerinte is a társadalmi valóság konstitutív eleme, s mint ilyen, meghatározza a kultúra szerkezetét, pl. a rokonsági rendszerek struktúráit.⁵⁴

⁵⁴ LÉVI-STRAUSS WHORFFal szembeni kritikájáról bővebben l.: KELEMEN JÁNOS; m. 54–55. l., 63–64. l.

A nyelv és a valóság, a nyelv és a kultúra párhuzamosságáról szóló különböző típusú neopozitivisták és strukturalisták felfogások mellett elterjedt az a tétel is, amely szerint a nyelv konvenció műve, nem más, mint általunk önkényesen felállított játékszabályok gyűjteménye: semmi köze sincs tehát az extralingvisztikai valósághoz. A konvencionizmus azt feltételezi, hogy a nyelv az emberek tudatos megegyezésén alapszik. Ez ellen az vethető, hogy az emberek közötti bármilyen megegyezés megköveteli, hogy értsék egymást, vagyis valamilyen közös nyelvvvel rendelkezzenek. Bármilyen játékszabály felállítása előfeltételez egy nyelvet.

A nyelv és a valóság viszonyáról vallott szélsőséges nézetek (izomorfia, konvenció) forrását A. SCHAFF — mint ismeretes — a kérdésfeltevés hamis voltában látja. Az a kérdés, hogy a nyelv tükrözi-e a valóságot vagy sem, szerinte helytelenül van megfogalmazva, s ez helytelen válaszokat sugall. A kérdés megfogalmazásában ugyanis a gondolkodástól elszakított nyelv és a valóság viszonyáról van szó.

SCHAFF azt javasolja, hogy ehelyett a nyelv-gondolkozás és a valóság viszonyáról beszéljünk. A nyelv-gondolkozásnak, vagyis a csak nyelv által lehetséges gondolkodásnak van tükröző, másszóval: megismerő funkciója. Ezen belül a nyelv, mint nyelvi jelentések, tehát gondolati képmások anyagi hordozója, a tükrözés eszköze, de önmagában nem tükrözés.

A probléma elvi megoldását illetően igazat adhatunk SCHAFFnak, emellett azonban látnunk kell, hogy magának a nyelvi struktúrának is van másodlagos tükröző funkciója. Ezt anélkül láthatjuk be, hogy beleesnénk a neopozitivizmus kelepcéjébe.

Amikor arról beszéltünk, hogy a nyelv nemcsak ismeretek közlésének eszköze, hanem önmagában bizonyos ismeretek megőrzése, felhalmozódása, s hogy „maga a nyelv tagozódása is ismereteket őriz”, ezt a másodlagos tükröző funkciót érintettük.

Az egyes nyelvek sajátos módon tagolják, analizálják a valóságot és szintetizálják a valóságnak a lexikai és grammatikai artikuláció által elkülönített, rögzített oldalait. Az, hogy egy jelenségsoport megjelölésére hány különálló szó alakult ki, az illető jelenségsoport bizonyos oldalának tagozódását fejezi ki. Ilyen esetben a nyelvi (itt a lexikai) struktúra önmagában is a valóság egy bizonyos oldalának meghatározott szempontú (a kultúra adott foka által determinált) visszatükrözése, a nép megelőző gondolkodási-elemző tevékenységének rögzítődése. (Az, hogy pl. a magyarral ellentétben a lapp nyelv 41 szót ismer a hó jelölésére, jól megmutatja, milyen különbségek vannak a valóság artikulálásának, a jelenségek differenciálásának magában a lexikai struktúrában, a nyelv szókincsében rögzített módjai között.)

Magának a nyelvi struktúrának e tükröző jellegét RUBINSTEIN így jellemzi: „A nyelv tehát a jelenségek elemzésének, szintézisének, általánosításának bizonyos, a nép történeti fejlődése során rögződött rendszere.” Az idézett megállapításból logikusan következik, hogy a nyelv elsajátítása önmagában bizonyos ismereteknek, a világ egy meghatározott tagolási módjának elsajátítását jelenti: „Épp ezzel gazdagodik értelmi szempontból a gyermek, amikor az oktatás folyamán elsajátítja anyanyelvét: elsajátítja a külvilág jelenségei elemzésének, szintézisének és általánosításának bizonyos rendszerét.”⁵⁵

Ha ez így van, nincs-e mégis igazuk a HUMBOLDT-t követő mai etnolingvisztika vagy a WHORF-féle hipotézis képviselőinek? Megmutatható, hogy a

⁵⁵ RUBINSTEIN, i. m. 126. 1.

fentiekből nem következik a nyelvi struktúra világkép-meghatározó volta, vagy önálló tükröző jellege. Ehelyütt elegendő ismét magára RUBINSTEINre támaszkodnunk, aki kijelenti, hogy „minden nyelv többé-kevésbé archaikus a gondolkodáshoz képest”, majd hozzáteszi, hogy: „az ember gondolkodása nem áll meg az analízisnek és szintézisnek a nyelvben lerakódott eredményeinél, a valóság jelenségeinek a nyelvi rendszerben rögzített általánosításainál, hanem rájuk támaszkodva tovább végzi az elemzést, szintetizálást és általánosítást, állandóan elmélyítve ezt a munkát, és a beszédben megformálva eredményeit. Ennek következtében a modern tudomány és gondolkodás ugyanazon logika struktúráját különböző, tőle többé-kevésbé eltérő nyelvtani struktúrák eszközeivel realizálhatjuk.”⁵⁶ „Ezért, ha a nyelvtan . . . — vonja le a végső következtést RUBINSTEIN — ki is fejezte bizonyos mértékben a nép világfelfogását, gondolkodását abban az időpontban, amikor a nyelv nyelvtani rendszere még kialakulóban volt, mindenképpen téves az az elmélet, hogy a nyelv nyelvtana meghatározza azoknak a gondolkodását, akiknek ez az anyanyelvük.”⁵⁷

A mondottakat úgy foglalhatjuk össze, hogy az egységes nyelv gondolkodás a valóság visszatükrözése, ezen belül maga a nyelv a visszatükrözésnek csak eszköze. A társadalom megelőző gondolkodásának eredményei azonban bizonyos mértékig objektíválódhatnak magában a nyelvi struktúrában, amely így — másodlagosan — szintén tölthet be tükröző funkciót. A nyelvi struktúra azonban — éppen tükröző jellegének másodlagossága következtében — mindig csak az ismereteknek, a kultúra egy korábbi állapotának megfelelően tükrözi a valóságot. Tükrökép volta és az a jellege, hogy megszabja az ismeretek egy bizonyos kezdeti elrendezési módját (gyermekeknél), nem akadályozza az új ismeretek kialakulását, a tudományos világkép létrejöttét. Bármely nyelven szabadon és korlátozás nélkül alkothatunk ugyanis (a nyelvi kódnak megfelelő) új mondatokat, melyekkel (a rögzített nyelvi struktúra által nem befolyásolt) ismereteinket megfogalmazhatjuk.

Még idekívánkozik a következő megjegyzés: annak a lehetőségnek reális alapját, hogy a más égitesteken élő feltételezetten értelmes lényekkel egyáltalán kommunikálni tudjunk, éppen az biztosítja, hogy kidolgozhatók olyan jelrendszerek, melyek pusztán formális struktúrájuknál fogva, tehát a hozzájuk tapadt, társadalmilag (a földi társadalom értelmében) érvényes jelentésektől elválasztva is, tükrözik a világ bizonyos, lényeges összefüggéseit. (Persze, a tükrözés-jelleg itt is másodlagos, a gondolkodás által közvetített. Feltételezzük, hogy a világ törvényszerű összefüggéseit partnereink is hasonló módon tükrözik, mint mi, felismerik, hogy a jelrendszerünkbe épített szabályszerűségek ezeknek az összefüggéseknek felelnek meg.)

6. Nyelv és társadalom. Egy pragmatikai probléma

A nyelv pragmatikai aspektusáról korábban megállapítottuk, hogy csak a szemantika oldaláról közelíthető meg.

E kérdéskomplexumnak még az előzőkhöz hasonló vázlatos tárgyalását sem kíséreljük meg itt. Csupán arra mutatunk rá, hogy a fentebbi pontokban

⁵⁶ i. m. 127. l.

⁵⁷ i. m. 134. l.

rögzített fogalmi apparátus alkalmazása közelebb visz a nyelvhasználat társadalmi hatásainak megértéséhez is. A politikai nyelv, a reklám, a tömegkommunikációs eszközök, a propaganda nyelve stb. többek közt a denotációk és konnotációk játékára épít.

Megfigyelhető, hogy pl. különböző politikai beállítottságú sajtótermékek szókincsének kvantitatíve is jól ábrázolható különbsége főleg az azonos denotatívumú szavak eltérő konnotátumaival kapcsolatos. Ha ugyanazon jelenség, fogalomkör kifejezésére több szó áll rendelkezésemre, s következetesen az egyiket használom, nyilvánvalóan a hozzátapadó sajátos konnotatívum miatt teszem. Legyen „az amerikaiak vietnami háborúja” az a fogalom, az a denotatívum, melyet hordozhatnak különböző szavak. Az amerikai hivatalos körök propagandája — mint ismeretes — „az amerikaiak vietnami elkötelezettsége” kifejezést választja. A sokéves használat során besúlykolódik a tömegek tudatába, hogy e kifejezés a vietnami háborút jelenti, de mivel az „elkötelezettségnek” van egy sor más (magasztos) jelentése (adott kontextusban a „vietnami háborúhoz”, mint denotatívumhoz képest konnotatívum típusú jelentések), elhomályosodik, hogy itt „agresszióról” van szó. „Az amerikaiak vietnami beavatkozása” kifejezésnek ugyancsak „a vietnami háború” a denotátuma, de konnotálja az „agresszió” fogalmát is. Nyilvánvaló, hogy a baloldali sajtó döntően ezzel a szóhasználattal él.

A nyelvhasználat társadalmi hatásainak törvényszerűségeit már a pragmatikának, mint külön diszciplínának megalkotása előtt is felismerték: a *retorika* évezredes hagyományai jórészt pragmatikai szabályokat rögzítettek. De elég talán csak arra emlékeztetni, hogy LENIN a maga nyelvhasználatában mennyire támaszkodott hasonló összefüggésekre. Polémiájának egyik döntő kiindulási pontja volt mindig, hogy leleplezte az ellenfél nyelvében kifejezésre jutó ködösítést, misztifikálást, pontatlanságot s „talpra állította” a szavakat. JURIJ TŰNYANOVNAK egy 1925-ben írt, sajnós, nem igen ismert cikke rendkívül tanulságosan tárja fel a „polemista Lenin” nyelvének e pragmatikai oldalait.⁵⁸

A pragmatika az a diszciplína, mely a nyelvfilozófia egészét összeköti a szociológiával, a szociálpszichológiával, szinte az összes társadalomtudományokkal. Nem véletlen, hogy pl. Marcuse az „egy-dimenziójú” társadalom elemzésének egyik fontos láncszemeként nagy teret szentel a „pozitivistá”, az „operacionális”, a „funkcionális” nyelv leleplezésének.

A merőben funkcionális nyelvhasználatra jellemzőek szerinte a rövidítések. A rövidítéseknek nem pusztán az a gyakorlati hasznuk, hogy egy hosszabb terminust egy rövidebbel helyettesítenek. De mivel megvan ez a szerepük is, még könnyebben homályban tarthatók politikai, manipulatív funkcióik. A NATO, mint rövidítés, számtalanszor önálló szóként fordul elő az újságok, a tömegkommunikációs eszközök nyelvében. Úgy súlykolódik be az emberek tudatába, hogy senki sem gondol arra, mit jelent (North Atlantic Treaty Organization), következésképpen fel sem merül az a kérdés, mit keres az általa jelölt szervezetben Görögország, vagy Törökország. Mindebből kiderül, hogy a denotációk és konnotációk „játékának” olyan kihasználása is lehetséges, mely az előző fejtegetéseinkben elemzett példával („az amerikaiak vietnami háborúja”) éppen ellentétes irányú. „A rövidítések — mondja Marcuse — pusztán denotálják azt, ami intézményesítve van, oly módon, hogy kizárnak minden

⁵⁸ J. TŰNYANOV, Szlovar Lenina-polemizta: Archaisztü i novatorü. Leningrád, 1929.

transzcendens konnotációt.”⁵⁹ Míg tehát bizonyos esetekben a különböző, azonos denotátumú szavak eltérő konnotátumainak a felhasználása az előnyös, mivel elérhető a „címzett” megtévesztése, addig más esetekben a nyelv „operacionalizálása”, „funktionalizálása” a megfelelő eljárás, mely a konnotációk kiiktatásával megakadályozza a kényelmetlen gondolatársításokat, s magát a gondolkodást is kizárólag a „fennállóra” korlátozza.

*

Dolgozatunkban áttekintettük a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdések legfontosabb vonatkozásait. Igyekeztünk megmutatni, hogy a marxista filozófia előtt is komoly feladatok állnak a nyelvet vizsgáló különböző tudományok eredményeinek általánosítása terén. Ezeknek a feladatoknak megoldása nem pusztán teoretikus, hanem gyakorlati szempontból is jelentős lesz.

KELEMEN JÁNOS

Sprachtheoretische Fragen

Vorliegender Artikel besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil unterzieht Verfasser im Rahmen eines wissenschaftsgeschichtlichen Abrisses diejenigen neueren Ergebnisse der Fachwissenschaften einer Betrachtung, die auf eine verallgemeinerte Basis für die Theorie der Sprachphilosophie abzielen. Er stellt fest, daß die Behauptungen über Sprache seitens der marxistischen Philosophie oftmals einseitig auf der PAWLOWSCHEN Psychologie aufbauten, die eine Vernachlässigung des gesellschaftlichen Aspekts der Sprache nach sich zog. Verfasser möchte den geschichtlichen Wert der Arbeiten PAWLOWS keineswegs leugnen, betont aber, daß sich die marxistische »Sprachphilosophie« neben der Psychologie weit mehr auf die eigentliche Sprachwissenschaft, ganz zu schweigen von einer Reihe anderer Wissenschaften, stützen muß.

Der zweite Teil seiner Arbeit ist der Versuch einer skizzenhaften Umreißung einer möglichen marxistischen Sprachphilosophie. Verfasser analysiert eingehend eine in der »Deutschen Ideologie« zu findende, einschlägige Feststellung MARX', die schon den Gedanken in sich birgt, daß die Sprache auch für das individuelle Bewußtsein als Mittel zum Ausdruck von Gedanken nur Kommunikationsträger ist. Im Folgenden werden die Grundbegriffe der Kommunikationstheorie bzw. der Semiotik behandelt, wobei die syntaktische, semantische und pragmatische Dimension der Zeichensysteme aufgezeigt wird. Verfasser skizziert seinen Standpunkt zur Frage von Sprache und Denken, sowie von Sprache und Wirklichkeit und zeigt die Rolle der Sprache bei der Erkenntnis. Wiewohl er Ansichten ablehnt, nach denen Sprach- und Wirklichkeitsstrukturen isomorph seien, weist er nach, daß die Sprachstruktur eine Artikulation der Wirklichkeit (der Praxis) und als solche in sich die Objektivierung bestimmter Kenntnisse ist. Verfasser errichtet ein differenziertes Gebäude der Bedeutungskategorie (Denotation — Konnotation — Referenz) und hält diese für unlösbar von der Stelle, die sie in der Struktur eines gegebenen sprachlichen Terminus einnimmt. Der Aufsatz schließt mit einer Erörterung sprachpragmatischer Fragen.

JÁNOS KELEMEN

⁵⁹ MARCUSE, *One-Dimensional Man*. Beacon Press, Boston: Idézve az olasz kiadásból: *L'uomo a una dimensione*, Einaudi, Torino, 1967. 112. l.

Közlési szabályok a megengedő mellékmondatokban

1. Nyelvtaníróink nagy többsége szükségesnek tartotta, hogy az összetett mondatok rendszerében a „szintagmatikus” alárendelésektől valamilyen módon elkülönítse a megengedő alárendeléseket. Ez vagy úgy történt, hogy önálló mondat típusként fogták fel, vagy úgy, hogy valamely „szintagmatikus” alárendelés sajátos jelentésárnyalatot tartalmazó előfordulásainak tekintették őket.¹ A megkülönböztetés alapját minden esetben a megengedő mondatok tartalmának speciális, a tisztán „szintagmatikus” alárendeléseknél ritkábban, vagy egyáltalán nem tapasztalható mozzanatai adták. A sajátos tartalommal összefüggésben a közlési szabályoknak ugyancsak sajátos érvényesülése figyelhető meg vizsgálandó mondatfajtánknál. Ez azt jelenti, hogy azok a közlési szabályok, melyek más mondat típusnál ritkábban és viszonylag esetlegesen fordulnak elő, a megengedő összetettekben alapvető jelentőséggel bírnak, rendszerszerűen jelentkeznek.

2.1. A megengedés alapját tudvalevőleg valamilyen ellentét adja, melynek két pólusa nem zárja ki egymás létezését, hanem mintegy megengedi azt. A tagmondatok tehát bizonyos mértékig tagadják egymást. Ugyanakkor ez a logikai, szemantikai tagadás pragmatikus mozzanatokkal is kiegészül, és ennek hatása a mondatfajta közlési szabályainál is megmutatkozik. A pragmatikus mozzanatok lényegéhez közelebb juthatunk, ha a megengedő alárendelések más mondat típusokhoz való viszonyát vizsgáljuk meg.

A vizsgálandó mondat típusok a megengedő alárendelésen kívül: a megszorító ellentétes mellérendelés, a megengedő választó mellérendelés, (e kettő másodlagosan megengedést tartalmaz) valamint a felsorolt három mondatfajtaival szoros kapcsolatot mutató következtető mellérendelés. (Ez utóbbi rendszerint nem tartalmaz megengedést.)

Tekintsük a következő, egyszerű, megszorító ellentétes mellérendelést: — *Jóllakott, mégis enni kér.* — Ha a mondat által közölt tartalmat elemezzük, megállapíthatjuk, hogy a jóllakottság állapota és az enni kérés cselekvése között időbeli érintkezésen alapuló kapcsolat van.² Ez a

¹ KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan III., Bp. 1942. 604. l., uő.: MNy. XXX. 11. l., TEMESI-RÓNAI-VARGHA, Anyanyelvünk. Bp. 1955. 298. l., BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Bp. 1957. 165. l., uő.: MNy. LII. 26. l., B. LŐRINCZY ÉVA, NyK. LVII. 269. l., uő.: Nyr. LXXX. 451., RÁ CZ ENDRE, MNy. LV. 68, TOMPA JÓZSEF, (szerk), A mai magyar nyelv rendszere, II. Bp. 1961. 337. l., 339. l., 367. l., 358. l., 424. l., BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp. 1967. 483. l., HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969. 182. l.

² Vö. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan, Bp., 1970., 115. l. és kk.

kapcsolat egyedi, esetleges jellegű. A „mégis” megszorító ellentétes kötőszóval alkotott mondat ugyanis azt fejezi ki, hogy a jóllakottság stabilnak felfogott állapotából kiindulva nem az valósul meg, amit várnánk, amire következethetnének egy — az előfordulás gyakoriságát tekintve — általánosabb, oksági jellegű összefüggés ismeretében. Ez az általánosabb, oksági jellegű összefüggés, melyet következő mellérendeléssel fejezhetünk ki, nyilván a következő: — *Jóllakott, ezért nem kér enni.* — A megszorító ellentétes mellérendelésnek, a fentiekben említett egyedi, esetleges kapcsolatnak (*Jóllakott, mégis enni kér.*) közlésekor egyben utalunk erre az általánosabb, oksági jellegű összefüggésre is. Ennek funkcióját az ellentétes megszorító kötőszó hordozza. Hiszen nem azt mondjuk: — *Jóllakott, és enni kér* — hanem ezt: — *Jóllakott, mégis enni kér.* — A megszorító ellentétes kötőszó e funkcionálása úgy megy végbe, hogy az első tagmondatban jelölt állapotot stabilnak, a második tagmondatban kifejezett állapotot változónak fogjuk fel. Ennek változó jellege azt jelenti, hogy önmaga ellentétébe csaphat át. Ugyanakkor az állapotok hordozója, a szubsztanciális szerepű fogalom, melyet azonos lexikai egység, illetve grammatikai formáns jelöl, minden esetben változatlan marad.

(Tehát: 1. — *Jóllakott, mégis enni kér.* — illetve:
2. — *Jóllakott, ezért nem kér enni.*)

Ha az előbbi összefüggést megfordítjuk, és olyan kapcsolatot keresünk, melyben a változatlan szubsztanciális szerepű fogalom mellett az első tagmondatban jelölt állapotot fogjuk fel változónak, a második tagmondatbeli állapotot pedig stabilnak, akkor azt tapasztaljuk, hogy ilyen összefüggés kifejezésére a megszorító ellentétes forma nem alkalmas. Ehhez egy másik mondatformára van szükségünk: a megengedést tartalmazó választó mellérendelésre. Ebben a formában már teljesíthetjük az előbbi követelményt: — *Akár jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér.* — Ezzel a mondatípussal foglalkozva B. LŐRINCZY ÉVA és RÁCZ ENDRE lényegében arra a megállapításra jutott, hogy a választó mondatpárok csak az egyik tagja van a megengedésre jellemző tartalmi ellentétben a harmadik tagmondatdal.³ Az imént elmondottakhoz kapcsolódva ez érthető is, hiszen az előbbi, első tagmondatban jelölt változó (önmaga ellentétébe átcsapó) állapotot most két választható tagmondatdal fejeztük ki. Ezek közül az egyik („akár jóllakott...”) egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló kapcsolatban van a harmadik tagmondatdal. (... *enni kér*”). Ebben a viszonyban tapasztalható a megengedő jelentés. A másik választható tagmondat által kifejezett állapot („akár nem lakott jól”) az előfordulás gyakoriságát tekintve általánosabb, oksági jellegű összefüggésben van a harmadik tagmondatdal („*enni kér*”). Ebben a kapcsolatban természetesen nem tapasztalható a megengedő jelentés. Az — *Akár jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér* — mondatban a két „akár” kötőszó szerepe nyilvánvalóan különböző. Az első számú „akár” funkciója megegyezik a többi megengedő kötőszó (bár, noha, jóllehet, ugyan, ha... is stb.) szerepével, mivel az általa bevezetett tagmondat megengedő viszony-

³ B. LŐRINCZY ÉVA, NyK. LVII. 271. l., RÁCZ ENDRE, i. m.

ban van a harmadik tagmondat. A második „akár” kötőszó funkciója a választó „vagy” kötőszóéval azonos, az első két tagmondat közötti választhatóságon kívül mást nem fejez ki, hiszen a második tagmondat nincs megengedő viszonyban a harmadikkal. Ezt a tényt bizonyítják azok a mondatok, melyekben a második „akár” helyén a választó „vagy” kötőszó áll: „*Akár* a nap ragyog, *vagy* bús hold villog, az én szívem zokog.” (Vitkovics Mihály: *Költéményei* 6. l.)⁴ — „*Akár* a főnök volt, *vagy* éppen jelentéktelen beosztott, kihívóan viselkedett.” (ti.: velük szemben) (Palotai Boris: *Aprópénz* 14. l.). Tartalmát változatlanul hagyva, eredeti példamondatunkat — *Akár* jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér — tehát a következőképpen is felírhatjuk: — *Akár* jóllakott, vagy nem lakott jól, enni kér. — Ha pedig a harmadik tagmondathoz („enni kér”) fűződő megengedő viszonyt el akarjuk különíteni a második és harmadik tagmondat közötti, gyakrabban megvalósuló, oksági jellegű összefüggéstől, akkor a következő formát kell választanunk:

1. Akár = bár jóllakott, enni kér.
2. Nem lakott jól, (ezért) enni kér.

(A második tagmondat mellől a „vagy” kötőszót elhagyhattam, mert az nem a harmadik tagmondatral való viszonyt határozza meg, most pedig éppen e viszonyt tartjuk szem előtt).

Az elmondottak alapján a következő összefüggések vethetők fel.

A megengedést tartalmazó választó mellérendelés esetében láttuk, hogy a benne kifejezett egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló, megengedő kapcsolattal egy — az előfordulás gyakorisága szempontjából — általánosabb, oksági jellegű összefüggés járt együtt, melyet egy következő mellérendelés tartalmazott.⁵

1. Bár jóllakott, enni kér.
2. Nem lakott jól, (ezért) enni kér.

A megszorító ellentétes formánál, a kötőszó funkciójával foglalkozva megállapítottuk, hogy az, egy következő mellérendelésel kifejezett, általánosabb, oksági jellegű összefüggésre is utal, az egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló kapcsolat közlése mellett.

1. Jóllakott, mégis enni kér.
2. Jóllakott, ezért nem kér enni.

Nyelvtörténeteink megállapításai szerint a megengedő mellékmondatok valószínűleg fiatalabbak az ún. „szintagmatikus” mondat típusoknál.⁶ Kialakulásuk azzal volt kapcsolatos, hogy valamely ráhagyó értelmű mondat előtt vagy után annak tartalmát megszorító mondat állott.⁷

Ilyen kapcsolatokban észlelhető bizonyos megengedő jelleg, amely azonban csak mint másodlagos jellegű mellékértelem jelentkezik. A további fejlődés eredményeként e ráhagyó — megszorító mondatkapcsolatokban a megengedés képzete minden mást háttérbe szorítva előtérbe került, és egyben ki-

⁴ Idézve: KLEMM, Magyar történeti mondattan III. Bp. 1942. 613. l.

⁵ Vö.: KÁROLY, i. m., 117. l.

⁶ BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan Bp. 1957. 165. l. BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR, i. m.

⁷ KLEMM, i. m.

alakította sajátos kifejező eszközeit is. E kifejező eszközök „... nincsenek még készen legelső szövegemlékeink korára, hanem a magyar nyelvtörténet folyamán jöttek létre...⁸ Mivel a megengedő alárendelés egy ráhagyó értelmű és egy megszorító ellentétes tagmondat kapcsolatából alakult ki, a megengedő alárendelés formájában mintegy benne foglalt a megszorító ellentétes forma. Ezért fel kell tételeznünk azt, hogy a megengedő alárendelés tartalmában benne foglalt a megszorító ellentéteseknél kimutatott általánosabb, oksági jellegű összefüggés is. Ugyanakkor a megengedést tartalmazó, választó mellérendelésben is kimutattunk egy másik, általánosabb, oksági jellegű összefüggést, mely szintén együtt járt a megengedő alárendeléssel. Ezek szerint egy megengedő alárendelésben a megszorító ellentétes formánál és a megengedő választó mellérendelésnél tapasztalt bizonyos tartalmi és formai jegyek egyszerre jelentkezhetnek. A megszorító mellérendelő kötőszó funkciójáról szólva elmondtuk, hogy segítségével változatlan szubsztanciális szerepű fogalom mellett az első tagmondatban jelölt állapotot stabilnak, a második tagmondatbeli változónak (önmaga ellentétébe átcsapónak) fogjuk fel. A megengedést tartalmazó választó mellérendelő forma ennek fordítottját tartalmazza: benne az első két tagmondatban jelölt állapotot tüntetjük fel változónak, vagyis ennek kifejezését nemcsak egy kötőszó funkcionálására „bízzuk”, hanem külön tagmondatokban közöljük, és a harmadik tagmondatbeli állapotot fogjuk fel stabilnak. Egy megengedő alárendelésben pedig az állandó, szubsztanciális szerepű fogalom mellett, a mellékmondatban és a főmondatban jelölt állapotot egyaránt változó jellegűnek, önmaga ellentétébe átcsapónak állítjuk be.

Az összefüggés a következő:

1. Bár jóllakott, mégis enni kér.
(egyedi, esetleges)
2. Jóllakott, ezért nem kér enni. (ld. a megszorító ellentétes mellérendelésnél).
(általánosabb, oksági jellegű)
3. Nem lakott jól, ezér tenni kér. (ld. a megengedő választó mellérendelésnél).
(általánosabb, oksági jellegű)

A 2.-vel és 3.-mal jelölt, következtető mellérendelések tulajdonképpen nem mások, mint az 1. alatt feltüntetett megengedő alárendelés elsőleges mondatai. (A transzformációs grammatikában azokat a mondatokat nevezzük elsőlegeseknek, amelyek a transzformációs műveletsorozatok kiinduló egységeiként szolgálnak, rajtuk végezzük el az első transzformációkat.) Ezek a következtető mellérendelések tehát rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy belőlük megengedő alárendelés építhető fel. Másrészt a lehető legegyszerűbb szerkezettel, alakokkal, a minimálisan elegendő szavak szemantikai mezőinek olyan összefüggését adják, mely tetzőlegesen bonyolult szerkezetű, megengedő alárendelés teljes jelentése, értelmelényegét reprodukálja úgy, hogy a megengedés egyedi, esetleges szemantikai struktúráját két általánosabb, oksági jellegű

⁸ BERRÁR, i. m.

szemantikai struktúrára bontja. A szemantikai struktúrának ez a változtatása — hangsúlyozom — a mellékmondatban és a főmondatban jelölt állap o t o k jelentésének változását eredményezi, ugyanazon szubsztanciális szerepű fogalom mellett. Ha a megengedő alárendelésben szereplő állapotokat sorrendjük szerint „A”-nak és „B”-nek jelölöm, akkor a két elsődleges csoport (a továbbiakban E_1 és E_2), valamint a megengedő alárendelés viszonylatában a következő összefüggés mutatkozik.

A megengedő alárendelés: Bár A, mégis B

E_1 :	A, ezért nem B
E_2 :	nem A, ezért B

Ha „nem A”-t „negáció A”-val (ngA) és „nem B”-t „negáció B”-vel (ngB) helyettesítjük, akkor az előbbi viszonyokat így is jellemezhetjük:

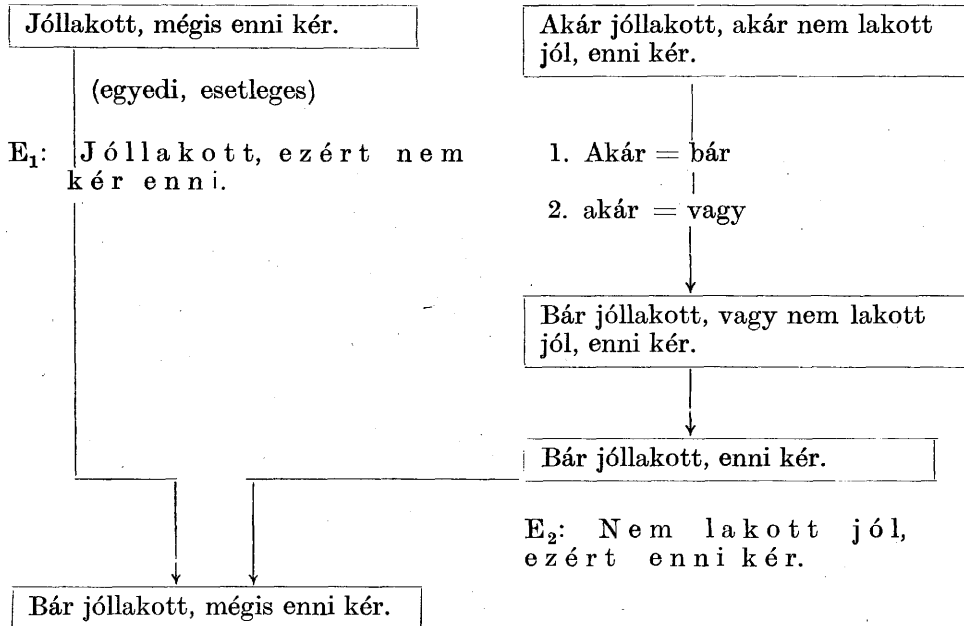
A megengedő alárendelés: Bár A, mégis B

E_1 :	A, ezért ngB
	↑
E_2 :	ngA , ezért B
	↓

Az eddig elmondottakat a következő kis vázlat foglalja röviden össze:

(megszorító ellentétes)

(megengedő választó)

E_1 : Jóllakott, ezért nem kér enni.

E_2 : Nem lakott jól, ezért enni kér.

A megengedő alárendelés elsődleges csoportjait tehát a két mellérendelésből vezettük le úgy, hogy az egyiknél E_1 -et, a másiknál pedig E_2 -t mutattuk ki.

A megengedő alárendelésnél jelentkező *pragmatikus mozzanatok* egy része nem más, mint azoknak a tartalmaknak a felmerülése a közlő, illetve a beszédpartner tudatában, melyeket az iménti elsődleges csoportok fejeztek ki. Ezekre épül rá, és ezek segítségével értjük meg a megengedést. Érdeemes tehát az elsődleges csoportok jellegét közelebbről is szemügyre venni.

2.2. Az elsődleges csoportok tartalma nem implikációs jellegű, hanem csak bizonyos valószínűségi értékkel mehet végbe. Tudatunk a kapcsolatok létrejöttének valószínűségi oldalával „nem törődik”, hanem bizonyos „előfordulási átlagot” alapul véve, az elsődleges összefüggéseket úgy állítja be, hogy mindig valószínűbbek a megengedő mondatban feltüntetett kapcsolatnál. (Ami azonban nem szükségszerű.) Sőt, az elsődleges csoportokban feltüntethető tartalmak közül számos, mint implikációs összefüggés él („hamisan”) tudatunkban, tehát olyan kapcsolatként, amely mindig, minden esetben megvalósul. Az elsődleges csoportokban kifejezett összefüggéseket egyben oksági jellegűeknek neveztem. Ez az „okszági jelleg” kifejezés még magyarázatot igényel.

A problémát kissé általánosabb megfogalmazásban a következőképpen lehetne felvetni. A megengedő alárendelést úgy fogalmazzuk meg, hogy a felhasznált nyelvi formák révén utalunk az elsődleges csoportokra is. Ezeket olyan jellegűeknek állítjuk be, hogy bennük (rendszerint ugyanazon szubsztanciális szerepű fogalomra vonatkoztatva) „A” állapot determinálja a „B” állapotot. A megengedő alárendelés tartalmát jellemezhetjük azzal is, hogy nyelvi eszközeivel milyen tartalmú elsődleges csoportokat fejez ki. Vagy másképpen: a determinációsna beállított elsődleges tartalmak meghatározzák a megengedő alárendelés tartalmának jellegét. Ezzel kapcsolatosan a megengedő mellékmondatok több (tartalmilag jellemzett) csoportja állapítható meg.

1. Valóban meglévő összefüggést kifejező megengedő alárendelés

A megengedő összetett mondat ez esetben valóban létező ellentétet „enged meg”, az elsődleges csoportokban pedig valóban meglévő, determinációsna felfogott összefüggések vannak. Ezeknek a köre igen tág, filozófikus megfogalmazásban azt mondhatnánk, hogy kifejezhetik a tőlünk független, objektív valóság dolgai, jelenségei közötti, illetve tudattartalmaink közötti, és azok objektíválódásai közötti determinatív kapcsolatokat. Az elsődleges csoportokban megállapítható, determinatívna felfogott összefüggések közelebbi sajátosságai szerint további csoportosítást végezhetünk:

a) Elsődleges csoportjaiban okságinak felfogott összefüggéseket tartalmazó megengedő alárendelés

Pl.: „Ő lemond... az üveges Győzőről, pedig az ér még a legtöbbet...”
(Szabó Magda: Disznótor, 48. l.)

E_1 : Az ér a legtöbbet, ezért nem mond le Győzőről.

E_2 : Nem az ér a legtöbbet, ezért lemond Győzőről.

b) Elsődleges csoportjaiban feltételelességinek beállított összefüggéseket tartalmazó megengedő alárendelés

(A lazább determinációs összefüggésekben célszerűbb a „tehát” kötőszó használata, a szorosabb kapcsolatra utaló „ezért” helyett.)

Pl.: „Nincs itt a népeletről . . . egyetlen történet, mese, népdal se, pedig magát a nép fogalmát ismerik,” (Veres Péter: Kortárs, 1968/7. sz. 1060. l.)

E₁: A nép fogalmát ismerik, tehát van a népeletről történet . . .

E₂: A nép fogalmát nem ismerik, tehát nincs a népeletről történet . . .

Gyakori eset, hogy a megengedő mondat tartalma keveredésszerű. Ez annyit jelent, hogy a megengedő alárendelések többségének elsődleges csoportjai közül az egyik okságinak, a másik feltételelességinek beállított összefüggést tartalmaz. Ez érthető, hiszen „E₁” és „E₂” elsődleges csoportok egy-egy ellentétei. Ha „E₁” csoport a valóság egy adott területére vonatkozik, és benne „A” tagmondat tartalma a „B” tagmondat tartalmához legközelebb álló, vele legszorosabb, dinamikus kapcsolatban levő determináló tényező, akkor „A”-t „B” okán a k fogjuk fel. Ugyanennek a kapcsolatnak az ellentéte, „E₂” csoport már a valóság egy másik, gyakran szélesebb körére vonatkozik, ezért jelentkezhethetnek „nem A” mellett más, „nem B”-t determináló tényezők, melyek „nem A”-nál szorosabb, dinamikusabb kapcsolatban lehetnek „nem B”-vel, és így „nem A” másodlagossá válik, kapcsolata „nem B”-vel már lazább, statikusabb determináló tényezővé lesz, ezért ilyen esetben „nem A”-t „nem B” feltételeként fogjuk fel. Ennek alapján a valóban meglévő összefüggést kifejező, megengedő alárendelések további két alcsoportját állapítjuk meg.

c) „E₁” elsődleges csoportjában okságinak, „E₂” elsődleges csoportjában feltételelességinek beállított összefüggést tartalmazó megengedő alárendelés.

Pl.: „. . . tisztességtudóan megemelte a kalapját, ámbár nagyon bele volt ragadva a hajába.” (Móra F.: Csilicsali Csalavári Csalavér, 125. l.)

E₁: Bele volt ragadva a hajába (a kalapja), ezért nem emelte meg a kalapját.

E₂: Nem volt beleragadva (a kalapja) a hajába, tehát megemelte a kalapját.

d) „E₁” elsődleges csoportjában feltételelességinek, „E₂” elsődleges csoportjában okságinak beállított összefüggést tartalmazó megengedő alárendelés

Pl.: „. . . Oszkár is nehezen ismerne rá, pedig Oszkárnak különösen jó szeme van.” (Fekete I.: Bogáncs, 150. l.)

E₁: Oszkárnak jó szeme van, tehát Oszkár könnyen ismer rá.

E₂: Oszkárnak rossz szeme van, ezért Oszkár nehezen ismer rá.

A megengedő alárendelések másik csoportja tartalmában az előző típus-hoz hasonlóan összefüggéseket állapít meg a dolgok, jelenségek között, ám

ezek az összefüggések a valóságban nem léteznek, nem is létezhetnek. Különféle gondolataink, érzelmeink árnyalt kifejezése azonban olykor csak úgy lehetséges, hogy „A”-t „B” determinálójának tüntetjük fel, mert így pl. „A” bizonyos tulajdonságai, jellegzetességei jól megvilágíthatóvá válnak. E lényeg kifejezése szempontjából másodrendű, hogy „A” nem determinálhatja „B”-t. Az ilyen „hamis” összefüggések kifejezésével tehát bizonyos tulajdonságok, kapcsolatok, stb. megvilágítása, értelmezése a végső célunk, illetve ezt kívánjuk megvalósítani e „hamis” összefüggésekből felépített megengedő alárendelésben kifejezett ellentét segítségével is. Ezért az idetartozó megengedő mondatok tartalmát ratio jellegű összefüggésekből felépítettnek nevezhetjük. A ratio (a megvilágító, értelmező szándékú, „észbeli”, okságinak beállított összefüggés) fogalmát, mint néhány példa is mutatja, meglehetősen tág értelemben használhatjuk. A megengedő mondatok — tartalmukat tekintve — második fő csoportja tehát a következő:

2. A valóságban nem létező összefüggést kifejező, elsődleges csoportjaiban ratio jellegű kapcsolatokat tartalmazó megengedő alárendelés

Kifejezésre váró gondolatainkat, érzelmeinket tekintve, az árnyalatok széles skálájával találkozhatunk.

Pl.: szokatlan, érthetetlen, a *megszokottal ellentétes* jelenség megvilágítására: „Bár az idő még csak három óra felé járt, az utcákat... már éjszakai sötétség borította.” (Moldova Gy.: Kortárs, 1968/7. sz. 1102. l.)

E₁: 'Három óra van, ezért az utcák (még) világosak.'

E₂: 'Késő van (nem három óra van), ezért az utcák (már) sötétek.'

(Az óramutató állása nyilván nem determinálja az utcák világosságát).

Tudattartalmaink, érzelmeink, gondolataink és a minket környező valóság bonyolult, nehezen elemezhető viszonyának jellemzésére:

„Míg állni látszék az idő,

Bár a szekér szaladt.”

(Petőfi S.: Füstbement terv)

E₁: 'A szekér szaladt, ezért az idő (is) telni látszott.'

E₂: 'A szekér állt, ezért az idő állni látszott.'

A dolgok, jelenségek egy-egy tulajdonságának erőteljesebb megvilágítására: „... (az ösztönök)... ha el is hallgatnak kisebb időre, — mindig voltak, vannak és lesznek...” (Fekete I.: Kele, 7. l.)

E₁: 'Elhallgatnak, ezért nincsenek.'

E₂: 'Nem hallgatnak el, ezért vannak.'

Determinációs összefüggés feltételezése humoros hatás keltésére: „... belőled is nevelek tudóst, ámbár nincs... szép, nagy fejed...” (Móra F.: Csili-csali Csalavári Csalavér, 106. l.)

E₁: 'Nagy fejed van, ezért nevel(het)ek tudóst belőled.'

E₂: 'Kis fejed van, ezért nem nevel(het)ek tudóst belőled.'

Cselekvéseink, tevékenységeink és a környező valóság ellentétes viszonyának érzékeltetésére: — Ki szerettem volna menni, bár az ajtó zárva volt. — (kny.) —

E₁: Az ajtó zárva volt, ezért nem szerettem volna kimenni.

E₂: Az ajtó nem volt zárva, ezért ki szerettem volna menni.

Ez utóbbi ratio jellegű összefüggésnek könnyen megállapítható az objektív alapja. Ki szeretnék menni → kinyitom az ajtót → az ajtó nyitva van, ki tudok menni. Ám az előbbi megengedő mondatban ez ratio jellegűen van megfogalmazva, az objektív alap csak mintegy lehetőséget ad a ratióra.

A megengedő alárendelések e csoportjában a tartalmak igen színes, sokrétű megfogalmazásaival találkozunk. Valamennyi árnyalat felsorolása lehetetlen, céloom a típus elhatárolása volt csupán.

A megengedő mondatoknak — tartalmi, illetőleg stilisztikai szempontból — még egy csoportja állapítható meg. Az idetartozó mondatok közös sajátossága, hogy humoros, ironikus gondolatainkat, érzelmeinket fejezzük ki velük. A humor forrását az adja, hogy olyasmit engedünk meg, amit nem kellene megengednünk. Ezek a mondatok — előfordulásuk gyakoriságát tekintve — meglehetősen ritkák. Periférikus, sőt keveredésszerű jellegüket az is mutatja, hogy elsődleges csoportjaikban a szokásos determinatívnek beállított összefüggések helyett, egy-egy megszorító ellentétes, mellérendelt kapcsolatot találunk.

Pl.: Meleg ruhája ugyan nincs, de azért éheznek. — (kny.) —

E₁: Meleg ruhája nincs, de jóllakott.

E₂: Meleg ruhája van, de éheznek.

Hasonló jellegű mondat még pl. — Bár lassan csinálta, de bizonytalanul. (kny.) — vagy: Noha nem volt szép nő, de azért okos sem volt. (kny.)

3. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a megengedő összetételek e sajátos jegyei milyen közlési szabályokban realizálódnak. Nem az átfogó rendszerezés, hanem a releváns szabályok egy részének érintőleges bemutatása a célunk. A közlési szabály lényegét illetően különféle felfogásokkal találkozunk. KÁROLY SÁNDOR nézete szerint „... a transzformációs viszonyban lévő két mondat az egyik szemantikai aspektusból invariáns alapon találkozhat, s ennek szintaktikai realizálódását elsősorban az dönti el, hogy melyik szemantikai reláció lesz a szintaktikai fő szerkezet, az alany és állítmány kapcsolata. Ennek a kijelölése maga után vonja a mondat szintaktikai elrendeződését, hierarchikus felépítését.”⁹ E felfogás szerint a mondat denotatív-szemantikai invariánsából a szintaktikai realizáció különböző útjait meghatározó szabályok a közlési szabályok. Mindez feltételezi, hogy a mondatok mélystruktúrája kifejezetten logikai-szemantikai jellegű. Dolgozatom azonban arra az elképzelésre épül, mely szerint a mélystruktúra szintaktikai jellegű, a szintaxis absztraktabb szintjét jelenti, ezért a közlési szabályokat a *közlésformák létrejöttét* irányító szabályoknak tekintem. A közlésforma a kommunikációs folyamatban a már ismert és az újszerű egységek viszonyából, rendjéből, az ezekre épülő mondat szerkezeti és szórendi sajátosságokból, az intonációs viszonyokból, valamint a nyomatékok és a szünetek eloszlásából tevődik össze. A közlési szabályoknak specialitásuk, hogy nem tisztán szintaktikai, szemantikai vagy fonó-

⁹ KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan Bp. 1970. 33. 1.

lógiai, hanem sajátosan „közlési” jellegűek, ugyanakkor a generatív nyelvelírás CHOMSKY-féle koncepciójában szoros összefüggésben állnak a nyelvelírás három aktív komponensének szabályaival, sőt, egy részük beépíthető a generatív szintaxisba.

3.1. Az egyszerű mondatok közlési alapformái bizonyos készletet alkotnak. Amikor összetett mondatot hozunk létre, tehát legalább két tagmondatot állítunk kapcsolatba egymással, akkor ebből a készletből válogatunk. Az összetett mondatok közlési szabályai azt írják elő, hogy az egyszerű mondat közlési alapformáit, illetve azok átalakítása után a másodlagos közlési formákat választjuk-e, és közülük is melyeket, mikor a közlés folyamatában két tagmondatot egymáshoz kapcsolunk. Ezek mondat-típusonként nyilván változóak.

Az összetett mondat megalkotásakor érvényesülő közlési szabályokat elsősorban az határozza meg, hogy milyen a tagmondatok által hordozott gondolattartalmak viszonya. Ebből a szempontból két csoportja van az összetett mondatoknak: 1. A tagmondatokkal kifejezett gondolattartalmak kapcsolata perceptív. Az első tagmondat közlésekor nem jelentkezik a másodikkal való függési viszony. Ez a mellérendelt mondatokra jellemző. 2. A tagmondatok által jelölt gondolattartalmak viszonya apperceptív, tehát nem két gondolattartalmat kapcsolunk össze, hanem egy egységes, teljes gondolattartalmat apperceptív módon tagoltunk. Ebben az esetben az egyik tagmondatban kifejezett gondolattartalom függési viszonyban áll a másik tagmondatban jelölttel. Ilyen jelenséggel az alárendelt mondatok körében találkozunk.¹⁰ Ezek az összefüggések a közlésben kétszeres áttétellel jelentkeznek: a) Az elsőt azok a szabályok alkotják, amelyek a közlési folyamat menetét, dinamizmusát szabályozzák. Itt két szabálytípust kell föltennünk. Az egyik előírja, hogy a közlést folytatni kell, a másik pedig nem teszi kötelezővé a közlés folytatását, azonban nem is tiltja meg. Valószínű, hogy ilyen jellegű szabályok a nagyobb szövegösszefüggésben, és az összetett mondat keretei között egyaránt működnek. Az összetett mondat határain belülieket az jellemzi, hogy mindig az első tagmondatból kiindulóan érvényesülnek a második tagmondat közlése előtt. (Ha kettőnél több tagmondat van, akkor az utolsó előtti tagmondatnál bezárólag minden tagmondatnál lesz ilyen szabály.) b) Ezek mozgósítják az összetett mondat közlési alapformáját létrehozó, az egyszerű mondatok közlési formáinak készletéből válogató szabályokat. Ez a második áttétel.

A közlés folytatását előíró, illetve kötelezővé nem tevő szabályok empirikusan abban nyilvánulnak meg, hogy észlelhető-e az első tagmondatnál kapcsolatosan a közlés *folytatásának* kényszere, vagy sem. Pillanatnyilag számunkra a megengedők vizsgálata lényeges. Ennél a mondat-típusnál a közlés folytatásának kényszere jelentkezik, de csakis a mellékmondatból kiindulóan:

„Bár a világ odább áll, — Megállok a síriglan!”

(Petőfi Sándor: Az elhagyott zászló). Ha a megengedő összetett mondat mellékmondatnál kezdődik, akkor a megengedő alárendelő kötőszó (illetve

¹⁰ KLEMM, i. m. 453. l.

a hozzá kapcsolódó apperceptív gondolattagolás) szükségessé teszi a közlés folytatását. Ha a főmondat áll az élen, akkor az utaló szó hiánya úgyszólván, hogy nem érezzük kötelezőnek a közlés folytatását. Esetleg találkozhatunk az élen álló főmondatban is a megengedőknél előforduló megszorító ellentétes kötőszóval, de ez mint mellérendelő kötőszó megint csak nem teszi szükségessé a közlés folytatását.

A közlés folytatását előíró, illetve kötelezővé nem tevő alapvető szabályok mozgósítják az összetett mondat közlési alapformáját létrehozó szabályokat. Ezek, jellegüket tekintve *k o n t e x t u s s z a b á l y o k*,¹¹ melyek nem azonosak a kontextus-érzékeny (context-sensitive) szintaktikai szabályokkal. A kontextus szabályok a *s z ö v e g l i n e a r i t á s á n* alapulnak. Tartalmukat illetően főleg a kontrasztokkal és az ismétlődésekkel kapcsolatosak, de — mint később látni fogjuk — más jelenségek szabályozása is hozzájuk tartozik. Két fajtájuk különíthető el. Az első *v i s s z a u t a l* valamely közlési egység láncbéli előzményeire. Ha van ilyen előzmény, akkor ez a szabály magától értetődően működésbe lép. A másik fajta viszont *e l ő r e u t a l* a közlési egység utáni közlési folyamatra, a következő egységre. Csak abban az esetben lép működésbe, ha az adott egységhez a közlés folytatását kötelező tevő szabály kapcsolódik. A kontextus szabályok működhetnek általában a szövegben, és az összetett mondat keretei között is. Témánkhoz az utóbbiak vizsgálata szükséges. Az előzményekre *v i s s z a u t a l ó* típus, összetett mondat esetében, a *m á s o d i k* (illetve a *h a r m a d i k* stb.) *t a g m o n d a t b a n* működik, és az első (illetve előző) tagmondatra utal vissza. A következő közlési egységre *e l ő r e u t a l ó k o n t e x t u s s z a b á l y* mindig csak az első tagmondatban működik (ha a közlés folytatását kötelezően előíró szabály érvényes). Mindez *n e m f e l t é t l e n ü l* vonatkozik (de vonatkozhat) a félig meggondolt, beszéd közben alakuló mondatokra.¹² Ezek lélektani szempontból érdekesek lehetnek, de ha kifejezetten a nyelvvel kapcsolatos törvények érvényesülését kívánjuk vizsgálni, helyesebb az átgondolt, „előre megfogalmazott” mondatokat tekinteni. Ezek szimultán egészset alkotnak, míg időbeli lefolyásukat tekintve szukcesszívek.¹³

Összefoglalva az elmondottakat, a megengedőkre vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg.

1. A visszautaló kontextus szabályok mind a fő-, mind a mellékmondatban működnek, ha ezek a második helyen állnak. 2. Az előreutaló kontextus szabályok a mellékmondatban dolgoznak, amennyiben első helyen áll. 3. Az élen álló főmondatban az összetett mondaton belüli kontextus szabályok nem működnek.

A kontextus szabályok érvényesülése elsősorban az ismert és az újszerű viszonyának elrendeződésében,¹⁴ tagolódásában jelentkezik. Az ismert és az újszerű viszonyát áttételeken keresztül rekonstruálhat-

¹¹ DEZSŐ—SZÉPE, Adalékok a topic-comment problémához. NyK. LXIX, 372. l.

¹² ELEKFI LÁSZLÓ, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban, NyK. LXVI. 332. l.

¹³ ELEKFI, i. m.

¹⁴ A terminológiára vö. KÁROLY SÁNDOR, Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. 88. évf. 158. l. (A kategóriák jelölésére KÁROLY S. a „cognitum” és „novum”, illetve a „beszédfunkciós alany” és „beszédfunkciós állítmány” terminusokat is alkalmazta.)

A főmondat és mellékmondat korrespondáló mondatrészei változatlanok. A kötőszó változtatását mondatrendi kötöttsége tette szükségessé. Az előre- és visszautaló kontextus szabályok működésének eredményeként tehát példánk mindkét tagmondatában másodlagos közlési formát, az ismert és újszerű eloszlásának variánsát és másodlagos szórendet találunk.

3.2. A kontextus szabályok előbbieken jellemzett csoportja a generatív nyelvelírás egyfajta elképzelésének szintaxis komponensében a mondatelőző (PreS) szabályai közé építhető be.¹⁵ Az összetett mondatok felszíni transzformációjánál ez feleslegessé teszi annak jelölését, hogy az adott mondat mellék- vagy főmondat-e. Azt sem kell azonban feltüntetni, hogy a tagmondatok összeillesztésénél mondatunk hányadik helyen fog állni, hiszen a mondatelőzőben lévő kontextus szabályok mindezekre már előre utalnak. Ha ugyanis nem működik kontextus szabály, akkor élen álló főmondatról, ha visszautaló kontextus szabály érvényesül, akkor második helyen álló fő- és mellékmondatról; — ha előreutaló kontextus szabály működik, akkor élen álló mellékmondatról lehet szó. Ezek a szabályok a mondatunk előtti, illetve az utána álló közlési egységből, mondatból valamilyen közlési információt vesznek fel, és ennek birtokában vizsgált mondatunkra hatnak, benne működnek. A kontextus szabályok érvényesülésének legfontosabb mozzanata az, hogy meghatározzák, mondatunk melyik egysége lesz a *kontraszt*. Ez rendszerint az újszerű résznek sorrendben első egysége. Egy megengedő összetett mondatban érvényesülő kontextus szabály tehát felveszi azt a közlési információt, hogy az egyik tagmondatban melyik egység a kontrasztos, és ennek birtokában alakítja az előző, vagy az utána következő tagmondat közlési formáját, hogy *ebben* melyik legyen a kontrasztos tag. Az alapmondat-formákban erre a mechanizmusra alapeseteket és alapszabályokat tudunk megadni. A megengedő összetétel kontrasztjaira ugyanis, jelentéssíkjaikat tekintve bizonyos homogenitás jellemző, ti: azonos vagy egymáshoz közeli jelentéssíkon vannak,¹⁶ s ez grammatikai paralelizmust okoz. Tekintsük a következő megengedések kontrasztjait:

Noha a *feleléstől* tart # a diák, mégis (a diák) # a *dolgozatírásra* készül.
 A kisfiú # *nevetett*, bár az anyja # *sírt*.
 Bár a szél # *ledönti* a tölgyet, de (a szél) # *nem bír* a náddal.
 Ugyan *Péter* felelt ötösre # az iskolában, mégis *Jóska* kapott dicséretet # a mamától.

A felsorolt megengedések valamennyi tagmondatában kontextus szabályok érvényesültek. Különböző jelentésű szavak kerültek egymással kontrasztba, azonban tágabb értelemben vett jelentéssíkjaikban egybeestek, vagy közel álltak egymáshoz. A valóság viszonyainak megfelelően a gondolat tartalmak szubsztanciákra, tárgyfogalmakra — és akcidensekre: cselekvés-, történet-, lét-, állapot-, tulajdonság-, mennyiség és viszonyfogalmakra tagolhatók.¹⁷

¹⁵ A mondatelőzőre és a benne található egyéb szabálytípusra: DEZSŐ LÁSZLÓ, Szórend és mondat hangsúly, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, V. Bp. 1967. 114. l.

¹⁶ A problémát más összefüggésben érinti: HADROVICS, i. m. 182. l.

¹⁷ TEMESI MIHÁLY, Szófajtan, Bp. 1964. 12. l.

A tárgyfogalmaknak a főnevek, a tulajdonságfogalmaknak a melléknevek, a mennyiségfogalmaknak a számnevek, a viszonyfogalmaknak a viszonszók felelnek meg. A cselekvés-, történés-, lét-, állapotfogalmaknak pedig az igék. Ezek közül azokat a fogalmakat, melyeket a „nevező szók” — mint a konkrét valóságtól való különböző fokú elvonatkoztatás eszközei — fejeznek ki, könnyen szembeállíthatjuk egymással. Vagyis az élőlény-, tárgy-, dolog-, tulajdonság-, és mennyiségfogalmak különféle párosításokban egymásnak kontrasztjai lehetnek. Az igék által jelölt, cselekvés-, történés-, lét-, állapotfogalmak, ugyancsak különféle párosításokban, szintén kontrasztként szembeállíthatók.

Az alapmondat-formákban a megengedés legtöbbször e két sík e g y i k é n történik, ezért az esetek többségében vagy főnévvel, illetve főnévként használt, de a névszókhoz tartozó, más szófajjal jelölt fogalmakat, vagy igék által jelölt fogalmakat állítunk kontrasztba. Ezek az alapelőfordulások. A mondatrészek vonatkozásában az első csoportnak alapmondatainkban az alany, a tárgy, a határozó, a másodiknak az állítmányi szerepű ige felel meg. — A kontextus szabály működésének alapformája tehát a következő. Amennyiben azt a közlési információt veszi fel, hogy egy mondatban ige a kontraszt, akkor az előtte levő vagy az utána következő tagmondatban is az ige teszi kontrasztossá. Ha a l a n y, t á r g y, h a t á r o z ó kontrasztos jellege a szabály által felvett közlési információ, akkor a működésének színteréül szolgáló tagmondatban u g y a n e z t a mondatrészt igyekszik kontrasztos helyzetbe hozni, amennyiben az alapmondatforma ezt lehetővé teszi. Ha nem teszi lehetővé, akkor az éppen rendelkezésre álló n é v s z ó i egységet teszi kontrasztossá, erre akár az állítmány névszói része is megfelel. Igét az e l ő b b i közlési információ birtokában, csak akkor tesz kontrasztossá, ha egytagú, igéből álló ú j s z e r ű egységben dolgozik, de ilyen szembeállítást mutató megengedő összetételeket *nem szoktunk* használni.

A kontraszt a kontextus szabályok működésének csupán egyik mozzanata. Ezek a szabályok ugyanis a másik alapvető közlési információt is felveszik: mi az, amit az előzőekben már közöltünk, tehát ami most ismétlődik, illetve amit úgy közlünk most, hogy tudatában vagyunk: a következő közlési egységben ismétlődni fog (utóbbi csak a gondolatartalmak apperceptív tagolásánál). Tudniillik a közlés l e g i s m e r t e b b része is olyan információ, amelyet a kontextus szabályok hordoznak, és amelynek birtokában egy másik mondat formáján változtatnak. A tagmondatok összetételeiben a közlés legismertebb részének lenni a mi esetünkben egyet jelent az *ismétlődéssel*. Az idevágó kontextus szabályok működésének ugyanis morfológiai kritériumai vannak (szótögegyezés, a korrespondanciáknál személy- és számbeli egyezés stb.). Csak ilyen kritériumok segítségével állapíthatja meg a kontextus szabály az ismétlődést, vagy előrevetítheti az ismétlés szándékát, és csak ekkor alakíthat a közlésformán. Ehhez a generatív nyelveírás három komponensével részben átfedésben levő, részben mindhármuk között központi helyzetet elfoglaló *szótár* fonológiai szektora adhatna segítséget. A megengedők nagy részénél az *ismert* egység ismétlődése a korrespondáló mondatrészeket jelenti. Ezek az élőlény-, tárgy-, dolog-, tulajdonság- és mennyiségfogalmak síkján helyezkednek el.

Mindezek a megállapítások természetesen csak első megközelítései a kontextus szabályoknak, specifikusan a megengedőkre alkalmazva. A mondatelőzőben található kontextus szabályok az alapmondatok generálása során

bizonyos, kontextust figyelembe vevő, alkategorizálási szabályokat irányítanak. Ezek a generált szintaktikai kategóriák mellé különféle megkülönböztető jegyeket írnak, és közöttük közlési jegyek is lesznek. Így aszerint, hogy a kontextus szabályok melyik egységet nyilvánították kontrasztnak, és melyiket sorolták a kontraszt teljes hiányának állapotába, a kontextust figyelembe vevő, alkategorizálási szabályok egy-egy kategória mellé odairják a (+ Contr) és a (– Contr) értékeket, mint kétértékű közlési jegyet (feature-t). Ezek a közlési jegyek meghatározhatják, hogy a szintaxisban milyen lesz a kategóriák sorrendje, illetve hogy a fonológiai komponensben végül is milyen szórend alakul ki, mely egységekre jut nyomaték, és melyek elé írunk szünetet.

3.3. A megengedő mondatok közlési folyamatának a mondatrenddel kapcsolatos jellegzetességei más vonatkozásokban is jelentkezhetnek. A korrespondáló mondatrészek önálló szóalakja elmaradhat, illetve névással helyettesíthető. A korrespondáló alany, tárgy és birtoklást kifejező részeshatározó önálló szóalakja törölhető, a korrespondáló határozó pedig névással helyettesíthető. Ha élen álló vagy második helyen lévő mellékmondatban, illetve második helyen álló főmondatban végezzük a törlést (illetőleg a pronominalizációt), akkor értelmes közlést kapunk. Egyedül az élen álló főmondatban nem törölhetünk (névmásozhatunk), mert az így kapott mondat kifogásolható, esetleg „rossz”. Például:

I. Noha a fiúnak *van* kalapja, a fiú *fedetlen* fővel jár.

1. Noha *van* kalapja, a fiú *fedetlen* fővel jár.

(értelmes)

2. Noha a fiúnak *van* kalapja, *fedetlen* fővel jár.

(értelmes)

3. *Fedetlen* fővel jár, pedig *van* kalapja a fiúnak.

(kifogásolható)

(Néhány megjegyzés. A dőlt betűs rész a mondathangsúlyt jelöli. Ennek változása természetesen kihat a közlés tartalmára. A mellékmondat leíró nyelvtani szempontból így elemezhető: — van: állítmány, — kalapja —: alany, — fiúnak —: birtoklást kifejező részeshatározó, dativus possessivus).

Példamondatainkból látható, hogy a gazdaságosan megszerkesztett felszíni struktúra létrehozásában igen előkelő hely illeti meg a törlés transzformációt. Mivel ezeket bármilyen helyzetű mellékmondatban és második helyen álló főmondatban elvégezhetjük, ezért a generatív nyelvelírásban a mondatelőző határozza meg a törlés lehetőségét: ha nincs a mondatelőzőben kontextus szabály, akkor nem működhet törlési transzformáció. (Az élen álló főmondatban történhet így.) A törlés arra az alanyra, tárgyra, birtoklást kifejező részeshatározóra, és igei vonzathatározóra irányulhat, mely (– Contr) közlési jeggyel rendelkezik, azaz a közlés ismert része. Akkor mehet végbe, ha a mondatelőzőben levő előre- vagy visszautaló kontextus szabályok olyan információ birtokában sorolták a mondat valamely egységét a közlés ismert részéhez, mely szerint ennek az egységnek a töve az előző vagy a következő közlési egységben ismétlődik. Ilyenkor kaphatja az illető kategória a kontraszt teljes hiányának jegyét: (– Contr), és ilyenkor működhet a törlés transzformációja is:

Autót vezet # az újságíró, bár az újságírónak # nincs jogosítványa. →
Autót vezet # az újságíró, # bár nincs jogosítványa.

Noha a legénynek # *van* szeretője, a legény # *nem törődik* a szeretőjével.
 → Noha # *van* szeretője, a legény # *nem törődik* vele.

A törlési transzformációval kapcsolatban működik egy kontextus szabály, amely az eddigiektől eltérően nem a mondatelőzőben található, hanem a szintaxis transzformációs egységében, és nem kontrasztokkal, vagy ismétlődésekkel foglalkozik. Ez a szabály azt írja elő, hogyha valamelyik tagmondatban törlést hajtottunk végre a (— Contr) közlési jegy és a szótőismétlődés információja alapján, akkor az előző vagy következő tagmondatban erre az ismétlődő szótőre nem vonatkozhat törlési transzformáció akkor sem, ha ezt a szótőnek megfelelő kategória közlési jegye (— Contr) egyébként lehetővé tenné. Tehát csak az egyik tagmondatban törölhetünk.

A transzformációs egységben más, speciális kontextus szabályok is lehetnek. Közülük egyet említek még meg. Ez mindig visszautaló jellegű, és azt írja elő, hogyha egy tagmondat logikailag határozatlan alanyi, tárgyi, vagy határozói ismert egységének, tehát (— Contr) jegyes részének a szótőve a következő közlési egységben ismétlődik, és ez az alany, tárgy, határozó ugyancsak (— Contr) jegyes, tehát ismert, akkor ennek logikailag határozottnak kell lennie. Pl.: — Noha a l m á b ó l # *kevés* volt, a z a l m á t # a *fiúknak* adták. — Bár k a r i k a t ú r á t # *Pistáról* készítettek, a k a r i k a t ú r á t # *nem Pistának* adták (→ hanem Andrásnak.) Ha az említett feltételek közül egy is hiányzik, a logikai határozatlanság — határozottság szabálya nem működik. Például a következő mondatban az ismétlődő szótő nem (— Contr) jegyes, nem ismert rész, hanem (+ Contr) jegyes, tehát kontrasztos, és az újszerű egységben van. Az első tagmondatbeli határozatlan egység a másodikban is határozatlan marad.

Pl.: Noha a l m á b ó l # *kevés* volt, János # *almát* evett.

Ha működik ez a kontextus szabály, akkor az előző közlési egységre utalva teszi határozottá adott mondatban az ismert tagot, ezért visszautaló jellegű. Meg kell jegyezni azt is, hogy a szabály nem abszolút érvényű, ám azok a formák, melyekben működik, helyesebbek, a grammatikalitás, a „nyelvtanszerűség” magasabb fokán állnak, mint azok, amelyekben nem működik.

A határozottság ténye természetesen újabb transzformációkban realizálódhat: határozott névelő, igei- és névszói személyragozás, stb.

Szabályunk az összetett mondat keretein belül érvényesül. Ez a tulajdonsága választja el attól a szabálytól, mely az első mondatbeli logikailag határozott, alanyi, tárgyi, határozói ismert egységet a következő mondatban (melyben korrespondál és amelyben szintén ismert,) határozatlanná teszi. Az ilyen határozott-határozatlan, (tőegyezést mutató) ismert rész sorrendnek, (mely egyébként igen ritka) rendszerint speciális oka van, s ez a szöveggösszefüggésben keresendő. Az idevágó szabály tehát már kívül esik a megengedő összetett mondat keretein.

A gazdaságosan megszervezett felszíni struktúra létrehozásában a törlés mellett a névmással való helyettesítés is lényeges lehet. Ezért érintenünk kell a pronominalizáció kérdését. A pronominalizáció — éppen úgy ahogy a törlés — a (— Contr) jegyes tagra, az ismertre vonatkozhat,

és akkor mehet végbe, ha ennek az egységnek a töve az előző vagy következő közlési egységben is szerepel. Tehát az anafora, illetve az interrogáció jelenséggel állunk szemben. Ezért akár csak a törlés, a pronominalizáció is a mondat-előzőben levő kontextus szabályokhoz kötött, hiányukban nem működhet. (Tehát az élen álló főmondatban nem névmásozhatunk). A személyes névmás bevezetése alanyként szereplő ismert tagra nem irányulhat, mert ezt kötelező ellipszis kíséri, hacsak nem esik a személynévmásra erős nyomaték. Ebben az esetben viszont az alany megszűnik ismert lenni, tehát az ismert jelleg és a személyes névmás bevezetése kizárják egymást. Nem helyettesíthetjük a korrespondanciában résztvevő tárgyi ismert egységet sem személyes névmással. Azonban mind az alany, mind a tárgy helyettesíthető mutató névmással: Noha Péternek tetszik # Edit, az # másra kacsint. — Bár a levelet # megírta András, az # nem érkezett meg. — Ezeket a megoldásokat azonban ritkábban használjuk, részint stilisztikailag nem mindig megfelelőek, másrészt, ha az előző vagy következő közlési egységben szerepel az alanyi vagy tárgyi ismert tag töve, (ugyancsak ismertként), akkor felesleges névmásoznunk, hiszen ilyenkor az alany és a tárgy törölhető. Ugyanez vonatkozik a birtoklást kifejező részeshatározói ismert rész esetleges névmásozására is. Más a helyzet azonban az igei vonzatokként szereplő határozóknál (köztük a vonzatrészeshatározóknál). Ezek nem törölhetőek, csak névmással helyettesíthetők. Mégpedig leggyakrabban a személyes névmás kiegészült alakjaival tudjuk helyettesíteni őket (bennem, neki, róla, hozzád, belőle, vele stb.). Ezekre jelentős nyomaték szokott esni, amely azonban elmarad a „közönséges” személyes névmásra eső nyomatéktól. Ennek érdekes következményei vannak. Ha az újszerű egység kontrasztos első tagja ige volt, akkor a névmásozott határozó elveszti ismert jellegét, átveszi a kontrasztos tag szerepét, az ige második helyre szorul, az ismert pedig legtöbbször az alany lesz. Pl.: Habár Péternek # köszönt Sándor, Péter # nem válaszolt a köszönésre. — → Habár neki köszönt # Sándor, Péter # nem válaszolt a köszönésre. — Ha az újszerű egység élen álló kontrasztos ige tagadószóval ellátott, akkor a tagadott igealak megtartja első, kontrasztos helyét és a névmásozott határozó az ige után, a második helyre kerül. — A tanár # az osztálykönyvvel ijesztegette ± a diákokat, pedig a tanártól # nem félték a gyerekek. → A tanár # az osztálykönyvvel ijesztegette ± a diákokat, pedig a gyerekek # nem félték tőle. — A ± jel rövid szünetet jelent. Ha az újszerű egység első, kontrasztos tagja nem ige, hanem alany vagy tárgy, akkor a névmásozott határozó megtartja ismert jellegét és az újszerű rész belső rendje is változatlan marad. Pl.: Noha Péternek # levelet írt ± András, Péter csak # képeslapot küldött. — → Noha neki levelet írt ± András, Péter csak # képeslapot küldött.

A pronominalizáció esetében is működik az a kontextus szabály, melyről a törléssel kapcsolatban már szóltam. Ez az előre- vagy visszautaló kontextus szabály előírja azt, hogyha az egyik tagmondatban az ismert tagot névmással helyettesítettük, akkor a másik tagmondatban a korrespondáló ismert részre nem irányulhat a névmásozás transzformációja. Vagyis mindig csak az egyik tagmondatban névmásozhatunk.

BÁNRETI ZOLTÁN

Коммуникативные правила уступительного придаточного предложения (на материале венгерского языка)

Автор занимается вопросом о том, с помощью какого механизма осуществляются коммуникативные правила в уступительных предложениях, имея в виду специфические признаки содержания этих предложений. Взаимоотношения между предложениями уступительной конструкции характеризуются особым логическим и семантическим отрицанием, к которому одновременно прибавляются и прагматические моменты. Основные черты этой конструкции можем открыть, изучая отношения уступительного подчинения к другим типам предложений. Изучаемые нами типы предложений (кроме уступительной конструкции): ограничительно-противительное, уступительно-разделительное сочинения и придаточное предложение следствия. Они образуют частичную трансформационную систему, на верхнем уровне которой находятся уступительные предложения. Исходом их трансформационного построения служат другие подчинительные конструкции, которые таким образом являются первичными предложениями уступительных конструкций. В связи с подробной семантической характеристикой первичных групп получается возможность более четко описать семантико-синтаксические признаки уступительных подчинительных конструкций и анализировать прагматические моменты.

Полученным этим путем установлениям были нами противопоставлены разнообразные типы коммуникативных правил, устанавливающих коммуникативность предложений. Из них важнейшие: 1. правила, управляющие процессом, динамизмом коммуникации, 2. контекстуальные прогрессивные и регрессивные правила внутри сложных предложений. Их осуществлением определяются между прочим порядок предложений, выбор или отсутствие союза, аранжировка и внутреннее членение единиц, известных и новых с точки зрения коммуникации предложений. Автор придал особое значение зависимостям коммуникативных правил и синтаксических согласований (грамматических корреспонденций) между предложениями конструкции потому, что они выполняют — с точки зрения коммуникации — функцию сочетания предложений. Автор старается дать ответ на вопрос, как можно встроить коммуникативные правила в систему правил грамматического механизма, в первую очередь в генеративный синтаксис внутри генеративного описания языка по концепции Хомского. В связи с этим было необходимо изучать коммуникативные правила и трансформации контрастов, повторений, прономинализации, стирания, эллипсиса, определенности-не определенности и вопрос об их согласовании.

Золтан Банрети

Vita az „Irányzatok, tanulságok” című cikkről

A tudománytörténeti hűségről és a tudománytörténész felelőségéről

„Ha már a tudománytörténeti szemlélet — csak helyeselhető — érvényesítésénél tartunk, nem árt a (tudomány)történeti hűsége is ügyelni!”
(KOVÁCS FERENC: NyK. LXXII, 287)

I. A Nyelvtudományi Közlemények 1970. évfolyamában — felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából — KOVÁCS FERENC „Irányzatok, tanulságok” címen írt cikket, melyben a hazai általános nyelvészet fejlődését, különösen e fejlődés újabb időszakát tekinti át (LXXII, 11—30, 275—96). Nem volna helyes, ha az a hangulat, amelyet e cikk nyelvészeti közéletünkben keltett, csak a szóbeszéd terén jutna kifejezésre, s a nyílt, maradandó tudományos vita szintjén nem jelentkeznék. Nyilvánvaló, hogy a vitára, sőt ellentmondásra készítő megállapításokkal kapcsolatos állásfoglalást nem akadályozhatja az a körülmény, hogy Kovács Ferenc tanulmányának közzétételét ünnepi alkalomhoz kapcsolta; sőt a tőle is hangoztatott tudományos-tudománytörténeti felelőség ez esetben még nyomósabban veti föl a kritikai tisztázás szükségességét.

Természetesen távolról sem vindikálom magamnak e kritikai tisztázás jogát, illetőleg szerepét; hozzászólással csupán a felvetődött kérdések igazságosabb, valóságosabb megközelítésének ügyét szeretném szolgálni, ami nyilván csak számos vélemény, többoldalú megvilágítás alapján lehetséges. Úgy érzem, hozzászólásomat annál is inkább megtehetem, mert a szóban forgó negyedszázadnak szemtanúja, átélője voltam ugyan, de a vitatott ügyek legtöbbszörnek közvetlen résztvevője, még kevésbé főszereplője nem, s a Kovács cikkében személy szerint bíráltak közé sem tartozom; így a cikk tartalmával kapcsolatban személyes vitába sem kell bonyolódnom.

Mivel az alább következőkben Kovács Ferencnek az elmúlt időket súlyosan elmarasztaló véleményével szemben több ponton is ellent fogok mondani, az esetleges félremagyarázás elkerülése érdekében már előljáróban le szeretném szögezni a következőket. Nyelvtudományunk fejlődését magam sem látom valamiféle ünnepi menetnek; tudom, hogy — mint minden tudományág történetében — a miénkben is volt számos olyan negatív mozzanat, amit jó lett volna elkerülnünk. Azt is vallom, hogy a múlt hibáit nem szabad takargatnunk, nem szabad olyan álláspontokat védelmeznünk, amelyeket túlhaladott az idő; mert ha ezt tennők, hamis tanulságok „fényében” szemlélnék jelenünket és alakítanánk jövőnket. A Kovács hangoztatta olyan követelmények, mint például a haladó tudománytörténeti személyek és események megbecsülése, a nyelvtudomány elvi-módszerbeli problematikájának az eltérbe állítása, az elméleti igényesség szorgalmazása, a bármely oldalról (maradiságból vagy divatjelenségeként, avantgardizmusból) megnyilvánuló végletességek elhárítása, a külföldtől való elzárkózás, a nyelvtudomány nemzetközi folyamatától való elszakadás veszélyének elkerülése, stb., stb., az én felfogással is egyeznek. Hogy mindezeket nemcsak most — e vita keretében — vallom,

hanem többszörösen kifejezésre juttattam, azt bárki ellenőrizheti, hiszen a Kovács tárgyalta időszakról több esetben is volt módom, illetőleg kötelességem véleményt nyilvánítani (l. pl.: A mai magyar nyelvtudomány: NytudÉrt. 58. sz. 9—21; Hozzászólás a debreceni vitauülésen: Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon (kézirat gyanánt) 75—85; A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: NytudÉrt. 65. sz. 41—65; Névtudományunk helyzete és feladatai: NytudÉrt. 70. sz. 7—16; Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán: MNy. LXVI, 385—96; stb.). Az ezekben mondottak egyébként fel is mentenek attól, hogy a következőkben a vitatott időszakok egészéről vagy egyes fontosabb vonatkozásairól a magam álláspontját részletezzem. A lényeges mindenestre az, hogy nem a múlt kritikai értékelésének, a problémák megítélésének szükségességében, nem a negatív jelenségek feltárásának vagy elkendőzésének alternatívájában van Kovács Ferencsel nézeteltérésem, hanem — mint az alább mondandókból majd kitűnik — a tudománytörténeti bírálat tartalmának és módszerének a megítélésében általában, a Kovács közleményében foglaltak tartalmában és módszerében különösen.

Kovács cikkére vonatkozóan még szükségesnek látom a következők előre bocsátását is. Közleményének témaválasztását kifejezetten jónak tartom; szolgálja azt az — imént mondottak értelmében tőlem is vallott és megvalósítani igyekezett — törekvést, hogy fellendülőben levő tudománytörténeti kutatásaink minél inkább és minél több rendben, több aspektusból a közelmúlt időszakok problematikájának a feltárására irányuljanak. Magától értetődően nem vitatom el a szerzőnek azt a szándékát sem, hogy a tényeket legjobb tudomása szerint próbálja tálalni, hogy belőlük legjobb meggyőződése szerint kísérelje meg a következtetéseket levonni; egyszerűen az igazságot keresi, azt igyekszik földeríteni. Készséggel jelzem továbbá — s ez már az imént mondottakból is kiolvasható lehetett —, hogy Kovács tanulmányának nem egy olyan részlete, megállapítása is van, amellyel kapcsolatban véleményem korábban is, ma is megegyezik az övével, vagy legalábbis nem áll messze attól. — Mindezekon túlmenően arra is hajlamos vagyok, hogy a tanulmány általam kifogásolandó, sőt egyes esetekben kifejezetten helytelenítendő tartalmának létrejöttével kapcsolatosan magyarázó körülményeket keressek. Ezek között leglényegesebbnek azt tartom, hogy a szerző — másirányú ténykedései, lekötöttségei miatt — hosszú időn át, éppen a legkritikusabb időszakban nem élt benne eléggé nyelvtudományunk sodrásában, sem „belülről”, a mindennapi alkotó munka oldaláról, sem „kívülről”, a tudománytörténeti események irányítása vagy közvetlen átélése oldaláról nem szerzett elegendő konkrét tapasztalatot, megfelelően részletes, mély ismereteket a szóban levő kor problematikájáról. Kovács tanulmánya igen kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a közvetlen tudományos munkálkodásbeli és tudományos közéletbeli tapasztalatokat utólag, csupán írásbeli relictumok alapján nemigen lehet pótolni. A megfelelő mennyiségű személyes élményanyag hiánya annál is inkább nyomasztotta a szerzőt, mert ő — mint alább még szólni fogok róla — elsősorban a tárgyalt korok külsőleges eseményeit taglalja, amelyekről viszont a fentmaradt dokumentumok csak nagyon hézagosan vallanak.

2. Ami mármost Kovács Ferenc cikkével kapcsolatos érdembeli kifogásaimat illeti, azok közül elsőnek a cikk „műfaji” vonatkozásait teszem szóvá.

Kovács műfaja — saját bevallása szerint — „gnoszeológia”, elmélettörténet. E szépen hangzó megjelölés mögött az olvasó — gondolom — joggal kereshette volna a következő tartalmat: a cikk mutassa be, hogy nyelvtudományunk vizsgált időszakában miképpen érvényesültek a tudományos alkotó munka során a nyelvelméleti vonatkozások, milyen volt a kutatók elméleti készültsége, milyen volt a kutatás elvi-módszerbeli megalapozottsága, szintje, jellege. Az se lehet nagyon kétséges, hogy az efféle kérdésekre a választ magából a tudományos tevékenységből kellett volna kihámozni. A gnoszeológia keretében a tudománytörténésznek legalább két dolgot kellett volna megvizsgálnia. Az egyik az, hogy elméleti téren mik voltak a vizsgált kor kulcskérdései, vitatémái, hogyan foglaltak ezekben állást a tudomány művelői. Szükséges és izgalmas lett volna például felvetni azt az alapvető kérdést, hogyan vélekedtek kutatóink a mi tudományos munkálkodásunk eszmei vezérfonalának, a marxizmusnak a nyelvtudományban való érvényesüléséről, miben látták ennek kritériumait (e problémakörhöz már az ötvenes években több hozzászólás történt nálunk). Nem kevésbé fontos lett volna megvizsgálni a téma másik aspektusát, azt tudniillik, hogy az elméleti problematika hogyan érvényesült az egyes nyelvi kérdések konkrét feldolgozásában. Itt is el lehetett volna várni a gnoszeológiai tárgyalástól, hogy felveti: mi volt a helyzet e téren például éppen a marxista eszmeiség gyakorlati hatásának, érvényesülésének vonatkozásában. A konkrét kutatómunkában való ilyenmű elmélettörténeti vizsgálat azért is elengedhetetlen, mert az elmélet önmagában, a mindennapi tudományos munkától elvonatkoztatva, arra való befolyása, ahhoz kapcsolódó kölcsönhatásai nélkül aligha ér valamit.

Nos, az ilyen szempontból értelmezett gnoszeológiából Kovácstól nem sokat kaptunk. Természetesen nem azt kifogásolom, hogy közleménye miért nem ölelte föl a tárgyalt időszak vonatkozásaiban e kívánalmak minden részletét; de azt igenis hiányolom, hogy a problémakör ilyen, szerintem lényegi, érdemi tárgyalásából szinte semmit sem láttunk.

Ezzel szemben Kovács Ferenc jórészt valamiféle „eseménytörténetet” ad. Mondanivalójának fő súlyát inkább oda helyezi, hogy mi minden történt a külszínen, a szervezeti problémák hogyan alakultak, a személyi viszonylatok milyen jelleget öltöttek, ki hogyan nyilatkozott a dolgok állásáról stb. Jelentős részben ilyesféle jelenségeket illusztrál idézetekkel, nemegyszer összefüggéseikből kiragadott félmondatos idézetekkel is. Távrolról sem akarom azt állítani, hogy az ilyen tárgyalásmód nem mutathat meg semmit a téma egészéből és részleteiből, hogy nem tárhat föl jellemző tüneteket, hogy nem lehet akár érdekes és dokumentumszerű is (az utóbbi persze csak akkor, ha hiteles). De arra kevésbé tartom alkalmasnak, hogy a téma lényegét, érdemi tartalmát ragadja meg. Sokkal alkalmasabb sajnos arra, hogy megborzolja a kedélyeket, hogy külszíni, nem pedig érdembeli vitákat szüljön.

Ezzel a műfaji felfogással a szerző egyébként — mint előbb már utaltam rá — elsősorban önmagát hozta nehéz helyzetbe, mert az ilyesfajta „eseménytörténet”-hez nem állt rendelkezésére sem elegendő személyes tapasztalat, sem elegendő írásbeli bizonylat. De nehéz helyzetbe hozta végeredményben azokat is, akik cikkéhez kritikai észrevételeket akarnak fűzni. Feldolgozásmódjának ez a „történészközpontú” jellege ugyanis nagy mértékben akadályozza, hogy a témával kapcsolatos elvi kérdésekben vele érdembeli, lényegbeli disputába lehessen bocsátkozni; következésképpen nemcsak az „elmélettörténeti”

vita hatókörét korlátozza, hanem annak szintjét is kedvezőtlenül befolyásolja, mivel vitapartnereit a „külszíni” problematika felé szorítja.

3. A Kovács Ferenc cikkével kapcsolatos általános kifogásaim közül másodikként a cikk egészéből kikerekedő egyoldalú, torz összképet említtem. E cikk alapján a hazai nyelvtudomány több évtizedre visszamenő, újabb fejlődési szakasza lényegében úgy áll előttünk, mint a „siralom völgye”, ahol a tudományos haladást gátló milió volt az uralkodó, ahol tudatosan elszigetelték a progresszív erőket, ahol emberi kicsinyesség, provinciális szemlélet, elmélet-ellenesség uralkodott, ahol a marxista szemléletet és a dialektikus módszert inkább csak hangoztatták, mint éltek vele, ahol szüntelen tévedésekben folyt a tudomány menete, ahol hibákról beszélni lehet, eredményekről nemigen, egyszóval ahol rossz volt bőven, jó annál kevesebb.

E nagyon negatív összkép vonatkozásában két dolgot természetesen Kovács Ferenc oldalára el kell ismerni. Az egyik az, hogy az ő célja elsősorban a hazai általános nyelvészet fejlődésének, helyzetének a bemutatása volt, nem pedig nyelvtudományunk egészéé, beleértve a konkrét nyelvtudomány megannyi területét. A másik az, hogy ő — mondanivalójának szándéka szerint — nyilván tudatosan sarkította, élezte a problémákat, azokat a negatívumokat igyekezett felsorakoztatni és részletezni, amelyek következtetéseit igazolni látszanak, egyebekről pedig — nem érezvén tárgyához tartozónak és céját szolgálónak — nyilván nem látta szükségesnek szólni. Csak éppen az a baj, hogy témája — tudománytörténeti jellegéből, átfogó igényéből, a huszonöt éves fordulóhoz kapcsolt szerepéből következően — az ilyen merev elhatárolást, egyoldalú beállítást aligha engedi meg. Az így félrebillent serpenyőnek mindenestre komoly szerepe van abban, hogy Kovács mondanivalója nem mindenben felel meg a tudománytörténeti hűség tőle oly gyakran hangoztatott követelményének, nem a teljes valóság fölfedője, sőt egyes vonatkozásokban kifejezetten a valóság egyoldalúvá fordult tükre.

Annak a kérdésnek a megítélését, hogy a nyelvtudományunk újabb fejlődéséről Kovács Ferenctől nyújtott kép mennyire valós akár abban az esetben is, ha a fejlődés egészéből kiragadva és elszigetelve csupán az elméleti vonatkozásokat, az általános nyelvészet körébe vágó problematikát tekintjük, maga a szerző jelentős mértékben megnehezíti azáltal, hogy ilyen elkülönítést végez ugyan, de nem mondja meg, milyen alapon és határokkal. Amennyiben az „általános” és a „konkrét” nyelvészet élesebb elhatárolásának nagyon is kérdéses útjára lépünk, a definiálást, ha csak nagy vonalakban is, aligha kerülhetjük el, hiszen — mint többek között az 1968 novemberében tartott debreceni vitaülés is megmutatta — az általános nyelvészet értelmezése körül nálunk számos, egymástól eléggé eltérő felfogás dívik. Ezt az értelmezési zavart Kovács is ismeri, utal is rá (293). A probléma megkerülésének súlyát egyébként is érzi: „szólni kellett volna az általános nyelvtudomány fogalmának hazai fejlődéséről” — mondja (293). De mivel végeredményben nem tudjuk meg tőle, mit is tartottaképpen általános nyelvészetnek, nyelvelméletnek, az említett kérdésben nem marad számomra más megoldás, mint hogy a legszűkebb és a legtágabb értelmezési lehetőséget tekintetbe véve tegyem mérlegre a tőle nyújtott negatív kép valóságát.

Ha a legszűkebb értelmezést veszem alapul, mely szerint általános nyelvészeti jellegű, elméleti igényű munkálkodásnak csupán a modern nyelvészet-

hez kapcsolódó, leíró nyelvtani irányulású, grammatika-elméleti tevékenységet lehet tekinteni — amely felfogással egyébként magam a legkevésbé sem értek egyet —, Kovács negatív megállapításai akkor is csak részben igazak. Igazak addig az ideig, amíg nem indult meg nálunk a modern nyelvészeti irányzatok elveinek és módszereinek nagyobb méretű alkalmazása. A hatvanas években azonban az ide vonatkozó elméleti munka már egyre inkább erősödött, mégpedig nemcsak azokban a végletekben, melyek ellen Kovács joggal hadakozik, hanem „szolidabb” módon, még az úgynevezett „hagyományos” nyelvészet felől is többé-kevésbé elfogadható megnyilvánulásokban. Azt ugyan nyugodtan lehet mondani, sőt szükséges is szorgalmazni, hogy a modern nyelv-elmélettel való foglalkozás legyen még intenzívebb nálunk; de e vonatkozásban ma már vészharangot kongatni — úgy hiszem — kissé anakronisztikus dolog.

Ha a legtágabb értelmezési lehetőséget tekintem, mely szerint az általános nyelvészeti jellegű, elméleti igényű munkálkodás kereteibe belefér mindaz, amit a nyelvről, tekintet nélkül a vizsgálat típusára, módszerére, általánosító, elvonatoztató jelleggel megállapítanak — s amely értelmezés az előbbinél jóval elfogadhatóbb számomra —, a Kovács felvázolta negatív képet még kevésbé tartom igazságosnak. A „hagyományos” nyelvtudomány számos részlegében már az ötvenes évek elejétől-közepétől kezdve megindult ugyanis nálunk a konkrét nyelvtudományi eredményeken túlmutató, azokat összegező, általánosító tevékenység, s ez később egyre jobban kiterelbényesedett. A nyelvtörténet több részterületén, a diakrón és szinkrón dialektológiában, az irodalmi nyelv történetének és jelenének vizsgálatában, a lexikográfiában, a nyelv művelés terén nem hiányoztak az általános jellegű, elvi-módszerbeli központú vizsgálatok, — amint arra a debreceni vitaülésen is többen rámutattak (l. pl. IMRE SAMU: i. h. 52—3; l. még SZATHMÁRI: MNy. LXVII, 29). Hogy az ilyen jellegű munkák mennyisége nem volt elegendő, mélysége sem volt esetleg mindig a kívánatos, egyszóval hogy eredményeinkkel nem lehetünk elégedettek, azt megint csak állíthatjuk; de ezekről tudomást sem venni, úgy tenni, hogy ha nem beszélünk róluk, akkor nincsenek is, — ez már torzítás.

A Kovács cikkéből kikerekedő összképnek azonban mégsem a fentebb mondottak a legnagyobb gyengéi. Bár elvileg hangoztatja az általános és a konkrét nyelvészet összefüggéseit, művelőik egymásrautaltságát (293—4), gyakorlatilag a nyelvelméletet mégis kiszakítja a nyelvtudomány egészeből. Itt van cikkének az alapvető baja: mondanivalóján az elvi deklaráció ellenére sem vonul végig az a szemlélet, hogy az „általános” és a „konkrét” nyelvészeti munkálkodás szerves egységet képez, egymást kölcsönösen meghatározza és megtermékenyíti. E szoros összefüggés alapján nyilvánvaló ugyanis, hogy ahol elméleti elmaradottság, az általános kérdések iránti közöny uralkodik, ott a nyelvészet konkrét eredményeinek is alacsony színvonalúaknak, többé-kevésbé értékteleneknek kell lenniük. Elméleti posvány az egyik oldalon, jelentékeny konkrét eredmények a másikon, — ez fából vas-
karika, Kovács is látja. Hogy mennyire látja e kapcsolatokat, azt egyetlen alkalommal, kézzel foghatóan bizonyítani igyekszik is: amikor tudniillik a két világháború közti magyar nyelvtudomány általános nyelvészeti elmaradottságát és a konkrét munkálkodás hiányait összefüggésbe hozza. E kor „eredményeiről” így nyilatkozik: „A minden tiszteletet megérdemlő egyéni erőfeszítések és eredmények ellenére mégis az volt a jellemző erre a hagyatékra, hogy nem volt összefoglaló nyelvtörténet, tudományos dialektológia, nyelv atlasz, tudományos stilisztika, tüzetes nyelvtan, értelmező szótár. A nagyszótár óriási

cédulatömege a tudományos munka számára szinte hozzáférhetetlen állapotban volt, de a legnagyobb méretű szintézis, az Etimológiai Szótár munkálatai is abbamaradtak (MNy. 51: 267–9). A nyelv művelés a sovinizta tudománypolitika szekértolójává süllyedt, ezért [mivel!] a nyelvészek többsége húzódozott az ilyen jellegű feladatok vállalásától. Ha ehhez még hozzávesszük a hazai nyelvtudomány meglehetősen egysíkú szemléletét és az »uralkodó módszertani pozitívizmus«-t (i. h. 269), kikerekedik előttünk fő vonásokban a magyar nyelvtudomány általános képe, ezen belül is az általános nyelvészet súlyos elmaradottsága . . .” (24.) Lesújtó kép, de ha túlzó is, nem mondom, hogy alapvetően igaztalan.

Az azonban már igaztalan, hogy amikor a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány az említett mulasztások túlnyomó részét pótolta, sőt azon túlmenően elméletileg is megalapozott, széleskörű nemzetközi elismerést is keltő nagy munkák egész sorozatát állította elő, erről Kovácsnak már e g y s z a v a s i n c s. Persze logikai bukfenc nélkül aligha is lehetne megúszni, hogy ha a konkrét nyelvészeti munkálkodás negatívumai az elméleti igénytelenség hathatós bizonyosságai, akkor ennek az ellenkezője hogyan lehetne szintén efféle bizonyíték. Meg kellene ugyanis magyarázni, hogyan virulhattak ki az elméleti elmaradottság, közömbösség, eltévelyedés talaján számottevő konkrét nyelvészeti eredmények; vagy azt kellene bizonyítani, hogy e téren nincs is szorosabb összefüggés, vagy azt, hogy nagyjában-egészében a konkrét eredmények is gyengék, jelentéktelenek. Világos, hogy mindkét bizonyítási vonal csak zsákutcába vezetne, ezért a „megoldás” csak egy lehet: el kell hallgatni a tényeket.

Mivel Kovács Ferenc témájának súlypontja a felszabadulás utáni hazai nyelvtudományra esik, az összefüggések feltárásának ez a megkerülése, a tényeknek ez a teljes elmellőzése rendkívül feltűnő, s nemcsak a szerző bizonyításának értékét rontja, hanem az összképet is elferdíti, a komplex szemlélet lehetőségét is elveszi. Legfőképpen ez idézi elő, hogy annak a számára, aki a magyar nyelvtudomány felszabadulás utáni történetéről csupán Kovács cikke alapján szeretne ismereteket, ezt a tudományunk fejlődésében egészében véve nagyonis pozitív időszakot csak mint valami sötét, siralmas, terméketlen korszak tekinthetné.

4. A torz összkép természetesen csak úgy jöhetett létre, hogy r é s z l e t e i b e n i s nagyon sok a pontatlanság, egyoldalúság, ténybeli és következtetésbeli ferdeség. Az alábbiak ezek sorozatát nem meríthetik ki, legföljebb csak példákkal szolgálhatnak ezen véleményem alátámasztásához. Mivel Kovács — a 2. pontban mondottak értelmében — a külső körülményekre fekteti mondanivalójának súlyát, e problémákat én is kénytelen vagyok fölvetni.

A) Érdemes idézni például, ahogy Kovács a LAZICZIUS GYULÁRÓL mondottakat bevezeti: „A Laziczius-ügy [minden írásjel nélkül folytatódik] Nem véletlenül írtam »ügy«-et »kérdés« helyett! Kiáltó ellenmondásokat foglal magában ez a sajátosan magyar ügy! Ha valakire érvényes az a keserű rezignáció szülte mondás, hogy senki sem lehet próféta a saját hazájában, akkor ez tökéletesen illik LAZICZIUS hazai megbecsülésére. Több nemzetközi nyelvész-kongresszus elismert, egyedüli magyar előadója és »egyik vezéralakja« (NyK 60: 212), több külföldi nyelvészeti folyóirat, így a koppenhágai Acta Linguistica, az Archiv für Gesamte Phonetik és a Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft szerkesztőbizottsági tagja (uo.), Magyarországon

azonban csak 1935-ben választják — 11 ellenszavazattal — az Akadémia levelező tagjává (AkÉrt. 45: 153), ugyanakkor azonban dékáni tisztviselő (»a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának dékáni hivatalába szolgálattételre beosztott középiskolai tanár« — i. h. Tagajánlások, 6), és csak 1938-ban nevezik ki egyetemi rendkívüli és 1940-ben nyilvános rendes tanárrá. Külföldi folyóiratokban megjelent írásai, vitacikkei a nemzetközi nyelvészeti irodalom állandóan hivatkozott, megbecsült termékének minősültek külföldön [az utolsó szó ritkítva]... Ugyanakkor LAZICZIUS nemzetközi kongresszusokon elhangzott előadásainak itthon jóformán semmi visszhangja nem volt. Mindössze GOMBOCZ emlékezik meg — egy jelzős szerkezet erejéig — a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóbeszédében »LAZICZIUS nagyszabású fonológiai tanulmányának« — rá gyakorolt ösztönző hatásáról (MNY 30: 3).» (18–9.)

Aki ezt a passzúst elolvassa, annak tényleg meglehet a véleménye a magyar nyelvstudomány akkori állapotáról általában, egy nemzetközi hírnevű nagy tudós hazai elnyomásáról pedig különösen. Szükséges kiemelni, hogy Kovács itt kétséget kizáróan LAZICZIUS nyelvész-pályájának első, alkotó szakaszáról, a második világháború előtti időszakra szól. Sem a később valóban tragikus sorsú LAZICZIUS GYULA tudósi nagyságát nem vonom kétségbe, sem az akkori nyelvstudományi közállapotok általam át nem élt, de számos jelből következtethetően aligha feddhetetlen voltát nem állítom; de a tudománytörténeti igazságnak — melyet Kovács tanulmányának szinte minden lapján hirdet — tartozom annyival, hogy a hamis beállítást szóvá tegyem. Az igazság ugyanis a következő.

LAZICZIUS 1929-ben védte meg irodalmi tárgyú doktori értekezését, s 1930-ban jelent meg első nyelvészeti cikke (A fonológiáról: MNY. XXVI, 18–30). Kis idő múlva, 1931. január 13-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság XXVIII. közgyűlésén neki juttatják — igen meleg méltatással — a Szily-jutalmat (l. MNY. XXVII, 212–3). 1933-ban már a Társaság választmányi tagja, 1934-ben jegyzője, 1936-ban titkára (tudni kell, hogy a Társaság tisztségei akkor a nyelvész-hierarchia magas posztjait jelentették: LAZICZIUST ZSIRAI MIKLÓS előzte meg és LIGETI LAJOS követte a jegyzőségben, illetőleg JAKUBOVICH EMIL előzte meg és KNEZSA ISTVÁN követte a titkári poszton). Öt éves nyelvstudományi munkálkodás után lett LAZICZIUS az Akadémia tagja, nyolc év teljesítménye alapján kapott katedrát az ország első egyetemén. A 11 akadémiai ellenszavazat önmagában nem mond semmit; ugyanakkor például NÉMETH GYULÁT 13 ellenszavazattal választották rendes taggá (AkÉrt. XLV, 153).

Ezekben az időkben még aligha lehet szó arról, hogy LAZICZIUS a Kovács-tól fölhozott külföldi folyóiratoknál lényegesebb szerepet vigyen, pláne szerkesztő bizottsági tagként szerepeljen. Hiszen például az Acta 1939-ben indult, a Zeitschrift 1947-ben; szerkesztő bizottsági tag meg a Zeitschriftnél csak 1956-ban lett. Az Archivnak (helyesen: Archiv für die gesammte Phonetik) egyetlen Magyarországon meglévő füzetét, mely a harmincas évek legvégéről származik és a 3. évfolyamból való, csak katalógusból lehet felderíteni, de valószínűságon nyoma veszett; így LAZICZIUS ottani szereplését nem tudtam ellenőrizni, ez azonban már csak időrendi okokból sem változtathat a mondottakon.

Ami pedig LAZICZIUS eredményeinek hazai visszhangját illeti, az a harmincas években és a negyvenes évek elején éppen széles körű volt; elég csak a folyóiratok mutatóit felütni ahhoz, hogy bárki meggyőződhessek: munkás-

sága — az 1931. évi Szily-jutalommal járó méltatáson messze túlmenően — az akkori nyelvtudományi életnek, s tegyük hozzá: az akkori vitáknak is egyik központja. Hogy a bő dokumentációs lehetőségek közül konkrétan csak azt említsem, ami LAZICZIUS munkásságának fő területe volt: a fonológiát, például BALASSA JÓZSEF és TAMÁS LAJOS LAZICZIUSNAK ez irányú munkásságára — igaz, vitatkozó jelleggel — kimerítően reagált, s LAZICZIUS sem késlekedett a válaszokkal (l. Nyr. LXIII, 107—11, MNy. XXXI, 48—53; MNy. XXXV, 273—83, MNy. XXXVI, 81—9). Íme, így fest a „mindössze egy jelzős szerkezet erejéig” terjedő figyelem — a valóságban.

Ezek mindenesetre tények, amelyek jelzik, hogy LAZICZIUS GYULA mai szempontból nézve igen gyorsan vált nyelvtudományunk kiemelt, megbecsült, munkásságában figyelemmel kísért alakjává, — egyébként természetesen nem érdemtelenül. A tényleges helyzet tehát jelentős mértékben más volt, mint amit Kovács szövege sugall, sőt sugároz. A tényekkel sok mindenben nem egyező véleményével kapcsolatban mentségül talán annyit lehetne fölhozni, hogy adatainak jó részét láthatólag másodkézből vette, s nem önálló forráskutatás alapján merítette. Ámde ilyen témában ez nem megengedhető módszer, s egyébként még a másodkézből vett megállapítások beállítása is a valóságot elkendőző.

Abban az időben, amelyről Kovács idézett megállapításai szólnak tehát aligha volt még LAZICZIUS-„ügy”. Ilyen c s a k k é s ő b b kerekedett, a negyvenes évek második felében, s kényszernyugdíjazása tetőzte be. Amit azonban Kovács erről mond, az is legalább kétértelmű. Cikkének abba a szakaszába beállítva, amelyben a nálunk uralkodó sivár tudományos légkörről, az általános nyelvészet hátrányos helyzetéről ír, ezeket olvashatjuk: „nem alakult ki nálunk általános nyelvészeti iskola. Nem alakult ki, mert az uralkodó nyelvészmelelet, az általános elméleti kérdésekkel szembeni közöny következtében nem is alakulhatott ki: LAZICZIUS korai nyugdíjazása, majd akadémiai tanácskozó taggá történő minősítése csak súlyosbította a helyzetet: kiállították a csatasorból azt a vezető nyelvészt, aki az új elméletek és irányzatok kritikai adaptálására és továbbfejlesztésére olyannyira fogékony volt, aki ében tudta volna tartani az általános elvi kérdések iránti érdeklődést.” (24—5.) Aligha tévedek, ha azt mondom, hogy e sorokat a helyzetet nem ismerők könnyen értelmezhetik úgy: LAZICZIUST tudományos ellenfelei „állították ki” a sorból, hogy az elméleti közönnyt fenntarthassák. Persze abban nagyonis egyetértek Kovácsal, hogy LAZICZIUSNAK a nyelvtudományi közéletből való kiesése súlyos morális és tudományos kárt okozott, s különösen a hazai általános nyelvészet ügye sínylette meg. Sőt még azt sem vitatom, hogy a dolognak lehettek az akkori tudományos közélettel összefüggő személyi vonatkozásai is; ki lát a lelkek mélyére, főként, ha az akkori idők viszonyait visszaidézzük? Az ilyen módon való beállítás azonban egészében mégsem igaz, aminthogy inszinuálás az is, ahogyan Kovács KNIEZSA ISTVÁN egészen más dolgokra vonatkozó véleményét a LAZICZIUS-„ügy”-höz kapcsolja (25). Jól ismeretes, hogy az 1949-ben történt nyugdíjazást alapvetően politikai okok idézték elő, melyek részben LAZICZIUS magatartásával, részben az akkori viszonyokkal függtek össze. Ezt Kovács is tudja, meg is mondja, de nem ott, ahol kell, ahol a kérdést érdemben tárgyalja, hanem egészen más dolgok kapcsán, később, lapalji jegyzetben elrejtve (29).

B) A felszabadulás utáni elméleti közönnyt Kovács Ferenc ilyen tünetekkel bizonyítja: „Jellemző tünete ennek a lemaradásnak az a pusztá tény,

hogy az általános elméleti kérdések intézményes gondozására hivatott szervezeti formák is milyen nagy késéssel alakultak ki. A Nyelvtudományi Intézet Általános Nyelvészeti Munkacsoportját csak tíz évvel a felszabadulás után, 1955 őszén hozták létre (NyIK 6/3—4: 450), az 1903. december 19-én megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztályát viszont még később, 1959-ben állították fel (ANyH., 20), de az újjáélelt Általános Nyelvészeti és Fonetikai tanszék is csak ebben az évben kezdte meg az általános nyelvészeti oktató-kutatómunkát (uo.).” (26.)

Némi baj ezekkel az állításokkal is van. Az a legkevésbé lényeges, hogy a Nyelvtudományi Intézet csak 1950-ben alakult meg, késése tehát legföljebb öt éves lehet. Kár ezért az öt évről is, bár egyrészt az Intézet akkori szervezeti viszonyai, személyi ellátottsága, másrészt és főként a nyelvtudományunkat akkor ért többrendbeli megrázkódtatások ezt a késedelmet a tudománytörténész számára indokolhatják. Ami viszont már a társasági szakosztályra vonatkozik, a tények beállításának jellegéről jóval többet vall. Kell is, lehet is tudni, hogy hiába alakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság „1903. december 19-én”, szakosztályai közel öt évtizeden át nem voltak, tehát általános nyelvészeti szakosztálya sem lehetett. Ugyancsak kell és a rendelkezésére álló dokumentumok alapján lehet is tudni, hogy az ötvenes évek elején újjászerveződött Társaság legelső szakosztályai között az „Általános nyelvészeti szakosztály”-t is létrehozta, s az TAMÁS LAJOS elnökletével, előbb HERMAN JÓZSEF, majd SZÉPE GYÖRGY titkárságával az ötvenes években végig működött. A Kovácstól említett 1959-ben mindössze annyi történt, hogy a szakosztály, amely addig az általános nyelvészet mellett a germanisztikai és romanisztikai stúdiumokat is gondozta, mivel ez utóbbiak érdekében új szakosztály alakult, e részfeladatát a fonetikai kutatások istápolásával cserélte föl. Kovács mondanivalójának az a tartalma tehát, hogy a Társaságban egészen 1959-ig az általános nyelvészet ügye nem talált felkarolásra, nem állja meg a helyét. Sőt a sors iróniája, hogy amikor ő az ebbéli változást teszi, éppen akkor váltotta föl a megelőző prosperitást átmeneti visszaesés, — legalábbis a dokumentumok így vallják, s ezeknek hinni lehet. Idézem LAKÓ GYÖRGY főtitkár 1958. évi jelentéséből (az 1957. évi működésre vonatkozóan): „Feltűnő az általános és modern nyelvészeti szakosztály előretörése: e szakosztályunk ez évben öt előadással szerepelt.” (MNy. LIV, 597.) LAKÓ főtitkár az 1959. évi közgyűlésen (1958-ra vonatkozólag): „Az általános és modern nyelvészeti szakosztály megtartotta tavalyi lendületét: a tavalyi évhez hasonlóan az idén is öt előadással szerepelt. Ez a szakosztály a nyelvtudomány egyes mai kérdéseivel foglalkozott...” (MNy. LV, 570.) TELEGDÍ ZSIGMOND főtitkár viszont 1960-ban (az 1959. évi működésre vonatkozólag) a szakosztály mindössze egy előadását teszi szóvá, s ezt mondja: „Felolvasásban nem lett volna hiány, ez kitűnt az előkészítés során; de az ülések megrendezése — részben a szakosztály tétovázása miatt — elodázódott, és mire a vezetőség figyelmes lett a hibára, már késő volt segíteni.” (MNy. LVI, 506—7.)

Nyilvánvaló, hogy a magyarországi nyelvészet elméleti fejlődését nem érinti alapvetően az a kérdés, mikor teremtődtek szervezeti keretek a Magyar Nyelvtudományi Társaságban az általános nyelvészettel való foglalkozásra. Ez a körülmény azonban nem menti a Kovács-féle beállítás ferdeségét, annál is inkább, mert cikkének tárgya éppen a hazai általános nyelvészet története. Mint ahogy nem menti az sem, hogy adatait láthatóan itt sem önálló forráskutatásból, hanem másodkézből veszi.

A LAZICZIUS kényszernyugdíjazása után megüresedett, sőt megszűnt általános nyelvészeti tanszék újra való megszervezéséről csak annyit, hogy a magyar tudomány- és oktatástörténetben jártasaknak tudniuk kell, hogy az ötvenes években egyetemi tanszék létesítése nem is annyira a szaktudományok képviselőitől függött, hanem abban a főhatósági adminisztrációnak súlyos szava, elhatározó szerepe volt. A szaktudományos milió ez időben talán tényleg nem kedvezett mindenben egy általános nyelvészeti tanszék létesítésének, de ha ezt az illetékes tényezők akarták volna, a nyelvészek részéről aligha lett volna ellenvetés. Kovács Ferenc viszont személy szerint kétségkívül az „illetékes tényezők” körébe számított, hiszen ez időszakban a főhatóság illetékes osztályát vezette. Távol áll tőlem, hogy ez ügyben a felelősség súlyát egyedül rá tegyem, de úgy vélem, a kérdésben éppen neki nem lett volna szabad és illő a vádló szerepében fellépnie.

Voltaképpen e témához kapcsolódik az a körülmény is, hogy LAZICZIUS GYULA nyugdíjazásának idején meg a magyar tudományos élet vezető fórumánál (Magyar Tudományos Tanács, majd Akadémia) volt Kovács Ferenc éppen a személyzeti ügyek exponense. Hogy tudott volna-e tenni valamit a nyugdíjazás, de még az ő hatóköréhez közelebb álló akadémiai visszaminősítés ügyében is, azt megítélni nem tudom, s nem is akarom őt e nyilván felderíthetetlen dologban vádolni. Azt viszont meg merem kockáztatni, hogy a LAZICZIUSSAL kapcsolatos említett műveletek elítélésében neki — helyzeténél fogva — a „kiállítot t á k a sorból” igei személyragozásbeli használatát jobban meg kellett volna gondolnia.

C) Kovácsnak a marrizmus magyarországi problematikájába vágó megállapításaiból idézem a következőket: „A másik megjegyzésem a hazai marristák »fennhéjázó arakcejevizmusának« az erőszakos türelmetlenségére vonatkozik. Legjobb tudomásom szerint egyetlen magyar nyelvésznek sem történt bántódása a marrizmusmal szembeni állásfoglalás miatt, egyszerűen azon oknál fogva, mivel HAJDÚ P. említett bíráló megjegyzésén és LAZICZIUS GY. határozott ellenvetésein túl nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmusmal szemben a sztálini cikkek megjelenése előtt nyíltan állást foglalt volna. Egyet lehet tehát érteni NÉMETH GY. megállapításával, amely szerint: »Nálunk ez a mozgalom (marrizmus] . . . semmiféle lényeges kárt nem okozott« (Társ-Szemle 6, 75), ha a »semmiféle«-n a személyi károkat értjük . . .” (28—9.) Majd alább: „Határozottan le kell tehát szögeznünk, hogy olyan értelmű arakcejevizmusról, amelyennek a szovjetunióbeli meglétéről a magyar nyelvészek elsősorban a sztálini cikkekből értesültek, a magyarországi marrizmus kislétszámú képviselőinek a részéről nem beszélhetünk — legalábbis a »következmények« ismeretében nem! Ha a marrista-antimarrista perben mindenképpen arakcejevizmust — vagy ehhez hasonlót — keresünk, másutt kell kereskednünk.” (29.) Az utolsó félmondatot rögtön követik is az „antimarristák” viselt dolgaira való utalások, például akadémiai osztályhatározat idézése, mely a volt marristáknak a komoly tudományos munkálkodásra hívja föl a figyelmét, vagy a Nyelvtudományi Intézet igazgatócseréjére való igen egyértelmű célzás (29).

A marrista idők visszasságai mai nyelvtudományunkat már alig érintik és érdeklik: nyilván az aktív szereplők sem emlékeznek már szívesen rá, a negative érintettek jó része is rég fátylat borított a dolgokra. Kényszerülve szólok hozzá magam is, — Kovács Ferenc kijelentései szorítanak rá. A legkomolyabban elképeszt ugyanis, hogy Kovács, aki tudománytörténettel foglalkozik, ilyen keveset tud vagy akar tudni az akkori idők dolgairól.

A kérdésről beszélni egyébként többszörösen is kellemetlen. Milyen alapon tudnánk a marrizmust a kor egészének viszonyából kiemelni? Menyire volna igazságos a marristák személyi ténykedését az egyéni felelősség síkjára vinni? Mely kritériumokra támaszkodva lehetne azt kétségbe vonni, hogy marristáink a szovjet tudomány terjesztésének ideológiai-politikai munkáját végezték, a kor tudománypolitikai szükségszerűségéből cselekedtek? Ki kívánkoznék, vagy akár ki tartaná méltányosnak jelenleg az akkori marristák neveivel dobálózni, tekintettel arra is, hogy legtöbbjük azóta nyelvtudományunk érdemes munkásává vált? Ki vállalkoznék arra, hogy az emlékek földidézésével sorra-rendre előszámolja, mi minden is történt akkor, aminek legtöbbször nem is maradt írásbeli dokumentuma? Hogyan lehetne ma már konkrétan, egzaktan bizonyítani nyelvtudományunk munkásai akkori derékhadának szorongó érzéseit, félelmét tudományának és saját tudományos sorsának jelenéről vagy éppen jövőjéről? Ki tudna múltba visszamenően jóslásokba bocsátkozni arról, mi történt volna, ha a kérdésben nem szóval meg SZTÁLIN — a mi marrizmusunk kronológiáját tekintve — olyan hamar? Nyilvánvaló, hogy az efféle dolgok taglalása nemigen alkothatja mostani vitatémánkat. Mindez azonban nem lehet ok arra, hogy Kovács állításait elfogadjuk, szó nélkül hagyjuk.

Kovács sem gondolhatja komolyan, amikor a marrizmus elleni nyílt állásfoglalás hiányára hivatkozik, s amikor ebből vonja le következtetéseit a személyi cárok nem létezésére. Először is, hogyan lehetett volna akkor nyíltan ellenvéleményt nyilvánítani, hogyan formálódhatott volna az például dokumentum-értékűvé? HAJDÚ korábbi példája e tekintetben oda van ráncigálva, hiszen a tárgyalt kérdésben 1947-et és 1949-et nem lehet egy kalap alá venni; LAZICZIUS ellenvetéseiről meg nem ismerünk dokumentumszerű bizonyítékot. Másodszor, ki tudta akkor, hogy az egyes nyelvészeket ért személyi kellemetlenségek, retorziók — melyek mint objektív tények nem függenek Kovács elismerésétől — a marrizmussal voltak-e összefüggésben, illetőleg milyen mértékű, mélységű összefüggésben voltak azzal? Mert azt például finnugor kollégáink elbeszéléseiből sokan tudtuk, ismertük, milyen eszközökkel akarták őket hivatalos tényezők önkritikára, sőt addigi munkásságuk, felfogásuk, eredményeik megtagadására kényszeríteni; s tudtuk azt is, hogy mindez kifejezetten a marrizmus nevében, ürügyével történt. De azt már inkább csak sejtettük, hogy akkor kiemelkedően legjobb leíró nyelvtanírónk pályája ilyesféle okok miatt tört majdnem ketté. Azt viszont már aligha voltunk képesek lemérni, mennyi része volt a marristák tudatos káderpolitikájának abban, hogy a Nyelvtudományi Intézet jogelődjének, a Nyelvtudományi Munkaközösségnek alapító tagjai közül egyesek — ma egyetemi tanárok — nem kaphattak státust az Intézet megalakulásakor (hogy ki mindenki kaphatott viszont, azt nem részletezném, mert nem szándékozom senkit sérteni). De nem is folytatom tovább.

Nem tartoztam, nem is tartozhattam az „aracksejevista antimarristák” közé, ténykedéseiket nincs is okom védelmezni. A Kovács előtárta „bizonyítékok” mindenesetre nem győznek meg azon állításának igazságáról, hogy a személyi retorziók eredői után inkább náluk kell kereskedni. Erről az oldalról mindenesetre egzisztenciális lehetetlenítésről kortársi tapasztalataimból, emlékeimből sem tudok, pedig ez az időszak — az ötvenes évek eleje — erre adhatt volna módot a tudományos hatalom „antimarrista” birtokosainak is. Azt viszont tudom, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatócseréje — Kovács

állításával ellenkezőleg — nem személyi relációjú volt, nem a nyelvtudomány belső ügyeivel volt kapcsolatban, hanem egy az egész Akadémiára vonatkozó szervezeti rendelkezés végrehajtásának volt következménye.

A marrista — antimarrista „aracksejevizmust” sem lehet — gondolom — tudománytörténetileg abszolút egyoldalúan megítélni: az ilyesféle dolgokban nem szoktak az egyik oldalon csupa bárányok, a másikon csupa farkasok, az egyik félen kizárólag szerezsenek, a másikon kizárólag hófehérek lenni. Amit azonban e vonatkozásban Kovács csinál, azzal az igazságot megközelíteni aligha lehet. Túlmosdatás, túlszépítés egyfelől, túlsározás, túlfektetítés másfelől, — miért van erre szükség? Miért kell ezt így csinálni akkor, amikor a még nagy számban élő kortársakkal úgy sem lehet elhithetni akármit, hiszen ő n m a g u k t a p a s z t a l a t a i n a k mégis csak jobban hisznek, mint más azzal ellenkező állításainak! Vagy a dolgok nem közvetlen ismerőivel való elhithetési szándékról van szó? Ezt nem is merem föltenni.

D) Kovács Ferenc rendkívül elmarasztaló jelleggel nyilatkozik a sztálini cikkek magyarországi hatásáról; megállapításaiból, érveléséből az tűnik ki, hogy voltaképpen a SZTÁLIN cikkei utáni időket tartja nyelvtudományunk egyik mélypontjának, ahol az „önálló bűvárlást az idézetek és hivatkozások garmadája helyettesítette” (275). Szinte az az ember érzése, hogy Kovács ezt az időszakot még a marrizmus után is visszaesésnek akarja feltüntetni.

Ez a vélemény megint csak egyoldalúsággal, túllícitálással terhes. Kovács — mint ő mondja — a „marxista gnoszéológia” oldaláról bírál, a sztálini fellépés hatását a hazai általános nyelvészet fejlődésében firtatja. Nem hiszem azonban — és erről korábban, Kovács cikkének műfaji jellegével, valamint tartalmi összképével kapcsolatban már szóltam —, hogy e kérdést a hazai nyelvtudomány egészéből kiragadva, csupán a gnoszéológia, pláne a Kovács-féle „eseménytörténeti” gnoszéológia keretében vagy éppen ürügyével lehetne eldönteni. Bármit is vallana ugyanis ez a „tudomány” önmagában, az tudománytörténeti tény, hogy a sztálini cikkek követő időben, az évek előrehaladásával egyre inkább, pezsgés indult a magyar nyelvtudományban. Volt sajnos citáció is bőven, volt „nyelvtani” vita SZTÁLIN zárójeles megjegyzéséről, és volt még sok minden; de ezek jó része nem sajátosan a nyelvészetet jellemezte, hanem általános kortünetként jelentkezett. A konkrét nyelvészeti alkotó munka ellenében e nagyrészt külsőleges kísérő jelenségeket mindenestre aligha lehet a helyzetet alapvetően jellemző tényekként értékelni.

De visszatérve magára a gnoszéológiára: ha ennek „marxista” jelzőjét valóban komolyan akarjuk venni, akkor a nyelvelméleti háttér problematikáját fejlődésében és minden oldalú összefüggésében kell néznünk. A gnoszéológusnak mindenekelőtt azt kell mérlegre tennie, hogy a sztálini cikkek nyelvtudományunk akkori folyamatában, az előzményekhez viszonyítva pozitív vagy negatív lépést jelentettek-e általában, s több vagy kevesebb lehetőséget nyitottak-e a nyelvelméleti problémák tudományos megítélésére. Még ha SZTÁLIN sok mindent a nyelvtudomány régóta felépült tárházából, hagyományos ismereteiből merített is, nem hinném, hogy el lehetne vitatni a „sztálini nyelvészet” progresszivitását, fölényét a „marri nyelvészet”-tel szemben. Nem lehet ezt tenni valamiféle ideológiától mentes, absztrakt tudományos értelemben sem, még kevésbé abból a tudományos megfontolásból, amivel nekünk kell mérlegelnünk: a dialektikus materializmus talajáról. Még

ha el is hinnénk Kovácsnak, hogy nálunk a sztálini cikkek utáni időkben mást sem csináltak, csak idéztek, ismételtettek, interpretáltak, talán akkor is több, pozitívabb lett volna ez, mint amit nálunk a közvetlenül megelőző időkben, a marri nyelvelmélet nyomán csináltak, illetőleg csináltatni óhajtottak. Elméleti hatásában — értve itt az elméletnek a konkrét nyelvtudományi munkálkodásban való lecsapódását is — SZTALIN mindenféleképpen kedvezőbb helyzetet teremtett, mint MARR, és ebben a minőségi különbségben van — úgy hiszem — az elmélettörténeti megítélésnek is a lényege.

Más oldalról nézve a sztálini nyelvtudományi korszaknak valóban negatív vonása volt — s a jövő fejlődésére is kedvezőtlenül hatott —, hogy nem nyitott utat az elsősorban nyugaton dívó nyelvtudományi irányzatok megismerése számára. De ez az „elzárkózás” semmiképpen sem értékelhető sajátosan nyelvészeti problémaként, a hazai nyelvészek elméleti kérdések iránti közömbösségének egyenes és kizárólagos következményeként, sőt lényegében SZTALIN nyelvtudományi megnyilatkozásai sem játszottak benne döntő szerepet. Elsősorban az akkori általános tudományos-ideológiai helyzetnek volt mindez következménye: a nyugati tudományos áramlatokkal szembeni magatartást a nyelvészet egészén, de akár a nyelvelméleten is messze túlmutató politikai-tudománypolitikai tényezők határozták meg. Az akkori hazai nyelvtudomány tehát nem elsősorban belső sajátosságai folytán, nem is csupán SZTALIN védelmező pajzsa alatt, miatt nem fordult nyugat felé; nem véletlen, hogy a modernista irányzatok világnézeti veszélyeitől is nyelvészetünk akkori ideológiai-politikai korifeusai óvtak bennünket. Nem arról volt tehát szó, hogy nyelvész-ideológusaink a „konzervatív” nyelvészek hatására vették volna magukra ezt a funkciót. Így nem látom eléggé átgondoltnak TELEGDI ZSIGMOND Kovács Ferenctől idézett ide utaló véleményét: „csatlakoztunk »konzervatív« kollégáinkhoz (tehát az újgrammatikus fogantatású pozitívizmushoz) tudományunk újabb irányzatának elutasításában” (ÁNYH. 19).” (282.) — Mindezekből következően az a véleményem, hogy nem lehet e kérdést csupán belső szaktudományos szempontból kezelni, a nyelvészeti elmélettörténet zárt világába ágyazva, a körülményektől elvonatkoztatva tekinteni. Az efféle szemlélet éppen a marxizmustól idegen.

E) A SZTALIN utáni hazai nyelvtudomány „válságá”-val kapcsolatban Kovács Ferenc a sztálini nyelvészet megtagadásáról, a sztálinizmus nyelvtudományi megbélyegzéséről beszél. Ide vonatkozó tételéből is érdemes néhány passzust idézni: „Ez a folyamat [ti. a XX. szovjet pártkongresszus politikai-ideológiai hatása] különösen érzékenyen érintette a magyar nyelvtudományt: az örök elméleti igazságnak deklarált sztálini nyelvtudományi tézisek egyik pillanatról a másikra saját fonákjukra fordultak, a szuperlatívuszokat máról holnapra a teljes tagadás megbélyegző »sztálinizmus«-a, könyörtelen anatómája váltotta fel. Amire még tegnap esküdtek, azt ma teljes mértékben elvetették. A kialakult helyzetben nem az volt a lényeges, hogy mi helytálló és mi elvetendő a sztálini tézisekből, hanem az a sommás értékelés, ahogyan a »sztálinizmus«, a személyi kultusz korszakának elméleti-ideológiai állapotát »magyarázták«, és ami még sokkal súlyosabb, ezt a »magyarázatot« a szovjet tudományra [!] s ezen belül főleg a marxista—leninista nyelvtudomány egészére kiterjesztették. Az ellenforradalmi események felszított légkörében, az ideológiai és politikai hisztéria folytán olyan helyzet állt elő, hogy mindazok, akik korábban — helyesen vagy helytelenül — a marxista—leninista nyelv-elmélet meghonosításáért küzdöttek, az értékítéletek hirtelen metamorfózisa

következtében persona non grata-vá váltak, akiknek »tetteikért« felelniök kellett, egyiküket-másikukat időlegesen el is távolították munkahelyéről”. Stb., stb. (281).

Bevallom, Kovács összes állítása közül az ide vonatkozók döbentettek meg leginkább. Itt a magyar nyelvészekre olyan vádak vannak rásütve, amelyek ellen minden körülmények között tiltakozni kell. Vajon honnan vette, veheti Kovács a tényeket olyan állításokhoz, hogy nyelvtudományunknak éppen azok a munkásai, akik elfogadták és tevékenységükben tőlük telhetően érvényesíteni igyekeztek a sztálini nézeteket, s akik ide kapcsolódva úgy gondolták, hogy a marxista tudományosság jegyében, szellemében dolgoznak (most azt ne vitassuk, milyen eredményességgel), a politikai viszonyok változával ilyen szemérmetlen pálfordulást csináltak? Nem ismerek olyan fórumot, dokumentumot sem, amely akárcsak egyes nyelvész-személyekkel kapcsolatban is tanúsíthatná a tőlük korábban dicsőített „sztálinizmus” vagy éppen marxizmus ilyen emberi-politikai szempontból immorális megbélyegzését, akár hazai, akár a „szovjet tudományra kiterjesztett” viszonylatokban. Még kevésbé hiszem el — sőt tudom, hogy nem igaz —, hogy ez nyelvtudományunk egészére jellemző jelenség lett volna, miként a fogalmazás általában vádaskodó jellege sugallja. Nem ismerek olyanokat sem, akiknek „tetteikért felelniök kellett”, — bár e viszonylatban Kovács fogalmazása annyira homályos, hogy azt sem lehet tudni, hogy a „sztálinizmus” vagy az „antisztálinizmus” oltárán, nyelvészek vagy nem nyelvészek keze által áldoztattak volna-e föl. Mindenesetre hazai nyelvtudományunk történetének ezt a SZTÁLIN-ellenes, marxista-ellenes, szovjetellenes periódusát egyáltalán nem tartom bizonyítottnak, sőt bizonyíthatónak sem.

F) Kovács Ferenc általában kicsinylően szól azokról a törekvésekről, amelyek nálunk a marxizmus nyelvtudományi alkalmazására irányultak, s különösen csekély értékűnek, illetőleg „helytelenül értelmezett”-nek veszi a sztálini megnyilatkozások nyomában járó ez irányú, illetőleg ezt célzó tevékenységet (281—2). Mivel azonban e tekintetben jobbra csak kijelentésekre szorítkozik, de sem a marxizmus nyelvtudományi alkalmazásával kapcsolatos nézeteit nem fejti ki, sem az általa helytelenített alkalmazásokat nem konkretizálja, állításaival nemigen lehet vitába szállni. Ide vonatkozóan tehát csak néhány futó megjegyzést teszek.

Hogy SZTÁLINnak a marxista nyelvtudomány építésében volt szerepe, azt nehéz volna tagadni. Ha az ide utaló hazai törekvésekben sok is volt a külsőleg dekoratív és deklaratív elem, ha nem voltunk is mentesek a dogmatikus felfogás vagy a vulgarizáló alkalmazás hibáitól, az vitathatatlan, hogy a dialektikus materializmus világnézete — többé-kevésbé ösztönösen vagy többé-kevésbé tudatosan — SZTÁLIN óta kezdett munkálkodásunkba behatolni. Sőt az az érzésem — bár tévednék! —, hogy az ötvenes évtized a marxizmus nyelvtudományunk felé vezető útjában nagyobb dinamizmussal, több szándékkal volt telt, mint a hatvanas, jöllehet azóta a közelítés szintje minden bizonnal emelkedett. Abban mindenestre egyetértek Kováccsal, hogy egy idő óta „nyelvtudományunkban meggyengültek a marxizmus hadállásai, bekövetkezett a »szemérmes marxizmus« korszaka, s ez bizonyos mértékben máig tartó folyamat” (282). Sőt azzal is egy véleményen vagyok vele, hogy — miként TELEGGDI ZSIGMOND felfogásával kapcsolatban hangoztatja — „nem elég azt leszögezni — bár az is rendkívül fontos —, hogy hogyan nem lehet a marxizmust alkalmazni, hanem egyértelműleg meg kell határozni a marxista nyelv-

szemlélet alapvető követelményeit, a marxista nyelvtudomány viszonyát a különböző nyelvészeti irányzatokhoz.” (294.) Valóban, erre az utóbbi időknél sokkalta több gondot kellene fordítanunk! Mindezen problémák, kívánalmak ellenére sem hiszem azonban, hogy a materialista szemlélet és a dialektikus módszer nyelvészeti alkalmazásában eddig megnyilvánult törekvéseinket egészében ne lehetne pozitíven értékelni, vagy hogy valami alapvető baj volna nyelvtudományunkban a marxista világnézet körül.

G) Amit Kovács Ferenc „A modern irányzatok adaptációja” címen az úgynevezett hagyományos és modern nyelvészeti iskolák hazai helyzetéről, viszonyáról mond, cikkének összes fejezete közül — egészében — talán legkevésbé válthatja ki az ellentmondást; az én véleményem, legalábbis nagy vonalakban, nem áll messze a tőle mondottak egészétől. Egy-két részlet-megállapítását ennek ellenére sem hagyhatom megjegyzés nélkül.

Az 1960-ban megtartott úgynevezett strukturalista vitáról Kovács lényegében azt tartja, hogy abban a két „tábor” meglehetősen szélsőséges, merev állásponttal nézett egymással farkasszemet, s kölcsönös megértési, illetőleg kiegyenlítődési mozzanatok sem voltak felfedezhetők (283 kk.). Véleménye alátámasztására idéz is néhány valóban merev, szélsőséges nézetet. Tényleg, ilyenekben sem volt éppen hiány, — egyik oldalról sem. De mégis szeretnék emlékeztetni arra, hogy a vitában részt vevők egy nem is jelentéktelen hányada — „hagyományosak” és „modernek” egyaránt — nem állt ilyen egyoldalú, abszolút polarizált állásponton. A klasszikus nyelvészeti elvek és módszerek mellett felszólalók közül például többen is igen határozottan nyilatkoztak a modern irányzatok megismerésének szükségességéről, sőt ezen túlmenően a régebbi és újabb iskolák elvi-módszerbeli kiegyenlítődéssének, kölcsönhatásának lehetőségéről és perspektíváiról is.

Még kevésbé tartom hűnek, illetőleg megalapozottnak és teljesnek Kovács elmarasztaló véleményét arról, hogy a különféle nyelvészeti irányzatok, illetőleg azok híveinek munkálkodása között azóta sem, máig sem jött létre kölcsönhatás: „A külön utak találkozása, az ezeken járó nyelvészek elvitathatatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatása tehát napjainkig sem következett be. A közeledést, a konvergens fejlődést sürgető különböző felhívások, határozatok ellenére sem sikerült kialakítanunk azt az elméleti platformot, amelynek alapján vitáink, megbeszéléseink a kívánt eredményre jutnának.” (289.) A kiegyenlítődéss elmaradásáról, hiányáról panaszkodó véleményéhez legalábbis két észrevételt lehet, sőt kell tenni.

Az egyik az, hogy a különböző nyelvészeti iskolák közti kiegyenlítődéss kívánalma nem abszolút szükségszerűség. Napjaink tudományos fejlődését — a nyelvtudomány keretein belül is, de azokon jóval kívül, a tudomány tágabb régióiban is — az elvi-módszerbeli megközelítések sokfélesége, sokszínűsége jellemzi: a kutatók különböző utakon-módokon jutnak eredményekhez, tudományos igazságokhoz. Sem a magyar nyelvtudomány egészét, sem egyes művelőit nem lehet és nem szabad elmarasztalni azért, hogy ilyen vagy olyan belső tudományos elvek és módszerek felhasználásával, ilyen vagy olyan felfogásban dolgoznak, és sem a magyar nyelvtudomány egésze, sem egyes művelői elé nem lehet, nem szabad a hagyományos és a modern irányzatok kiegyenlítését mint feltétlen követelményt, mint szintező mércét állítani. Sőt törekedni kell arra, hogy a közelítési módok sokrétűsége erősödjék. Úgy vélem, a mérce csakis a világnézet alapszilárdsága és az eredmények jósága, értékessége lehet, — nem pedig a közelítési módok milyen-

sége. Nyilvánvaló, hogy mint eddig, ezután is igen értékes eredményeket lehet elérni a módszerbeli megközelítések egymással nem konvergálódtott útjain is. — Ezzel természetesen nem a konvergens fejlődés lehetőségei és perspektívái ellen beszélek, csupán a kívánalmak uniformizálása és szimplifikálása, a követendő út abszolutizáló kijelölése ellen. Bizonyos kiegyenlítődési folyamatok, elvi-módszerbeli kölcsönhatások természetesen létrejöhetnek és létre is jönnek a különböző nyelvészeti iskolák között, de ez megint csak a további variálódás, a többé-kevésbé új vizsgálati módok, típusok keletkezése felé mutató folyamat.

Ez utóbbihoz kapcsolódik második megjegyzésem. Aki a magyarországi nyelvészet újabb időkben való fejlődését csak egy kicsit is ismeri, az tudja, hogy a régebbi és az újabb nyelvészeti irányzatok közti kölcsönhatás ma már nem irreális: szinte alig van nagyobb veretű, komolyabban számításba vehető nyelvészeti produktum, amelyben — bármilyen elvek és módszerek alapján dolgozott is szerzője — az „ellenlábás” irányzatok valamiféle hatása, lecsapódása nem érvényesülne. Ez a tény szinte egyetlen esetben sem jelent ugyan valamiféle abszolút kiegyenlítődést, de — az előbb mondottak értelmében is — igenis jelent színesedést, élénkülést, pezsdülést, ami a tudományos haladás nélkülözhetetlen kelléke és velejárója. Ugyancsak az imént érintettekből következik, hogy abból sem volna semmiféle tragédia, ha akár „hagyományos”, akár „modern” nyelvészeink más irányzatoktól intakt módon, saját iskolájuk „belső törvényei” szerint tevékenykednének; aligha lehetne ezt valamiféle „elméleti igénytelenség”-nek, fejlődési gátnak tekinteni, ha egyébként ezek az irányzatok önmagukon belül elméletileg megalapozottak és módszereikben fejlődők. De nyelvészeink ma már legtöbbszörre nem így, a másik „fél”-ről tudomást sem véve tevékenykednek; nem olyan mély már az a szakadék a hazai nyelvtudományban dívó irányzatok között, ahogyan azt Kovács feltünteti.

5. Befejezésül összefoglalom Kovács Ferenc cikkének kifogásolható, illetőleg általam kifogásolt vonatkozásait.

1. A témáját képező tudománytörténeti problémáknak túlnyomórészt csak a külsőleges, felszíni vetületeit ragadja ki, magában a tudományos tevékenységben megnyilvánuló tartalmi lényegét kevésbé.

2. Tudománytörténeti megállapításait nemegyszer kellő forráskutatás, mélyebb filológiai elemzés nélkül teszi meg; így kerülhettek bele mondanivalójába pontatlan adatok, tárgyi tévedések.

3. A felkutatott forrásanyag bemutatásában a válogatás — számára célszerű — egyoldalúságával, összefüggésekből kiragadott, gyakran félmondatos idézetekkel, mások vélemény-részleteinek az adott kortól, helyzettől elvonatkoztatott közlésével az interpretációs lehetőségeket az objektivitás határain túlra szélesíti.

4. A rendelkezésére álló információs anyagból többször von le a részletek mellett az összképet is torzító, egyoldalúan beállított következtetéseket.

5. Tárgyalásmódja túldimenzionált: a hibákat, hiányosságokat mérték-telenül fölnagyítja, a jó mellett szó nélkül elmegy. Általa megkívánt követelményekként gyakran közhelyeket állít nyelvtudományunk művelői elé, s cikkét úgy állítja be, mintha egyedül ő látná a dolgok lényegét, egyedül ő volna hivatva arra, hogy leleplezze a rossz tudományos légkört, és meghirdesse, követelje az új idők hajnalát.

6. Felkavar olyan dolgokat, amelyek ma már nem eminens problémák, de az ő beállításánál fogva alkalmasak arra, hogy személyi nyugtalanságot, háborgást keltsenek. Ezzel nem nagyon szolgálja a mátt jellemző, alapvetően nyugodt, alkotó munka légkörének megtartását, pláne további javítását.

7. Véleményéből a tárgyalt időket át nem élt, fiatalabb nyelvész-nemzedék nem ismerheti meg a szóban levő időszakokat, de még az eseményeket, szereplő személyeket sem a maguk teljes valóságában. A cikk tehát nemcsak tartalmában, de hatásában sem felelhet meg mindenben a tudománytörténeti hűség követelményeinek.

8. Az említett problémák, hiányosságok miatt Kovács Ferenc közleménye aligha szolgálja megfelelő hatékonysággal, elegendő meggyőző erővel azt az ügyet, amelyet előre vinni óhajt.

Remélem, hogy a cikk körül szükségszerűen kibontakozó vita hozzásegít majd a teljesebb igazság megismeréséhez.

BENKŐ LORÁND

Gondolatok egy elmélettörténeti tanulmány elolvasása után

1. A Nyelvtudományi Közlemények két utóbbi számában (72: 11–30, 275–96) „Irányzatok, tanulságok” címmel KOVÁCS FERENC tanulmányt tett közzé, melynek célja: „A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel e fejlődés felszabadulás utáni szakaszára” (11). Nem könnyű — és nem is hálás — feladatra vállalkozott Kovács Ferenc, hiszen nyelvtudományunk talán legszövevényesebb problematikájának marxista igényű elemzését tűzte ki célul. Egy olyan problematikáét, amelynek megítéléséhez hiányzik a történeti távlat; amelyre vonatkozóan a nyomtatásban is megjelent dokumentumok és a kor élő tanúinak emlékei nem mindig vannak összhangban; amelynek elemzésekor a különböző eredetű és indítékú, pozitív vagy negatív töltésű érzések — még a legteljesebb tárgyilagosságra való törekvés esetében is — igen nagy szerepet játszhatnak. Nyilvánvalóan tisztában van azonban mindezzel Kovács is, hiszen tanulmánya végén ezeket írja: „Mivel az elmélettörténeti kutatás nem tartozik a hazai nyelvtudomány fő erősségei közé, minden bizonnyal magán viseli ez az írás is a kísérletezés fogyatékosságait, kiegészítésre, esetleges korrekcióra szorul, amit a további kutatásoknak kell elvégezniök. Én m a így látom ezt a fejlődést, lényeges vonásait m a így tudom megragadni, a továbbfejlődés fő irányát m a így tudom felvázolni. Mások esetleg másképpen látják, ami szükségképpen vitára ösztönöz, de ez nem baj, sőt az egyedül célravezető eljárás, mivel az igazsághoz vezető út vitákkal van kiköveve” (295).

Kovács tanulmánya főbb vonásaiban áttekinti és értékeli a második világháború előtti korszakok magyar nyelvtudományát az általános nyelvészet szempontjából. E korszakok értékelésével lényegében egyetérték. Helyeslem azt, hogy részletesen foglalkozik a „Laziczius-ügy”-gyel. Bár Laziczius tudománytörténeti értékelése — vagy inkább újraértékelése — Kovács megjegyzéseivel is inkább csak folytatódott, mintsem lezárult, a szándék mindenképpen helyeselhető.

Az 1945 utáni időszak tárgyalt problémáinak nagyobb részét illetően azonban már azok közé a „mások” közé tartozom, akik több mindent nem úgy

látnak, mint Kovács. Ebben a cikkemben ilyen jellegű nézeteimet kívánom kifejtetni; nem olyan részletességgel, ahogy Kovács tette, hanem csak azokat a kérdéseket emelve ki, amelyekkel vitázni kívánok. Teljes tudatában lévén azonban a magam nézeteit illetően is annak, hogy: „nem mind bíró az, akinek pálcá van a kezében”.

2. Az elmélettörténet kutatása — ahogy erre Kovács is utal — nem tartozik a hazai nyelvtudomány erősségei közé. Olyannyira nem, hogy tulajdonképpen még a tematika mibenléte, módszertana sem kristályosodott ki egyértelműen. Én például ettől a cikktől címe és a címhez fűzött megjegyzés alapján elsősorban azt vártam volna, hogy bemutatja a különböző általános nyelvészeti elméleteknek — ha tetszik „izmus”-oknak — a hazai nyelvtudományi művekben lemérhető hatását; részletesen elemzi, hogy ezeknek az elméleteknek a legfontosabb tanításai milyen mértékben egyszerű adaptációk, vagy miben mutatkozik esetleg valamilyen irányban való alkotó továbbfejlesztésük; ezek a nálunk is ható irányzatok hogyan értékelendők a marxizmus elmélete szempontjából. Azt vártam, hogy esetleg rámutat a szerző az elméleti alap és a módszer kapcsolatára; mi az, ami felhasználható belőlük, mi az ami vitatható, mi az, ami elvetendő. Azaz: én valami „belső” elmélettörténetet vártam. Ezeknek az irányzatoknak a marxista elmélet alapján történő elemzését, hatásuknak vagy éppen hatásuk hiányának a marxizmus szemszögéből való értékelését. Úgy látom ugyanis, hogy hazai általános nyelvészetünk éppen ebben a vonatkozásban segítette mindeddig legkevésbé a szaknyelvészeknek az elméleti kérdésekben való jobb tájékozódását.

Kovács tanulmánya azonban nem ezt nyújtja. A marrizmus, illetőleg a Sztálin-cikkek korszakát illetően még kapunk ugyan némi ilyen jellegű megjegyzéseket is. Tekintettel azonban arra, hogy a marrizmus — a deklarációkon túl — az alkotó kutatómunkára érdemi hatást alig gyakorolt, e negatívum megállapítása viszonylag egyszerű, s mint tény, már eddig is eléggé ismert volt. Ahogy közeledünk a ma felé, úgy csökken azonban a tanulmányban az egyes elméletek általános nyelvészeti megítélését, értékelését tartalmazó anyag. A hazai alkotó kutatómunkában is konkrétan, lemérhetően ható elméletek közül a „formális” irányzatokról már csak egészen summásan esik szó. Az elmúlt évek hazai nyelvtudományának elméleti problematikájában legnagyobb szerepet játszó Chomsky-féle elmélet, ennek az elméletnek a hatása a hazai kutatómunkára pedig mégcsak elhárítólag sem került már szóba. Nem kapunk mégcsak egészen vázlatos képet sem arról az általános nyelvészeti „mozgás”-ról, amely az Általános nyelvészeti tanulmányok című sorozatnak eddig megjelent hét kötetében jelentkezik, bizonyos fokig a különböző „izmus”-okat illetően is. Említés sem történik olyan magyarországi kutatók munkásságáról, mint például FÓNAGY IVÁN, HERMAN JÓZSEF, HUTTERER MIKLÓS, KÁROLY SÁNDOR — hogy csak néhány nevet említsek — akik, nem is lényegtelen fonetikai, romanisztikai, germanisztikai, jelentéstani stb. munkásságukban tudatosan — és talán nem is eredménytelenül — törekedtek arra, hogy szakterületükön, amely több okból sokkal inkább „nemzetközi” jellegű, mint például a hungarisztika számos területe, elméleti—módszertani vonatkozásban is felhasználják és alkalmazzák a külföldön elért újabb eredményeket, elképzeléseket. És kívül rekednek Kovács tanulmányának körén azok a hazai kísérletek is, amelyeket, ha „izmus”-nak, „irányzat”-nak, „nyelvelmélet”-nek talán nem is, de „grammatikaelméleti koncepció”-nak mindenképpen nevez-

hetünk, s amelyeket DEME LÁSZLÓ, HADROVICS LÁSZLÓ, ZSILKA JÁNOS nyelvtani munkálatai képviselnek, illetőleg az a nyelvtani koncepció, amelyet legújabbán KÁROLY SÁNDOR — CHOMSKY elméletét módosítva-továbbfejlesztve — „produktivitási nyelvtan” műszóval jelölt meg. Pedig — véleményem szerint — ha például e koncepciók egyike-másika a tengerentúlon születik meg, néhány év múlva nagyon könnyen mint „izmus” kerülhetne vissza hozzánk. Függetlenül azonban attól, hogy ez az utóbbi nézetem megállja-e a helyét vagy sem, az aligha helyeselhető, hogy egy olyan „elmélettörténeti” áttekintés, amely 1970-ben, Magyarországon készül, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy a magyarországi általános nyelvészet helyzetét mérje fel, „különös tekintettel e fejlődés felszabadulás utáni szakaszára”, ezekről a tényekről még a megemlítés erejéig se vegyen tudomást.

Kovács — megítélésem szerint — valamiféle „külső” elmélettörténetet ad. Az 1945 után hozzánk is eljutott különböző irányzatok egy-egy hívének vagy ezek csoportjának, illetőleg a „másik tábor” egy vagy több képviselőjének szóbeli csatározásait, nemegyszer szélsőségesen túlzó megnyilatkozásait idézi-elemzi. Úgy látom tehát, hogy Kovács elmélettörténet néven nem is annyira a különféle irányzatok tudományos hatását, elméleti alapjait, módszertani kérdéseit, mint inkább a körülöttük vagy miattuk keletkezett, gyakran személyeskedő ellentétekbe sekélyesedett érzelmi viharokat látja elsősorban fontosnak vizsgálni. Nem akarom azt állítani, hogy ezek a jelenségek közömbösek egy-egy nyelvészeti irányzat tudományos hatásának megítélése szempontjából, nem vitatom azt sem, hogy ezeknek a jelenségeknek lehet, sőt van bizonyos tudománypolitikai jelentőségük, hatásuk, következményük is, de azt mégsem hinném, hogy az elmélettörténeti kutatások számára a problémának ez az oldala a lényegesebb. Kovács állásfoglalása azonban még e külső tényezők megítélésében is több esetben végtelen. Ezt azért tartom sajnálatosnak, mert — ahogy ő maga is többször utal rá — végtelen állásfoglalásokra a reagálás is gyakran végtelen.

3. Kovács tanulmányának címében az „irányzatok” szó szerepel; az ehhez fűzött jegyzet szerint az „általános nyelvészet (nyelvelmélet)” hazai fejlődését kívánja vizsgálni; a 14. lapon „izmusok”-ról beszél. S ezek a műszavak váltokozva fordulnak elő a tanulmányban is. Szerintem helyes lett volna, ha legalábbis nagy vonalakban, meghatározza a szerző, hogy melyik elnevezésen mit is ért tulajdonképpen. Úgy látom, hogy Kovács tudatosan nem definiálta pontosan az egyes műszavakat (vö. 293), eljárását mégsem tudom egészen helyeselni. A későbbiek során ugyanis e fogalmak bizonytalan tartalma problémákat okozott számomra Kovács gondolatmenetének jó megértését illetően.

A két világháború közötti korszak jellemzését Kovács így összegezi: „A minden tiszteletet megérdemlő egyéni erőfeszítések és eredmények ellenére mégiscsak az volt a jellemző erre a hagyatékra, hogy nem volt összefoglaló nyelvtörténet, tudományos dialektológia, nyelvatlász, tudományos stilisztika, tüzetes nyelvtan, értelmező szótár. A nagyszótár óriási cédlapömege a tudományos munka számára szinte hozzáférhetetlen állapotban volt, de a legnagyobb méretű szintézis, az Etimológiai Szótár munkálatai is abbamaradtak... A nyelvművelés a sovinizsita tudománypolitika szekértolójává süllyedt, ezért (mivel!) a nyelvészek többsége húzódozott az ilyen jellegű feladatok vállalásától. Ha ehhez még hozzávesszük a hazai nyelvtudomány meglehetősen egysíkú szemléletét és az »uralkodó

módszertani pozitivizmus«-t . . . , kikerekedik előttünk fő vonásaiban a magyar nyelvtudomány általános képe, ezen belül is az általános nyelvészet súlyos elmaradottsága, ami jónéhány évre rányomta a bélyegét a felszabadulás utáni állapotokra is” (24). [A szerző ritkításai.]

Ezt a fogalmazást én úgy értelmezem, hogy a két világháború közötti szaknyelvészet több ágazatának nyilvánvaló elmaradottsága Kovács szerint összefügg e kor általános nyelvészeti elmaradottságával. Ezzel a véleménnyel lényegében egyet értek, ha az általános nyelvészet fogalmát szélesen értelmezzük, és beleértjük az egyes nyelvészeti szakágazatok általánosabb jellegű elméleti-módszertani problémáit is.

Kovács tanulmányának további részeiből az tűnik ki, hogy — véleménye szerint — Magyarországon az általános nyelvészet állapota nem sokat változott a második világháborút követő másfél-két évtizedben sem. Ugyanakkor azonban vitathatatlan tény, hogy a speciális magyar nyelvtudomány területén az 1945 előtti időszakra vonatkozóan Kovács által — helyesen — felsorolt „mínusz”-ok 1945 után „plusz”-ra változtak. Az értelmező szótár, a magyar és a finnugor etimológiai szótár, a magyar nyelvatlasz nagyrészt elkészültek, és a maguk nemében — európai mértékkel mérve is — a kor színvonalán álló művek. Vitathatatlan, hogy a mai nyelvművelés kimagasló eredménnyel szolgálja a mai Magyarország művelődéspolitikáját. Elkészült egy viszonylag részletes leíró nyelvtan; mutathatunk fel eredményeket a stilisztikai, jelentéstani kutatások területén; a nagyszótár mintegy öt milliányi cédulát tartalmazó anyaga rendezett állapotban a tudományos kutatás rendelkezésére áll. Készül egy új tájszótár, egy tudományos igényű szinonimaszótár. Elkészült a magyar nyelvészeti tankönyvek sorozata — hogy csak a legjelentősebb eredményeket emeljük ki. Kovács azonban ezeket a tényeket egy szóval sem említi. Hogy miért, azt nem kívánom találgatni. Úgy gondolom azonban Kovács is világosan látta, hogy ha az „általános nyelvészet” fogalmát az 1945 utáni korra vonatkozóan is olyan szélesen értelmezné, mint ahogy az 1945 előtti kort illetően tette, a kirajzolódó kép távolról sem lenne egyértelműen negatív. Mert azt feltehetően ő sem vonja kétségbe, hogy például a magyar lexikográfia elméleti vonatkozásban is jelentőset lépett előre — ahogy ezt elismerik, ha nem is a hazai általános nyelvészek, de a külföldi, többek között a szovjet szakemberek. Hogy mai dialektológiánk is messze túlhaladta elméleti téren a Csúry-iskola statikus szinkroniáját és ahisztorikus diakroniáját egyaránt, bár hazai általános nyelvészeink eddig erre sem reagáltak. Hogy nyelvművelésünk eredményeit, gyakorlati jelentőségét művelődéspolitikánk legfelső szintjén ismerték el és méltányolták akkor, amikor LŐRINCZE LAJOST, e munkálatok irányítóját Állami Díjjal tüntették ki. Igaz, általános nyelvészetünk ezt a több, mint két évtizede nagy intenzitással folyó munkát sem értékelte — méltatta vagy kritizálta — eddig egyetlen megjegyzéssel sem. S úgy látszik, hogy Kovács is — gyakorlatilag — általános nyelvészetünknek ezt a negatív hagyományát követi elmélettörténeti kutatásaiban. Azt a hagyományt, amelyet — elvileg — tulajdonképpen maga is elítél. Illetőleg — én legalábbis úgy látom — Kovács ezt a problémát úgy oldja meg, hogy az 1945 utáni korra vonatkozóan az „általános nyelvészet” műszót más értelemben használja, mint az 1945 előttire. 1945 után az általános nyelvészet már kizárólag az „izmusok” bizonyos problémáival, való foglalkozást jelenti számára. Így azután tulajdonképpen logikus, hogy 1945 előtt a szaknyelvészet elmaradottsága fontos érv — egy szélesebb értelmű — „általános nyelvészet” elmaradottságá-

nak bizonyítására; 1945 után pedig a szaknyelvészet jelentős eredményeit el lehet hallgatni, hiszen — itt már egészen szűken értelmezve az „általános nyelvészt”-et — a szaknyelvészetnek egyes említett ágai már távolabb esnek ezektől a problémáktól, illetőleg az etimológiai kutatásokat, a dialektológiát, a nyelv művelést, az értelmező szótárak készítését stb. általában csak bizonyos áttétellel érintik olyan izmusok, mint a formális elemzés, Chomsky elmélete stb.

Az elméleti elmaradottság öröklődéséről alkotott kép így teljesen világos, egyértelmű. Csak éppen az a probléma, hogy ebben a formában, ezzel a kettős mércével történt megítélés alapján igaz-e? Nem hinném!

4. A félreértések — vagy esetleges félremagyarázások — elkerülése végett szeretném világosan leszögezni: én is nagy kárnak, a hazai nyelvtudomány súlyos fogyatékoságának tartom, hogy az utóbbi fél évszázadban az újabb nyelvtudományi irányzatok eredményei (SAUSSURE tanaitól kezdve a formális elemzés különböző válfajain keresztül CHOMSKY elméletéig) sorrendre megkésve jutottak el hozzánk; ha eljutottak, az első reagálás rájuk nagyon gyakran egyrészt — általában az úgynevezett általános nyelvészek részéről — a minden kritika nélküli dicsőítés volt, nemegyszer kiutalva számukra az „egyedül helyes”, sőt a „marxista” jelzőt is; másrészt pedig — elsősorban az úgynevezett szaknyelvészek részéről — a bizalmatlanság, a merev elutasítás, amit esetleg az „antimarxista” jelző is kísért. Más szóval ezekhez az elméletekhez való viszonyulásban hosszú ideig mindkét oldalról túlzóan szélsőséges szemlélet, illetőleg magatartás érvényesült. Kovács Ferencsel ellentétben azonban úgy látom, hogy ezeknek a szélsőségeknek a korszaka 1962 táján — legalábbis ebben az erősen polarizált, merev formában — lényegében lezárult. (Erről lásd még később is!)

Ugyanakkor jogosnak látom azonban feltenni azt a kérdést: helyes-e, ha a magyarországi nyelvtudomány utóbbi negyedszázadának elméleti, általános nyelvészeti fejlődését kizárólag csak az említett izmusokhoz való viszonyulásban akarjuk lemérni. Aligha! Ez a kép csak akkor teljes, ha vizsgálati szempontjainkat némileg kiszélesítjük. Például! Véleményem szerint az utóbbi két és fél évtized alatt jelentős mértékben megváltozott a hazai nyelvészek zömének nyelv szemlélete, kutatási módszere. A vizsgált jelenségeknek összefüggésükben, rendszerszerűségükben való szemlélete, a nyelvi változások és társadalmi-gazdasági változások közötti összefüggések keresése stb. ma már nem szólamszerűen hangoztatott szempontjai csupán a kutatómunkának, hanem a nyelvészek zöménél a kutatás természetes nyelv szemléleti-módszertani jellegzetessége. Nagymértékben előtérbe került a kutatómunkában a társadalmi hasznosság szempontja. S nyilvánvaló, hogy ez a változás a marxizmus elméletének a hatását mutatja. Kár volna, ha ezt s az ehhez hasonló tényeket a „hivatásos” általános nyelvészek, a tudománytörténet kutatói egy-egy korszak elmélet történetének a megírásakor teljesen figyelmen kívül hagynák. Ezek a színek egy-egy korszak elmélet történeti képének a teljességébe szervesen beletartoznak. S mivel érvényességük viszonylag széles körű, e kép alapszínét jelentősen módosíthatják, sőt meghatározhatják.

5. Hosszabb fejezetet szentel Kovács a magyarországi marxizmus újraértékelésének. Értékelésének elvi alapjait így összegezi: „Megítélésem szerint a marxizmus hazai jelentkezését és kérészetét, »hatását« csak akkor lehet jelentőségének megfelelően értékelni, ha e jelenséget a felszabadulás utáni

magyar társadalom politikai-eszmei fejlődésének a folyamatába ágyazva vizsgáljuk. Minden más megközelítés, értékítélet szükségképpen egyoldalúsághoz vezet, és nem is felel meg a történeti hűségnek” (27). Ezzel az elvi állásponttal csak egyet lehet érteni. Én még hozzátenném ehhez a következőket is. Én kétségtelennek tartom, hogy a marrizmus egykori hívei — annak idején — állásfoglalásukkal az új magyar marxista nyelvtudományt a k a r t á k megteremteni, a fejlődő új Magyarországot a k a r t á k ideológiai síkon erősíteni. Meggyőződésem, hogy a marrizmus hívei a k k o r őszintén h i t t e k abban, hogy állásfoglalásukkal a magyar nyelvtudomány érdekeit szolgálják, s egyáltalán nem lehet csodálkozni, ha nem kételkedtek abban, hogy a Szovjetunióban művelt „hivatalos” nyelvtudomány csakis marxista nyelvtudomány lehet. Sőt nagyon valószínűnek tartom, hogy komolyan h i t t é k azt is: kizárólag nem kielégítő marxista ideológiai felkészültségük az oka annak, hogy ezzel az elmélettel és módszerrel gyakorlatilag ők maguk nem tudnak semmit sem kezdeni, alkotó kutatómunkájukban egyáltalán nem tudják felhasználni. Ezt az a k k o r i tévedést felhánytorgatni nekik m a, súlyos méltánytalanság lenne.

Ha a marrizmus egykori híveinek valamit a szemükre lehet vetni, az nem az, hogy ők maguk hittek a marrizmusban, hanem egyrészt az, hogy bár önmaguk képtelenek voltak arra, hogy a marrizmus elmélete alapján tudományosan bármit is alkossanak, a nem marristákat erre próbálták kényszeríteni; másrészt pedig, hogy a „hitetlenek”-et nem tudományos érvekkel, saját konkrét tudományos eredményeikkel, hanem a napi politika fegyvereivel próbálták „meggyőzni”. Az akkori korszak eszmei-politikai körülményeibe ágyazva azonban még ezt a tényt is meg lehet érteni, és helytelen lenne ezt olyan mértékkel mérni és úgy megítélni, mintha valamiféle hasonló próbálkozás napjainkban történnék. Ez a megértés azonban — éppen a történeti hűség, és nem kevésbé a marrizmust követő korszakban történt események jobb megértése érdekében — nem mehet el addig, hogy bizonyos tényekről ne legyen tudomást, sőt úgy tegyen, mintha e tények meg sem történtek volna, a korszak „elméletlettörténeti” képét ezek kizárásával rajzolja meg, s végül is a marrizmus korszakát a magyarországi nyelvtudomány történetében valamiféle, tudományos szempontból ugyan improduktív, tehát ebből a szempontból negatív, de egyébként a teljesen békés és jóakarató, nyugodt együttélés korszakává szépítse és szelídítse — ahogy ezt szemmel láthatóan Kovács próbálja tenni.

Őszintén sajnálom, hogy a marrizmus korszakát Kovács a történelmi hűséget meglehetősen sajtáságosan értelmezve próbálja újraértékelni. Tudom, hogy ha a marrizmus korának eseményeit megbolygatjuk, esetleg beheggedt sebeket szakítunk föl, és csupán bizonyos tények felemlegetésével is méltánytalanságot követünk el olyan emberekkel szemben, akik ma ezt semmiképpen sem érdemlik meg. A Kovács megrajzolta kép mellett szótlanul elmenni viszont szintén súlyos felelőtlenség lenne. Így aztán legalább egy-két egykorú idézetet, amelyek — sajnálatosan és eléggé érthetetlenül — elkerülték Kovács figyelmét, — emlékeztetőül — jobb meggyőződésem ellenére mégis csak közölnöm kell. Például a marrizmus egyik programadó cikkének zárszavai így hangzottak: „mi sem engedhetjük meg, hogy tudományunk az ideológiai harc frontján rés, támadható, gyenge pont legyen” (NyK. 52 : 106). Persze Kovács — mai szemmel nézve — mondhatja, hogy ez az idézet nem egyéb, mint puffanó frázis. De a maga korának napipolitikai atmoszférájába helyezve, nem kell különösebben magyarázni, hogy mit jelentett akkor „rés”-nek lenni

„az ideológiai harc frontján”. S ebben az időben a marrizmust tekintették hívei a nyelvtudomány ideológiai szempontból egyedül helyes, marxista elméletének.

Az a megállapítás, hogy „HAJDÚ P. említett bíráló megjegyzésein és LAZICZIUS GY. határozott ellenvetésein túl nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmussal szemben a sztálini cikkek előtt nyíltan állást foglalt volna” — amint Kovács írja (28) — már önmagában is sokat megsejtet a marrizmus korának légköréből. S úgy gondolom, hogy ezt az egyöntetű hallgatást — belehelyezve a maga korába — félreérthetetlenül csakis a marrizmus tagadásaként lehet értelmezni. S nagyon komoly okának kellett lennie annak, ha a nagyszámú magyar nyelvész közül egy sem illette a marrizmust egyetlen bíráló szóval sem, — de ugyanakkor nem hangzott el részükről egyetlen dicsérő tiráda sem. A „gyáva hallgatás” és a „bátor hallgatás” furcsa, érdekes, ma már, elsősorban a fiatalabb nemzedék számára, valószínűleg szinte érthetetlen, de a korra mindenképpen jellemző, sajátos vegyületéről van itt szó. Ezt a tényt annak idején megpróbálták ugyan egyesek nem tudományos, hanem politikai állásfoglalásnak feltüntetni, s a marrizmus tagadását a marxizmus tagadásával azonosítani. Ez az érvelés azonban gyenge lábon áll, ugyanis a „hallgató” magyar nyelvészek a sztálini cikkek megjelenése után azonnal lelkesen „beszédessé” váltak, pedig a sztálini cikkek is a marxizmus igényével léptek fel. S azt nyilvánvalóan senki sem meri állítani, hogy a magyar nyelvészek körében a két, egyaránt marxistának mondott irányzathoz való viszonyulás közötti óriási eltérést kizárólag Sztálin személyi varázsa idézte elő.

Sajnálom, hogy Kovács Ferencet, mint az elméletörténet marxista kutatóját ezek az ellentmondásos tények nem érdekelték. Pedig egy és más oknak könnyen utánajárhatott volna, hiszen az említett két korszak tanúinak, „aktív” és „passzív” szereplőinek zöme ma is él. Attól tartok azonban, hogy Kovács erről a lehetőségről nem véletlenül feledkezett meg.

Kénytelen vagyok Kovács Ferencet emlékeztetni egy másik idézetre is, egy tankönyvbírálat záró soraira: „Kerüljön ez a reakciós Színnyei képevel díszített reakciós könyv menél hamarabb a zúzóba, ne rongsa tanítóink világnézeti nevelését!” (Nyr. 73 : 374). A tankönyv bűne az volt, hogy nem marrista szellemben íródott, hogy például képtelen Marr nyelveredet-elméletét a finnugor nyelvekre alkalmazni (vö. i. m. 371). Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a tankönyv írója rövidesen más munkahelyre került — nem önszántából, és nem is „felfelé bukott”. Vagyis Kovács Ferencnek azok az értesülései is hiányosak, hogy „egyetlen magyar nyelvésznek sem történt bántódása a marrizmussal szembeni állásfoglalása miatt.” Egyébként is aligha egészen helyes egy elméletörténeti irányzat megítélésében valamiféle pozitív vonásként feltüntetni azt, hogy az illető irányzat hívei annak idején, viszonylag rövid ideig tartó tudománypolitikai hatalmuk révén nem rendeztek koncepciós pöröket.

Kovács határozottan elítéli az MTA I. Osztályának azt a határozatát, amely felszólítja a marristákat, hogy tévedésüket számolják fel és munkásságukkal bizonyítsák be, hogy „igazi marxista — leninista tudósokká igyekeznek fejlődni” (29). Ennek az állásfoglalásnak azonban elsősorban akkor lenne meg a valódi erkölcsi alapja, ha Kovács megemlíti — és ugyanúgy elítéli — azt a közismert tényt is, hogy a marrizmus egyik kiemelkedő ideológusa, az MTA egykori I. Osztálya egyik funkcionáriusának asszisztálása mellett a hazai vezető finnugor nyelvészeket — önkritika címen — sorozatos „meggyőzés”

után addigi nyelvtudományi munkásságuknak írásban történő elítélésére kényszerítette rá. Egy ilyen — valóban a „viviszekció határát súroló” (29) — írásmű el is készült. Az önkritika sugalmazója ezt a nyilatkozatot a nyilvánosság számára szánta, de az nyomtatásban végül is nem jelent meg. Ennek egyik oka kétségtelenül az volt, hogy az „önkritika” nem volt eléggé határozott. Azt, hogy ezeket a tényeket Kovács ne ismerte volna, nehezen tudom elhinni. Hiszen, mint írja magáról: „A magyarországi »marrizmus korszakában« a Magyar Tudományos Tanács Személyzeti Osztályán dolgoztam, tehát volt alkalmam a titkos »káderdossziékba« való betekintésre” (28). Az említett ügy egyébként sem folyt valami különösebb diszkrécióval és nagy titoktartással. És — mindenekelőtt — vannak a ma is működő finnugor nyelvészeink között olyanok, akik ezt a nyilatkozatot aláírták, sőt erre a tényre annak a kornak a nyelvészei közül nagyon sokan emlékeznek olyanok is, akik nem voltak az esemény szenvedő részesei.

A marrizmus volt híveinek kínos önkritikára való szorítását — mai szemmel nézve — én sem helyeslem, ezeknek az önkritikáknak az értékét nem sokra becsülöm. Azt sem tudom — de ez nem is nagyon lényeges —, hogy az önkritika gyakoroltatásának gondolata az MTA I. Osztálya nem marrista nyelvészeinek az agyában fogant-e meg, vagy magasabb fórum sugallta. Hiszen — mint tudjuk — Sztálin cikkeinek ismertetése, megvitatása a maga korában országos méretű kampányfeladattá vált. Az említett határozatot megelőző vita is az MTA I. és II. osztályának közös rendezésében folyt le, azon nyelvészek mellett a legnevesebb történészek, jogászok, irodalomtudósok is felszóltak, s az ülészak elnöki teendőit is a kiváló marxista filozófus, Fogarasi Béla látta el. Azt azonban kétségtelennek látom, hogy az „aracsejevizmus” nem elsősorban és kizárólag a marrizmus vitájából győztesen kikerült tábor módszere volt — mint Kovács F. állítja az általa e megállapítás igazolására összehívogatott idézetanyag alapján (vö. 29).

Kovács Ferencnek az említett határozat fölötti felháborodását részben még meg lehet érteni. Azt azonban már semmiképpen sem, hogy ez a felháborodása következtetések területén nagyon is messze sodorta, s azt a tényt, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatói székében Telegdi Zsigmondot Németh Gyula váltotta fel, kizárólag így magyarázza: „úgy tűnik, TELEGDI »a következő évben komoly tudományos teljesítménnyel nem tudta biztosítani«, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatója maradhasson. Az MTA 1951. közgyűlése alkalmával már NÉMETH GY. volt az intézet igazgatója” (29). Kovács figyelmét ismételtelen elkerülte egy olyan, nem is jelentéktelen esemény, hogy a marrizmus virágkora és az említett 1951-es időpont között a Nyelvtudományi Intézet státusa alapvetően megváltozott, az intézet az MTA kötelékébe került, s az akkori gyakorlatnak megfelelően az akadémiai intézet élére akadémikus igazgató került. Sőt a „történeti hűség”-hez az is hozzátartozik, hogy Telegdi Zsigmond továbbra is az intézet igazgatóhelyettese maradt, s 1952-ben ő is a közé a viszonylag kevés számú kutató közé tartozott, akik az MTA I. Osztályának javaslatára — ahol a nyelvészek között csak a marristaellenes tábor tagjai voltak képviselve (!) — a d d i g i tudományos eredményeinek elismeréseképpen minősítő eljárás nélkül megkapta a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot. Telegdi Zsigmondnak az intézet éléről való elkerülését aligha lehet tehát úgy feltüntetni, mint a „győztes”-ek egzisztenciális hadjáratát egyik „vesztes” ellen. S mindezt — márcsak régebbi hivatali munkaköréből következően is — Kovács Ferenc nyilvánvalóan tudta és tudja.

6. Kovács úgy látja, hogy az 1961-ben megrendezett „strukturális vita” nem hozta meg a kívánt eredményt, „mivel a nézetkülönbségeket nem tudta egymáshoz közelíteni, sőt tovább élezte őket” (285). Nekem ebben a kérdésben is lényegesen eltér a véleményem Kovácsétól. Szerintem igenis jelentősen közeledtek a nézetek. Mindkét „tábor”-on belül a szélsőséges nézetek e vita után háttérbe szorultak, lecsiszolódtak. Ebben a megítélésben azonban már kétségtelenül nagyobb szerepet kaphatnak a szubjektív elemek, így lényegében nem is Kovács Ferencnek ezzel a nézetével kívánok vitatkozni, hanem azzal az állításával, amely szerint az „ellentábor” a strukturalizmust mint „egészlet» a marxista nyelvtudomány számára megemészthetetlen«-nek tartotta” (284).

Ez a kijelentés valóban elhangzott (vö. I. OK. XVIII, 113), de nem az „ellentábor” egységes véleményeként, hanem e „tábor” egyik tagjának egyéni nézeteként. Szélsőséges különbség! Ilyen kategorikus kijelentést aligha tudna Kovács a nagyszámú hozzászólás közül akárcsak még egyet is felmutatni! Kovács feltehetően azért tette meg egy magyar nyelvész nézetét a magyar nyelvészek véleményévé, hogy leírhasa a következő sorokat: „Senki és semmi nem kényszerítette a strukturalistaellenes tábor képviselőit arra, hogy a különböző irányzatok filozófiai alapjainak a jogos bírálatával együtt felhasználható módszereit is elvessek!” (284). Ez igaz! De az ezzel vádoltak ezt nem is tették, amit az idézett vitán elhangzott számos megnyilatkozás világosan bizonyít. Így: „Ami már most a strukturalizmusnak nálunk is való meghonosítását illeti, én azt a legmelegebben üdvözlöm, hiszen mi (és nem csak a magam nevében beszélhetek, hanem azt lehet mondani, hogy valamennyi velem egykorú nevében) sohasem álltunk útjában az új irányzatoknak. Igaz ugyan, ezt soha nem propagáltuk, nem hirdettük, nem tanítottuk, nem próbáltuk meghonosítani, de sohasem álltuk útját meghonosodásuknak” (KNEZSA ISTVÁN: I. OK. XVIII, 40). — „E cél elérése érdekében természetesen föl lehet használnunk a nem marxista filozófia gyökeréről fakadt nyelvtudományi irányzatoknak, elsősorban a strukturalizmusnak a pozitív elemeit is, mert ezek alkalmasaknak látszanak egyrészt s [!] nyelvtudomány módszereinek továbbfejlesztésére, másrészt gyakorlati technikai feladatok megvalósítására, és mert ezen irányzatok megismerésének a mi fejlődésünket, a mi viszonyainkat tekintve fokozott jelentősége lehet” (BENKŐ LORÁND: i. h. 46). — „Szerintem is az új irányzatokból alkalmazni kell mindazokat a módszereket, amelyek a nyelvtudomány valamely területén új, az eddigieknél jobb, helyesebb, nagyobb eredményeket hozhatnak . . . [Bekezdés]. Nyilvánvaló, hogy csak a strukturális, formális elemzés, a matematikai módszerek alkalmazhatók a kibernetika, a híradástechnika területén, ennek nyelvészeti vonatkozásaiban. Feltétlenül szükségesnek tartom, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok nálunk is az eddigieknél sokkal nagyobb szerepet kapjanak” (IMRE SAMU: i. h. 52). — De hasonló szellemben nyilatkoztak például JUHÁSZ JÓZSEF (i. h. 120), TOMPA JÓZSEF (i. h. 125), KÁROLY SÁNDOR (i. h. 126), H. MOLNÁR ILONA (i. h. 129), O. NAGY GÁBOR (i. h. 129), SULÁN BÉLA (i. h. 133), B. LŐRINCZY ÉVA (i. h. 140), BAKOS FERENC (i. h. 142), GRÉTSY LÁSZLÓ (i. h. 148), KOVALOVSKY MIKLÓS (i. h. 149) stb. stb. Így fest tehát a strukturalizmus felhasználható módszereinek „teljes elvetése” az említett vitában. Klasszikus példája annak, hogyan nem szabad idézni! A fentiek után Kovács elmélettörténeti következtetésének helyességéhez — és objektivitásához — bővebb kommentár aligha szükséges.

7. Kovács szerint a „külön utak találkozása” napjainkig sem következett be, s ebből a szempontból Kovács az 1968. novemberi — általa gúnyorosan „össznépi”-nek nevezett — tanácskozást is meglehetősen negatívan ítéli meg, s úgy látja, hogy ez a tanácskozás is csak „kibeszélési” szándékkal, a „fekélyek felfakasztása”-nak céljával ült össze; szerinte a külön utakon járó nyelvészek „elvitathatatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatása tehát napjainkig sem következett be” (289).

A debreceni tanácskozásnak kétségtelenül megvolt az a célja is, amelyet Kovács megjelölt, ebből azonban nem következik sem az, hogy 1961 és 1968 között a közeledés és egymásra hatás, egymás munkájának jobb megismerése, nagyobb megbecsülése terén semmi sem változott volna; sem pedig az, hogy a debreceni tanácskozás teljesen eredménytelen volt. Hogy ez mennyire így van, azt — akaratlanul és önmagának is ellentmondva — maga Kovács bizonyítja, amikor azt írja, hogy a vitáindító referátum egyoldalú nyelvszemlélete „a vitában résztvevők éles bírálatát váltotta ki” (289—90). Ha ugyanis teljes volt az „össznépi” egyetértés az egyoldalú nyelvszemlélettel, ti. CHOMSKY nyelvemlélete jelentőségének megítélésével szemben — márpedig valóban az volt; s ha egy ilyen alapvető kérdésben a régebben éppen e vonatkozásban valóban más-más nézetet képviselő, sőt gyakran élesen szemben álló „táborok” teljesen egyetértettek — márpedig ez történt Kovács szerint is —, éppen nyelvemléleti szempontból ez már önmagában is igen jelentős lépés, még akkor is, ha közben semmi egyéb nem történt volna! De sok minden történt is!

8. Nem fessegetve a további részleteket, érdemesnek látszik néhány módszertani jellegű következtetést is levonni Kovács Ferenc tanulmányából.

a) Az elmélet-történeti kutatások módszertana most van kialakulóban. Úgy gondolom azonban, hogy Kovács módszertani vonatkozásban alapvető hibát követett el. A tárgyalt korszak eseménytörténetének a leírásában kizárólag nyomtatott forrásokra támaszkodott. Ez helyes, sőt egyedül lehetséges, régi korok tudománytörténetének a megírásában. De vajon ez-e az egyetlen helyes eljárás a „ma” és a „tegnap” tudománytörténetének vizsgálatában is? Nem hinném! Aligha lehet kétséges ugyanis, hogy olyan mozgalmas korokból, mint amilyenek a Kovács által is tárgyalt időszakok voltak, az eseményeknek csak egy kis töredéke jut el folyóiratszintre, vagy akár a hivatalos dokumentálásig is. S a napjaink korát vizsgáló marxista tudománytörténésznek tudományos és erkölcsi kötelessége, hogy megmentse az utókor számára mindazt, amit a vizsgált kor tényeiből, ő még megmenthet, rögzíthet, de a következő nemzedékek talán már nem. Az események élő tanúinak meghallgatása, a magánkézben levő „dokumentumok” megvizsgálása, feltárása egy ilyen jellegű kutatómunkából alig zárható ki jó okkal. Más dolog, hogy az így összegyűlt anyagból mit fogad el és mit vet el, mit kérdőjelez meg vagy mikkel vitatkozik a szerző, de ennek a lehetőségnek az elmulasztása, s az, hogy ezt a mulasztását a szerző mégcsak meg sem okolja — véleményem szerint — súlyos módszertani hiba.

b) Kovács a cikk tanúsága szerint tekintélyes mennyiségű irodalmat tanulmányozott át. Állításait igyekszik idézetekkel is dokumentálni. Bennem, mint olvasóban mégis éppen ebben a vonatkozásban támadtak súlyos kételyek. A megvizsgált korszakok tényanyagából, idézeteiből ugyanis megdöbbenő szubjektivitással válogat a szerző. Azokat a tényeket, idézeteket, amelyek az ő nézeteit erősítik, felsorolja, idézi, elemzi, kommentálja; amelyek ennek ellene

mondanak, azokat figyelmen kívül hagyja, nem említi, nem cáfolja, soha még egy „vö.”-re sem méltatja őket. Az előzőkben erre többször is rámutattam. Ez az eljárás annyira rendszeresen ismétlődik, a mellőzött tények annyira világos láncot alkotnak, hogy az eseményeket valamennyire is ismerő olvasóban alapos kétségeket ébresztenek a szerző tárgyilagosságának a szándékát illetően.

9. S végül, éppen Kovács Ferenc elmélet-történeti tanulmányával kapcsolatban — úgy érzem — célszerű felvetni a kutatók, különösen pedig a tudománytörténet, az elmélet-történet kutatója tudománypolitikai felelősségének kérdését is.

Az 1968 novemberében lefolyt tanácskozáson már nem két „tábor” állt egymással szemben, hanem bizonyos fokig más-más nyelvészéletet valló, más kutatási módszereket alkalmazó szakemberek ültek egymással szembe. A vita — szerintem — nyílt légkörben, őszinte hangnemben folyt le, szőnyegre kerültek az előző években esetleg még elhallgatott, vélt vagy valódi sérelmek, érzékenységek is. De éppen ez a légkör tette lehetővé, hogy ezek az „ügyek” lezárassanak, a nézetek konfrontálása minden addiginál jobban megkezdődhessen, s Debrecenből mindenki azzal az érzéssel távozhatott, hogy a vitában nem volt vesztes, csak nyertesek voltak. Ahhoz azonban hogy a debreceni tanácskozáson kialakult jószándék számottevő mértékben tényekben is realizálódjék, idő kell. Mégpedig — lehetőleg — érzelmileg túlfűtött, személyi jellegű meddő vitáktól mentes idő.

Kovács tanulmánya feltehetően vitákat fog kiváltani. Ez természetesen nem volna baj, de a vita önmagában és önmagáért még nem feltétlenül hasznos, hanem csak akkor, ha a vita olyan szintről indulhat, amely éppen általános nyelvészeti, elméleti vonatkozásban lehetőséggel kecsegtet a továbblépést illetően. Kovács cikke azonban a maga sok esetben elfogadhatatlanul szubjektív és egyoldalú adatválogatásával, következtetéseivel — véleményem szerint — nem ad ilyen alapot.

Szinte elkerülhetetlen — amint magam is erre kényszerültem — hogy a vita során Kovács adatait, idézeteit kiegészítve, következtetéseit, kommentárjait elemezve a vitázók olyan tényeket érintsenek, olyan régi és ma már — szerencsére — eltemetett eseményeket elevenítsenek fel, beheggedt sebeket szakítsanak fel, amelyek újabb személyi ellentéteket szülhetnek, mai fejlődésünk szempontjából már tizedrangú problémákhoz kapcsolódó, eleve meddőnek látszó vitákat robbanthatnak ki — a konkrét eredmények, az előbbre haladás minimális reménye nélkül.

Mert éppen a leglényegesebből, a továbbfejlődés útjáról Kovács tanulmánya alapján tulajdonképpen mégcsak vitatkozni sem lehet. Kovács erre vonatkozó elképzeléseit ugyanis én sem a tanulmány betűjéből, sem szelleméből nem tudtam kiérteni — többszöri elolvasás után sem. (Lehet persze, hogy ez nem csak a szerző hibája, nem is csak a tanulmányé, hanem az enyém is.)

Kovács tanulmányából azonban még egyéb problémák is következnek. A hazai fiatalabb nyelvésznemzedék, a finnugrisztika külföldi művelői teljesen ferde képet kapnak a szocialista magyar nyelvtudomány huszonöt esztendejének több fontos problémájáról. Olyan „módszertani minta” kerül fiatalabb kutatóink kezébe a marxizmus nevében a tudománytörténeti kutatásokhoz, amelyek követése katasztrofális következményekkel járna a hazai tudományos kutatás szempontjából.

10. Ahogy cikkem címe is mutatja, nem a Kovács Ferenc által vizsgált korszakok általános nyelvészeti problémáinak részletes elemzését kívántam adni, csupán néhány megjegyzést óhajtottam fűzni a Kovács által megrajzolt kép egy-két részletéhez. Nem szeretném, ha cikkemből bárki valami olyasféle következtetést vonna le, hogy én c s a k az általam elmondottakban látom a vizsgált problémák lényegét. Távolról sem! A Kovács által megrajzolt képen sok az igazság. De összefüggésükből kiszakítva, még ezek az önmagukban helytálló igazságok is elferdülnek, eltorzulnak. Éppen ezért a Kovács megrajzolta kép nem is teljes, nem is hű — tehát nem is igaz! A tárgyalt korszakokról megrajzolandó, viszonylag hű és viszonylag teljes képhez az általam elmondottak is hozzátartoznak. Hogy mi a helyük, jelentőségük, fontosságuk ezeknek a tényeknek a korszak összképében, az további tárgyilagosságra törekvő vitákkal tisztázható. Bár engem személyesen sem a marrizmushoz, sem a sztálini cikkek korszakához semmiféle szorosabb szálak nem fűznek, sem cselekvő, sem szenvedő részese nem voltam az akkor dúló nyílt és rejtett küzdelmeknek; bár nem műveltem őket, nem viseltetem soha különösebb előítélettel vagy ellenszenvvel egyetlen új irányzattal szemben sem; az azonban kétségtelen, hogy egyeduralomra való törekvésüket, a „nyelvészeti stúdiumok királya” szemléletet (vö. I. OK. XVIII, 53) soha nem tudtam elfogadni — ahogy ennek az 1961. évi tanácskozáson is hangot adtam (vö. I. OK. XVIII, 52). De arról is mindig meg voltam győződve, hogy ezek a szélsőséges jelenségek nem az illető irányzat szükségszerű velejárói, hanem kizárólag az irányzat hazai hívének vagy híveinek teljesen szubjektív indítékú megnyilatkozásai. Az elmondottak ellenére is lehetséges azonban, hogy megjegyzéseim szintén nem mentesek bizonyos szubjektív színezettől. Ha így van, szándékom ellenére van így!

IMRE SAMU

Hozzászólás Kovács Ferenc „Irányzatok, tanulságok” című tanulmányához

1. Felszabadulásunk 25. évfordulójával és egyéb jubileumokkal kapcsolatban számos tanulmány és előadás jelent meg, illetve hangzott el. Ezek a megemlékezések az ünnepi alkalom hangulatában — bár a hiányosságokat, a még meglevő feladatokat sem hallgatták el — inkább arról szóltak, hogy milyen eredményeket értünk el az utóbbi évtizedekben. Mind terjedelmében, mind hangnemében eltér ezektől KOVÁCS FERENC tanulmánya („Irányzatok, tanulságok” NyK. 72: 11—30, 275—295), amely a „tettek kritikája” kíván lenni, amelynek során „A démoszthenészi hangvételt . . . az önvizsgálat felelőssége váltja fel az eredmények tudatos vállalásának, úgyszintén az előrehaladást akadályozó tényezők őszinte feltárásának a tükrében” (11). A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) felszabadulásunk utáni történetét kívánja felvázolni, mégpedig azzal a súllyal és felelősséggel, amelyet a téma és az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei, különösen pedig ennek a társadalomtudományok kiemelt jelentőségéről szóló része a marxista kutató számára előírnak. Illő tehát, hogy Kovács tanulmányát a kellő figyelemben részesítsük.

KOVÁCS FERENC maga is tisztában van vállalt feladata jelentőségével: érvelését szilárd, elvileg mindenben helytálló alaptételekre építi, a tárgyalás

során gazdag bizonyító anyagra hivatkozik, ennek felhasználása és következtetései azonban számos esetben a figyelmes olvasó ellenérzésébe, sőt határozott ellenvéleményébe ütköznek. Ezekről lesz szó az alábbiakban.

2. Tudománytörténet

2.1. Nincs szándékomban elvitatni KOVÁCS FERENC igazát abban, hogy a hazai nyelvszemlélet a két világháború közötti időszakban csak jelentős késéssel követte, illetve fogadta be az európai általános nyelvészeti eredményeit. Úgy gondolom azonban, hogy 1970-ben kissé anakronisztikusan, szinte kioktatásszerűen hat az a nyomavék, amellyel a szerző SAUSSURE jelentőségére, pontosabban a nyelv jel- és rendszerszerűségére rámutat (1. a 18. lap ritkított szövegét). A tudománytörténeti igazsághoz tartozik — és ennek rendkívül fontos voltát éppen KOVÁCS hangsúlyozza —, hogy SAUSSURE tanításai már az 1930-as évek során utat találtak hazánkba. Igaz, hogy ez a hatás nem volt elég mély, szervesen és élményszerűen nem épült be a hazai kutatás módszertanába, de a vele szemben tanúsított tartózkodás korántsem volt olyan mértékű, mint KOVÁCS állítja (30; utolsó bekezdés). Az én nemzedékem számos tagja számára éppen a genfi mester műve volt az első nagy nyelvészeti élmény. Ha kisebb hatásúgarban, de utalva visszhangja a prágai iskolának, a fonológiának is (LAZICZIUS nyugdíjazása után sem volt tiltott olvasmány!). Az igazi törés csak a későbbi strukturalista irányzatoknál állott be, a robbanás azért is volt a későbbiek során annyira heves. Lehet, hogy a kettőnk felfogása között e pontban csak árnyalatnyi eltérések vannak, de az elméleti örökség számbavételekor a negatívumok mellett ugyanolyan fontos a pozitívumok, az előremutató mozzanatok megjelenésének a figyelembevétele is: objektív képet felvázolni és helyes következtetésekre jutni csak így tudunk.

2.2. Hasonlóképpen kissé túl sötétnek, majdnem hogy vigasztalannak látja a helyzetet KOVÁCS, amikor az 1945–1960 közötti időszakot értékeli. Igaz, ezekre az évekre esik a marrizmus, majd a SZTÁLIN cikkek nem mindenben előrevívó utóélete és az ötvenes évek második felének a strukturalizmus körüli eszmei és módszertani kavargása. Igaza van abban, hogy a marrizmus éppen azért, hogy a marxista nyelvmagyarázat igényével lépett fel okozott bizonyos károkat (29–30; — a „komoly” jelző jogosságában már nem vagyok bizonyos, én inkább átmenetinek, időlegesnek nevezném ezt), de részben lehet egyetérteni az olyan megfogalmazással, hogy „A Sztálin teremtette fordulat lényege ... a nyelvtudományi »ancien régime« restaurálása” (278), „nem szilárdította meg a marxista nyelvtudomány hadállásait” (uo.). KOVÁCS számára sem lehet kétséges, hogy a „marrizmusnak a kivégzése”, amely álmarxista jelszavaival „komoly” károkat okozott, mégiscsak SZTÁLIN nyelvtudományi cikkeinek az érdeme, káros hatásai mellett és ellenére ez is a lényegéhez tartozik: utat, de legalábbis lehetőséget nyitott egy valóban marxista nyelvelmélet kiépítéséhez. Hogy ez nem ment egyszerre, zökkenőmentesen, sőt hogy ez még ma is inkább folyamatban van, mint befejezett tény, a kérdésnek megint csak egyéb oldala.

Itt vetődik fel óhatatlanul a kérdés, hogy milyenek voltak 1950-ben, de akár 1955-ben is hazánkban a „marxista nyelvtudomány hadállásai”. KOVÁCS jól látja azt, hogy a személyi kultusz felszámolása megrendítette SZTÁLIN cikkeinek tudományos hitelét és valóban „rendkívül paradox helyzet

alakult ki . . . felszabadulás utáni nyelvtudományunkban” (282), „Az egymást viszonylag gyorsan váltó és tagadó izmusok mindegyikéről azt hittük, hogy a marxista nyelvmagyarázat teljességét nyújtja” (uo.); — meg kell jegyezni, hogy ez a többes szám indokolatlan és pontatlan, valóban voltak ilyen megnyilvánulások, de nem kis számban voltak olyanok is, akik eleve tiltakoztak az ilyen beállítást ellen. Lehetséges, hogy ennek nyomtatásban kevés a nyoma, de vitaülések, munkaértekezletek anyaga nyilván őrzi az ilyen értelmű megjegyzéseket is.), így „bekövetkezett a »szemérmes marxizmus« korszaka, ami — némi megszorításokkal — napjainkig tartóan nehezítette a helyes nyelvszemlélet kialakulását” (uo.).

A kérdés bonyolultsága folytán az elemzés is meglehetősen árnyaltságot kíván. KOVÁCS FERENC igyekszik „igazságot szolgáltatni” annak a csoportnak, amely a marrizmust ideológiai és szakmai tapasztalatlanságánál fogva marxizmusnak hitte és propagálta. Sajnálatos, hogy terjedelmes cikkében nem idézte TELEGDI ZSIGMONDnak nagyon őszinte és nagyon igaz szavait: „ehhez sem a nyelvészet, sem a marxizmus terén nem rendelkezünk elegendő ismerettel. . . . a háború évei nem segítettek abban, hogy kiegészítsük képzettségünk fogyatékosságait. Másrészt ismeretes, hogy a személyi kultusz viszonyai között félreértések és durva tévedések hosszabb-rövidebb ideig mint marxista igazságok szerepelhettek. Így hajlandók voltunk hitelt adni annak a valójában marxista nézetnek, amely szerint a marxizmus érvényesítése a nyelvészetben egy új nyelvészet felépítését jelenti a régivel, »polgárrival« szemben. Félreértettük a filozófia és az egyes tudományok viszonyát is . . .” (ÁNyH. 19). Bármilyen fájdalmas is legyen ez ránk, egykori marristákra, ez az igazság és a marxista önkritika hangja. De nem hiszem, hogy HAJDÚ PÉTER emlékezetes kritikai megjegyzése a marrizmusról a Nyr. 1947-i évfolyamában (71 :141) marxista talajról fakadt volna. KOVÁCS ugyanis így látja: „HAJDÚ idézett határozott hangú kritikai megjegyzésén kívül egyetlen írás sem jelent meg a hazai nyelvészeti irodalomban, amely a marrizmust a materialista nyelvszemlélet talajáról bírálta volna” (26). Ma is tiszteletet ébreszt HAJDÚ akkori éleslátása és bátorsága, de a felszabadulást közvetlenül követő években nem igen lehetett egyikünknek sem akkora marxista műveltsége, hogy a marrizmust alújtját ennek alapján ismerjük fel.

A tudománytörténeti igazság és a helyzet helyes megértésének és értékelésének kulcsa éppen itt rejlik. Maga HAJDÚ is a „Marr-féle marxista nyelvészeti irány”-ról, „materialista nyelvszemlélet”-ről ír — és ez az adott helyzetben természetes is. De ha ez így volt, ugyan miben rendítette meg SZTÁLNNAK a marrizmus nem marxista voltát bebizonyító fellépése a „marxizmus hadállásait”. Ha a későbbiek során sem sikerült tisztázni, hogy „mit jelent marxistának lenni a nyelvészetben” — ennek a felvázolására KOVÁCS FERENC az 1968-as Debrecenben mondott felszólalásában sem vállalkozott (ÁNyH. 50) — akkor ugyanolyan okból el kell ismernünk, hogy a marxizmusnak a nyelvtudományon belül jó ideig nem is volt egységes frontja, hadállása. Voltak ugyan bizonyos szervezeti formák, ezek azonban adminisztratív jellegűek voltak, így szorosabb értelemben vett tudományos tevékenységük nem tekinthető számottevőnek.

Ilyen, de csakis ilyen értelemben van igaza KOVÁCSnak. Nála azonban valahogy a hangsúlyokkal van baj. Tanulmánya ugyan javarészt többes számban íródott, de hangjának nagyon csekély az önkritikus csengése, mintha nem belülről, hanem kívülről bírálna, mintha írásának a meghirdetett számadás

helyett számonkérő jellege lenne. Eljut addig a pontig, hogy az 1950-es éveket „a hazai nyelvtudomány válsága” (280)-ként jellemzi, azaz az általános nyelvészet rendezetlen állapotát minden különösebb érvelés nélkül kiterjeszti az egész hazai nyelvészetre. Nézete szerint az 1956-i ellenforradalom ideológiai kártevése különösen súlyos volt a nyelvtudományban „az ellenforradalom alatti és utáni időszak magyar nyelvtudományának teljes ideológiai dezorientálódásává fokozódott” (281; végig ritkítva). KOVÁCS nem szól egyértelműen arról, hogy miben nyilvánult meg ez az „ellenforradalmi ideológia” és ennek dezorientáló hatása. Úgy tűnik, hogy a strukturalista irányzatokra gondol, bár ő is elítéli ezeknek mindenestül való elutasítását. Azonban még ebben az esetben is téved: ezek ugyanis nem csupán a nyelvtudományban, hanem más társadalomtudományi ágakban (irodalomelmélet, néprajz, történettudomány stb.) is jelentkeztek. Semmi köze az 1956-os eseményeknek ahhoz, hogy hatásuk a mi területünkön az 1950-es évek vége felé, más tudományszakokban későbbi időpontban érte el a csúcspontját. Abban igaza van KOVÁCS FERENC-nek, hogy a hazai nyelvészetben az újgrammatikus iskolának és a pozitívizmushoz különösen erős a hatása, és abban is egyet kell érteni vele, hogy a marxizmust valló kutatók táborának a strukturalista irányzatok értékelését illető megoszlása ennek a gyökeres felszámolásához az adott időszakban nem volt elégséges.

A tudománytörténet igazi pártossága azonban megköveteli, hogy a jelenségeket a maguk teljes mélységében, belső ellentmondásosságukban tárjuk fel. Ehhez pedig a mi esetünkben az is hozzátartozik, hogy a felszabadulást követő másfél évtizedben széles körben valóban marxista nyelvtudomány még nem alakulhatott ki, ehhez hiányoztak mind az objektív, mind a szubjektív feltételek. KOVÁCS egyrésztől helyesen szögezi le „Minden irányzatot a maga történeti körülményeibe ágyazva kell vizsgálnunk” (14), ugyanakkor azonban a hibák és a viszonylagos elmaradottság elleni harcban figyelmét elkerülte, hogy az újabb irányzatok értékelése körüli elméleti bizonytalanság és tudománypolitikai következetlenség nem sajátosan magyar jelenség: a Szovjetunió és némelyik szomszédos szocialista ország általános nyelvészete szélesebb alapon vagy magasabb elméleti színvonalon állott mint a miénk, ennek ellenére a helyes marxista álláspont kialakítása itt sem ment mintegy varázssütésre. Mindezen tényezők nem elég gondos elemzése KOVÁCSOT önnön figyelmeztetése ellenére csaknem nihilista szemlélethez vezet, olyannyira, hogy már-már fennáll annak a veszélye is, hogy azonosuljon „azzal a korábbi szektás koncepcióval, amely marxistának volt hajlandó elismerni sok mindent, — ami valójában nem volt az, csak annak nevezte magát — csak azért, hogy bizonyítsa azt a megalapozatlan tételt, miszerint az ideológiai életben a marxizmus monopolhelyzetet ért el” (TársadSzle 1969/7—8 : 38).

2.3. A hazai általános nyelvészet fejlődésében és egy valóban marxista igényű platform kialakításában fordulóponthoz vezet az 1961-ben lezajlott általános nyelvészeti vita. Már maga a tény, hogy erre a vitára sor kerülhetett a haladásnak a kétségtelen jele, a vitára való felkészülés, majd a továbbiakban a vitán elhangzottak egyértelműen ösztönző szerepet töltek be. Így látta ezt többek között TELEGDY ZSIGMOND is az 1968-ban Debrecenben megtartott nyelvészaktíva bevezető előadásában (ÁNyH. 21). KOVÁCS FERENC-nek azonban más a véleménye: „A kibontakozást csak nehezítette, hogy ez a két táborra szakadás [ti. „hagyományosok” és „modernisták”] éppen az úgynevezett

strukturalista vita alkalmával állt be és mélyült el, ahelyett hogy ez a vita hozzásegített volna a frontok, az elvek és a módszerek tisztázódásához”, „a polarizációt mindkét tábor merevsége, egyoldalúsága váltotta ki és mélyítette el” (284). Kovács kissé egyéni és sommás módon értékeli az ott elhangzottakat, ami annál meglepőbb, mert a vita teljes anyaga nyomtatásban is rendelkezésre áll, sőt ő is hivatkozik rá (I. OK. 18 : 7—168). Szélsőségek — a strukturalizmus teljes elutasítása, illetve ennek egyedül üdvözítőként való kinyilatkoztatása — valóban megnyilvánultak, de ezek egyéniségek és állásfoglalások voltak, amelyekhez a jelenlevők közül jóformán senki sem csatlakozott, bár Kovács „idézési technikája” olyanokat toboroz egy táborba, akik a teljes nézetazonosságot nem igen vállalnák. Kár volt elhallgatni azt is, hogy TELEGDY ZSIGMOND CHOMSKY nézeteinek jelentőségét már 1961-ben hangoztatta (I. OK. 18 : 18 kk).

A vita anyagának gondos elolvasása arról győz meg, hogy a valóság KOVÁCS FERENC véleményének csaknem a fordítottja. Már a helyszínen KÁROLY SÁNDOR úgy vélekedett, hogy a „két pólus között az árnyalatoknak és az átmeneti kategóriáknak számos változatát láthattuk” (uo. 18 : 126), a magam részéről úgy látom, hogy ez az alkalom is megmutatta, hogy a középső nyelvésznemzedék számos tagja — esetleg éppen a vitára való felkészülés során — korábbi merev álláspontját már felszámolta: az ifjú strukturalisták nyomására számot kellett vetnünk önmagunkkal és nézeteinkkel és rá kellett ébrednünk arra, hogy amit a gyakorlat a strukturalizmusból igazolt, ami a nyelv jobb megismeréséhez vezet, azt el kell fogadnunk. Kibontakozott egy eléggé sokrétű, különböző érdeklődésű és iskolához tartozó nyelvészekből álló tábor, amely, ha más-más megfogalmazásban is, de lényegében egy valamilyen egyetértett: a hazai nyelvtudomány elvi és gyakorlati továbbfejlődése érdekében múlhatatlan feladat, hogy átvegyük a már helyesnek bizonyult strukturális elemzési módszereket, de nem fogadható el — legalábbis marxista igényű kutató számára nem — a strukturalizmus idealista filozófiai rendszere.¹

Igy született meg az 1961-ben egyértelműen haladást jelentő formula „a vizsgálati módszer igen, a filozófiai rendszer nem”. Részletesen kifejtve a vita tárgyát képező tanulmányban is (30). A későbbiek során megmutatkozott, hogy ez a tétel további finomításra szorul, és Kovács Ferentől ezen a téren várhattunk volna újat. Stílszerű nyelven szólva a „módszert” talán „formális elemzés”-re és „transzformáció”-ra lehetne átírni, de ez irányú részletes okfejtésre most igazán nincs mód (igen figyelemre méltó következtetésekre jut MÉREI GYULA: Strukturálizmus, strukturalista elemzés, marxizmus. PárttörtKözl. 1970/3 : 3—57).

2.4. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy már az 1961-i vita során, de főleg ennek eredményeképpen létrejött „egy bizonyos interpenetráció a két látszólag élesen elváló tábor között” (HERMAN JÓZSEF: ÁNyH. 68). Erről az „integrálódási folyamatról” beszélt Debrecenben többek között JUHÁSZ JÓZSEF (uo. 98),

¹ Csábító lenne idézetek hosszú sorát iktatni ide, de talán elegendő, ha mintegy emlékeztetőnek a következő felszólalókra hivatkozom: BENKŐ LORÁND: I. OK. 18: 43; HERMAN JÓZSEF: uo. 73; URAY GÉZA: uo. 121; H. MOLNÁR ILONA: uo. 128; O. NAGY GÁBOR: uo. 131; B. LŐRINCZY ÉVA: uo. 141; szabad legyen a magam hozzászólását is megemlíteni (uo. 146); a fentiekhez sokban hasonló nézeteket vallott DEZSŐ LÁSZLÓ (87) és részben SZÉPE GYÖRGY is (103). Az egész tanácskozás hangulatát mutatja KNEZSA ISTVÁN kinyilatkoztatása, aki megértéssel és rokonszenvvel beszélt az új irányzatokról, bár ő ezeknek a művelését már a nála fiatalabbakra bízta.

KÁROLY SÁNDOR (uo. 73), SZÉPE GYÖRGY (uo. 105) is. Ők és mások joggal tiltakoztak egymásnak címkékké váló megjelölése ellen és mutattak rá, ennek nem szerencsés, sőt káros voltára (BENKŐ LORÁND uo. 76, G. VARGA GYÖRGYI uo. 120, ORTUTAY GYULA, uo. 127). Azt, amit KOVÁCS FERENC tanulmányának egyik elvi tanulságaként 1969-ben sürget (294), megfogalmazták többen is előtte, így már 1961-ben HUTTERER MIKLÓS: „nemcsak az szükséges, hogy az ún. hagyományos nyelvészet művelői megismerkedjenek a strukturalizmus módszerével és eredményeivel. Ugyanez fordítva is áll: strukturalista nyelvészeinknek is kötelességük elsajátítani a »hagyományos« módszereket” (I. OK. 18 : 81).

KOVÁCS FERENC joggal óv „a polarizált »vagy-vagy«-októl” (294), de ugyanakkor különös módon nem látja meg a fejlődés elemeit, a kialakulóban levő újat és általános nyelvészetünk mai állapotáról sem igen tud jót mondani. Debreceni előadásában ugyanakkor a helyzettel az szövegről sem elégedett TELEGDY ZSIGMOND lényeges haladásról tudott beszámolni: „Általános nyelvészetünk egy kb. 30 főből álló személyi kerettel rendelkezik. Ennek magva . . . egy 10–12 főből álló csoport” (ÁNYH. 21), „kialakult nyelvtudományunkban egy csoport, amely a nemzetközi kutatás ismeretében, nemzetközi szinten műveli az általános nyelvészetet” (23). PAPP FERENC ugyanezen a tanácskozáson úgy érezte „hogy nálunk az általános nyelvészeti légkör jó” és ezt többek között így indokolta: „A régi Nyelvtudományi Közleményeket, a régi Nyelvőrt, Magyar Nyelvet ugyanezen folyóiratok utóbbi évfolyamaival összehasonlítva azt kell látnunk, hogy a legutóbbi évek folyamán még a konkrét tárgyú cikkek nagyrésztében is elméleti igény lép föl” (85). JUHÁSZ JÓZSEF arról is szólt, hogy „Az eredmények összegeződése . . . nem annyira a látványos vitákban realizálódik, mint a folyamatos napi munkában” (100), valamint „ma a legátlagosabb nem strukturalista nyelvészt is sokkal több minden választja el az újgrammatikus mesterektől, mint ami hozzájuk kapcsolja. Az evolúciós fejlődés tényének figyelembe vétele tehát több szempontból is nagyon lényeges” (uo.)

Félreértés ne essék: távolról sem kívánom idealizálni és általában Debrecenben sem kívánta senki sem idealizálni általános nyelvészetünk helyzetét. Az eredmények mellett nyomatékosan szó esett arról, hogy emelnünk kell a kutatások marxista elviségét, hogy véglegesen fel kell számolni azt a bizalmatlanságot, amellyel általános és nem általános nyelvészek egymás munkásságát figyelik (TELEGDI: ÁNYH. 24; BENKŐ: uo. 84). A magam részéről is úgy látom, hogy az egyes kutatási módszerekkel szembeni nem mindig és nem mindenben indokolt bizalmatlanság (sajnos ez személyi kérdések áttételeként olykor sajátos színezetet is nyer) a fő gátja annak, hogy nyelvtudományunk elméleti színvonala tovább emelkedjék, hogy fejlődésünk üteme a kívánatos mértékben gyorsuljon. Meg kell azonban mondani, hogy KOVÁCS FERENC tanulmánya a hibák egyoldalú kiemelésével és eltúlozásával, a már meglévő vagy megszületőben levő eredmények figyelembe nem vételével ennek az ügynek nem tesz jó szolgálatot. A sorából kicsendülő türelmetlenség nem tévesztendő össze a kívánatos elvi határozottsággal és szilárdsággal.

3. A vitavezetés hangneme

3.1. A tanulmány előbb említett nem szerencsés hangvétele még világosabban kitűnik, amikor személyes polémiákra kerül a sor. A vitatható nézetek tisztázásához valóban ez „az egyedül célravezető eljárás” (295), de a partner

személyét tiszteletben szokás tartani és nézeteit a valóságnak megfelelő módon kell bemutatni. Sajnos nem ez történik a DEME LÁSZLÓVAL folytatott vitában, aki KOVÁCS FERENC beállítása alapján a hazai lapos pozitívizmus olyan képviselőjeként jelenik meg, mint aki még SAUSSURE megértéséig sem jutott el (15 kk.). Sok mindenben nem osztom DEME álláspontját, így a mai modern irányzatokkal szembeni merevségével sem tudok egyetérteni, de a vitában felhozott tanulmány (A saussure-i tanítások magyar visszhangjához: NyK. 61 : 3—27) elolvasása után nem az a képünk, mint amit KOVÁCS mutat. Az idézett vélekedések és gondolatok mellett, azokkal párhuzamosan DEME ezt is írja: „[a pozitívizmus] erényei negatív jellegűek e l [az én kiemelésem — BF] domborodtak ki mindannyiszor, ahányszor a szélsőséges elméletektől való tartózkodás a mindenféle elmélettől való általános tartózkodássá, vagy legalábbis az irántuk való teljes közönyösséggé fokozódott benne . . . az idealizmusba tévedés veszélyének fenyegető fényei villannak meg . . . s ezért is elégtelen egymagában ma már a továbbmenetelhez. A saussure-iánizmussal szemben negatíve megtette a kötelességét, de jobbat adni nem tudott helyette, sőt sok tekintetben olyat sem, mint az” (NyK. 61 : 13) vagy „A külföldön itt-ott szélsőséges idealizmusba tendáló nyelvszemlélettel szemben nálunk a pozitívizmus a nyelvi tényekhez tapadás révén egy józanabb, a materializmus elemeit tartalmazó szemlélethez vezetett. Ez azonban az ösztönösség jellegét, az elmélettől való általános idegenkedés terhét s a kor eszmei zűrzavarát hurcolva végül is nem materializmussá, hanem olykor eklekticizmussá, máskor jószerével »földhözragadtsággá« vált” (uo., 61 : 27), a 26. lapon tett jegyzetből pedig az is kiderül, hogy DEME véleménye szerint Saussure tanai hazánkban több megbecsülésben is részesülhetnek volna, sőt „mégis könnyebb talán elkerülni egy már megépített út göröngyeit, mint újat építenünk mellette, nem is messze tőle. — Mert magyar nyelvészetünk nagyjából ezt tette a SAUSSURE-hatás korában, s tulajdonképpen ezt teszi ma is” (25.). Mindenkinek joga és kötelessége hogy az általa tévesnek tartott nézetekkel vitába szálljon, de a téves nézeteket csak elvi vitában lehet megcáfolni, nem pedig úgy, hogy az ellenfél részben helyes álláspontjáról nem veszek tudomást, és csak arra hivatkozom, amit a vitában a magam igazának a bizonyítására fel tudok használni. Nem hiszem, hogy a fenti módszerrel KOVÁCS FERENC bárkit is meggyőzött volna DEME LÁSZLÓ szélsőséges pozitívizmusáról, antisaussure-iánus voltáról, hiszen kevés nyelvészünk van, akire SAUSSURE annyira hatott volna, mint DEMÉRE, talán éppen hogy túlságosan is.²

3.2. Másképpen vetődik fel a hangnem kérdése, amikor olyan nézetekkel kell vitázni, amelyek a marxista szemlélet számára elfogadhatatlanok. KOVÁCS FERENC joggal mutat rá, hogy PAPP LÁSZLÓNAK a tudományok felosztására vonatkozó nem a tudományos közvéleményünket tükröző fejtegetései (igazság-

² Nem hagyhatom szó nélkül KOVÁCS FERENCNEK elméletileg hibás felfogását, aki a maga részéről azért marasztalja el SAUSSURE-t pszichologizmusban, mert a genfi mester szerint a nyelvi jel nem a fogalomnak és a konkrét hangnak, hanem emennek és a hangképzetnek („l’empreinte psychique de ce son”) az egysége. „A hangképzet” — írja KOVÁCS — „a materiális (fizikai) hangsor »pszichikus lenyomata« nehezen képzelhető el a nyelvi jel »fizikai oldalának!»” (16). KOVÁCS itt elfelejti, hogy maga a fonéma is elvonatkoztatás terméke, ha úgy tetszik „pszichikus lenyomat”, de e nélkül egyáltalán nem beszélhetünk nyelvi jelről, hiszen e nélkül a nyelvi jelnek a szó minden kimondásakor újra és újra meg kellene születnie.

tudományok ~ valóság tudományok) idealista forrásokon nyugszanak, valamint helyesen mutat rá arra is, hogy téves dolog a dedukciónak a megismerésben való aktív szerepét kétségbe vonni (290—3). Itt valóban helyénvaló a határozott, egyértelmű hangvétel, de a vita során a magunk igazát logikai érvekkel célszerű bizonyítani (a „Filozófiai kislexikon” kioktatásszerű idézgetése nem mindig a legmeggyőzőbb), és a vitapartneret egyenrangú félként illik kezelni. Valószínű, hogy PAPP LÁSZLÓ is tudja, hogy mint vélekedik a marxista ismeretelmélet igazságról és valóságról, indukciónról és dedukciónról; arról van itt inkább szó, hogy az egyoldalúan deduktív irányzatokkal való harcban ő nem kevésbé egyoldalú túlzásokra ragadtatta magát. Külön vizsgálendő meg azután az is, hogy az egyes tudományokban mekkora a szerepe az induciónak és mekkora a dedukciónak, pl. a logikában és a matematikában az utóbbinak nyilván nagyobb az alkalmazhatósági területe, mint a nyelvészetben.

4. „A marxizmus elmélete sok mai kérdésre még nem adott — egyesekre ez ideig nem is adhatott — kielégítő választ. Új, eddig megválaszolatlan kérdések felmerülésekor el kell ismerni a válasz alapkoncepcióját érintő nézetkülönbségek lehetőségét is” — szögezi le a MSZMP tudománypolitikai irányelvei, de természetesen mindez nem vezethet a marxizmus pluralizálásához, mindennek a megkérdőjelezéséhez (TársadSzle. 1969/7—8 : 61—2). Több ízben és több alkalommal fölmerült már a kérdés, hogy mi is hát a dialektikus materialista módszer a nyelvtudományban. A kérdésre legutóbb és a leginkább kifejtve HERMAN JÓZSEF próbált felelni és fejtegetései sok hasznosat tartalmaznak (ÁNyH. 63—65), de lényegében ő is csak a kereteket jelölte ki, amit tartalommal még meg kell töltenünk. Ilyen marxista elvi igény jelentkezik többek között ZSILKA JÁNOS és H. MOLNÁR ILONA dolgozataiban: a marxista szemlélet talaján állva messzemenően felhasználják a modern formális elemzési módszereket, hogy új és mélyebb tartalmi eredményekre jussanak. Csak sajnálni lehet, hogy KOVÁCS FERENC nem kerített sort arra, hogy szóljon „a felszabadulás utáni marxista nyelvtudomány kialakulásáról és fejlődéséről” (293), mivel „Ezek nélkül valóban torz akármilyen fajta elmélettörténeti áttekintés” (uo.).

A nyelvészet, ahogy én látom, némiképpen hasonló állapotban van, mint a klasszikus fizika volt a modern atomelmélet felfedezésekor. Amit KOVÁCS FERENC hajlamos válságnak felfogni, az tulajdonképpen a fejlődésnek egy viharos és ellentmondásos szakasza mindazzal, ami ennek a velejárója. Az új módszerek és eszközök óriási távlatokat nyitnak, de alkalmazási lehetőségeik, illetve korlátaik még nem eléggé tisztázottak. Éppen ezért a marxista kutatóknak fokozott a felelőssége, hogy mi az, amit elfogad és mi az, amit elutasít. Az elméletnek a gyakorlatban való helytállása: mennyiben segít a nyelv bonyolult rendszerének és működésének jobb megismerésében — azt hiszem továbbra is ez az a kritérium, ami a kutató számára a döntő kell, hogy legyen. A mostani vita tükrében még inkább megszívlelendőnek tartom az irányelveknek a tudományos vita szabadságáról vallott határozott álláspontját: „Sem az új problémamegközelítésnek, sem az elméleti tisztaság védelmének az indokával azonban senki sem állíthatja, hogy saját, egyéni álláspontja az egyedül helyes. Különösen káros szélsőséges egyéni nézetek korlátlan és kritikátlan hirdetése, vagy az olyan törekvések, hogy ezeket akár a tudomány, akár a politika hivatalos álláspontjaként tüntessék fel” (uo. 61).

BAKOS FERENC

Megjegyzések az „Irányzatok, tanulságok” c. cikkhez

A fenti címen egy hosszabb eszmefuttatás jelent meg nemrég (NyK. LXXII, 11—30 és 275—96), amely „a hazai általános nyelvészet (nyelv-elmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel a fejlődés felzabardulás utáni szakaszára” (i. m. 11. jegyz.) alcímet viseli.

Nehéz és kockázatos vállalkozás a közelmúltról történelmet (tudomány-történetet is) írni. A kortárs értékelésébe önkéntelenül belecsúszhatnak tárgyi tévedéseken kívül szubjektív érzések is: barátság, ellenszenv, rokonszenv. Az említett cikkben is a helytálló és vitathatatlan megállapítások, fejtegetések mellett határozottan érezhető az erős szubjektivitás. Ez annál feltűnőbb, mert hangneme a történésszé, aki a tények sokoldalú vizsgálatának látszatával végleges megállapításokra törekszik. Pedig tudjuk, hogy a távoli múlt eseményeit és azok rugóit minden kor és társadalom másként értékeli. A közelmúltra pedig fokozottan érvényes ez a megállapítás.

Mivel a szerző gyakran utal a „történeti hűség”-re, utolsó bekezdésében pedig szinte vitára ösztönzi az olvasót, éppen a történeti hűség kedvéért közlöm néhány kiegészítésemet. Csak futólag érintem, vagy nem is érintem azokat a kérdéseket, amelyekkel teljes egészükben vagy legalábbis lényegükben egyetértek.

A „Laziczius-ügy”-ben feltétlenül igaz az, hogy Laziczius Gyula, az általános nyelvészet talán legeredetibb és nemzetközileg legelismertebb magyar képviselője. A tudományos megbecsülés egyik formája azonban nem váratott olyan sokáig magára, mint a cikk alapján az ember gondolhatná. Első könyvét 1932-ben adta ki, három évre rá, 39 éves korában pedig az Akadémia levelező tagja lett.

Igaz az is, hogy az általános nyelvészet területén elmaradtunk a nemzetközi színvonalától nemcsak a kezdeményezésben, hanem a fejlődés ismeretében és tudomásulvételében is.

A hazai marrizmus tárgyalásakor azonban a szerző már egyrészt a védő, másrészt az ügyész szerepét ölti magára, és — úgy látszik, a tények nem kellő ismeretében — hamis képet állít az utókor elé. Állásfoglalása nem jelentkezik mindig nyíltan. Helyenként inkább sejtet, és erre ügyesen használja fel az írásjelek kínálta lehetőségeket.

Igaz, hogy a vezető nyelvészek közül egyik sem vesztette állását a marrizmus korszakában. A megfélemlítésnek azonban egyéb módjai is vannak, mint az állásvesztés. Nem gondoltam volna, hogy valaha is le kell írnom azt az „ügy”-et, amelynek magam is szenvedő szereplője voltam, de éppen a „történelmi hűség” miatt a szerző kényszerít erre.

Nem sokkal a Sztálin-cikkek megjelenése előtt a Lityerturnaja Gazetában egy cikk Bubrich szovjet nyelvész munkásságát kifogásolta. Azzal vádolja a tudóst, hogy Marr tanainak átvétele helyett finn és magyar polgári nyelvészek műveire hivatkozik. Ez elég volt ahhoz, hogy a finnugor nyelvtudomány négy akkori hazai képviselőjét egy marrista nyelvész és egy irodalmár „beidézze”.

A „vádlottak padján” Beke Ödön, Zsirai Miklós, Lakó György és jómagam ültünk. Az „ügyész” felolvasta az említett cikk megfelelő passzusát magyar fordításban, majd a legnagyobb meglepetésünkre felszólított minket, hogy fogalmazzunk meg egy nyilatkozatot a Szabad Nép számára. Ennek a nyilatkozatnak azt kellett volna tartalmaznia, hogy elítéljük eddigi „polgári szellemű” írásainkat, és önbírálatot gyakorolva ünnepélyesen meg kellett

volna fogadnunk, hogy ezentúl csak a marrizmus tanításainak szellemében írjuk műveinket. A nyilatkozat megfogalmazására néhány hetet kaptunk.

A négy „vádlott” többször összeült. A megbeszélések alapján mint a legfiatalabb, én fogalmaztam meg a kért nyilatkozatot. Ebben kifejtettem, hogy eddigi műveinkben nem találunk semmi olyat, amit jó lélekkel elítélendőnek tarthatnánk. Nem tehetünk ígéretet arra vonatkozóan sem, hogy a jövőben egy olyan irányzat szellemében írunk, amelyet csak jó-rossz ismertetések és néhány lefordított részlet alapján ismerünk. Arra azonban ígéretet tettünk, hogy a marrizmust a jövőben tanulmányozni fogjuk. A nyilatkozatban azt is megkérdeztük, miért csak négyünket szólítottak fel korábbi műveink megtagadására.

A következő ülésen a négy vádlotton és a két bírón kívül két néma szemlélő is jelen volt. Felolvastam nyilatkozatunkat. A bírák rosszállólag vették tudomásul makacsságunkat, és a néma szemlélőkkel együtt komoran kivonultak. Nem állítanám, hogy kellemesen éreztük magunkat.

Igaz, hogy egyikönket sem bocsátottak el, nem is helyeztek át, de erre már idő sem igen volt, mert hamarosan megjelentek a Sztálin-cikkek.

A „légkör” miatt tehát ne csak a hazai marristákon essék meg a szerző szíve!

Az az inszINUÁCIÓ pedig, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatóját marrista múltja miatt váltották volna le, nem felel meg a valóságnak. Azt az akkor felelős állásban levő szerzőnek is tudnia kellett volna, hogy a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulása után fokozatosan m i n d e n akadémiai intézet élére akadémikus került. Az egykori marristák pedig továbbra is régi vagy új — de vezető állásban maradtak, vagy kerültek.

A marrizmust bíráló megjegyzés, amelyet a szerző egyszer idéz és kétszer hivatkozik rá (26, 28) valóban értékes dokumentum. Értékéből semmit sem von le ugyan, de éppen a „történelmi hűség” kedvéért meg kell jegyeznem, hogy az ismertetés 1947-ben, tehát még a hazai marrizmus agresszív virágkora előtt jelent meg. Az idézett mondat: „Mindenesetre — annak ellenére, hogy a modern nyelvelmélet egyes tételei ellent is mondanak a materialista nyelvszemléletnek, s így külföldön [melyik külföldön? — K. B.] nem is fogadják el — az új tanítás . . . a Szovjetunióban szelvében elterjedt, s egy tudománytörténeti szempontból nagy jelentőségű folyamatot indított el” (Nyr. LXXI, 141). Ez így tökéletesen igaz. Az elmélet valóban ellentmond a materialista szemléletnek, és a külföld valóban nem fogadta el. Nem biztos, hogy éppen ezért, mert ellentmond a materialista nyelvszemléletnek, hanem bizonyára azért, mert naiv, és mert zsákutcába vezet.

Téves képzeteket kelthet az olvasóban — ugyancsak a történeti szemlélet hiánya miatt — a szerző következő megállapítása: „nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmussal szemben a sztálini cikkek előtt nyíltan állást foglalt volna” (28). Próbálta volna csak meg valaki!

Akik abban a korban még nagyon fiatalok voltak, azok aligha tudják felfogni, hogy 1950 körül — mikor a marrizmust hivatalosan azonosították a marxizmussal — mit jelentett volna a nyílt állásfoglalás a marrizmussal szemben.

A marristákat túlzás gáncs nélküli lovagoknak, a marxizmus legjobb harcosainak feltüntetni. Nem vonom kétségbe éppen a legjobbak jóhiszeműségét. Voltak azonban olyanok, akik a marrizmustól egy kis „örségváltás” előnyeit remélték. Erre azonban már nem kerülhetett sor.

Nem igazságos dolog a nyelvtudományt — még az általános nyelvészetet sem — főleg programnyilatkozatok és távlati tervek alapján megítélni, vagy a névtani konferenciát egyetlen előadás egyetlen részlete alapján. A kollektív munkák nem nélkülözhetik a tervszerűséget, a módszertani alapelveket, az ütemezést stb. Maga a tudományszervezés is nehéz, felelősségteljes, de fontos és nélkülözhetetlen munka. Nem feltétlenül az a nagy nyelvész, aki bármely fórum előtt felvázolja a legfontosabb tennivalókat, — bár ennek jelentőségét korántsem becsülöm le — hanem az, aki a legfontosabb tennivalókból valamit meg is valósít.

Végül egy utolsó megjegyzés. Noha a szerző cikke csakis az általános nyelvészet (nyelvelmélet) huszonötéves történetével foglalkozik, egyetlen szava sincs a negyven lapon keresztül arról, hogy az elmúlt negyedszázad alatt — minden hiány, hiba, tévelygés ellenére is — megszületett A magyar nyelv-járások atlasza, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, A magyar szókészlet finnugor elemei, A magyar nyelv értelmező szótára és számos kézikönyv, hogy csak a legnagyobb műveket említsem. De ezeken kívül is tucatjával jelentek meg kitűnő, nemzetközileg is magasra értékelt értekezések, monográfiák, nagy értékű forrásmunkák stb.

A jámbor olvasó így azt a téves képet nyerheti a cikkből — ez bizonyára a szerző szándékával is ellentétben áll —, hogy az elmúlt huszonöt esztendő a magyar nyelvtudomány egy sivár, vigasztalan korszaka, és hogy csak néhány harcos nyelvész folytatott szélmalomharcot a haladásért, de ezek is a rosszindulatú maradiság állandó céltáblái és áldozatai voltak.

KÁLMÁN BÉLA

Note de la Rédaction

L'étude de Ferenc Kovács „Írányzatok, tanulságok” (Tendances et leçons) parue dans notre revue (NyK. LXXII, 11 — 30, 275 — 95) a suscité de vives répercussions dans les milieux des spécialistes. Les auteurs des articles de controverse, F. Bakos, L. Benkő, S. Imre et B. Kálmán s'inscrivent en faux contre l'évaluation surtout négative du processus d'évolution de la linguistique hongroise des derniers 25 ans, précisent leur point de vue concernant quelques aspects de l'époque contemporaine, abordent certaines questions de principe et de méthode, et par la rectification de quelques faits concrets d'ordre d'histoire et d'organisation scientifiques ils essayent de démontrer le caractère subjectif de l'interprétation et de la conception de F. Kovács.

Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó

I

1. A török jövevényszavaink középső, ún. kun—besenyő rétegébe sorolt szavak közül csak kevésről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az Árpád-korban Magyarországra betelepült török népek melyikének nyelvéből származik. Kétségtelen, hogy e szavak túlnyomó többségét a nagyobb számmal érkezett kipszak-török besenyők és kunok hagyták ránk, míg a jóval kisebb számú úzok és kálizok nyelvi hatásával alig-alig számolhatunk. A kunokról és a besenyőkről tudjuk, hogy nyelvük nagyon közeli rokonságban volt egymással, de egész kultúrájuk, szokásaik, életmódjuk is szinte teljesen azonos volt (vö. J. NÉMETH, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*: BOH. II [1932], Anhang I. *Die Sprache der Petschenegen und Komanen* 50—59; GYÖRFFY GYÖRGY, *Besenyők és magyarok*: KCsA. I. kieg. köt. 461—7). Így tehát, ha a kun—besenyő rétegben együtt tárgyalt török jövevényszavainkat még szét akarjuk választani külön besenyő és külön kun eredetű csoportra, akkor nyelvi és művelődéstörténeti kritériumokkal nem sokra megyünk, csupán az időrendi és szóföldrajzi kritériumok segítségére támaszkodhatunk. Aligha lehet kun az olyan szó, amely már a XIII. századnál korábban, a kunok bejövetele előtt is előfordul, viszont kun eredetűnek kell tartanunk azokat a szavakat, amelyeket forrásaink a kunokkal kapcsolatban említenek (BÁRCZI i. m. 70—1), vagy amelyekről kimutatható, hogy a kunok egykori életmódjára, szokásaira, viseletére stb. jellemző fogalmak nevei, és a magyar nyelvbe a középkorban. — nemcsak hazánkban, hanem tőlünk nyugatabbra is imitt-amott — oly nagyon népszerű kun divat révén kerültek. E szavak egyrésze aztán a köznyelvből kiavult, lassanként visszaszorult a kunlakta vidékek nyelvjárásába, úgyhogy azok egyikét-másikat ma már csak leginkább a két Kunságon, illetőleg a velük szorosabb kapcsolatban lévő szomszédos alföldi területeken ismerik.

2. Ilyen, egykor a köznyelvben is megvolt, de legalábbis Alföld-szerte ismert, mai napság azonban már csak nyelvjárási szinten élő kun eredetű szavunk az *árkány*. A MTSz. szerint csak Kiskunhalason ismerik, és az ÚMTSz. kéziratos anyagában is csak innenvaló adatot találunk. Nem csodálkozhatunk hát rajta, ha ezen egy kiskunsági helységből való adatok alapján a TESz. csak annyit állapít meg szavunkról, hogy „török, közelebről valószínűleg kun eredetű”. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az *árkány* (*árká*) szót korábban az egész Nagykunságon ismerték (vö. GYÖRFFY ISTVÁN, *A szilaj pásztorok* [Karcag, 1928] 39), és még ma is sokan ismerik vagy emlékeznek rá a nagykunsági helységek többségében, akkor szavunkat nemcsak „valószínűleg”, hanem biztosan tarthatjuk kun eredetűnek. HERMAN OTTÓ is, amikor

1914-ben megjelent nagybecsű művében (A magyar pásztorok nyelvkincse 299) azt írja az *árkányról*, hogy „sok helyen” hallotta, ezen nem értett mást, mint hogy az általa leginkább bejárt pusztákon, vagyis a Kis- és Nagykunságon, illetőleg ezeknek bugaci, ecsegi, Hortobágy melléki pusztáin nevezik így a csikósok és gulyások hurkos pányvakötélét. A mai Nagykunságon már inkább csak a legidősebb, pásztorviselt nemzedék ismeri e szót eredeti jelentésében, magam Karcagon, Kunmadarason és a Nagykunsági Állami Gazdaság Ecseg pusztai ménésénél egy túrkevei csikóstól hallottam. GYÖRFFY LAJOS — szíves levél- és szóbeli közléseit ehelyütt is hálásan megköszönöm — Túrkevéből a következő adatot közli levelében: „Makra Lajos 70 éves, volt csikós az *árkány* szóra határozottan emlékszik. Szerinte ez a 'befogó kötél' neve volt. Fele lószór, fele kenderből volt fonva. Neki is volt ilyen. Ábrahám István kevi köteles csinálta. Az volt a jó benne, hogy nem kellett vízbe mártani. A ló farokszőréből fontak bele.” Kihalófélben levő szó, bár egy közmondásban („Nyakas lúnak is nyakába vetik az *árkánt*”) és egy szólásmondásban („Eb a csikaos bunda nekül, de meëg inkább *árkán* nekül”) nemcsak az említettekben, hanem a többi nagykun városban, és Kisújszálláson Kunhegyesen is emlegetik, és nemcsak a legöregebbek, hanem a középkorúak nemzedéke is ismeri. Ez utóbbiak közül aztán már kevesen tudják az *árkány* szó valódi jelentését, némelyikük úgy vélte, hogy 'kötőfék'-et, sőt 'rezesbaltá'-t, vagy 'fokos'-t jelent, míg 'csikófogó hurkos kötél' jelentésben az újabban divatba jött *pányva* szót használják. Ismerik, de „a régi öregek szavának” tartják a XVIII. század második felében a Bácskába kirajzott nagykunok is. 1968 nyarán egy ómoravicai és pacséri lakosokból álló küldöttség látogatott el Karcagra, akik közül ketten is ismerték a szót, de nem 'csikófogó pányva', hanem 'lószórból font hosszú, erős kötél' jelentésben. (A bácskai nagykunok egyébként sok olyan régi nagykunsági szót megőriztek, amelyek közül többet ma már az „óházában”, a Nagykunságon egyáltalán nem, vagy alig-alig ismernek. Többek között ezért is fontos és érdemes volna alaposan megvizsgálni a csaknem 200 éve Bácskába települt nagykunok nyelvjárását.)

A Kunságon kívül szavunkat alig ismerik másfele, magam csak Hajdúszoboszlón, Kungyörgyön és Füzesgyarmaton hallottam. Ez utóbbi két helyen sem úgy ismerik, mint odavaló, helybeli szót. A Kungyörgyi Ménesikótelepen egy 40 év körüli nádudvari születésű csikós bojtárkorában tanulta e szót egy kunmadarasi csikóstól, Füzesgyarmaton pedig — HOMOKI JÁNOS barátom szíves szóbeli közlése szerint — egy idős csósz úgy tudja, hogy „a karcagiak becézik így a pányvát”.

Megvan még a szó a Csík megyei és a moldvai csángó dialektusokban is *arkán*, illetőleg *ārkan* alakban és 'pányva(kötél)', illetve 'csapda, tőr; mádarfogó hurok' jelentésben (ÜMTSz.). E szavak azonban a szintén kun, esetleg tatár eredetű román *arcan* 'Pferdeschlinge' szó (vö.: ŞAINEANU, Influența orientala. II. 24; H. F. WENDT, Die türkischen Elemente im Rumänischen 101) átvételei, és így nem függenek össze közvetlenül a kunsági *árkány* szóval.

3. Ugyancsak a Nagykunságba és a bácskai nagykunok nyelvjárásába szorult vissza a szintén kun eredetű *boza* szavunk is, amely pedig valaha, legalábbis a XVI. század eleje óta (lásd a Jordánszky-kódex adatát: RMNy. V. 263), a köznyelvben is megvolt.

A kölesből, később pedig tengeriből erjesztett *boza* a múlt században még kedvelt itala volt a nagykurciak. LACZKA JÁNOS, a Nagykun Kerület akkor

kapitánya, egy hetilapunk kérésére részletesen ismertette is annak készítési módját (vö. Hasznos Mulatságok. 1826. 52. szám). A Nagykunsaígon a mai 70—80 évesek közül még néhányan emlékeznek rá, hogy gyermekkorukban — tehát kb. a századforduló táján — szülei, nagyszülei időnként készítették *bozát*, *boza-ciberét*. Némelyikük azt is tudja, hogy az előbbit inkább kölesből, illetőleg köleskásából, az utóbbit meg inkább tengerilisztból készítették, de hogy milyen módon, arra már pontosan senki sem emlékszik. Többen úgy vélik, hogy régebben is főként csak a szegényebbek éltek vele, akiknek nem termett, vagy nem tudtak borhoz jutni. Megint mások tréfásan „kunsavó”-nak emlegetik a *bozát*.

Szintén csak a legidősebbek nyelvében él a „szóke-boza” színnév is; így emlegetik némi megvetéssel a Kunsaígon ritkaságszámba menő szalmaszóke hajú gyermeket, a *boza* sárgás színére emlékezve. A fiatalabb, középkorú nemezdek is használja még a „hiszem, felílett, mint a *boza-cibere*” szólást, inkább csak sejtve, mint tudva, hogy mi is az a „*boza-cibere*”.

Meg kell említenünk, hogy a Bácskában másfele is ismerik a *boza* szót nemcsak a nagykunsaígi lakosokból települt helységekben. Nem lehetetlen, hogy azokban a nyelvjárásokban is kun eredetű e szó, és így esetleg a nagykun „kivándorlók” révén került oda; sokkal inkább valószínű azonban az, hogy délszláv közvetítésű oszmán-török jövevényszó (vö. TESz.).

4. Kun eredetű tájszavaink közé tartozik *daku* szavunk is, amely ugyan sohasem volt az egész országban általánosan elterjedt szó, de korábban mégis nagyobb területen élt, mint manapság. Csaknem az egész Alföldön ismerték, különösen a két Kunsaígi területén és a velük szomszédos hajdúsági, sárréti, bihari, békési, csongrádi, hevesi részeken, többfele is. Mai napság azonban egyre inkább kiszorul a használatból, csakúgy, mint az általa jelölt ködmönféle ruhadarab is, és hovatovább még a Kis- és Nagykunsaígon is kevesen fognak rá emlékezni.

A *daku* a magyarországi kunok nyelvében is jövevényszó, a mongolok nyelvéből került a kunba (LIGETI LAJOS, A mongolok titkos története, Budapest 1962. 148), mint ahogy a kun *nöger* > magyar *nyöger* szó is végső soron mongol eredetű (NÉMETH GYULA: MNy. XLIX, 304—18).

II

Kun jövevényszavainknak a fentiekben említetteken, illetőleg bemutatottakon kívül van még egy olyan csoportja is, amelyet mind a mai napig az elmagyarosodott kunok magyar nyelvjárásai őriznek. E szavak — úgy látszik — sohasem kerültek bele a köznyelvbe, és ma is igen szűk területen, főként a Kis- és Nagykunsaígi területen élnek, esetleg még itt-ott annak közvetlen szomszédságában. Mivel nyelvjáráskutatásunk talán éppen a kunsaígi magyar nyelvjárásokkal foglalkozott a legkevesebbet, e szavakról a szakemberek közül is csak keveseknek volt tudomása. A helybeli kutatók, főleg etnográfusok ilyen irányú munkáinak is csak kis töredéke jelent meg ez ideig. NAGY CZIROK LÁSZLÓnak hatalmas kiskunsaígi szó- és szólásgyűjteménye mind ez ideig kiadatlan, úgyszintén GYÖRFFY LAJOSnak 1958 óta gyűjtött több száz szavas nagykunsaígi tájszógyűjteménye is. Magam is régóta gyűjtöm a nagykunsaígi pásztorélet, állattartás, népi lovasélet, továbbá a jellegzetesen kunsaíginak, illetőleg alföldinek ismert népi mesterségek szókincsét. E szavak egyrésze kun eredetű, melyek közül néhányat az alábbiakban mutatok be:

barág

1. E szavunkat főnévként 'nagytestű, hosszú-, gubancos-, bozontos-szőrű pásztorkutya (komondor és kuvasz)' és melléknévként — de úgy is csak mint a „kutya” szó jelzőjét — 'nagytestű, hosszú-, bozontos-szőrű' jelentésben Karcag, Kunmadaras és Kunhegyes helységeiben hallottam. Főleg az idősebbek ismerik, de közülük is többen apáik, nagyapáik jellemző szavának tartják. Idős barátaim és ismerőseim szerint csak a nagytestű kunsági pásztorkutya-fajtákat, a kuvaszt és a komondort hívják *barágnak*, *barág-kutyának*, míg az ezeknél jóval kisebb, de szintén nagybundájú, bozontos-szőrű pulit *barágosnak*, *barágos-kutyának* (vagyis 'komondoros, komondorszerű kutyának') emlegetik.

2. A *barág* szó mint köznévi — az eddig összegyűlt adatok alapján — ma már csak a felsorolt nagykun helységeiben él, régebben azonban az egész Nagy-kunságon ismert lehetett. Ezt bizonyítja gyakori tulajdonnévi használata is. Mint pásztorok ragadványneve, két helyről is van rá adatunk: a harmincas évek táján Mesterszálláson pásztorokodott egy ideig egy Hamari Sándor nevű juhász, akinek *Barág* volt a ragadványneve (KABAI IMRE karcagi lakos közlése), és a kisújszállási határban is élt egy *Barák* (így!) Samunak nevezett idős gulyásember, akinek SZABÓ IMRE kisújszállási barátom nem is tudta a valódi családnevét. (Analogiaként megemlítem, hogy hasonlóképpen „kutya” neve volt egy másik nagykun pásztornak is, akit ragadványnevén *Kuvasz Gyurinak* hívtak, lásd: SZŰCS SÁNDOR, Pusztai krónika 82)

Ma is élő családnévként nem fordul elő a Nagy-kunságban, csak a Hajdú-szágon. SZŰCS SÁNDOR, egy pusztai verekedésről írva, említ egy *Barak*, Örros *Barak* nevű hajdúböszörményi gazdaleányt (i. m. 56); ilyen nevű család ma is él Hajdúböszörményben. (E hajdúsági családnév alighanem szintén kun eredetű, hiszen tudjuk, hogy a lovas hajdúk zöme — de a gyalogosok egy része is — a Kis- és Nagy-kunságból toborzódott.)

A fentiekben bemutatott, köz-, személy- és ragadványnévi funkciókban szereplő *barág* szavunkat kutyanévként sokkal gyakrabban halljuk emlegetni a Nagy-kunságon. Saját adataim ugyan csak Karcagról, Kunmadarasról és Kunhegyesről vannak, de a *Barág* kutyanév más nagy-kunsági helységeiben is használatos; SZŰCS SÁNDOR — szíves levél- és szóbeli közléseit ezúton is köszönöm — kisújszállási és túrkevei tanyákon is hallotta.

3. A *barág*-nak -s képzős melléknévi származéka a már említett *barágos* szó, melynek jelentése: 'hosszú-, bozontos-szőrű (kutya)'; 'télen a szilaj tartás mellett hosszúra nőtt szőrű (ló)' (Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes). A szónak azonban egyéb, másodlagos jelentései is vannak, melyekről SZŰCS SÁNDOR is tudósít. Levelében ezt írja: „... a karcagi öreg Király Péter bácsitól hallottam, bizonyos »Karsai komá«-ról beszélvén, így: »*barágos* ábrázata volt«, vagyis igen dús, vastag szemöldöke és hatalmas bajusza volt a nevezettnek, és sohasem volt annak rendje-módja szerint „kiborotválkozva”. Ugyancsak SZŰCS SÁNDORTól tudom, hogy az elhanyagolt, erősen gurdinos szántóföldet is *barágos*-nak, *barágos feőd*-nek mondják a karcagi öregek. Szavunk további jelentései tehát: 'nagybajuszos, -szemöldökös, borostás arcú (ember)'; 'elhanyagolt szántóterület, melyet sűrűn borítanak a nagyranőtt gyomnövények'.

4. Nagy-kunsági *barág*, illetőleg *barágos* tájszavaink a kun *baraq* szóra mennek vissza, melynek a török nyelvi megfelelőik alapján feltételezett jelen-

tése: 'bozontos-, nagyszőrű (pásztorkutya)' volt. A szó a Codex Cumanicusban nem fordult elő, de a „Povestj po Lavrent. spisku” orosz évkönyv 1185-ben egy kun neveként említi (375): „... *polovec Barak* ...” ('... kun *Baraq* ...'). Megvan továbbá — szintén mint egy kun főember neve — Romániában is (vö. RÁSONYI, Contributions à l'histoire des première cristallisations d'État des Roumains: Ostmitteleuropäische Bibliothek. III, 11) és a Nagykunságon is: egy Kolbáz-széki kunt 1521-ben Demetrius *Barag* néven említ egyik oklevelünk (GYÁRFÁS III, 780). A XIII—XV. században Belső- és Közép-Ázsiában, valamint az Arany Horda területén igen elterjedt személynév, több kipscak és mongol kán, vezető ember viseli a *Baraq* nevet (vö. P. PELLIOU, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 57—8; uő., Notes on Marco Polo. I, 75—6; A. N. KURAT, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler 8—9, 21—6, 30—3, 135—48).

A *baraq*, mint közszó, a török régiségben csak Kāšgarinál és az egyiptomi kipscak nyelvemlékekben van meg: Kāšg. *baraq* 'langhaariger Hund, der nach dem Volksglauben aus einem der beiden letzten Eier eines alten Adlers entsteht' (BROCKELMANN 31); 'çok tüylü köpek; nagyszőrű kutya' (ATALAY I, 377); TZ. *baraq* 'çoban köpeği; pásztorkutya' (ATALAY 148); AL-IDRĀK *baraq* 'tüylü bir cins köpek; egy nagyszőrű kutya fajta' (VELET İZBUDAK, El-İdrāk Haşiyesi 7); Abū Haiyān *qılbaraq* 'tüylü av köpeği; nagyszőrű vadászkutya' (CAFEROĞLU 75). Kipscak szónak látszik, a mai török nyelvjárások közül is elsősorban a kipscak nyelvjárásokban van meg: nogáj *baraq* 1. 'овчарка, собака с лохматой шерстью (вообще); juhászkutya, (általában) bozontosszőrű kutya'; 2. 'волосатый, лохматый, мохнатый; szőrös, bozontos, gubancos' (BAKAKOV 1963, 70); dobr. tatár 1. 'hosszúszőrű kutya'; 2. 'hosszú-, bozontos-, kijece-, gubancosszőrű'; karakalpak *baraq* 'волосатый, лохматый (о животном); nagyszőrű, bozontos (állat)' (BAKAKOV 1958, 85); kazak *baraq* 'a breed of dog' (SHNITNIKOV 1966, 43); kirgiz *baraq* 'лохматый, косматый, с длинной шерстью; gubancos, bozontos, hosszúszőrű': *baraq it* 'длинношерстная собака; hosszúszőrű kutya'; *baraq qulaq at* 'лошадь, с лохматыми ушами (т. е. непородистая лошадь); szőrösfülű ló (azaz nem fajtatizsita)' (JUDACHIN 1965, 109); Qoŋrat-özbek *baraq* 'bête à laine (chameau, mouton); ayant beaucoup de laine' (LIGETI LAJOS professzor gyűjtése); özbek *barāq* 'лохматый, косматый, мохнатый, пушистый; bozontos-, gubancos-, bolyhosszőrű': *barāq it* 'лохматая собака; bozontosszőrű kutya'; *barāq muşuq* 'пушистый кот; bolyhosszőrű kandúr'; *barāq qāš* 'косматые брови; bozontos szemöldök' (BOROVKOV 1959, 55); mai ujk. *baraq* 'лохматый; пушистый; bozontosszőrű, bolyhosszőrű': *baraq išt* 'лохматая собака; bozontosszőrű kutya' (NADŽIP 1968, 186). Az oguz nyelvjárások közül csak az oszmán-törökben találtam rá adatokat: *barak* 1. 'tüylü, killi çuha, kebe; szőrös posztószövet, nemezköpenyeg'; 2. 'bir cins tüylü av köpeği; egy nagyszőrű vadászkutya-fajta' (Türkçe Sözlük⁴, 81); az anatóliai dialektusokban: Ürgüp, Kayseri, Karahisar: *barak, barak*; Niğde: *kılbarak* 'uzun kıvrık tüylü, ufak bir nevi köpek, avına çabuk varan köpek; egy kis termetű, hosszú-, göndörödő szőrű kutya fajta, a zsákmányát gyorsan elfogó kutya' (KOŞAY, Anadilden Derlemeler I, 26); Kayseri: *baraq* 'tüylü köpek; nagyszőrű kutya'; Denizli: *barak* 'orta yapılı, çok tüylü köpek; közepes nagyságú, hosszúszőrű kutya' (KOŞAY i. m. II, 13).

5. A felsorolt adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nagykunsági *barāq* tájszavunknak és -s képzős származékának, a *barāgos* szónak a jelentései

vagy teljesen azonosak török nyelvi megfelelőinek jelentéseivel, vagy pedig — ha azok másodlagos fejlemények — igen közel vannak egymáshoz.

Szavunkat hangtanilag is kifogástalanul magyarázhatjuk a kun *baraq* szóból. A kun illabiális *a* az első szótagban labializálódott, a másodikban pedig *á*-vá nyúlt. Az *á* > *á* nyúlást — amely két- és több tagú szavaink utolsó szótagjában gyakran ható tendencia — valószínűleg az is elősegítette, hogy a hangsúly az eredeti kun szóban erre a második szótagra esett. A szóvégi *-g* is szabályosan felel meg a kun szó szóvégi veláris *-q*-jának (vö. *Karcag* < kun *Qarsaq* [NÉMETH GYULA: MNy. XVIII, 125–7]; *maszlag* < arab *maslag* [BÁRCZI, Hangtört.² 164]). Az oklevélben szereplő Kolbáz-széki kun *Barag* névnek még mindkét szótagjában azonos magánhangzókat látunk, a szóvégen viszont az eredeti *-q* helyén *-g*-t. Vajon 1521-ben már magyarul, a lejegyzett alakban kell-e olvasnunk e nevet, vagy pedig még olvashatjuk-e kunul *Baraq*-nak? Valószínű, hogy ekkor még élt a kun nyelv, és a név illabiális *á*-it az oklevél magyar írója csak *a* betűvel tudta visszaadni, a szóvégi veláris *-q* hangot pedig *-g*-vel. (Egyébként csaknem szabályszerű, hogy a török nyelvi veláris *q* hangot a laikus magyar nyelvérzék *g*-nek hallja. Magyarországon járt dob-
rudzsai tatár és kazak barátaim veláris *q* hangjait a nem nyelvész magyarok *g*-nek értették.)

6. A török *baraq* szó — többek között — átkerült a mongolba is. „A mongolok titkos története” 78. fejezetében találjuk a *barus* (o: *baruq*) szót, melynek jelentése: 'baruk-kutya, egyfajta ragadozó vadállat' (LIGETI LAJOS, Mongol nyelvemléktár III, 37; uő. A mongolok titkos története 22, 217). E. HÄENISCH e szót 'heftig, gierig'-nek fordítja (Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobe'a'n [Yüan-Ch'ao Pi-Shi] Geheime Geschichte der Mongolen 13). A mai mongol nyelvjárások közül a szó megvan a kalmükben: *bar^vg*, *bar^vg noxã* 'Hofhund, Wachthund; eine kraushaarige Hunderasse' (RAMSTEDT 34) és az afganisztáni mongolban: *borãq pišši* 'grand chat au poile touffu' (LIGETI LAJOS professzor szíves közlése).

Török jövevényszó a perzsában is a *baraq* 'Tier mit dichten langen Haaren' (vö. G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, 280), valamint az örményben is a *barak* 'greyhound, harrier, hunter' (KOUYOUMDJIAN 1950, 101) szó (vö. G. DOERFER i. m. 280–81). A bolgár és a szerb nyelv *barak* 'Art langhaarige Hunde' jelentésű szava valószínűleg oszmán-török jövevényszó (vö. MIKLOSICH 256).

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy *barág* táj-szavunk kun eredetű, és közvetlenül a kunból került a nagykunsági kunok magyar nyelvjárásába. Bár a szó megvan az oszmán-törökben, illetőleg a bolgárban és a szerb-horvátban is, mégsem valószínű, hogy szavunk oszmán-török jövevényszó. A Kunságon a XVI. század elejéről személynévi adatunk is van rá, ezenkívül mint közszó, ragadványnév és kutyanév csak a Nagy-kunságon — tehát kunlakta területen — van elterjedve.

kajtár

1. A MTSz. szerint a *kajtár* szó a következő jelentésekben fordul elő nyelvjárásainkban: 1. (Erdély) 'mindent fölkutató'; 2. (Székelyföld) 'tilosba járó (marha)'; 3. (Szilágy-, Alsó-Fehér megye, Székelyföld) 'nyalánk, torkos'; 4. (Baranya megye) 'csavargó, kóborló'; 5. (Székelyföld) 'buja, bujálkodó'; a Nagy-kunság szomszédságában pedig: 6. *kajtár lúd* (Mezőtúr, Poroszló); 7.

kajtár liba (Hajdú-Bihar megye, Pocsaj) 'fia nélkül való'. Az utóbbi szó, a *kajtár liba* a Nagykunsaágon is ismeretes, legalábbis Túrkevényben. GYÖRFFY LAJOS levelében ezt írja: „Farkas Józsefné szül. Ábrahám Mária, 71 éves, . . . a *kajtár* szóval kapcsolatban annyit tud, hogy a *kajtár liba* annak a fajtának a neve volt, amelyik kékecszürke tollú, bibircsós csőrű, folytonosan tojik, de nem kotlik. Mindig lármázik, gágog. Úgy emlékszik, hogy a tojatóketrecet is *kajtárnak* hívták.”

2. E szavak a *kajtat* ~ *kojtat* 'kutat, keresgél; kószál, kóborol, koslat, lótfut' igével függenek össze és alapszavuk a Székelyföldön élő *kajt* (*kajti*) 'keres, kutat' ige (vö PAIS: MNy. XI, 407). A *kajtár* melléknév pedig ennek a *kajt* igének az -ár deverbális nomenképzővel képzett származéka volna (az eredetét tekintve finnugor [uráli] *i igenévképző + -r szemánális nomenképzőből keletkezett -ár, -ér képzőbokra vonatkozólag lásd: D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 82—3).

3. A *kajtár* szót és a *kajtár madár* kifejezést Karcagon és Kunmadarason nem a másutt szokásos jelentésben ismerik. E nagykunsaági helységeekben a szó jelentése: 'vándormadár, ősszel délre, melegebb tájakra költöző és tavasszal visszatérő, többnyire nálunk költő madár (fecske, gólya, daru, gémfélék stb.)', Kisújszálláson pedig a 'vadlibá'-t hallottam *kajtár-nak*, *kajtár libá-nak* nevezni.

A szónak azonban olyasféle jelentése is van a Nagykunsaágon, amely a túrkevei, mezőtúri, poroszlai és pocsaji adatokkal rokon. VAS JÓZSEF 87 éves karcagi vadász szerint a kunsaági vadászok, madarászok — az általános helyi, „paraszti” szóhasználattól eltérően — nemcsak a 'vándormadár'-akat hívták *kajtárnak*, hanem 'a fiatal generációból kiöregedett, attól különvált, külön kis csapatban együtt élő gémfélé'-ket is.

4. A nagykunsaági *kajtár*, *kajtár madár* szavaknak — amint láttuk — alapvetően más a jelentése, mint az egyéb magyar nyelvjárások azonos hangzású szavának. Ezért nem is tartjuk avval egyeredetűnek. Mivel a szó a nagykunsaággal azonos jelentésben megvan török — közelebről kipesak — nyelvterületen is, úgy véljük, hogy kun eredetű.

A magyarországi kunban volt egy **qaytar quš* 'vándor-, költöző madár' szó. Ebből — valószínűleg még a kétnyelvűség korában — a nyelvérzék elvonta a *quš* 'madár' elemet és magyar megfelelőjével helyettesítette. Később pedig, részleges jelentéstapadás folytán, alkalmasint már a *madár* szó is elvonódhatott, illetőleg használata alternatívává lett, és így keletkezett a *kajtár madár* ~ *kajtár* szópár.

5. A *kajtár* szó tehát a kun **qaytar quš* 'vándormadár' szónak *qaytar* 'visszatérő, ami v. aki visszatér, vissza szokott térni' jelentésű elemére megy vissza, amely a *qayt*- 'visszatér' ige -(a)r képzős participium aoristi származéka.

A *qayt*- 'visszatér' ige megvolt a magyarországi kunban is, ezt kunsaági személy- és helyneveink bizonyítják: 1346 és 1429 óta szerepelnek okleveleinkben a *Kajthar*, *Kaytor*, *Kajtor*, *Kajtár* nevek (Oklsz. 437), megvan a Hontos-széki *Kajtorszállás*, továbbá *Bodakajtor* helynevekben (< *Qaytar* 'celui qui retourne'; vö. RÁSONYI: Acta Orient. Hung. XX, 142; e nevek egyébként alakilag is megegyeznek *kajtár* szavunkkal, ezek is a *qayt*- igének -(a)r képzős származékai), valamint az 1488-ban említett *Kayathkan* helynévben (< *Qaytqan*, *Qayitqan* 'retournant'; vö. RÁSONYI i. m. 141). Kipesak és egyéb török nyelvemlékekben a következő adatokat taáljuk: CC. *qajt*- 'zurückkeh-

ren; reuerti' (GRÖNBECH 190); LN. *gayit*- 'ua.' (Houtsma 94); TZ. *gayit*- 'geri dönnek; visszatér' (ATALAY 189) Abū Haiyān *gayit*- 'dön-, avdet et-; visszatér, megfordul' (CAFEROĞLU 74); Rabg. *qajt*- 'возвращаться; visszatér' (MALOV, Pamjatniki 410); ЎЅQ. *qajt*- 'wracać, zawracać; visszatér, megfordul' (ZAJĄCZKOWSKI 129); Qaw. *gayt*- 'zurückkehren' (TELEGI 316); KaršiKomm. *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (BOROVKOV 194); ŠejxSul. *gayt*- 'zurückkehren, sich umwenden, zurückgehen' (KÚNOS 114); örmény-kipszak *qajt*- 'retourner, revenir (DENY 56); 'revenir, revenir a l'état précédent' (TRYJARSKI, Dict. Arm.-Kiptchak I, 468); óoszmánli *kayt*- 'geri dönnek, avdet etmek; visszatér, megfordul' (Tarama Sözlüğü I, 438). A mai török nyelvjárásokban: nogáj *gayt*- 'возвращаться, поворачивать; visszatér, megfordul' (BASKAKOV 1963, 139); dobr. tatár *gayt*- 'ua.'; karacsáj *q'ajit*-, *q'ajit*- 'zurückkehren' (PRÖHLE 114); balkár *qajt*- 'zurückkehren, sich hinwenden, einkehren, vorsprechen' (PRÖHLE 233); kumuk *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (BAMMATOV 1969, 182); troki karaim *kajit*- 'zurückkehren, umkehren' (KOWALSKI 209); kazáni tatár *gayt*- 'ua.' (TRS. 1966, 212); baskír *gayt*- 'ua.' (BRS. 1958, 314); karakalpak *gayt*- 'ua.' (BASKAKOV 1958, 356); kazak *gayt*- 'to return' (ŠHNITNIKOV 1966, 253); kirgiz *gayt*- 'ua.' (JUDACHIN 1965, 323); özbek *gayt*- 'ua.' (BOROVKOV 1959, 600); mai uigur *gayt*- 'ua.' (NADŽIP 1968, 593); turki *gayt*- 'to turn, to return, to say' (JARRING 1964, 236); türkmén *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (TRS. 1968, 144); oszm.-tör. *kayt*- 'bir karardan, bir kanidan geri dönnek, nélkül etmek; rücu etmek; elhatározásáról lemond, meggyőződését feladja, (vmit) megtagad, visszavon; visszavonul' (Türkçe Sözlük⁴, 421).

A rendelkezésünkre álló, és itt bemutatott török szóanyag alapján megállapíthatjuk, hogy a *gayt*- 'visszatér' ige a kipszak és a keleti török nyelvjárások jellegzetes szava. Az oguz nyelvjárások közül csak a türkménben és az oszmán-törökben van meg, de ezekben a nyelvekben sem ezt a szót használják elsősorban ebben a jelentésben, hanem a *dön*- igét. Az oszmán-törökben pedig — amint láttuk — a *gayt*- ige eredeti jelentése már jócskán megváltozott.

6. A török nyelvemlékekben 'vándormadár' jelentésű *qaytar quş* szót nem találunk. Megvan azonban a szó a dobrudzsai tatárok nyelvében, egy négysoros népdalból és egy *šiq*-dalból tudjuk idézni: *Qaytar quşlar, turnalar | Qayda uşip ketesis | Janim süygen ŋigutke | Menden selam aytinis* 'Vándormadarak, darvak | Hová mentek, repültök? | Az én kedvesemnek | Mondjátok, hogy üdvözlöm!'; a *šiq*-dal tréfás hangulatú, a tatár legény így csúfolódik a neki versben (dalban) válaszolni nem tudó leánynak: *Aşiq bolsin ŋolihis qaytar quşlar | Al yanaqlim şiqnamas sizmen uşar* 'Jó utat, vándormadarak!; Az én piros arcúm nem tud *šiq*-dalt mondani, ő is repül veletek!'

A bulgáriai Oranköyben (bolgár nevén: Guljamo Vrano-ban) egy tatár férfit ragadványnevén *Qaytar Turna aqay*-nak, azaz 'Vándor Daru bácsi'-nak hívnak a falujabeliek, ugyanis csak nyáron — illetőleg tavasztól őszig, amíg a mezőn van munka — tartózkodik otthon a falujában, a telet általában a városban, Ruséban tölti el, ahol általában valamelyik gyárban szokott munkát vállalni.

A dobrudzsai tatárhoz hasonló szerkezetet használ 'vándormadár' jelentésben a baskír nyelv is: *küser qoştar*, azaz 'költöződő, vándorló madarak' (s. v. 'перелётные птицы': RBS. 1964, 543), valamint a kirgiz: *kelgin quşlar* tkp. 'megjövő madarak' (s. v. 'перелётные птицы': JUDACHIN 1944, 564) és a kumuk nyelv: *getegen quşlar* tkp. 'elmenő madarak' (s. v. 'перелётные птицы': BAMMATOV 1960, 636). A többi török nyelvjárásban általában körülírják ezt

a fogalmat, illetőleg az orosz *перелетные птицы* szót fordítják le, magyarázzák így: nogáj *qaytıp ketetajan quslar* tkp. 'visszatérve elmenő madarak', vagyis 'olyan madarak, amelyek visszatérnek, majd újra elmennek' (BASKAKOV 1956, 414); karakalpak *ušip qaytívšü quslar* tkp. 'elrepülve visszatérő madarak' azaz 'olyan madarak, melyek elrepülnek, majd újból visszatérnek' (BASKAKOV 1967, 648). Megemlíthetjük még itt, hogy 'visszafelé vezető út' jelentésben a karacsáj nyelv a *qaytır jol* kifejezést használja (s v. 'возвратный путь': RKBS. 1965, 77), melynek első tagja ugyanúgy a *qayt-* ige -*r* képzős participium aoristi származéka (e képzőről lásd: RÄSÄNEN, Morphologie 139—40; A. VON GABAIN, Die Sprache des CC.: PhTF. I, 57—8; PRITSAK, Das Kiptschakische: PhTF. I, 79), mint a dobrudzsai tatár *qaytar quš* kifejezés első tagja, valamint a nagy-kunsági tájszó alapján a magyarországi kunban is feltett azonos alakú és jelentésű kifejezés megfelelő eleme.

kamcsi

1. A *kamcsi* szót a Nagykunságon és környékén két, egymással közeli rokon jelentésben ismerik: 1. 'karikásoszor' (Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes, továbbá Tizsaszöllös, Bucsá); 2. 'rövidnyelű, rövidszíjú oszor, lovaglóoszor, korbács'. A szót ez utóbbi jelentésében csak Túrkevében, Karcagon és Kunmadarason hallottam. GYÖRFFY LAJOS Túrkevéből az alábbi adalékot közli levelében: Somogyi Sándor 78 éves, volt kisparaszt a következőkről tud: „A *kamcsi* ott vaot a bíresek vállán, rövid nyelvű, három ágra szíjbúl, vagy köteélbúl font korbácsfeüle, amit akkor használtak, amikor a marhákat szabadon eresztették pl. itatni; levették a kötelet a fejirül ees ezzel csapkodtak a hamis marhára. Lovaglóoszor is, de nem karikás! a jobbkeöz csuklaojára húzták szíjkarikával.” A 63 éves karcagi KISS GÁSPÁR bátyám szerint csak a karikást hívták *kamcsinak*, míg a gazdaemberek, -legények lovaglásnál használt rövidnyelű, korbácsszerű oszorának *kiskamcsi* vagy *legikamcsi* volt a neve. Ugyancsak őtőle hallottam egy régi, századeleji kunsági lakodalmas szokásról is: ha a vőlegény barátai nem tudtak megegyezni, hogy melyikőjük „rabolja el” tréfából a nagy mulatozás közepette a menyasszonyt, akkor sorsot húztak, vagy különféle próbákat tettek egymás között. Ilyen próba volt a birkózással egybekötött „*kamcsi*-lopás” is. Amelyik legénytől a másik elvette a *kamcsiját*, vagy birkózás közben lehúzta a nyeregből, az kimaradt a „menyasszonyrablásból”.

A *kamcsi*-nak valamikor 'kocsis-oszor' jelentése is lehetett. Erre enged következtetni az a tény, hogy a nyeregből — a bal hátsó „nyerges (jelles)” lóról — hajtott kunsági ötösfogat élre fogott három lova közül a jobboldali szélsőt *kamcsis*-nak hívják az öregebbek (ennek hivatalos neve: „oszorhegyes”), a fiatalabbak közül pedig többen már inkább *kancsis*-nak ejtik e szót. A 46 éves karcagi SZABÓ FERENC szerint azért hívják az „oszorhegyest” *kancsis*-nak, mert „az a feülszemivel fojvát a kocsis fele k a n c s í t t t”. E magyarázatának ellene vetettem, megemlítvén, hogy hátha inkább a *kamcsiról* nevezték így az „oszorhegyest”, mire ő azt felelte, hogy a kocsis nem *kamcsival*, hanem kocsis-oszorral hajt (ő ugyanis csak a karikást, meg a rövidnyelű lovaglóostort, korbácsot ismeri *kamcsinak*). Az kétségtelen, hogy mai napság a hosszúnyelű kocsis-oszorokat senki sem hívja a Kunságon *kamcsinak*. Régebben viszont, amikor még nem a szekér vagy a kocsi bakjáról, hanem a „nyer-

ges' lóról hajtották a lovakat, a kocsisok is rövidnyelű, *kamcsiszerű* ostort használtak. Ennek a neve szintén *kamcsi* lehetett, melyet ma már csak ez a *kancsis* elnevezés őriz.

2. A szót *kamcsi* alakban csak a Nagy-kunszágon és közvetlen környezetében egy-két helységben ismerik. A Pest megyei Bagon a szó *kamcsika* alakban van meg (ÚMTSz.). A Kiskunszágon a 'kancsuka, ostorféle verőszerszám' jelentésű szót *kandzsi* alakban is ismerik (NAGY CZIROK LÁSZLÓ, Pásztorélet a Kiskunszágon 364), e szó Dombóváron 'bivalyostor'-t jelent (ÚMTSz.). A Békés megyei Csorvásán a *kancsi* szó jelentése: 'kis szíjostor, mellyel a gyerek fenekére hajigálnak' (ÚMTSz.).

Hasonló jelentésben, de a *kandzsinál* sokkal nagyobb területen — az egész Duna—Tisza közén és a Tiszántúl egyes vidékein — ismerik a *kancsika* szót. A Kiskunszágon *kancsika* és *kandzsika* alakban él, jelentése: 'kis szíjostor; karikásostor' (TÁLASI ISTVÁN, A Kiskunság népi állattartása 49; ÚMTSz.). Jellegzetes kiskunsági szónak látszik, a szomszédos területekre is innen került a *kancsika* szó. Az ÚMTSz. adatai a következők: *kancsika* 'gulyások, csikósok terelőostora, kígyófonással, pillangós vendégnyakkal, sallangos nyéllal' (Kecskemét); 'rövidnyelű hosszú ostor, sugárral a végén (pásztoroknál)' (Makád, Pest m.; Tószeg, Jász-Nagykun-Szolnok m.; Szeged és vidéke; Torontáltorda); 'korbács' (Szentés, Makó, Apátfalva); 'kanászostor' (Bugyi, Tápíószentmárton); *kancsika* ~ *kandzsika* 'rövidnyelű ostor' (Izsák, Pest m.).

3. Nagy-kunsági *kamcsi* tájszavunkat hangtani okokból aligha tarthatjuk honfoglalás előtti török jövevényszónak, de oszmán-török sem lehet, ennek a feltevésnek meg szóföldrajzi és kultúrtörténeti kritériumok szólnak ellene. Szavunk egy jellegzetes lovas-, illetőleg pásztorszerszámnak a neve, oszmán-török jövevényszavaink között ilyen nemigen találunk, a törököknek a magyar, közelebből pedig az alföldi pásztoreletre nem volt szinte semmiféle hatásuk. Szavunkat csak a Nagy-kunszágon és közvetlen szomszédságában, tehát kunoklakta területen ismerik. Ugyanez a szó — többé, vagy kevésbé eltérő hangalakban — az ország másik kunlakta területén, a Kiskunszágon és környékén is él (*kancsi*, *kandzsi*, illetőleg *kamcsika*, *kancsika*, *kandzsika*). Ezek alapján a nagy-kunsági *kamcsi* tájszót — és természetesen a kiskunsági *kancsi*, *kandzsi* stb. szavakat — kun eredetűnek tartom.

E szavak a kun *gamčī* 'rövidnyelű szíjostor, lovaglóostor, korbács' szóra mennek vissza. A magyarországi kun nyelv egyéb emlékeiből nem tudjuk e szót kimutatni, de megvan a Codex Cumanicusban: *gamčy* 'Peitsche; vezia' (GRØNBECH 192). A keleti török és más kipcsek nyelvemlékek adatai a következők: Kāšg. *gamčy* 'Peitsche' (BROCKELMANN 143); ujjur *gamčī* 'плетъ, кнут, бич; ostor, korbács' (Drevnetjurk. sl. 415); LN. *gamčī* 'Peitsche' (HOUTSMA 92); TZ. *gamšī*, *gamšu* 'kamči; ostor, korbács' (ATALAY 183); ABŪ ĤAIYĀN *gamčī* 'ua.' (CAFEROĞLU 68); IM. *gamčī* 'deriden örülen, bir değneğin ucuna bağlanan ve vurma için kullanılan nesne; borból font, (egy) bot végére erősített és ütésre használt szerszám' (BATTAL 36); DURMUD. *gamšy* (*gamšy*) 'fouet, fléau' (ZAJĄCZKOWSKI. RO. XXIX, 71); ĤŠQ. *gamčy* 'bicz, bat; korbács, ostor' (ZAJĄCZKOWSKI 130); ĤORAZMI MUĤN. *gamčī* 'камча; szíjostor' (NADŽIP 199); KaršiKomm. *gamčī* 'плетъ; korbács' (BOROVKOV 197); örm.-kipcsek *gamčī* 'fouet, martinet' (TRYJARSKI, Dict. Arm.-Kiptchak I, 445). A mai török nyelv-járások adatai: kaz.-tatár *gamčī* 'hasított lapos szíjú korbács' (BÁLINT 44), 'кнут, плетъ, нагайка; ostor, korbács' (TRS. 1966, 220); troki karaim *kamču* 'Peitsche' (KOWALSKI 211); lucki karaim *kamcu* 'ua.' (MARDKOWICZ 39); kara-

csáj *q'amč'i* 'ua.' (PRÖHLE 115); balkár *qamč'i* ~ *qamč'i* 'ua.' (PRÖHLE 234); kumuk *qamč'i* ~ *qamuču* 'ostor' (NÉMETH 128), 'плётка, плеть, нагайка; ostor, korbács' (ВАММАТОВ 1969, 186); nogáj *qamš'i* 'нагайка, плеть, плётка, кнут; ostor, lovaglóostor, korbács' (BASKAKOV 1963, 143); dobr. tatár *qamš'i* 'ua.'; karakalpak *qamš'i* 'нагайка, плеть, плётка, кнут; lovaglóostor, korbács, ostor' (BASKAKOV 1958, 368); kazak *qamš'i* 'whip, whipcord, lash, riding whip' (SHNITNIKOV 1966, 256); kirgiz *qamč'i* 'нагайка, плётка; lovaglóostor, korbács' (JUDACHIN 1965, 336); baskír *qams'i* 'плеть, плётка, нагайка, хлыст, бич; korbács, ostor, lovaglóostor' (BRS. 1958, 319); özbek *qamč'i* 'кнут, плётка, нагайка; ostor, korbács, lovaglóostor' (BOROVKOV 1959, 603); turki *qamč'i* ~ *qamču* 'whip' (JARRING 237), mai ujur *qamča* ~ *qamč'i* 'кнут, бич, нагайка, плеть, хлыст; korbács, ostor, lovaglóostor' (NADŽIP 1968, 589); ojrot *qamč'i* 'ua.' (BASKAKOV 1947, 70); hakász *qamš'i* 'ua.' (BASKAKOV 1953, 271); türkmén *qamč'i* 'ua.' (TÜRS. 1968, 150); oszm.-tör. *kamçı* 'bir ucuna sırım bağlı değnek; olyan bot, amelynek egyik végére bőrszík van erősítve' (Türkçe Sözlük⁴, 397).

4. A *qamč'i* szó a lovaspásztor, nomád törökség ló — és egyéb háta-, valamint igásállat — biztató, serkentő, hajtó, terelő szerszámának a neve. Valamennyi török nyelvben megvan, azok szókincsének legősibb elemei közé tartozik, tehát etimológiáját is a törökben kell keresnünk.

Amint első pillantásra is látszik, képzett szó, és második szótagjában könnyen felismerhetjük a török nyelvek egyik leggyakoribb képzőjét, a *-č'i*-t. Szavunk alapszava a *qam-* 'üt, ver'-féle jelentésű ige, amelynek török nyelvemlékeinkben szereplő fontosabb előfordulásai a következők: ótör. *qam-* 'hinschlendern' (A. VON GABAIN, Alttürk. Grammatik 326); ujur *qam-* 'сваливать, сбивать; ledönt, leüt, lever' (Drevnjetjurk. sl. 413—4); Kász. *qam-* 'çok — döğüleni öldüresiye, kuvveti kesilesiye — döğmek; nagyon üt, valakit addig ver, míg az meg nem hal, míg annak el nem fogy minden ereje' (ATALAY II, 27). Ez igenek *-a* deverbális verbumképzővel képzett származékai a Kász. *qama-* 'набиваться (об оскомине); слепить, рязить (в глазах); elvásolja a fogát; elvakítja, elkápráztaja a szemét' (Drevnjetjurk. sl. 414); kun CC. *qama-* 'stumpf machen, blenden' (GRÖNBECH 191); oszm.-tör. (XVI. század) *kama-* 'çivilemek, perçinlemek, çakmak; szeget bever, beüt, megszegel, hozzáerősít, bever, beüt, ledöngöl, tüzet csihol' (Tarama Sözlüğü IV, 2193); karakalpak *qama-* 1. 'загонять в загон; behajt, beterel a karámba'; 2. 'окужать, осаждать, обступать, оцелнять; ostromol, körülfog, bekerít' (BASKAKOV 1958, 366); baskír nyj. *qama-* 'hiriqtir-; nyom, szorít' (Başqort höyläştärenen hüðlege I [1967], 123); kirgiz *qama-* 'окужать, осаждать, блокировать; bekerít, ostromol, elzár' (JUDACHIN 1965, 335), stb. (A szócsalád igen kiterjedt, nem volna hát célszerű, ha itt felsorakoztatnánk az összes képzett alakokat, azokat az etimológia részletesebb tárgyalásakor, egy másik alkalommal mutatnánk be.) Szavunk második fele — amint azt már fentebb említettük — egy képző, a török nyelvek egyik leggyakrabban használt denominális, illetőleg deverbális nomen agentis képzője (a képzőre vonatkozólag I. RÄSÄNEN, Morphologie 119). A *qamč'i* szó tehát a *qam-* 'üt, ver' igeinek evvel a *-č'i* képzővel képzett nomen agentis származéka, melynek eredeti jelentése 'ütő, verő, hajtó' lehetett, amelyből később az 'ütő-, verő-, hajtószerszám', vagyis a 'mindenféle ostor, lovaglóostor, korbács, stb.' jelentés fejlődött.

5. Nagykunsaği *kamcsi* tájszavunk tehát az egész törökség körében ismert, és a magyarországi kunban is megvolt *qamč'i* szó átvétele. Szavunkat hangtanilag is kifogástalanul magyarázhatjuk a kun *qamč'i* szóból: a szóvégi

veláris *i* szabályosan palatális *i*-vé vált a magyarban, amit valószínűleg a cs palatalizáló hatása is segített. Kun személyneveink egyrészében is *i*-vel van helyettesítve az *i* akkor, ha az *č* előtt vagy után állott: *Bichak*, *Bychak* (és a *bicsak* közsóban is) < *Bičaq* (vö. RÁSONYI i. m. 137), *Chybuk* < *Čibug* (vö. RÁSONYI i. m. 139) stb., míg más esetekben, más fonetikai helyzetben a kun *i*-t *a*-val helyettesíti a magyar nyelvérzék: *Althabarz* < *Altī-Bars*, *Kochola* < *Qočali* (vö. RÁSONYI i. m. 136, 142). (A fenti adatok alapján, természetesen, nem következtethetünk arra, hogy a *č* melletti *i* már a magyarországi kunban is *i*-re változott volna. Erre sem a kun-kipcsak nyelvemlékek, sem pedig a mai kun-kipcsak nyelvjárások anyagának ismeretében nem gondolhatunk. Ugyanakkor figyelembe kell azt is vennünk, hogy a középkori magyar nyelvérzék sem hallhatta másként a *č* melletti *i*-t, csakis *i*-nek, mint ahogy mai napság is *i*-nek hallja a magyar fül a hasonló helyzetben levő töröknyelvi veláris *i*-kat.)

6. A kiskunsági *kandzsi* tájszó szintén a kun *gamči* szóból származik. Az átvétel idején a szó alakja *kamcsi* lehetett a kiskunsági nyelvjárásban is (vö. Bag: *kamcsika*), akárcsak manapság a Nagykunságon, majd a könnyebb ejtésre való törekvés révén az *m* hang *n*-né hasonult (vö. Csorvás: *kancsi*; Kiskunság: *kancsika*), végül a *cs* zöngésült (vö. BÁRCZI i. m. 164: olasz *lanca* > m. *lánca* > *lándzsa*), és így jött létre a *kandzsi*, illetőleg a *kandzsika* alak.

A kiskunsági, illetőleg Tisza—Duna közti *kamcsika*, *kancsika*, *kandzsika* tájszók valószínűleg a *kamcsi*, *kancsi*, *kandzsi* szavak *-ka* kicsinyítőképzős származékai volnának. E szavak létrejöttét talán a köznyelv hasonló jelentésű *kancsuka* szavának analógiás hatása is segítette, ugyanis a nyelvérzék a *kancsuka* szóvégi *-ka* elemét alighanem szintén kicsinyítő-képzőnek érezte. Az sem lehetetlen azonban, hogy a *kandzsika*, *kancsika* stb. szavak a magyarországi kunok nyelvében is megvolt *qančija* 'nyeregszűj' szó hangalakját őrzik, illetőleg azok e szó analógiás hatására keletkeztek volna a *kandzsi*, *kancsi* szavakból (a kun *qančija* szó egyébként ma is él *kangyik-karika*, *kangyik-szűj* alakban a Nagykunságon, erről részletesebben szólok a *kangyik* címszó alatt).

7. A török *gamči* szó egy sor idegen nyelvbe átkerült, így megvan a perzsában, a tádzsikban, a kurdban, az afgánban és egyéb iráni dialektusokban (vö. DOERFER i. m. III, 510), továbbá a mongolban, az arabban, a finnugor nyelvek közül a vogulban, az osztyákbán, megvan továbbá a szamojédban, valamint jónéhány kaukázusi nyelvben is (vö. DOERFER i. h.). Az orosz nyelvben több alakban is előfordul: *камча* 'Peitsche, Knute', *камчук*, *камчуг* 'Kosakenpeitsche' (vö. VASMER, RussEtWb. 515). Ugyancsak török jövevényszó az ukrán és belorusz *камчук* 'ua.' szó is. Orosz vagy ukrán közvetítésű török jövevényszó a lengyelben (*kańczuk*, *kańczug* 'bicz; korbács'), a szó a lengyelből került a cseh és a szlovák nyelvbe, ahol *kaňuk*, *kaňík*, *kaňuch*, *kaňucha*, *kaňuka* alakjai ismeretesek. A lengyelből került a németbe (*Kantschu*, *Kantschuk*) és a litvánba (*kaňinkas*) (vö. DOERFER i. m. III, 511). Oszmán-török jövevényszó a bolgárban (*камџия*, *камчик*, *камџика*), a szerb-horvátban (*kamčija*, *kamčija*), az albánban (*kamčši*, *kamčšik*, *kamčšik*) és a görögben (*καμτζιку*, *καμτζιά*) (vö. LOKOTSCH 84; MIKLOSICH 325; DOERFER i. h.). A magyar *kancsuka* szót a SzófSz. „valószínűleg az oszmán-törökből (esetleg a krími tatárból?)” származónak mondja, és a vele sem hangtanilag, sem pedig jelentésánál össze nem függő, továbbá a tévesen 'ua.' (azaz: 'kancsuka, korbács') jelentésűnek megjelölt *qančija* szóval veti egybe.

kamsi ~ kamzsi

1. A nagykunsági *kamcsi* szónak alakilag is, és részint jelentésben is elkülönült párjai a címül írt *kamsi* ~ *kamzsi* szavak, melyeknek egyikét vagy másikat, esetleg mind a kettőt, nemcsak a Nagykunságon, hanem a Hortobágy mellékén, a Tisza mentén, a Sárrét több helységében, Bihar tájain, sőt Békésben is ismerik, vagyis a Tiszántúl középső részén, a Tiszacsegétől délre egészen Békésig terjedő területen. E terület északi felén főként csak a *kamsi*, déli részén meg inkább csak a *kamzsi* szó él, melyek a Nagykunság északi, északkeleti felében találkoznak össze, ott ugyanis a szónak mindkét alakja ismeretes.

2. A szó *kamsi* alakban a Nagykunságon csak a kunhegyesiek, kunmadarasiak, karcagiak nyelvében él, a Nagykunságon kívül pedig csak annak északi szomszédságában: Tiszaburán, Abádszalókon, Tiszaszőlősen, továbbá Nádudvaron és Balmazújvárosban fordul elő (ez utóbbi adatokat K. KOVÁCS LÁSZLÓ közölte velem, szívességét ezúton is köszönöm). A *kamsi* jelentése: 'hosszúnyelű, erős ökör-, vagy bivalyostor'.

3. A *kamzsi* szót sokkal nagyobb területen ismerik. Általánosan elterjedt szó az egész Nagykunságon, itt szinte mindenki ismeri, kivált az idősebbek és a középkorúak nemzedéke, de a fiatalabbak közül is sokan használják. A Nagykunság északi szomszédságában csak Tiszaszőlősen és Tiszaszentimrén van meg a szó. Tiszacsegén is ismerik, de *kámzsi* alakban (K. KOVÁCS LÁSZLÓ szíves közlése). A Nagykunságtól délre a következő helységekből van a szóra adatom: Bucsa, Füzesgyarmat, Szeghalom, Dévaványa, Mezőtúr. Az ÚMTSz. ban csak egy Biharugráról való adatot találunk. Biharban másfele is él a szó különösen Geszt, Mezőgyarak, Mezőgyán, Nagyszalonta vidékén, az idevaló SINKA ISTVÁN is gyakran emlegeti műveiben (pl.: Harmincnyolc vadalma. 2. kiad., 218; *Eltűnik a hóri domb. Magvető, Bp. 1961, 120, 253, 255, 267*). Megvan a *kamzsi* szó Békésen is (BERECZKI GÁBOR szíves közlése), de az eddig összegyűlt adatok szerint Békéstől délre már sehohsem ismerik.

A *kamzsi* szó jelentése többnyire megegyezik a *kamsi*éval, a legtöbb helyen 'hosszúnyelű, ökör-, vagy bivalyhajtóostor'-t értenek rajta. Ahol a *kamsi*-val együtt fordul elő, ott jelentése néha keveredik az előbbieken tárgyalt *kamcsi* szóéval, így pl. Kunhegyesen, Kunmadarason és Karcagon 'rövidnyelű korbács', Kunmadarason és Tiszaszőlősen meg 'karikásostor' jelentését is hallottam. Ugyancsak 'rövidnyelű ostor, korbács' a szó jelentése Túrkevében is, nem pedig 'ökörhajtó ostor, béresostor'. GYÖRFFY LAJOS levelében a következőket közli: „[Makra Lajos 70 éves, volt csikós] A *kamcsi* szót nem ismeri, de a *kamzsi* szót annál inkább. Ez szinte általánosan ismert Keviben. Rövidre font keményfanyelű ostorféleség, amit a nagyobb jószágoknál, marhánál vagy esetleg kanoknál használtak. Görcs volt a végén s ezzel ütötték orra a jószágot, hogy engedelmeskedjék.” továbbá: „[Somogyi Sándor 78 éves szerint] A *kamzsi* is olyan [mint a *kamcsi*], de ez erősebb vastagabb vaot, mint ama, a lovaglaokorbács. Ökrökneél, vagy meéginkább bikánál használták. Ettől nagyon féltek a marhák. Deraot is vaot a vígibe fonva. De ez nem ökrhajtao ostor vaot!”.

4. Amint a felsorolt adatokból kitűnik, *kamsi* és *kamzsi* szavaink egy meglehetősen szűk területen, nagyjából a mai Nagykunságon és környékén vannak elterjedve. Úgy gondoljuk hát, hogy e szavaink is kun eredetűek, csakúgy, mint a fentiekben tárgyalt *kamcsi* szó, és a magyarországi kun nyelv

egyik nyelvjárásának *qamši* 'rövidnyelű szíjostor, lovaglókorbács' szavára mennek vissza.

Erről a kun nyelvjárásról, amelyben a *gamči* helyett *qamši* alakban van meg a szó, nem sokat tudunk. Mégis, valószínűnek tartjuk, hogy volt a magyarországi kunnak egy ilyen nyelvjárása, amelyben az eredeti *č* hangok helyén mindenütt *š*-t találunk. A mai kun-kipcsak nyelvjárások közül nem egyre jellemző ez a *č* > *š* változás, ilyen pl. a krimi tatár nyelv „pusztai” dialektusa, a dobрудzsai tatár nyelv, a nogáj, a karakalpak és a kazak nyelv is. (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 180—1). Ezekre a nyelvekre, továbbá a szintén kun-kipcsak karacsájra, kazáni tatárra és kirgizre, jellemző még a szókezdő *y* > *ŷ* > (*ž*-) változás is (vö. RAMSTEDT: KSz. XV, 142—4; RÄSÄNEN i. m. 186), amely ugyancsak megvolt a magyarországi kunban, illetőleg annak egyik vagy másik nyelvjárásában. (vö. NÉMETH GYULA i. m. 54; uő.: NNy. III, 169; RÁSONYI i. m. 140). Azt a kun nyelvjárást pedig, amelyben ez a *č* > *š* változás már végbement, alighanem a tiszántúli kunok beszélték, illetőleg az ő nyelvükben is megvolt ez a jelenség. Erre a *kamsi*, *kamzsi* szavakon kívül egy másik nagy-kunsági adat is enged következtetni, mégpedig a 'koca, anyadisznó', 'rossz, sovány disznó (lekicsinylő, ócsárló, becsmérő értelemben)', 'vadasszörű réti disznó' stb. jelentésű *saska* (< kun *šošqa* 'disznó', vö. dobr. tatár, nogáj, karakalpak, kazak *šošqa*; kumuk *čočqa*; kazáni tatár *čučqa*; kirgiz, ojrot *čočqo*; baskír *susqa*; hakász *sosxa* 'ua.') szó. Ez a szó egyébként a Dunántúlon is él, egy dunántúli kondásnóta így kezdődik: „Elszaladt a *siska* | Kilenc malacával . . .”.

5. A *kamsi* és *kamzsi* tájszók szabályos megfelelői a kun *qamši* szónak. Kettejük közül hangalakilag a *kamsi* szó van közelebb az eredetihez, míg a *kamzsi* újabb fejlemény, melynek *zs*-je *s*-ből keletkezett, zöngésüléssel. A *s* > *zs* zöngésülés, legalábbis e szóval kapcsolatban, ma is ható tendencia. A Nagy-kunság északi, észak-keleti részén, ahol e szónak mindkét alakját ismerik, előfordul, hogy ugyanaz az ember hol az egyik, hol meg a másik alakját használja a szónak, természetesen ugyanabban a jelentésben. Többen pedig egyenesen úgy vélekednek, hogy a szót *kamsi*-nak csak a nagyon öregek mondják, „a régi öregek beszélték így” mondván. Az eredeti szóvégi veláris *č* helyén e szavakban is *i*-t találunk, mint a *kamzsi* szóban is. Ezt szintén szabályos megfelelésnek tartjuk, mivel ismeretes, hogy mind a *cs*, mind pedig a *s* (továbbá a *j*, *zs* stb.) hangok palatalizáló hatással vannak — illetőleg lehetnek — a mellettük levő magánhangzókra és így a *š* utáni veláris *č*-t is *i*-vel helyettesítette a magyar nyelvérzék.

kangyík

1. A címül írt szó csak a következő összetett szavak előtagjaként fordul elő a Nagy-kunságon (Karcag és Kunmadaras helységeiben): *kangyík-szíz*, *kangyík-sallang*, *kangyík-karika*, *kangyík-lyuk*. A *kangyík-szíz* jelentései: 1. 'a favázás nyereg nyeregszárnyának hátulsó részén szabadon lógó szíz'; 2. 'a nyeregszárny elején levő szíz, amellyel a „keresztfát” az első kápához erősítik'. Hasonló a jelentése a *kangyík-sallang* szónak is: 'a nyeregszárny(ak) elülső és hátulsó — vagy csak hátulsó — részén lógó, díszítésül szolgáló színes, vagy mintás bőrszalag(ok), szíz(ak)'. A *kangyík-karika* szónak több jelentése is van: 1. 'a nyeregszárnyak elülső részén levő, kb. 4—5 cm átmérőjű vas- vagy

rézkarika, amelyben a csikós — illetve a gulyás — a hátsólováról a jószág után hajított botot a földről felvevő, karikásvégű botját tartja'; 2. 'a nyeregszárny elülső részén levő, balta, buzgány, csákány, fokos stb. tartására szolgáló vas- vagy rézkarika'; 3. A karcagi szíjgyártók szerint nemcsak a favázás kunsağı, népi nyeregnek van *kangyik-karikája*. Így hívják az acélvázás katonai bőrnyergek, huszárnnyergek elülső és hátulsó részén, szintén a nyeregszárnyakon található karikákat is, amelyekbe a sügyellőt, illetőleg a farmatring csatját csatolják. A *kangyik-lyuk(juk)* jelentése: 'a nyeregszárny elülső és hátulsó részén levő nyílások, amelyekbe a „keresztfa”-felkötő, illetőleg a hátsó kápnál egyszerűen csak lógó *kangyik-szíjat* fűzik'.

2. E szavak első tagja hangalakilag feltűnő hasonlatosságot mutat, maguk az összetett szavak egyike-másika pedig jelentésében azonos, vagy közel rokon, a több török nyelvben is meglévő *qanĵiga* 'nyeregszíz, a nyeregszárnyakon elöl vagy hátul lógó, kisebb-nagyobb tárgyakkal, elejtett vadakkal stb. a nyeregkapához való felerősítésére szolgáló szíz' szóval. A *qanĵiga* 'ua.' szó, minden bizonnyal, megvolt a kun nyelvben is, ahonnan átmentődött az elmagyarosodott kunok nagykunsağı magyar nyelvjárásába.

A szó a következő török nyelvemlékekben és mai nyelvjárásokban van meg: csak *qanĵuqa* ~ *qanĵuqa* 'courroie à l'avant et à l'arrière de la selle pour attacher les bagages' (PdC. 410, 420), *qanĵuqa* ~ *qanĵuqa* 'Riemen am Sattel um die Jagdbeute u. dgl. festzubinden der auch als Peitsche gebraucht wird' (ZENKER 685); oszm.-török (XVII. sz.) *kancuĵa* 'terki; nyeregszíz' (Tarama Sözlüğü II, 571), (XVIII—XIX. sz.) *kancuĵa* ~ *kancuka* 'ua.' (Tarama Sözlüğü IV, 2208—9); kumuk *qanĵiga* 'торока (седла); nyeregszíz' (BAMMATOV 1969, 187); karacsáj, balkár *qanĵiga* *baw* 'торока; nyeregszíz (kötelék)' (RKBS. 1965, 631); dobr. tatár *qanĵiya* 'der hintere Teil des Sattels, wo etwas angebunden wird' (SAADET IS'HAKI, Ćora Batır 46; *bařima qorlıq kätirdim*, | *qanĵiyama baılajım* "...Auf mein Haupt eine Schande geladen, | (Drum) will ich (sein Haupt) um meinen Sattel binden...": i. m. 12, 31); karakalpak *qanĵiga* 'торока (седла); nyeregszíz' (BASKAKOV 1958, 371); baskir *qanĵaĵa* 'ua.' (BRS. 1958, 321); kazáni tatár nyelvj. (Tari tatarları [Tari vidéki tatárok]) *qanĵiga* *baw* 'äyber bäyläü öčen, iyärgä taĵılĵan *baw*; (különféle) tárgyakkal a felkötésére való, a nyereghez erősített (szíz) kötelék' (Dialektologik süzlek. Kazan 1948, 76); kazak *qanĵiga* 'der Riemen hinter dem Sattel zum Anbinden leichter Sachen' (RADL. II, 130), *qanĵiga* 'yerdiĵ qaptaldıĵiniĵ art ĵaĵinan ötkizilip qoyĵan taspa, *baw*, qayıs; a nyereg szárnyának hátulsó részéhez erősített bőrszalag, kötelék, szíz' (İSQAQOV, Abay tili sözdigi. Almatı 1968, 372), *qanĵiga* 'saddle-bags' (SĤNITNIKOV 1966, 263); kirgiz *qanĵiga* 'торока; nyeregszíz' (JUDAXIN 1965, 340); türkmén *qanĵiga* 'ua.' (TRS. 1968, 151); özbek *qanĵiga* 'ua.' (BOROVKOV 1959, 603); turki *qanĵiga* ~ *qanĵurĵa* 'der Sattelriemen' (LE COG, Osttürkische Namenliste: Hedin, Southern Tibet IX, 104); alt., tel., kirg. *qanĵiga* 'der hintere Teil des Sattels, wo etwas angebunden wird'; sor *qanĵaĵa* 'ua.' (RADL. II, 120); tob. *qanĵiga* 'ua.'; bar. *qanĵiga* 'ua.' (RADL. II., 130); ojrot *qand'aĵa* 'торока, ремни у седла, которыми привязывается лёгкая кладь; nyeregszíz, szíjak a nyergen, amelyekkel a könnyű tárgyakat a nyereghez erősítik' (BASKAKOV 1947, 71); hakász *qanĵaĵila* - 'привязывать в торока' (BASKAKOV 1953, 272).

3. A kun *qanĵiga* szóból származó *kangyik* tájszavunk kétségtelenül népetimológiás úton nyerte el mai alakját. A szó kezdetben, az átvétel idején, valószínűleg **kangyigá*-nak, illetőleg **kangyagá*-nak hangzott, és jelentése is 'a nye-

regszárny hátulsó részén levő szíj, amellyel apróbb tárgyakat, könnyebb terheket kötnek a nyeregkápához, nyeregszíj' volt. Később a **kangyiga* (vagy *kangyaga*) szó jelentése kibővült és a 'nyeregszíj'-jal rokon jelentésű, avval szorosabb kapcsolatban levő fogalmak, illetőleg a 'felkötő szíj'-ból alakult más formájú (karika) és más célú (sallang) nyeregrészek megjelölésére is szolgált. Így keletkeztek a **kangyiga* (*kangyaga*)-*szíj*, *kangyiga-sallang*, *kangyiga-karika* stb. összetett szavak. A nyelvi egyszerűsödésre, a rövidebb alakokra való törekvés folytán ez összetett szavak — a nyelvérzék számára „értelmetlenné” vált — **kangyiga* (*kangyaga*) előtagja megrövidült (amit pl. a **kangyiga* (*kangyaga*)-*karika* szó esetében, a haplológia is segíthetett), és e csonka **kangyig* (*kangyag*) alakból népetimológiával jött létre a *kangyik* szó. A szó fejlődését tehát a következőképpen ábrázolhatjuk: kun >*qanġiga* > magyar **kanzsiga* v. **kanzsaga* ~ **kangyiga* v. **kangyaga* > *kangyik* (-*szíj*, -*sallang*, -*karika*, -*lyuk*). Sajnos, korábbi adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy a feltett **kangyiga* (v. **kangyaga*) szó mikor vált *kangyik*-ká. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy újabkori jelenség ez, hiszen a vele kapcsolatos népetimológia ma is él. A karcagi TÖKÉS LŐRINC szíjgyártó szerint azért hívják a *kangyik-szíjat* így, mert nem hosszabb az egy nagyobbacska gyíknál, és olyan is az, ahogy lovaglás közben ide-oda fickándozva csüng a nyeregről lefele, mint a gyík. A *kangyik-karikának* és a *kangyik-lyuknak* meg azért ez a neve, mert akkoráknak kell lenniük, hogy egy jó nagyra megnőtt kan (azaz: hím) gyík is kényelmesen keresztülférhessen rajtuk.

4. A török nyelvek — és így a kun nyelvek is — *qanġiga* szava valószínűleg mongol eredetű (vö. DOERFER i. m., I, 419; Qazaq tiliniŋ qisqaša étimologiyaliq sözdigi. Almati 1966, 117). A szó a mongol nyelvemlékekben és a mai mongol nyelvjárásokban a következő alakokban fordul elő: MTT. 254, XI, 25b; *qanġuqa*- 'a nyereghez erősíteni, szíjazni' < *qanġuqa* 'nyeregszíj'; irod. mong. *yanġuqa* 'nyeregre erősített szíjak tárgyak felakasztására', *yanġuyala*- 'nyeregre erősíteni *yanġuqa* segítségével', *toloyai-ban yanġuyala*- 'fejét lógatni bánatában, gondjaiban' = MTT *qara teri'uben qanġuqalaġu* (vö. A mongolok titkos története. Közvetésszi LIGETI LAJOS. Bp. 1964, 192. LIGETI LAJOS professzor szíves szóbeli közlése alapján), irod. mong. *yanġuqa* 'les courroies à l'arrière de la selle' (KOWALEWSKI II, 980b); kalm. *qanzɔɔɣɔ* 'die Sattelriemen (an denen etwas festgebunden wird)' (RAMSTEDT 143); burj. *qanzaga* [*qanzāyā*] 'топока (ремешки у седла для привязывания вьюка); nyeregszíj (szíjak a nyergen a máhla felerősítésére)' (ČEREMISOV 1951, 159); halha *qanzaga* [*qanzāyā*] 'топока; nyeregszíj' (LUVSANDĚNDĚV 1957, 111); ojr. *qandzɔg* 'ua.' (KARA: Acta Orient. Hung. V III, 138); kamn. *qandzɔga* 'ua.' (KŐHALMI: Acta Orient. Hung. IX, 190); ord. *qandzɔɣu* 'les fines courroies qui par paires sont attachées à chacun des deux bouts des planchettes de la selle et qui servent à fixer les bagages qu'on emporte sur sa monture; les bagages eux-mêmes qu'on emporte liés sur la selle' (MOSTAERT I, 291).

5. A szó a mongolból került a mandzsuba is: *yanġuqa*, *yanġuġan* 'am vorderen und hinteren Sattelrande hängende Riemen zum Anbinden von Gegenständen', *yanġuġalambi* 'am Sattelriemen befestigen' (HAUER 334). Ugyancsak mongol jövevényszó a perzsában (alighanem török közvetítéssel): *qanġuqa* ~ *qanġūqa* 'a strap attached to a saddle for fastening a portmanteau' (STEINGASS 990), a tadzsikban: *qanġiya* 'топока; nyeregszíj' (TRS. 1954, 485), valamint az afgánban (*kanjogha*), a jagnobiban (*kanġūyā*), továbbá a csecsenben (*qonzaya*) (vö. DOERFER i. m., I, 419).

kapkány

1. A *kapkány* (*kapká*) szót 'fából vagy vasból készült róka-, görényfogó csapda' jelentésben Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras és Kunhegyes nagy-kunsági helységekből, valamint Tiszaszőlősen, Nádudvaron és Kenderesen ismerik. Karcagi és kunmadarasi öregek szerint a hajdani réti juhászok a 'fából készített farkasfogó tör'-t is *kapkánynak* nevezték, egy túrkevei férfitől pedig 'farkasverem' jelentésben jegyeztem le a szót (Túrkevében egyébként — GYÖRFFY LAJOS szíves szóbeli közlése szerint — nem ismerik e szót, adat-közlőm alighanem a szomszédos nagykun városokban hallhatta). A Nagy-kunság szomszédságában még Tiszaigaron is megvan a szó, ahol 'menyét-, görény-, patkányfogó csapdá'-t jelent.

Az ÚMTSz. szerint a szó *kapkán* alakban és 'csapda, egérfogó' jelentésben él Csík megyében (Szépvíz), Moldvában (Szabófalva) pedig 'vadfogó hurok' jelentésben ismerik ugyanezt a szót. Ugyancsak Moldvában *kapkána* alakja is van e szónak (Iugani és Barticești), jelentése pedig: 'deszkacsapda, egérfogó'. E szavak minden bizonnyal a román *capcană* ~ *căpcănă* 'dispozitiv pentru prinderea unor animale; cursă; állatok elfogására való eszköz; csapda' (A román ny. ért. szótára I, 329, 365) szó átvetelei (e szó a románban is kipszak-török — kun vagy tatár — jövevényyszó, vö. ŞÁINEANU i. m. II, 87; WENDT i. m. 155).

A 'róka-, görény-, patkányfogó tör, csapda'-féle jelentésű szó a Nagy-kunság déli és keleti szomszédságában, vagyis a Sárrét nagy részén (SZÜCS SÁNDOR szíves szóbeli közlése), továbbá Püspökladányban, Bárádon és Földesen *kaptány* alakban él (a Nagy-kunságon a nyereg favázát, illetőleg a nyereg-szárnyakat meg a kápát hívják *kaptánynak*). Ugyanilyen alakban találjuk a szót a Csallóközben (Komárom vidékén) és Erdélyben (a Székelyföldön) 'két összecsapódó, félkör alakú vaslemezből álló fogótör (patkány, görény, róka elfogására)' jelentésben (MTSz.). Az ÚMTSz. szerint a *kaptány* szót Makón 'patkányfogó csapda' Szegezen 'farkasfogó tör', a Székelyföldön 'vadfogásra szánt lánc (a csalétek után nyúló vad száját vagy lábát bekapja és megfogja)' és 'kelepce, csapda' (Kis-Küküllő m., Dicsőszentmárton) jelentésben ismerik. A szó *kaptán* alakban van meg és 'deszkacsapdá'-t jelent a bukovinai Isten-segítség faluban (vö. ÚMTSz.).

2. A nagy-kunsági *kapkány* szónak egy érdekes — ugyancsak kelepce-féle eszköz nevéül használt — származéka a *kapkantyú*. E szót Karcagon jegyeztem föl, jelentése: 'ürgefogó eszköz, amely az ürgelyuktől kb. 30 cm-re leszúrt rugalmas vesszőből, e vessző felső, vékonyabb végére erősített — közepe táján egy kis fapecsekkel ellátott — lószőr- vagy zsineghurokból és közvetlenül az ürgelyuk mellé levert fahorogból áll'.

Ezt a Nagy-kunságon *kapkantyúnak* nevezett 'ürgefogó'-t az ország más vidékein *csikkentőnek*, *csekkentyűnek* hívják (vö. Magyarság néprajza II, 82), Kunmadarason pedig *csappantyú* alakban hallottam. Úgy gondoljuk, hogy a *kapkantyú* a fent említett 'ürgefogó eszköz' jelentésű szavak, továbbá az ilyenféle szavak, mint a *karmantyú*, *sarkantyú* stb. analógiájára keletkezett a *kapkány* szóból. Másképpen aligha magyarázható a szóvégi *-tyú* képző, amely eredetileg vagy az *-ó*, *-ő* ige-énekvépzőnek egy más irányú hangtani fejlődéséből létrejött változata (vö. *csikkentő* ~ *csikkentyű* ~ *csekkentyű*), vagy pedig a *-tevő* utótagra vezethető vissza, és így már a *-tyú*, *-tyű* nemcsak deverbális, hanem denominális képző is lehet (vö.: *kesztyű* < *kez* + *teü* 'kéz[re] tevő').

A *kapkány* szónak valamikor 'mindenféle vadfogó csapda, tör, kelepce'

lehetett a jelentése. Idővel a szót egyre inkább a nagyobb, veszedelmesebb vadak és egyéb kártevők megfogására és elpusztítására szolgáló eszköz nevéül kezdték használni, így alakult ki fokozatosan a szónak mai jelentése. A fiatalabbak, főleg gyerekek által üzött ürgevadászat egyszerűbb eszköze már nem sokban hasonlított a farkas és a róka elpusztítására is alkalmas *kapkány*-hoz. A határozott jelentéselkülönülést természetesen lényeges alaki elkülönülésnek kellett követnie, amit a nyelv — „szabálytalan” módon — játszi képzéssel, analógiával valósított meg.

3. Az alföldi, csallóközi, székelyföldi *kaptány* szó valószínűleg a magyar nyelv régi, honfoglalás előtti török jövevényszavai közé tartozik, a török *qapqan* 'Falle, Schlinge' szó átvétele. E *qapqan* szó a minden török nyelvjárásban meglevő *qap-* 'fassen, anfassan, packen, ergreifen' ige *-qan* participium-képzős származéka (a képzőre vonatkozólag lásd: RÁSÁNYI, Morphologie 126—7; BANG: KSz. XVII, 126) és eredeti jelentése 'fogó, megfogó, elkapó' volt (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 52; GOMBOCZ: MNy. V, 420—1).

4. Nagykunsági *kapkány* tájszavunk nem egyeredetű a most tárgyalt, és a több magyar nyelvjárásban is meglevő *kaptány* szóval. Az előbbi hangalakja közelebb áll a török *qapqan* hangalakjához, ez pedig újabbkori átvételről tanúskodik. A szó fontosabb török nyelvi alakjai ezek: dobr. tatár *qapqan* 'csapda, tőr, kelepce'; nogáj *qapqan* 'капкан; csapda, tőr' (BASKAKOV 1963, 146); karacsáj *q'arqan* 'Falle, Käfig' (PRÖHLE 115); balkár *qap qan*, *qapqan* 'капкан; tőr, csapda' (BOZIEV, Materialy po balkarskoj dialektologii 177), kumuk *qapqan* 'egérfogó' (НЕМЕТИ 129), *qapqin* 'ловушка; капкан, западня, мышеловка; csapda, tőr; egérfogó' (ВАММАТОВ 1969, 188); kazáni tatár *qapqan*, *qapqin* 'капкан, ловушка; мышеловка; csapda, tőr; egérfogó' (TRS. 1966, 225); baskír *qapqan* 'ua.' (BRS. 1958, 322); karakalpak *qapqan* 'капкан, силок; csapda, tőr, hurok' (BASKAKOV 1958, 360); kazak *qapqan* 'trap' (SHNITNIKOV 1965, 263); kirgiz *qapqan* 'капкан; csapda, tőr' (JUDACHIN 1965, 343), mai *ujg. qapqan* 'капкан, мышеловка; западня, ловушка; csapda; egérfogó; tőr; (NADŽIP 1968, 573); turki *qapqan* 'trap, foxtrap, gin, snare' (JARRING 238); tuv. *qap qa ~ qapqa* 'капкан; csapda' (РАЛЖБАСИ 1955, 204, 210); hakász *qapqan ~ qapqax ~ qaxqan ~ qaxqin* 'капкан, западня, ловушка; csapda, tőr' (BASKAKOV 1953, 273, 281, 282); türkmén *qapan* 'ua.' (TRS. 1968, 153); oszm.-tör. *kapan* 'büyük terazi; nagy csapda' (Tarama Sözlüğü IV, 2245—6), *kapan* 'trap' (HONY 1947, 173). Amint láttuk, a török nyelvek túlnyomó többségében a szó *qapqan* alakban van meg, csupán az oguz nyelvjárásokban, a türkménben és az oszmánliiban találjuk *qapan*, *kapan* alakban (ez utóbbi szavak is a 'megfog, elkap stb.' jelentésű *qap-*, *kap-* igék származékai, viszont nem a többi török nyelvjárásban általános *-qan*, *-kän*, hanem az avval azonos eredetű és megegyező funkciójú *-an*, *-än* participium-képzővel vannak képezve). Szavunk tehát nem lehet oszmán-török jövevényszó. Mivel pedig a Nagykunságon és északi, északkeleti szomszédságában — tehát nagyobbára kunoklakta területen — van elterjedve, nem lehet más, mint kun eredetű.

5. E török *qapqan* szó több idegen nyelvben meghonosodott, így török jövevényszó a perzsa *qapqān* 'Falle, Schlinge' (vö. DOERFER i. m. III, 418), az irod. mongol *qabqa* 'espèce d'atrape pour prendre les oiseaux' (KOWALEWSKI II, 757b), a kalmük *qawqa* 'Falle, Schlinge' (RAMSTEDT 173), a halha *chavch(an)* [qawqap] 'капкан' (LUVSANDÉNDÉV 1957, 494) (vö.: VLADIMIROV: ZVOIRAO XX, 175), az oszét *k'æpχæn* 'ступень; lépcső' (АБАЕВ, Ist.-étim. sl. osët. jaz. I, 627), a vogul *xäpχæn*, *qäpčän* 'Fuchseisen und andere dergleichen Fangeisen'

(KANNISTO 209), az orosz, ukrán, ruszin *капкан* (vö. DMITRIEV: Leksikogr. sb. III, 25; VASMER, RussEtWb. 522). Valószínűleg az oroszból került a lengyelbe, csehbe, szlovákba a *kapkan* szó (vö. LOKOTSCH 86), végül szintén török — kun vagy tatár — eredetű a már említett román *capcană* szó is (l. fentebb). A szlovákban a *kapkan* mellett egy *kaptan* alak is él, amely valószínűleg magyar jövevényszó.

karambél

1. A nagykunsaígi nagyidejű, rétet-mezőt jól ismerő egykori gazdálkodók, pásztorok ajkán még több olyan növénynevél él, amelyek jó részét csak a Nagykunsaígon, illetőleg a Tiszántúl középso részén ismerik. Erősen kihalófélben levő szavak ezek, amelyeket talán még — úgyahogy — „megmenthetünk”, mielőtt végképpen feledésbe merülnének. Egyrészüknél már az öregek körében is csak az emléke él, tudják, hogy apáik, nagyapáik így és így nevezték ezt és ezt a legelőfüvet vagy mezei virágot, de ők maguk már szívesebben folyamodnak az iskolában tanult névhez. A régi növénynevek egyikével-másikkával az is előfordul, hogy nem mindig egy és ugyanazon növény neveként használják, olykor ugyanaz a szó egyszerre több, egymásra csak külső jegyeiben hasonlító növény megjelölésül szolgál.

E régi növénynevek között jónéhány török eredetű is akad, melyek közelebről alighanem kun vagy besenyő jövevényszók. Ilyen kun eredetűnek gondolt nagykunsaígi növénynevünk a *karambél* (*karambeél*), *karambél-fű* szó is, amelyet Karcagon leginkább a botanikai nevén *Gypsophila muralis* L.; mezei fátyolvirág'-nak nevezett, szikes legelőkön tenyésző, rózsaszín virágú kis növény neveként használnak, Kunmadarason pedig több növényt is e névvel jelölnek, a 'mezei fátyolvirág'-on kívül többek között az 'olocsán csillaghúr'; *Stellaria holostea*'-t, a 'réti kakukkszegfű'; *Lychnis coronaria*'-t, sőt a 'réti kakukktorma'; *Cardamine pratensis*'-t is *karambél*nek hívják. A 'mezei fátyolvirág a „Caryophyllaceae — Szegfűfélék” családjába tartozik és külsőleg nagyon emlékeztet a kerti dísznövény szegfűfajtákra. A Soó REZSŐ—KÁRPÁTI ZOLTÁN-féle „Növényhatározó”-ban (4. kiad. [Bp. 1968], 591) a következőket olvashatjuk a *karambél*ről, azaz a 'mezei fátyolvirág'-ról: „Egy éves növény, aljától terpedten elágazó szárral. A levelek szálasak. A virágok rózsaszínűek, laza álernyőben állók. Száraz gyepekben, parlagokon, szántókon, iszaptársulásokban, sziken, homokon gyakori (kivéve Duna—Tisza köze). Th. jún.—szept.”.

2. Nagykunsaígi *karambél* tájszavunk, amely a „Szegfűfélék — Caryophyllaceae — családja”-ba tartozó 'mezei fátyolvirág' neve, rokonhangzású a török nyelvek jó részének 'szegfű — *Dianthus*' jelentésű *qaranfil*, *qarampil*, *qalampir* stb. szavaival (a 'szegfű — *Dianthus*' természetesen szintén a „Szegfűfélék családja”-ba tartozó növény, sőt a *karambél*nek Kunmadarason hallott egyik jelentése, a 'réti kakukkszegfű' is), továbbá, azon kívül, hogy genetikailag közel rokon a 'szegfű'-vel, ahhoz külsőleg is hasonlít, illetőleg nagyon emlékeztet rá. Ezek alapján úgy véljük, hogy szavunk török eredetű, sőt, mivel csak kunlakta területen fordul elő, egyenesen kun jövevényszónak kell tartanunk.

A szónak a török nyelvemlékekben és a mai török nyelvjárásokban a következő alakjai és jelentései ismeretesek: QBN. *qaranful* 'гвоздика; szegfű' (Drevnetjurk. sl. 424), QBH. *qaranfil* 'ua.' (ARAT 24); kun CC. *qaranfil* 'Nelke' (RADL. II, 157), *qaranful* 'Gewürznelke; ganofanj' (GRÖNBECH 97); MS. *qaran-*

fül 'karanfil; szegfű' (ATALAY, Molla Salih, Eş-Şüzür-üz-Zehbiyye [Istanbul 1949], 55); nogáj *qalempir* 'гвоздика; szegfű' (BASKAKOV 1963, 141); dobr. tatár *qarampil* ~ *qarampil* 'szegfű'; karacsáj, balkár *qalampir* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg (fűszer)' (RKBS. 1965, 116); kumuk *qarampil* 'гвоздика; szegfű', *qaranpil* *čeček* 'цветок гвоздики; a szegfű virága' (ВАММАТОВ 1969, 191); kaz. tatár *qanäfer* 'гвоздика; szegfű' (TRS. 1966, 224), *qalenper*, *qanefer* 'szegfű' (BÁLINT 47); baskír *qänäfer* 'гвоздика; szegfű' (BRS. 1958, 366); karakalp. *qalampir* 1. 'гвоздика (пряность)'; 2. 'корица; fahéj' (BASKAKOV 1958, 363), *qälempir* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg (fűszer)' (BASKAKOV 1967, 152); kazak *qalampir* 'pinks, carnations (Dianthus)' (SHNITNIKOV 1966, 255); kirgiz *qalempir* 'красный перец; paprika' (JUDACHIN 1965, 331); özbek *qalampir* 'красный перец; paprika', *qalampir gul* 'резеда; rezeda', *qalampir munčaq* 'гвоздика; szegfű' (BOROVKOV 1959, 601); mai ujj. *qälämpür* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg' (РАСИМОВ 1956, 190), *qälämpur* 1. 'перец; bors'; 2. 'гвоздика; szegfűszeg' (NADŽIP 1968, 598); turki *qalāmpur* 'Nelke' (MENGES 774), *qalāmpur*, *qeranfil* 'clove' (JARRING 244); oszm.-tör. *karanfil* 'Dianthus caryophyllus' (Türkçe Sözlük⁴ 407).

3. A szó a magyarországi kunok nyelvén is valószínűleg *qarampil*-nak, illetőleg, veláris *i*-val, *qarampil*-nak hangzott, és jelentése is — miként a régi és mai török nyelvek zömében — 'szegfű' volt. Később a szó jelentése — alighanem még a kunban — kibővült, és nemcsak 'szegfű'-t, hanem 'mindenféle szegfűhöz hasonló növény, szegfűféle virág'-ot jelentett, végül, valószínűleg csak az átvétel után, a *karambél* szó a szikes legelők gyakori növényének, a 'mezei fátyolvirág'-nak vált a nevévé.

A *karambél* szó tehát egy kun *qarampil*, illetve *qarampil* alakra megy vissza. A szóközépi kun *-p*-nek éppenséggel megfelelhette a magyarban is *-p*-, a *-p* > *-b*- zöngésülés (vö. BÁRCZI, Htört.² 164) azonban a *-m*- zöngésítő hatásán kívül a népetimológiával a szó végébe belemagyarázott *bél* szócskának is köszönhető. Az eredeti utolsó szótagbeli *-i*- (vagy *-i*-) helyén korábban *-e*- lehetett, ami — nemcsak a *bél* szó hatására — megnyúlt (az *e* > *ē* > *é* nyúlás egyébként gyakori tendencia mind az egytagú szavakban, mind pedig a több tagúak utolsó szótagjában, vö. BÁRCZI i. m. 65), illetőleg *-é*- vé változott.

4. A **qarampil* ~ **qarampil* szó a kunban — mint a többi török nyelvben is — perzsa jövevényszó, a perzsa *qaranful* 'caryophyllus aromaticus' (VULLERS II, 723), 'a clove; gilly-flower' (STENGASS 966) szóra megy vissza. A perzsa szó az arab *qaranful* 'clou de girofle; nom d'une fleur odoriférante, ordinairement rouge ou blanche, qui se trouve en abondance en Syrie; tel est le sens de ce mot dans la Mo'allaca d'Amro'l-kais; oeillet' (DOZY, Supplément II, 340), 'Nelke; Gewürznelke' (WEHR II, 678) szó átvétele, amely viszont a görög *καρόφυλλον* 'getrocknete Blumenknospe des Gewürznelkenbaums, Eugenia caryophyllata' (FRISK, Griechisches etym. Wb., I, 794), középgörög *καρούμφονλ*, *καρονμφιλ* 'Gewürznelke' (LOKOTSCH 87) szóból származik. A görög szó pedig, FRISK szerint a szanszkrit *katuka-phalam*-mal van összefüggésben (vö. i. h.).

5. A bolgár *kalamfir*, *karamfil* 'Gewürznelke', a szerb-horvát *karamfil* 'ua.' (LOKOTSCH 87) és a román *calomfir*, *calonfir*, *caramfil* 'Balsamita' (ȘAINEANU II, 89) valószínűleg oszmán-török jövevényszó, míg a moldvai román *calapăr*, *calupăr* 'Tanacetum balsamita' (Dict. limbii române lit. contemporane I, 314, 319) szó alighanem kun eredetű.

Some Dialectal Words of Cumanian Origin to Be Found in Great Cumania

The Cumanians, who settled down in Hungary in the middle of the 13th century, played a very important role in the formation of the Hungarian people in the Great Plain. Though after their settlement they lived in closed ethnic unity for quite a few centuries, in the quarters allotted to them, isolated from the Hungarian inhabitants of the surrounding regions; nevertheless their way of life, their customs, costumes etc. found several followers among Hungarians living far away. Owing to this fact, the result was among others that some of their words denoting characteristically Cumanian ideas and objects found their way into the Hungarian standard language, in which some of them are still in use, while others died out in the course of time.

The standard words of Cumanian origin are considered by Hungarian linguists as belonging to the middle layer of our Turkish loan-words, the so-called Cumanian-Pecheneg layer. It cannot always be clearly decided whether the words classed so derive from the language of the Cumanians or that of the Pechenegs, for those two nomadic Turkish peoples were nearly similar in their language, in their way of life, as well as in their culture.

The Cumanians of Hungary were most probably assimilated in their language to the Hungarians during the Osmanli Turk conquests, that is during the 16th and 17th centuries. In the initial stage of their assimilation they probably used more words of Cumanian origin in their Hungarian speech which denoted ideas, objects, etc. mostly unknown among Hungarians. In the course of time the way of life of the Cumanians had changed considerably and gradually the words of Cumanian origin reflecting their former customs and way of life died out from their language having become completely Hungarian. Hardly a few of them have survived to this day and even these are known only on the territories of the Great Plain that have still remained Cumanian, and in their immediate vicinity. In this article the author presents 6 or 7 words of Cumanian origin in the Hungarian dialect of the Cumanians of Great Cumania. (A territory in the Great Plain, in the East of Hungary, named after the Cumanians).

In Great Cumania, in the parlance of the elderly generation 'the heavily built, long-haired, shaggy sheep dog (about Hungarian dogs "komondor" and "kuvasz")' is called *barág* (*bārāg*). This word goes back to the Cumanian *baraq* 'long-haired, shaggy sheep dog' which is well-known nearly among all the Turks, but mainly in the Kipchak branch.

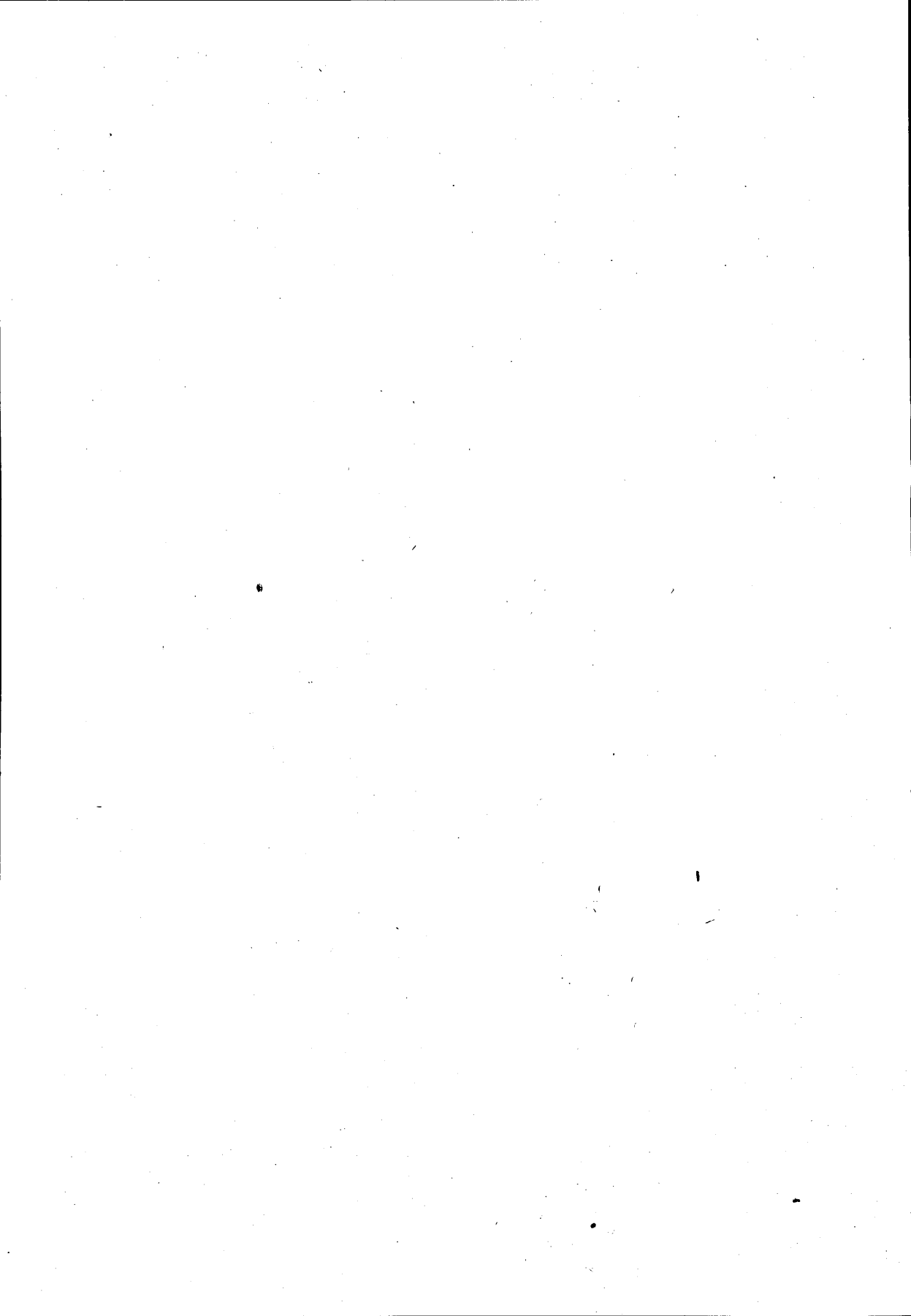
The word *kajtár* (*kāytār*) in Great Cumania also has the meaning of 'migrating bird'. According to the author the word is the participle aorist of the Cumanian verb *qayt-* 'return' which together with the word *quš* 'bird' gave the meaning 'migrating bird'. The word *qaytar quš* 'migrating bird' is known also by the Tartars who settled in Dobruđa from the Crimea in the middle of the last century. The Cumanian form *qaytar quš*, possibly, lost its posterior constituent *quš* at the time of bilingualism or it was replaced by its Hungarian equivalent, the word *madár* (*mādār*) 'bird'.

The word *kamcsi* (*kāmči*) 'ornamental long whip, riding whip' which is the adaptation of the Cumanian word *qamči* 'whip' is known only in Great Cumania. A variant Cumanian dialectal form of this word where there is a change of *č* to *š* giving *qamši* is the origin of the form *kamsi* (*kāmši*) ~ *kamzi* (*kāmzi*) known only in Great Cumania and its vicinity with the meaning 'ox or buffalo whip, long whip or lash'.

Today only the very old people of Great Cumania know the word *kangytk* with the meaning of 'a strap ornamenting the sweat flap or fastening the objects or luggage to the pommel'. This word is mainly known among the Kipchak-Turks and so it goes back to the Cumanian word *qanġya* 'girth leather, luggage-fastening strap on the saddle'.

The word *kapkány* (*kāpkān*, *kāpkā*) 'snare, trap' is known only in Great Cumania, which is the derivative of the verb *qap-* 'catch' with the participle suffix *-gan*.

In Great Cumania and in the central part of the territory east to the river Tisza there are a few botanical terms of Turkish or more exactly of Cumanian origin, but their Turkish originals have up-to-now not been found in the Turkish lexicographical works at our disposal. One of the botanical terms whose etymology can be easily traced is the word *karambél* (*kārāmbēl*) which is mainly the name of the 'Gypsophila muralis L.' but which is used by a few as the name of 'Stellaria holostea' or 'Lychnis coronaria'. The *karambél* 'Gypsophila muralis L.' belongs to the family of "Caryophyllaceae" 'the family of pinks', the name of which originates from the Cumanian *qarampil* or *qarampil* 'Dianthus' which is the name of the plant 'Dianthus caryophyllus' belonging to this family. The Cumanian word *qarampil*, by the way, is a Persian loan-word.

Reguly és hagyatéka

1969. januárjában előadást tartottam Helsinkiben Reguly pályakezdésének egy érdekes fordulatáról: vaasai időzéséről 1840. őszén (megjelent: Virittäjä 1969). Ebből az időből kiadatlan levelei vetnek fényt arra, hogyan eszmélt a 21 éves fiatalember élethivatására. Búvárkodásaimat az MTA Kézirattárában szélesebb alapról igyekeztem elmélyíteni. Mindinkább megállapítani voltam kénytelen, hogy sem történeti alakja nincs úgy megvilágítva, sem személyes érdekű hagyatéka nincs úgy feldolgozva és hozzáférhetővé téve, amint ezt kezdeményének időtálló jelentősége tőlünk méltán számon kérheti. Ez indokolja vázlatos kísérletemet s azt, hogy benne nem az új források feltárására és reájuk való hivatkozásra, hanem a még megoldandó kérdésekre vetem a fő hangsúlyt.

Szórakozásból utazó jogász, jóvágású fiatalember, aki ebben a szerepben leli örömét — fogták rá ellenfelei (A. J. Sjögren), mikor a pétervári cári Akadémián vetélytársat láttak benne a szibériai expedícióra küldendő saját ösztöndíjas jelöltjükkal (M. A. Castrénnal) szemben.¹ A zavartalan kutatást biztosító nagy segínyt valóban nem ő kapta meg; ő az MTA akadozva érkező és elégtelen támogatására szorult. Jórészt ez idézte elő azt a folytonos létbizonytalanságot, amely tragédiájának egyik okozója lett. De vajon kedvteléseinek élő szépfiú volt-e csakugyan, vagy hivatására ébredt felfedező? Felfedező kétségkívül, egyike a magyar tudomány legérdekesebb alakjainak. Ábrándos fiatalember, akinek levelei, naplói tele vannak magasan járó eszmékkel; mégis gyakorlati úttörője a nyelvrokonsági mozgalomnak. Fiatalos merészség és számító végrehajtás; érettség tervezéseiben, anyaggyűjtéseiben. Helyszíni kutató a finnugor terepen Kelet-Oroszországban; követőjeként csak 40 év múlva jelentkezik magyar nyelvész: Munkácsi Bernát, de ő már a legmagasabb egyetemi iskolázottsággal, Budenz tanítványaként. Forrásértékű munkát végzett tehát, amely nélkül az összehasonlító magyar nyelvtudomány elkésve baktatott volna Castrén és Ahlqvist nyomdokában. Mindenképpen méltó feladat tehát, hogy aziránt érdeklődjunk, hogyan vált ez az érdekes, vonzó, önmagát a tudomány oltárán feláldozó, szuggesztív hatású kutató Magyarországon egy új tudományos, történeti irányzat s a nyelvtudományban egy korszakos fejlődési fordulat hordozójává?

Nem pályája folyamatos elbeszélésével, hanem egyes problémák felvetésével óhajtván hozzájárulni a soron következő Reguly-kutatásokhoz, módszerem a távlati értelmezés lesz. Mondanivalómat a következő pontok köré csopor-

¹ A. J. SJÖGREN, Tutkijan tieni. Svédből finnre ford. AULIS J. JOKI. Helsinki 1955. 227—228. 1.

tosítom: 1. Fellépte, 2. Viszonya Castrénhez, 3. Jelentősége, 4. Egyénisége, 5. Tragédiája, 6. Írásbelisége. Hozzájuk csatlakozik mint 7. pont a publikálási feladatok számbavétele. — Ha felszólalásommal semmi egyebet nem érek is el, mint azt, hogy bepillantást engedek e problémák természetébe és vitaanyagot produkálok úttörőnk jobb megértéséhez és méltánylásához, már ezzel meglesz a jutalma munkámnak, nyomozásaimnak, amelyek számomra nemcsak a történeti emlékezés szükségét elégítik ki.

I

Azt vizsgálva, hogyan jutott a pesti egyetem zirci születésű jogásza abba a helyzetbe, hogy a finnugor kutatások élére álljon, meg kell nyugodnunk abban, hogy ez kétségkívül a véletlen szeszélyéből történt. Mindazonáltal van ebben a véletlenben valami logika, vagy szükségszerűség, úgyhogy utólag legkevésbé sem tűnik fel véletlennek, hanem egy eseményláncolat elmaradhatatlan részének. Az a jogász, akit Reguly Antalnak hívtak, szerette a történelmet. Székesfehérvárra kerülvén iskolába, lelkesedett Kőrösi Csoma Sándor példáján, mint egyik levelében szüleinek írja Dorpatból 1841. június 2-án. Még jobban hatott rá a győri akadémia professzora, Maár Bonifác, akivel északi utazásai alatt kapcsolatban állott. Tőle, amint ugyanabban a levélben említi, egy alkalommal, még mint diák, forrásmunkákat kért, hogy tanulmányait elmélyíthesse, de az akkor leintette, mondván, hogy ez a feladat neki még korai. Beiratkozván az egyetemre, Pesten az akkor jó hírű történész, Horvát István lett a tanára, sőt szülei nála szállásolták el. Nemigen szerethette ezt a helyet, mert egy apjához írt levélben elkíváncozott onnan. Északi útján mégsem felejtkezett meg róla. Erről németül írt naplójának egy stockholmi bejegyzése tanúskodik, amelyben arra gondolt, hogy ha valamely kastélyról képet tudna szerezni és küldeni neki: „es würde ein allerliebstes Present gewesen sein für Horwát.”² A köztük levő viszony mégsem igazán a tanítványé mesteréhez. Két ember: két korszak. Reguly új törekvése éppen Horvát István munkásságához viszonyítva válik el a háttértől, amikor félrehagyva történetünk írásbeli forrásait, nyelvünket és nyelvrokonságunkat fogja vallatóra annak a kérdésnek a felderítésére, honnan és mely népek közösségéből származott el a magyar.³

Egyetemi tanulmányainak lezárása előtt négy hónapra tervezett utazásának a motívumait Toldy csak homályosan körvonalazza. Annyit tudunk, hogy valamely otthon támadt északi vonzalom a „svéd történelem” és a „svéd jellem” iránt mozgatta érdeklődését. Maga írja, hogy már egy év óta élt benne egy északi utazás vágya. Szüleihez 1839. szeptember 18-án Hamburgból írt levele árulja el ezt, amely így kezdődik: „Liebe Eltern! Sie sind überrascht durch diesen kühn scheinenden Plan, aber ich müsste weinend zurückkehren, wenn ich jetzt — so nahe — das schöne Schweden und diese Weltstadt, das stolze Petersburg nicht sehen könnte.” Győri tanárához egy évvel később írt levele az úti célt így határozza meg: „Ein Nebengedanke war die Reise nach Schweden.” Titokban melengetett tervét nyilvánvalóan azon más cél mögé

² Reguly úti jegyzetek. MTA Kézirattára Fölldr. 8^r 4. sz. Németországi, dániai, svédországi naplójáról eddig nem volt tudomás a Reguly-irodalomban.

³ Maár Bonifáchoz 1840. szept. 30-án írt levelében ezt a fordulatot ilyen messzetelektől böles szavakkal fogalmazza meg: „... dies ist die Kritik der aus alten Berichten und Chroniken gesammelten Conjecturen und Hypothesen.”

rejtette el, hogy valamely német vagy holland egyetemet keres fel és azon fogja tanulmányait folytatni. Újabb elgondolása az volt, hogy Svédországból átugrik Finnországon át Szentpétervárra és onnan tér vissza Hamburgba; északi körutazása hazatérte előtt ezzel ér majd véget. Ez volt az a minimális terv, amely útközben folyton bővült, módosult. Néhány hónapból hét és fél év lett az időtartama. Stockholm és Szentpétervár közé közbe iktatódott finnországi másfél éves időzése. Azonban miután Pétervárott két év alatt megalapozta tanulmányait, útja azontúl nem nyugatra, hanem keletre vezetett: nyelvrokainkhoz, Németországba pedig már nem utazni és tanulni fordult vissza, hanem megromlott egészségét gyógyíttatni — sajnos nagyon kevés sikerrel.

Íme a helyszín, amelyet a fiatal, rajongó lélek még hazai ködös ábrándozásai során a maga mozgásterületéül megálmodott! Bizonyos, hogy benne semmi szerepe nem volt a nyelvtudománynak, de még a rokonépeknek sem. Érdeklődését a történelem és az északi népek műveltsége, költészete kötötte le. Svédországi naplójában, azon a helyen, ahol éppen a finnekkel való találkozás sorsdöntő mozzanata következnek soron, üres lapok állanak, a füzet végén pedig egy a Frithiofs Sagából vett hosszabb idézet olvasható német fordításban, mintegy jelezve addigi érdeklődésének a csúcspontját. Egyébként műszemlátogatással telt el ideje nagyrésze Koppenhágában és Stockholmban is. Bőséges feljegyzései között, melyek kulturális fogékonyságának tükröi, egy „Ethnographisch” feliratú szakasz is akad, mutatva, hogy nem volt híjával annak a figyelemnek, amely őt később a nyelvrokonok felfedezőjévé avatta. Az első bejegyzés Finnországról csak történeti. („Die Verlust Finnlands.”) Október 8-án vesszük első hírét nyelvi érdeklődésének, de ez negatív eredményű. Erdemes idézni: „Der alte Finne erzählte mir vieles von Torneo, vom Lachs-fischfang und seinen finnischen Jägerzügen . . . Ich fragte auch nach mehreren finnischen Wörtern, fand aber keine Ähnlichkeiten mit dem Ungarischen (hiuks haj, veri vér, silma szem).” Nem kevésbé fontos mondanivalója van annak a levelének, amelyet október 9-én kezdett írni szüleinek és csak 18-án fejezett be. Ebben október 16-i dátummal arról panaszkodik, hogy a gőzhajó Finnország felé már elment; azért írt tegnap szomorúan, mert látta távozni. Terveiről csak annyit közöl, hogy már céljához közel van és „Finnországon át” Pétervárra utazik.

Ezek a magukban véve száraz közlések azért tanulságosak, mert azt mutatják, hogy Reguly október közepéig mit sem gondolt a nyelvrokonsággal. Mikor szinte profeciás megérzéssel — s az ilyen jóslgatás nála nem ritka — kiejti a szót, hogy céljához már közel van, nem gondol másra, nem nagyobbra, csupán arra, hogy utazását folytassa. Ezért búsul a távozó gőzhajó láttán, mert miután Svédországot egy hónap alatt kiélvezte, hátra van, hogy most már Szentpétervárt is megláthassa. A késleltető balszerencse — hogy a gőzhajóról lemaradt — mégis igazolja véletlenül elhullatott megjegyzését, hogy közeljutott céljához. Nem utazási, hanem életcéljához! Így október második fele az az időszak az életében, amelyben Finnország felé irányuló érdeklődése tápot nyer és ilyen döntésre érlelődik. Tudjuk ui., hogy november 6-án hagyta el Stockholmot és november 8-án szállt ki a hajóból és lépett első magyar kutatóként Turkuban finn földre.

Annak az éreztetése után, milyen véletleneken múltott, hogy hazánkfia határozott céllal Finnországba vetődött, itt kell kissé részletesebben foglalkoznom azzal, hogy mi történt a hátralevő két, legfeljebb három hét alatt

Stockholmban, október második felében? Hogyan fordult figyelme közelebről a finnek és Finnország felé? Ennek a kérdésnek a fejtegetése azért szükséges, mert elérhető forrásainkban e tekintetben nincsen teljes összhang; a fordulatnak két, árnyalataiban eltérő előadása van. Az egyiket képviselik Reguly első jelentése az MTA-hoz, 1841 őszi, és egy évvel hamarabb megírt „irodalmi levele”, amelyet az Athenaeum közölt 1841. március 28 és 30-án, meg ezekre támaszkodva Toldy értesülése. A második a közkeletűbb magyarázat, és majd alább látni fogjuk, hogy ezt a szerintem is elfogadhatóbb nézetet milyen források támasztják alá. A különbség az, hogy az egyikben a finnországi utazás fokozatosan érlelődő eszmének van jellemezve, a másik értelmezésben viszont egy fajta „rábeszélés” viszi a döntő szerepet.

Számbavéve minden lehetséges indítékot, megállapítható, hogy a fiatal jogászt három tényező befolyásolta: 1. finn ifjakkal való találkozása Stockholmban, 2. beszélgetése két könyvtárossal, 3. megismerkedése elődeinek: Sajnovicsnak és Gyarmathinak idevonatkozó műveivel. Mindez beleért két heti időszakasz szoros keretei közé. Ha természetesen vesszük, hogy a 3. pont utoljára maradt — mikor már az érdeklődés fel volt keltve —, akkor már csak a két első pont sorrendjéről lehet vitázni.

Hogy az első helyen említett felfogással kezdjük, vegyük elő forrásainkat. Akadémiai jelentése erről így vall: „Hogy Stockholmban többször volt alkalmam finnokkal találkoznom és nyelvükről közelébb és közelébb tudossáttanom, érdekesebbnek látszott végre a tárgy, hogysen . . .” stb. (MNY 1905,99). Irodalmi levele: „. . . a tárgy minden nap, s minden új könyvvel . . . érdekesebbé vált, s eltökéltem magam végtére, megismerkedvén egy tanulóval a helsingforsi egyetemből, vele Helsingforsba utazni alapos tanulás véget.” Az utóbbi nyilatkozatban említi, hogy Arwidssont meglátogatta, de azt nem, hogy vele a királyi könyvtárban mit végeztek. Toldy: „Elhatározó volt jövedőjére a k. könyvtárnak látogatása, hol Arwidson . . . a finn—magyar kérdés iránti figyelmét lelkesen táplálta, s e nyelv megtanulására célzó szándokát megérlelte.”⁴ Toldy fogalmazásában a „táplálta” és „megérlelte” kifejezések olyan értelmet adnak a közlésnek — függetlenül a bevezető „elhatározó” megjelöléstől —, mintha Reguly már előbb is hajlott volna a nyelvrokonság felderítésének a szándékára. Ez azonban nézetem szerint csak óvatosság a rendkívül gondosan fogalmazó Toldy részéről, elkerülendő azt, hogy ellentmondásba kerüljön az MTA-nak jelentést tevő kiváló kutató saját nyilatkozatával.

Pedig a dolog nyilván nem úgy áll, hogy a finn származású könyvtáros, a Kalevala előtörténetéből is ismert nevű A. I. ARWIDSSON, aki politikai menekültként Svédországban a svéd népköltészeti gyűjtés első vonalába került, csak lelkesen táplálta, fokozta volna a finn—magyar kérdés iránti figyelmét. Láttuk az előbb, hogy ilyen kérdés az egyébként kultúrszomjtól hajtott fiatalember számára egészen találkozásuk időpontjáig még csak nem is létezett. A királyi könyvtár termében, ahol a beszélgetés lefolyt, nyilvánvalóan több történt. Ezt maga Reguly sem tagadta. Fogódzót ad az esemény ilyen értelmezéséhez annak megtörténte után egy félévvel, 1840. április 28-án szüleihez írt levele, amelyben ez olvasható: „Bin nun ich so apropos dazu geführt, quasi dazu genötigt worden — und sehe ich nun solche Resultate — — — so ist es meine Sache” stb. Figyeljük meg, hogy a „kényszerítés” szót használja.

⁴TOLDY FERENC, Reguly Antal s a finn—magyar kérdés. Reguly Album. Pest, 1850. XXIV. 1.

Ezeket latra vetve s utána az őt személyesen ismerő Eötvös József emlékbeszédével ismerkedve meg, tökéletesen egyet kell értenünk az ő szép és okos fogalmazásával: „Életének iránya fölött a véletlen határozott, mely őt a stockholmi könyvtárban Arwidson finn tudóssal összehozá, ki őt a magyar s finn nyelvek között létező rokonságra emlékeztetvén, benne azon gondolatot ébreszté, hogy miután a magyar nép eredetének kérdése csak az észak népei s nyelveinek tanulmányozása által fejthető meg, ezt tűzze ki élete céljául.”⁵ Ennek a felfogásnak az igazát bizonyítja az a Toldy „levéltárcájában” található rövid életrajzi vázlat is, amelyet minden valószínűség szerint utazóknak apja fogalmazott és küldött meg 1845. november 27-én Toldynak (ui. Reguly István ügyvédnek ilyen kísérőlevelére akadtam Toldy akadémiai iratai között). Ebben a minket érdeklő rész így hangzik: „Stockholmba érkezvén a kir. könyvtár látogatása alkalmával a fő könyvtárnokkal beszédbe eredvén, ki is a’ magyar és finnusz szavak hasonlatosságait fejtegetvén a’ finnusz nyelv tanulására és magyar közti hasonlatosság nyomozására birni igyekeze és annyira gerjeszté vágyát, hogy egy néhány nap mulva finnek fő városából Helsingforzbul érkezett attyafiával csak ugyan el is mentt; így támadván benne a’ vágy magyarok eredete utáni nyomozásra.”⁶

Mindebből most már tisztán áll előttünk az elhatározás első számú indítéka. S ehhez csak azt kell hozzátennem, hogy Arwidssonnal, s akivel ennek társaságában találkozott, a svéd G. O. Hyltén-Cavallius-szal (szintén nagynevű népköltési gyűjtő és majdani úttörő néprajzos) ifjú kutatónk még egy év múlva is kapcsolatban állott és levelezett Finnországból. Amaz neki könyveket vásárolgatott és küldött el utána. Arwidssonnak egy hozzá intézett levele (1840. okt. 6.) megvan az MTA Kézirattárában. Ebben egy tervbevett lapp útjához tanácsokkal támogatja, Cavallius üdvözléteit tolmácsolja és dicsérve fellépését ily lelkes szavakkal szólítja meg Regulyt a levél elején: „Rüstiger, lebenslustiger Junger Mann!” Mellette egy helsinki egyetemi hallgatót, Claus Collant kell megemlítenünk Reguly első finn barátjaként. Ő volt a kísérője a Stockholmból Turkuba megtett hajóúton. Ő javasolta Helsinkiben megválasztását a Finn Irodalmi Társaságba. Reguly hűségesen váltott vele leveleket finnországi időzése alatt, s bár ezek jobbára csak segélykérésekkel vannak tele, finn rokonaink már több mint félszázaddal ezelőtt napilapban közölték ezeket szó szerinti finn fordításokban.⁷ Ugyanakkor híres úttörőnk legérdekesebb és legszemélyesebb haza küldött levelei kiadatlanul és feldolgozatlanul hevernek legelőkelőbb tudományos intézményünk levéltárában.

A magyar őstörténeti kutatás irányváltozása a semmiből állt elő hirtelen. Nincs mit szégyenkeznünk rajta: egy ifjú ember rugalmas fogékonysága volt sikerének egyetlen biztosítója.

II

Ahhoz a kérdéshez, hogyan viszonylik munkássága nagy kortársáéhoz M. A. Castrénéhez, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1969. évi közgyűlésén tartott ünnepi megemlékezésében HAJDÚ PÉTER szolt hozzá (MNy 1969). Törekvése oda ment ki, hogy árnyaltabb értékeléssel kiegyenlíteni igyekezett

⁵ Eötvös JÓZSEF, Ö. M. Emlék- és ünnepi beszédek. 2. kiad. Bp. 1886. Reguly Antal. Elmondott 1863. július 13. 162–163. l.

⁶ Toldy Ferenc levéltárcája. MTA Kézirattára M. Irod. 4^r 88. sz.

⁷ Kiadásuk helyei felsorolva cikkemben: Kuinka Antal Reguly löysi elämäneransa. Virittäjä 1969, 371.

azt a szembetűnő többletet, amit a tudományos közvélemény CASTRÉN sikerebb munkásságának tulajdonít, és rámutatott arra, hogy magyar pályatársáé sem volt jelentéktelenebb, sőt egészen egy szellemben fogant az övével. Azok az időbeli távlatok, amelyekből reájuk visszanezünk, tehát egymás mellé sorolják a két kutatót, akik egymást sok tekintetben jól kiegészítik. Ez volt HAJDÚ előadásának a lényege. Amit ehhez hozzá kívánok tenni, az kettő. Az egyik annak a leszögezése, hogy Castrén és Reguly közvetlen kapcsolatának a kérdése még nem tisztázott eléggé. A másik a viszony történeti mérlegelése. A főforrás, amelyre pl. Eötvös emlékezésének néhány kitétele támaszkodik, K. A. Gottlund levele K. von Baerhez, amabból következtetve (mert a levelet sajnos nem láttam) elfogult és minden inkább csak nem megbízható. V. Tervonen azt sem találja igazoltnak, hogy Reguly finn nyelvleckéket kapott volna 1839/40 telén Castréntől.⁸ Bármilyen volt is személyes érintkezésük — ami történeti szempontból fontos, de az értékelésben nem lehet különösen mérvadó —, azt tudjuk, hogy Castrén, azonkívül hogy hat évvel volt nála idősebb, társadalmi helyzetében is jelentősen előbbre volt mint a fiatal kezdő Reguly. Csak felsorolom: 1840-ben lett egyetemi docens, 1841-ben jelent meg Kalevala fordítása svéd nyelven nyomtatásban, s legkorábban 1838. őszétől kezdve tekinthette magát egy Szibériába tervezett expedíció útitárs-várományosának.⁹ Addig az időpontig is, amíg Reguly Finnországból Szentpétervárra távozott — 1841. nyaráig —, két rövidebb-hosszabb utazásra pillanthatott vissza, amelyek őt ilyen nagyobb út vállalására előkészítették. Az elsőt szűkebb hazájában Lappföldön tette meg — ez kevésbé nevezetes útja —, a másikat Karjalába intézte a határozott célkitűzéssel, hogy készülő Kalevala-fordításához szakismereteket szerezzen, továbbá, hogy egy megírandó finn mitológiához helyi mondákat gyűjtsön. Amikor Reguly 1839. novemberében Finnországba jött, Castrén már utána volt ennek a tervszerűen végrehajtott karjalai utazásának. Innentől fogva beszélnek finn tudománytörténészek az őstörténeti kutatásokban Castrén korszakáról. Ezen az alapon közép-finnországi időzésének méltatója, V. RAEKALLIO-TEPPO, úgy véli, magyar utazónkat „a Kalevala világa és M. A. Castrén példája lelkesítette”.¹⁰ Kettőjük viszonyának ez az értékelése felteszi, hogy Reguly már akkor, mikor először találkozott, megsejtette, milyen kaliberű tudóssal van dolga. Ez a feltevés azonban korántsem ilyen biztos.

A továbbiakban azzal kívánok foglalkozni, hogy egymásrahatásuk kölcsönös volt: nem ok nélkül gyaníthatjuk, hogy az idősebb finn pályatárs sem vonhatta ki magát a fiatalabb magyar úttörő törekvéseinek hatása alól.

Akár tartós kapcsolaton alapuló baráti érintkezés jellemezte a finn kutató magatartását, akár inkább egyfajta bizalmatlan tartózkodás a leendő vetélytárs iránt, abban tökéletesen bizonyosak lehetünk, hogy Reguly tudomást vett Castrén helyzeti előnyeiről. Hallani kellett tőle, vagy a környezetétől nemrég lezajlott karjalai útjáról. Ennek tulajdonítom, hogy Reguly sem mulasztotta el néhány hónapos közép-finnországi tartózkodása végeztével Karjalán keresztül, illetőleg néhány kelet-finnországi falu érintésével kerülni északra a lappok földjére. Ugyancsak összefüggésbe hozhatom Castrén törekvéseivel azt

⁸ VILJO TERVONEN, Antal Reguly Suomessa 1839–41. Heimokansa 1943.

⁹ M. A. CASTRÉN, Tutkimusmatkoilla Pohjolassa. Svédből finnre ford. AULIS J. JOKI. Porvoo—Helsinki, 1967. Életrajzi bev. 7. 1.

¹⁰ VUOKKO RAEKALLIO-TEPPO, Kaukovieras Keski-Suomessa v. 1840. Keski-Suomi IV, 1947. 64. 1.

a szándékát is, hogy egy 1840. április 28-án haza írt levele szerint le akarja fordítani magyarra hazatérte után az egész Kalevalát, "amely még eddig semmilyen nyelvre lefordítva nincsen". Tudjuk, hogy ennek a tervének a megvalósításához a tervezettnél hamarabb hozzá is fogott: valószínűleg Vaasában, 1840. őszén, ahonnan egy „első fordítási próbájának” nevezett népdal fordítását is hazaküldte az október 6-án keltezett és az Athenaeumban megjelent „irodalmi levelében.” Ezek azok a tények, amelyek letagadhatatlanul tanúskodnak a kettejük elindulásában mutatkozó egybeesésekről, vagyis valószínűbben Castrén hatásáról reá. Abban azonban, hogy utazónk finnországi időzése alatt a lappokat is útba ejtette, korántsem csak a finn nyelvész, hanem Sajnovics hatását is kell látnunk: Reguly fellépése idején a magyar közvéleményben a lapp—magyar nyelvrokonság híre éppen olyan erővel visszhangzott, mint a finn. Érdekesen tükröződik ez fentemlített irodalmi levelében, amelyben a lappoknak csaknem ugyanannyi teret szentel, mint a finneknek.

Ha számbavesszük az események történeti egymásutánját, nem nehéz valószínűvé tenni, hogy Reguly is megelőzte némely vonatkozásban Castrént. Hozzájárulhatott példájával illetőleg törekvéseivel ahhoz, hogy az utóbbiban a versengés szelleme felülkerekedjék s a közmondásos finn kitartással teljesítményei fokozására serkentse őt.

Reguly finnországi megjelenése mehökkentette a finn tudomány képviselőit s még inkább a köznépet. Mindenféle álhir terjedt el a kiletéről. „... alles gaffte und beobachtete den ungarischen Juristen, den ungarischen Herrn, der eine Wissenschaftsreise macht, und ganz aus eigenen Mitteln und ein Messias für den Finnen sein soll . . .” — írja szüleinek 1840. október 29-én. Magában hordozván Sajnovics és Gyarmathi megállapításait nyelvrokonságunk köréről és kétségkívül Arwidsson biztatásától is fellelkesítve, hogy járjon végére a helyszínen a finn—magyar nyelvrokonság kérdésének, megjelenése a finn fővárosban, azokban a Kalevala megjelenésétől különben is mozgalmas és termékeny években, mintegy tükörben láttatta meg a legtávolibb feladatokat. Ismeretes, hogy Castrén első nagy szibériai utazása 1841. novemberétől 1844. áprilisáig, második, még nagyobb jelentőségű szibériai utazása pedig 1845. márciusától 1849. januárjáig tartott. Csak összehasonlításként jegyzem ide, hogy Reguly keleti útja, a szorosán vett terepmunkát értve rajta, fele annyi időt vett igénybe. 1843. október 7-én indult el Szentpétervárról és 1846. augusztus 25-én tért oda vissza. Megfigyelve azonban Castrén első utazásának az elejét, amelyet Elias Lönnrot társaságában Lappföldön kezdett meg, azt az észrevételt tehetjük rá, hogy az 1842. januárjáig korántsem volt a finnugor nyelvrokonságnak szentelt felderítő út, csupán Finnország északi tőzomszédságában mozgott. Csak Archangelszktól fogva — miután Lönnrot elvált tőle — szélesedett ki Szibériáig nyújtózó nyelvészeti nép- és földrajzi felfedező tanulmányúttá. Ez pedig olyan időben történt, amikor Reguly már egy félévet töltött Szentpétervárott azzal a nyíltan hangoztatott szándékkal, hogy finnugor kutatásoknak szentelje minden erejét. Castrén útjának ilyen meghosszabbítását kelet felé az tette lehetővé, hogy Sjögren a cári akadémiánál jelentős úti segélyt járt ki számára, felkészítendő őt ezen az első kiruccanásán egy második, döntőbb szibériai útra, amelynek végrehajtása Finnország dicsősége lett, és a számojéd nyelvek úttörő kutatóját valóban Szibéria tudományos felfedezőinek élvonalába sodorta.

Megfigyeléseim röviden szólva abban összegezhetők, hogy mind a Sjögren teremtette segély s ezzel Castrén első útjának kelet felé irányítása, mind pedig a

második nagy útnak minden emberi erőfeszítést felülmúló megnyújtása a Bajkálon túl Kína határáig: közvetve, a versengés szellemének felébresztésével, a magyar kutató előkészületeivel is valamelyest összefüggésbe hozható. Hiszen ő volt az, aki, ha erejéből futja, megelőzhetette volna néhány évvel gyűjtéseinek közreadásával és elvihette volna Finnország elől a dicsőség egy részét. Tudjuk, hogy a sors nem adta meg Regulynak ezt a nem igényelt elsőbbséget. Ő véglegesen letört már 1847-ben, Castrén diadalútját pedig rövid fénykor és eredményes fellendítő munkásság követte. Amikor 1852-ben tüdővészben meghalt — hat évvel megelőzve halálában is, úgy mint születésében, magyar pályatársát — nagy úr támadt nyomában és minden erő összefogott műveinek előbb svéd, majd német nyelvű kiadására. Regulynak az a kedvezés sem jutott ki osztályrészéül, hogy a gyors halál eltakarta volna összeomlását. Feléje kérdőjelek meredeztek és halála csak fokozta és betetőzte azt az igazságtalan csalódást, amit tehetetlenné válása miatt nemzete érzett. Tragédiájának megmagyarázására, mint érdekes lélektani rejtélyre, alább még vissza fogunk térni. Elismerjük készségesen, hogy kettejük közül Castrén ért el nagyobb és láthatóbb sikereket, sőt azt is, hogy Castrén munkássága egész monumentális sokoldalúságában inspiratívabb hatású volt — ezért joggal tartjuk őt a finnugor tudományok megindítójának, megalapozójának. Egyet azonban nem fogadhat el a mai kor, azt, hogy Reguly munkássága bármilyen vonatkozásban eredménytelen lett volna; hogy egyéni kudarca munkájának és törekvéseinek kudarcával lenne egyenlő. Nem torpant meg feladata előtt, nem is került zsákutcába. Munkabírása megtört, de kutatásainak eredményeit napfényre hozta az idő. Törekvései pedig talán még halhatatlanabbak, mint teljesítményei, ezért érdemlik meg különös figyelmünket. A célokat tisztábban látta meg, mint Castrén. Hadd foglalom össze idevonatkozó megállapításaimat két pontban.

1. Castrén legnagyobb érdeme a szamojedság feltárása; második nagy utazásának ez a központi célkitűzése. Egyébként nyelvészeti és néprajzi kutatásai nagy vonalakban főképpen a finnugorság északi zónájában haladtak a lappoktól a szamojédekig, a zürjénekig és az osztjákokig. (Csermisz és irtysi osztják nyelvtanai ebből a szempontból úgy vélem jobbra afféle kitérőknek számítanak.) Második útján aztán teljesen a Jeniszej folyóra és a finnugorságon túl eső területekre fordult érdeklődésével. Azt mondhatni tehát, a finnugor perifériának a kutatója lett főképpen. Túlhaladt a finnugorság körén. Tömerdek újat hozott magával, de ennek csak egy része érdeklí közvetlenül a finnugor nyelvészetet. A szibériai kutatást érdeklí jobban. Reguly, aki az obi-ugorokhoz ment, jobban beletalált a finnugor nyelvészeti kutatások közepébe. Meg is maradt a finnugorság körében és csak a csuvas nyelvvel foglalkozott huzamosabban a szorosan feladatkörébe vágó nyelveken kívül. Amint Castrén neve elválaszthatatlan a szamojéd nyelvektől, úgy Regulyé az obi-ugor nyelvektől.

Ahogy mi látjuk a két kutató munkássága elválaszthatatlan egymástól. Ha kivennénk ebből a Regulyét, akkor a finnugorságra vonatkozó ismeretekben hatalmas úr támadna a 40-es évek derekán; ha eltekintenénk Castrén eredményeitől, akkor az északi és keleti széleken gyűjtött szép számú ismeretek vesznének és tűnnének el a homályba.

2. A szakemberek előtt nem titok, hogy Castrén elmélete az uráلتaji elméletbe torkollott. Nyelvrokaink őshazáját tévesen a Szaján és Altaj hegység vidékén Dél-Szibériában, Ázsiában kereste. Látásmódja e részben

szerteködlőnek, megfelelő történeti szakkifejezéssel élve romantikusnak határozható meg. Reguly nem szédült bele így ebbe az akkor korszerűen fenyegető örvénybe. Itt-ott elejtett megjegyzései, de kutatásának egész iránya is azt bizonyítják, hogy szemléleti módja a romantika túlzásaitól mentes, meglepően tiszta, reális látású maradt.

Gyűjtő—kutató munkássága, amely Castrén két útja közé ékelődik bele és pályatársa nagyhírú teljesítményével mintegy ölelkezik, úgy is mint törekvés élő tőkéje a magyar nyelv- és néptudománynak.

III

Külön is felvetjük a kérdést Reguly munkásságának jelentőségéről. Ennek leméréséhez a kellő időpont nem 1850-ben volt, amikor Toldy Ferenc, nem is 1863-ban, amikor Eötvös József méltatta erőfeszítéseit. Mind a ketten helytelen előfeltételekből indultak ki. Mert Toldy úgy vélte, előtte van még azon időpontnak, mikor Reguly kincseit, ahogy akkor mondták, „fel fogja venni,” be fogja mutatni. Eötvös emlékbeszédében pedig lemondóan tekintett vissza arra a csalódásra, amit tétlenné válásával együtt elhunyt is okozott. — Egyébként azonban nem hallgatható el, hogy az eddigi Reguly-irodalomból mindössze ez a két tanulmány fordított kielégítő figyelmet kutatónk emberi alakjára, fejlődésére s pályája fordulataira. Kiadatlan levelezését is csak ők ketten tanulmányozták át ebből a szempontból. Ez mindenestre szokatlan olyan akadémiusnál, akinek a gyűjtése eddig nem kevesebb mint hét élvonalbeli magyar nyelvészt (Hunfalvy, Budenz, Munkácsi, Pápay, Zsirai, Fokos, Kálmán) és egy külföldi filológust (S. Haltsonen) foglalkoztatott.

Reguly Antal nem volt több mint 21 éves, amikor akadémiai bizottságot alakítottak kutató céljai támogatására, ellenőrzésére. Nem is volt az MTA-nak több mint 100 év óta sem olyan tagja, aki több gondot, munkát, vesződséget okozott volna ennek a hírneves tudományos intézménynek. Neve úgy került bele tudományunk történetébe, mint „hagyaték”. S a Reguly-hagyaték ma is feladat még, amely kötelez. Íme — mutathatunk rá — egy fiatalember, akinek csak homályos sejtelmek, ihletett megérzései lehettek arról, milyen nagy fába vágja a fejszéjét. Hét évig tanul, fárad, dolgozik. És születése után 150, fellépte után 130 és halála után 110 esztendővel, visszatekintve az 1850-es, 60-as, 80-as, 90-es, majd pedig az 1940-es és 60-as évekre, még mindig szerényen ejtjük ki a szót: emléke egyre várja, elvárja tőlünk, hogy vele érdeme szerint foglalkozunk!

Visszatérve Eötvöshöz, aki pályájának végfokáról mélabúsan szemlélte barátja kitűzött céljának eredménytelenségét — hogy a nyelvrokonságot tisztázza —, nála találjuk megpendítve azt a kétségkívül feltűnést keltő észrevételt, amely szerint Reguly nem volt tulajdonképpen nyelvész.¹¹ Ehhez mi még Munkácsi egy megjegyzését fűzhetjük hozzá Reguly gyűjtésének néprajzszempontúságáról „mintha a nyelvészeti anyag szerzése nem is alkotott volna szemében különálló fontos célt, hanem elsősorban eszközt a néphagyományok megértésére” VNGy. I, VII. Hogyan? — kérdezhetné valaki, nyelvészeti volt a célja és nem azt érte el? Hol van akkor a logika törekvéseiben? Szerencsére

¹¹ Eötvös: i. m. 177. l.

ilyen probléma nem áll fenn, még akkor sem, ha tartózkodni akarunk attól, hogy őt a Castrén-típusú nyelvtudósokhoz mérjük. Reguly ui. nem tett közzé nyelvészeti tanulmányokat és így megfoszt, illetőleg felment bennünket attól, hogy vele nyelvészként foglalkozva, őt az egyes nyelvtudományi problémákat illető részlet—állásfoglalásai oldaláról igyekezzünk megközelíteni. Csak általánosságban tett kijelentéseket — kétségkívül helyesen — a finnugor nyelvek rokoni összetartozásáról, bizonyításukba azonban nem merült bele, hanem mintegy túltéve magát az elfogadottnak felvett tényen (ti. a nyelvrokonságén), tovább haladt azon és a népköltési szövegek összegyűjtésére összpontosította a figyelmét.

Természetesen vitatkozni lehetne azon, nem nyelvész-e az, aki tömérdek nyelvet megtanul, ezekből szövegeket jegyez le és szótári anyagot gyűjt? Nem nyelvész-e az, ha valaki hazahozott „kincseiből” alapot rak le a finnugor nyelvtudomány számára? De ez még ellenérvül Eötvös bizonyára igen jóindulatú és védő szándékú állításával szemben — amelyet nem fogadhatunk el — bizonyára kissé kevés. Bár Hajdú is más véleményen van — hangoztatva, hogy utazóknak 1839-től 1843-ig végzett előtanulmányai folyamán elég ideje volt szakismereteket szereznie nyelvészeti kutatásaihoz —, szívesebben hagyatkozom itt egy kortársra. Ez Budenz József. Mégis csak az, aki feljegyzéseit használta, a leghivatottabb nyilatkozni arról, mi haszna volt belőlük. Vajon csak anyagot vett-e át gyűjtőnk hagyatékából, vagypedig némi nyelvészkedésre mutató anyagcsoportosítást, rendezést, értelmezést is?

BUDENZ, aki még Eötvös emlékbeszédének megtartása előtt, 1862-ben megkezdte „csuvas közléseivel” az NyK-ben Reguly gyűjtésének publikációját, és aki ezeket két év múlva cseremisz, majd újabb két év múlva mordvin tanulmányokkal folytatta, nem egy helyütt ejt el olyan elismerő szavakat, amelyekből a nyelvész-gyűjtő iránti megbecsülése csendült ki. Pl. NyK II, 15: „... ami legtöbbet ér, becses eredeti példamondatokkal is a tények kellő fölfogására módot nyújt nekünk...” „Reguly már egy bizonyos rendbe is szedte ebbeli jegyzeteit.” Mordvin „nyelvtani notáihoz” (NyK V, 81) ezt olvassuk nála: „ezek a nyelv alakok képzését tárgyalják, de korántsem képeznek teljes alakot.” 115 l: „... nemcsak érdekes látnunk, hogy fogott föl Reguly egyet-mást, hanem becses materiálának is kell azokat tekintenünk, melynek Ahlqvist rendszeresen kidolgozott grammatikája mellett főleg ejtési eltérései miatt a mordvin nyelv tanulmányozására hasznát vehetjük.” Stb. Ezen észrevételek is arra mutatnak, hogy Reguly nyelvész volt a lelkiismeretes gyűjtő fokán. Sajnos nem fejlődhetett odáig, hogy rendszeres eredményű tanulmányokat publikáljon, mindössze előkészületeket tett azokhoz sokoldalú szöveg- és anyaggyűjtéssel. A szerencsés egymásután következőben így tettek ki Reguly és Budenz együtt egy nagy nyelvészt, afféle Castrén típusú, elmélyedő kutatót; kettejük munkássága azonban együttvéve tagadhatatlanul felül emelkedik Castrénon. Ugyanilyen szellemben lehetne megemlékezni a kor másik vezető magyar nyelvészének, Hunfalvynak, az obi-ugor anyag megfejtésére és felhasználására fordított szintén jelentős munkásságáról is, amit azonban itt mellőzök. A 60-as évek magyar nyelvészeti munkásságára az NyK hasábjain úgy tekinthetünk, mint a finnugor nyelvtudomány megalapozásának korára, amely egyúttal a magyar nyelvrokonság és őstörténet legdöntőbb kérdéseinek (nevezetesen a finnugor eredetnek és a török hatásnak) is a tisztázását eredményezte.

Ezek a kimagasló kutatók fényesen megcáfolták a nagy gyűjtőnk útjának kudarcáról, eredménytelenségéről lábrakapott híreket, véleményeket; a szöveg-

kiadványok sorozata pedig, amelynek utolsó kötetei, az északi osztják gyűjtésből, csak az utolsó évtizedek (Zsirai 1944, 1952) sőt évek (Fokos 1963, 1965) során jelentek meg nyomtatásban, világos képét adják munkássága arányainak. A száz éves veszteséget, amit a kiadás késedelme okozott, pótolja e hősi költészet megmentésének abszolút értéke, amelynek fényében magyar úttörőnk úgy áll előttünk, mint az obi-ugor népköltés valóságos Lönnrotja: későbbi gyűjtőktől, részben talán a magyar Munkácsi Bernáttól megközelített, de utól nem ért felfedezője a vogul és osztják régi hősköltészetnek. E tekintetben még az annyira érdemesült finnek is (A. Ahlqvist, K. F. Karjalainen, A. Kannisto) elmaradnak jószerint az első felderítő rendkívüli teljesítményei mögött.

Reguly azonban korántsem csupán nyelvész, még gyűjtő mivoltában sem, hanem — jól látta ezt Munkácsi — ugyanannyira néprajzkutató, folklorista, sőt ha ideje és ereje engedi, történész is kutatásaiban. Az igazsághoz akkor jutunk legközelebb, ha őt egy szóval „kutatónak” nevezzük, akiben a múlt század történeti szemléletének komplex törekvése ölt testet, s ez erősen közelíti őt az ugyancsak komplex látású, de a szaktudományban konkrétan megfogható Castrén munkásságához. A fő különbség abban volt köztük, hogy Castrén hosszasan megült egyes állomáshelyein. Igazi finn kitartással végezte anyagfelvételeit a neki megszokottabb északi környezetben. Természetes, hogy egyazon sémára készült nyelvtani feljegyzései sokoldalúbban és összehasonlításra alkalmasabban valósultak meg. Így lett ő egy egész sereg ázsiai nyelvnek első rendszeres bemutatója, felfedezője. Reguly, rövidebbre kiszabott idejéhez és lehetőségeihez mérten, sietett. Az utókor igazolta őt, hogy figyelmének központosításával, a Kalevala példáján lelkesedve, elsősorban a még ismeretlen obi-ugor költészet megmentésére fordította erejét.

Vonzalmát a népköltészethez kétségbevonhatatlanul Finnország keltette fel. Ebben van a jelentősége további munkásságára nézve a finnek közt eltöltött 1840. évnak. Ekkor írt leveleiben minduntalan a moldvai csángók körében végzendő folklór gyűjtésre céloz. Nagystílúságára mutat, hogy ehelyett végül is a nagyobb és merészebb feladatot választotta. Így maradt el, bármily fájdalmas is számunkra, csángó útja, amely neki a magyar néprajz történetében ezen a területen is elsőséget biztosíthatott volna. Felkészültségét a népköltési gyűjtésre egyébként vót népköltési gyűjtésével is bebizonyította. Ez ugyan csak nem régen jelent meg nyomtatásban, jelentőségére nézve mégis tanulságos dokumentum. Lemérhetjük rajta, hova fejlődött a homályos vágyaktól hajtott fiatalember másfél éves finnországi tanulmányútja alatt.¹² Mondhatni kész kutatóként hagyta el Finnországot, felkészülve arra, hogy egy számára alig ismert finnugor nyelven (a vóton) tudományos célra használható, nyelvészeti és folklór értékű feljegyzéseket végezzen. Bravúros teljesítménye, amelyre csak néhány nap állott rendelkezésére Dorpatból Szentpétervár felé utaztában 1841. június 4-e és 11-e között, annyival figyelemreméltóbb, mert három évvel megelőzte Lönnrotot, aki 1844-ben járt ott gyűjtés céljából.¹³

Híres utazónk jelentőségét fejtegetve még egy szempontot nem hagyhatok említetlenül. Reguly számunkra Finnország felfedezője: az első kutató,

¹² SULO HALTSONEN adta ki Antal Reguly, Valtjalaismuistiinpanot (Aufzeichnungen über die Woten) 1841 címmel. JSFOu. 60. Helsinki, 1958.

¹³ Gyűjtése anyaga kiadva Suomen Kansan Vanhat Runot IV. Keski-Inkerin ja vatjalaiset runot. Helsinki, 1928. 186—719. l.

aki a finnekkel felveszi az érintkezés, az együttműködés fonálát, magával ragadva még más kutatókat is. Regénybe illő behatolását a finn fővárosból az ország belső területeire s a Lappföldre sohasem volna szabad elfelejteni azoknak, akik benne elsősorban az Urál és az Ob-vidék terepjáró kutatóját méltatják. Ez a kezdeti ráadás volt az a többlet, amely őt idő előtt kimerítette. Ha történetesen finn születésű, mentesült volna két év „bevezető” fáradalmaitól. Castrén, Ahlqvist és a többiek az orosz nyelvet jóformán államnyelvül tanulták meg, a finn meg a svéd pedig éppen anyanyelvük volt. Reguly számára egyik sem volt ilyen adottság, úgy kellett elsajátítania a további tájékozódás első feltételéül, mielőtt a többi finnugor nyelvet a helyszínen tanulmányozta volna. Első a finnugor kutatók sorában, s mint ilyen rögtön sokat markol a finnugor tudományokból. Mégis sehol sem vonzóbb a fellépte, mint megjelenése a távoli, idillikus és ridegen is oly barátságos Finnországban. Itt, ha valahol, forradalmat csinál. Belesodródik és résztvesz a társadalmi és tudományos életben. Maga is átalakul mialatt pusztá jelenlétével kíváncsiságot kelt a finn—magyar rokonság iránt. Minthogy magam is különösképp itteni korszakával ismerkedtem meg, egyéniségének rajzához, amely most következik soron, elsősorban innen veszem mozaikszerű adalékaimat.

IV

A vélemények éles szembesítése gyakran a legjobb módszer arra, hogy közöttük választást lehessen tenni. K. F. KARJALAINEN, a kiváló finn osztályológus, a FUF-ban (VIII, 7) úttörőnkéről emlékeztetvén azzal végzi méltatását, hogy Reguly igen lelkes kutató volt, de aligha volt benne zseniálisnak mondható vonás.¹⁴ Ezzel a nézetével szeretnék vitázni. Ha a zseniális emberek köréből kizárjuk a túlságosan szimplex lelki összetételűeket és azt gondoljuk, hogy a lángeszűséggel leggyakrabban egy bizonyos bonyolultság is jár együtt, mely ellentétes erőket foglal magába, továbbá, ha úgy véljük, hogy a zsenialitáshoz mindenkor elengedhetetlen a tisztánlátás és az erős akarat, akkor meg kell hagyni, Reguly egyéniségében sok volt a zseniális emberek tulajdonságaiból.

A természet sokféleképp megáldotta: férfias külsővel, bátor és biztos megjelenéssel, mélyen érző hullámozó kedéllyel, koraérettséggel, céltudatossággal, másokra hatni tudó szervező képességgel, valóban fölös mértékű áradó lelkesedéssel és a tervei végrehajtásához szükséges akaratval. Igen fejlett volt lelkének szabadságvágya, irtózott attól, hogy tisztviselő robotban élje le az életét. Bizott magában, hogy a maga lábára állva sokkal hasznosabban fogja azt eltölteni. El volt telve hazaszeretettel, hogy ifjonti erejét valami nagy és érdemes célnak áldozza. Buzgott benne minden frissen szerzett benyomásra az elmélkedő, a megfigyelő, az egyeztető reflexió, ez a tudós-hajlamú emberek értékes reagálása mindenre, ami velük és körülöttük történik, s nem tudván jobb módot találni e reflektáló hajlamainak levezetésére, könnyen folyt a tollából a tinta, hogy napi benyomásait, megfigyeléseit, terveit és gondolatait naplóiban, leveleiben lejegyezgesse. Írogatási szenvedélye, amely nem más, mint a magános embernek önmagával való társalkodása, nagyszerű vállalkozása kezdetén, finnországi időzése alatt, némileg Széchenyire emlékezteti őt (persze más témakörben: nem országos, hanem tudományos és nemzeti ügyben), akivel

¹⁴ Saját szavaival: „Anton Reguly war vielleicht kein genie, das der wissenschaft neue wege hätte öffnen, neue perspektiven und probleme weisen können. Aber er besass ein talent, einen eifer und einen enthusiasmus, der auch grosse schwierigkeiten überwindet und auch grosse resultate zeitigt.” Stb.

egyébként betegsége alatt egy németországi fürdőhelyen találkozott is. (Széchenyi nagyon kitüntette őt e találkozáskor.) Még egy vonása közelíti őt említett nagy politikusunkhoz, az, hogy tervei akadályoztatása esetén és ereje fogytán nem ritkák nála a lelkesedést felváltó depressziók, amelyek némileg romantikus, ábrándos, felhőkben járó lelki beállítottságának a természetes következményei. — Castrénnak a képzelete volt romantikus, Regulynak az egyénisége. — Mindamellett meglepő, hogy ez az eszmék után induló afféle Bolond Istókja a tudománynak, mennyi számítással, mennyi józansággal tudott eljárni. Ítéloképességének ezt a józanságát nyomatékosan kiemeli emlékbeszédében EÖTVÖS JÓZSEF is, aki vele betegsége idejében ismerkedett és barátkozott meg.¹⁵

Akinek ennyi szép és nagy tulajdonsága van, hogyan lehet, hogy utóbb mégis kudarcba fullad: roppant érdekes, de nem e pontba tartozó kérdés. Ide most, pályájának az elejére, az tartozik, hogy még egy kissé jobban bepillantunk kedélyhangulataiba, amelyek amiatt jöttek mozgásba, hogy fájdalomosan érezte az ellentétet külső és belső világa, gondtalan, vidám fellépő és belső gyötrődése, szerény önismerete és nagyotakarása között. Helsinkiben volt 1840. telén. A társas élet ünnepeltje, kedvence. Már több hónapot töltött Finnországban. Tisztában volt idejövetele különös céljával, mégis ragadták magukkal a bálok, a fiatal nők, a svéd nyelvű intelligencia. Be kellett hamar látnia, hogy nem jó helyen forgolódik, neki a néppel és annak nyelvvel kell ismerkednie és a népköltészetet tanulmányoznia, amely most keltett a sajtóban — főként a Kalevala megjelenése nyomán — roppant feltűnést. Optimizmus és pesszimizmus váltakozott tehát a lelkében amiatt, hogy nagy cél felé törekedett és még semmit sem ért el. Ünnepeltette magát a jó reménység fejében, nagynak látta magát mások szemével, magát pedig felkészületlennek érezte, s nemcsak az anyagi fedezet hiányzott önbizalma táplálásához, hanem szülei aggodalmai a könnyelműség vádjával is illették irányváltoztatásáért, hogy szeme elől tévesztette konkrét tanulmányi célját. Hadd idézzek két helyet szüleinek írt egyik sokatmondó leveléből (1840. okt. 29.): „Ich lebte in zwei contrairnen Welten. Es war ein schrechliches Spiel zuweilen.” „... die vielen Reflexionen, die ich beim Briefschreiben bekam etc., verstimmten mich, es drückte mich zuweilen ungeheuer, obwohl Sie die Briefe vielleicht recht mutvoll finden werden. Es ist die Reaktion der äusseren drückenden Umständen.”

Ez volt az egyik fenyegető örvény, amelyből szerencsésen kivonta magát azzal, hogy utazni kezdett és elhagyta a fővárost. A másik nem kevésbé sorsdöntő időszakasz ugyanez év őszén várt rá Vaasa városában. Megint pénz nélkül volt, mozdulni sem tudott. Mögötte voltak finnországi, lappföldi utazásai. Döntéssé érett csendes elhatározása, hogy tudós lesz, a finnugor tudománynak fog élni, haza sem megy, folytatja útját Szentpétervárra s ott fog felkészülni további kutatóútjaira. Helyben topogó tétlensége most hatalmas szellemi összpontosításra sarkallja. Abbahagyja naplóját, eltervezi élete programját, leveleket küldözget haza s barátaihoz. Közben betegeskedik is. A magány nemcsak emeli, hanem le is sújtja. Újév után Helsinkibe szökik vissza emberek közé. Közben mégis kicserélődött. Csak két idézetet innen is az idézhető tömegéből (nagyobb választékát ld. Virittájá-beli cikkemben): „Mir ist nicht so leicht eine angefangene Arbeit zu lassen und den leichtsinnigen Ritt nach

¹⁵ Eötvös: i. m. 198. l.

Hause zu machen.” — „Ich fühle Beruf dazu, weil ich weiteres nicht tun kann.”
A kocka el volt vetve, de feltámadt a nagy kérdés: Miből? Hogyan?

Hogyan látott dolgához? Felvillant benne a gondolat, hogy ösztöndíjat fog kérni. De kitől? Nos, az országtól! Szeptember 30-án ily magasról intézi kérelmét tanárához, Maár Bonifáchoz: „Empfehlen Sie mich dem Schutz des Landes, es soll einen Sohn, der sein Leben ihm weihet, nicht ohne Schutz lassen.” Jellemének egy példátlanul éles vonását látjuk itt működésbe lépni: mellétekinteteket elhárító követelődzését. Hivatása méltóságának tudatában nem kertel, nem kényeskedik — ellenkezőleg: szinte utasít! A hang nagyzólan hat reánk, de a történelem teljesen igazolta ezt a fiatalembert, akinek még semmiféle végzettsége sem volt.

Október 3-án még azon elmélkedik, hogyan kap majd költségeihez fedezetet. Újságba kellene írni utazásairól. Néhány nappal utóbb megírja fentebb már szóba hozott „irodalmi levelét”, amelyet — mint erre az MTA Kézirat-tárában véletlenül rábukkantam — a következő keltezés nélkül becsúsztatott cédulával küld meg Zircre apjának: „Lieber Papa! Schonen Sie nicht die Mühe, mit diesem Brief selbst gleich nach Pest zu reisen. Wenn es (sic!) im Athenaeum herauskommt, wird es gewiss Sensation machen. Besprechen Sie sich mit Schedel, vielleicht kann endlich etwas geschehen. Denn gibt mir Ungarn nicht anständige Unterstützung, so kann ich und darf weiter nichts tun. Ich werde mich nicht hinwerfen für ein unbilliges Volk.” Ily előzmények után jelent meg egy jó félév múlva az Athenaeumban Reguly meg nem nevezett barátjához intézett levele, vagyis közlés céljából írt cikke ily felíráttal: „Reguly Antal magyar utazó éjszakon.” Ez hozta forgalomba a nevét országvilág előtt. S nyilvánvalóan propagandának volt szánva. Az Akadémia pedig, Schedel — Toldy jóvoltából már ez időpont előtt, februárban napirendre tűzte utazónk anyagi támogatását. Bizottságot alakított és Reguly Szentpétervárra érve, megkapta a megbízatást és az első pénztámogatást.

Mindebből az a tanulság, hogy a nagy becsvágyú fiatalember kiválóan értett a propagandához. Maár útján megnyerte magának Toldyt, s általa az Akadémiát. Dicsőségünkre van, hogy ez így történt. Toldy később az Akadémia titkáráként mintaszerűen beszámolt egy igen értékes tanulmányban az MTA tevékenységéről és Reguly munkásságáról. Ez a dolgozat a gyöngye ma is a Reguly-irodalomnak. (Érdemes lenne újra lenyomatni.)

Hasonló ügyességgel látott hozzá Reguly Szentpétervárott a maga ügye megszervezéséhez. Ott Karl von Baer akadémikus volt pártfogója, akire támaszkodhatott. Elérte, hogy Baer cikket írt róla egy pétervári német újságba, amelyben őt Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonlította. Ez a cikke magyarra fordítva 1843-ban megjelent a Világ-ban. 1845 elején Toldy befolyásos személyek bevonásával Reguly Társaságot alapított azzal a céllal, hogy a befizetett tagdíjakból pénzt juttasson a szorongatott helyzetben levő magyar kutatóknak. Ez a segély még később is folyt, amikor Reguly Németországban gyógykezeltette magát.¹⁶

¹⁶ MTA Kézirattára Történel. 2° 86. sz. — Elnöke Császár Ferenc volt, jegyzője Irinyi József, pénztárosa Antal Mihály. Aláírási íve szerint a tagok évi 2 pengő forintot fizettek. Egyszersmindenkori adakozóktól pedig 10 p. frt-ot kértek. A Reguly Társaság eredetileg két évre létesült: „... feladásul tűzte olly somma összehozását, melylyel utját folytathassa és bevégezhesse.” Reguly levelei között van egy 1847. júl. 19-én Graefenbergben kelt, amelyben Császár Ferencet arra kéri, hogy a vállalt társasági segélyt neki félévi 500 frt-okban utaltassa ki.

Foglaljuk össze az egyéniségéről alkotott benyomásainkat azzal a megállapítással, hogy Reguly semmi esetre sem volt hétköznapi, lelkes filozofter. Nagyszerű vállalkozó volt. Emberi oldaláról tűnik elénk alakjának egész nagysága. Ifjúkora ellenére férfiasan harcolt az ügyért, amely benne testet öltött. Mikor Toldy megírta róla nagy tanulmányát: „Reguly Antal s a finn — magyar kérdés”, az „és” kötőszót el is hagyhatta vagy írásjellel pótolhatta volna. A finn kérdés a 40-es években ui. azonos volt Magyarországon Reguly ügyével. — Finnországból Szentpétervárra távozva ott csakúgy folytatódtak fellángolásai, kimerülései és depressziói, mint nagy útjának első, finnországi szakaszában. Sokat akarása tágitotta ki látóközünk, sokat akarása vált személyes tragédiájának egyik legfőbb, elkerülhetetlen okává.

Egy jeles tudós emlékezéseiben olvastam valahol, sajnos már nem tudom hol, hogy az 1850-es években egy roskatag beteg embert láttak kabátjába burkolódzva egy munkaasztalnál dideregni az egyetemi könyvtár udvarán. Reguly Antal volt, a könyvtáros. Élete utolsó évében Hunfalvy Pál látogatta, hogy vogulul tanuljon tőle. Nem mentek sokra ketten együtt sem. Hogyan történt, hogy a lelkes ifjú tüze így elhamvadt, s hogy rugalmas teste és bátor idegei hétévi megfeszített munka után felmondták a szolgálatot?

V

Testi-lelki összeroppanásának okaira már eddig is célozhattam. Fékezhetetlen sokatmarkolása volt talán az egyik legáltalánosabb, legmélyebben fekvő oka. Az Akadémia sem kímélte megbízottját;¹⁷ mindent tudni akart nyelvrokonságunk felől, túlterhelte a magános utazót. Szerencsére az hamar túltette magát az Akadémia utasításain, nem úgy mint Castrén, aki a Sjögren kijelölte útvonalon haladt. Betetőzte úttörő nyelvészünk, néprajzosunk túlterhelését, hogy egyúttal régész, antropológus, földrajz kutató is volt egy személyben, s hogy a pétérvári Földrajzi Társaság nyomban visszatérte után 1846. őszén megbízta őt egy uráli térkép elkészítésével. Reguly gondolván, hogy ily munkára úgy sem vállalkozhat később, mert szövegei feldolgozásával lesz elfoglalva, ráállt a megbízatásra. Remélte, hogy egy hónap alatt teljesíti feladatát. Egészségi állapota azonban ekkor már annyira megviselt volt, hogy majd egy félévre visszavetette tennivalóiban. Kétségtelenül volt haszon az általa elkészített uráli térképből, elismerést hozott neki és hazájának, de pontot tett túleröltetése végeére.¹⁸ Ki is zökkentette más munkáiból, úgyhogy ettől kezdve nyugodalmasan és elmélyedve dolgozni nem volt többé képes.

Kimerülésének másik fő okát abban látom, hogy hosszú ideig (több mint hét évig) megszakítás nélkül folytatta északi tanulmányait egy számára idegen, szokatlan környezetben, legnagyobbrészt kedvezőtlen anyagi és pszichikai életfeltételek között. Finn pályatársa, Castrén sokkal kedvezőbb körülmények közül bontakozott ki és lépett fel tudományában. Neki megvolt az egyetemi és társadalmi rangja, anyagi alapja. Számos hazai levelező társa volt, akik várták-lesték híradásait és megfelelően fogadták, felkarolták amikor végre

¹⁷ Utasításait nyomtatásban olvashatjuk a Magyar Academiai Értesítő I. év (1840—41) ülései jegyzőkönyveivel csatolva 31 pontban: 53—58. l.

¹⁸ Térképe értékeléséhez I. BORBÉLY ANDOR, R. A. térképének szerepe az Észak-Urál megismerésében. Földr. Köz. 1955.

hazaérkezett. Szinte a kezéből vették ki beszámoló iratait, hogy azonnal publikálhassák. Minden sor írása belekerült a tudomány vérkeringésébe. Maga vállalta sorsa volt, hogy feladatának tökéletesen akarván a végére járni, fényesen teljesítette ugyan nehéz megbízatását, de eközben súlyos tüdőbajt szerzett és a tudomány áldozataként bukott le sikerei magaslatáról, a számára alapított s mindössze egy évig betöltött egyetemi katedráról. -- Regulynak nem jutott ilyen ragyogó vég, csak tengődés és felmorzsolódás. Nem voltak sikerei, nem volt státusa, csak híre, s nem voltak őt hazaváró és otthon készségesen fogadó barátai sem. Ehhez járult, hogy hullámozó kedélye hol előrenyomta, hol visszahúzta haladásában. Valóságos csoda, hogy következetes maradvá felismert hivatásához, végezni tudta gyűjtő-munkásságát, amíg ereje tartott, és olyan zsákmánnyal tért haza, hogy azzal mind magának, mind hazájának örök időkre becsületet szerzett.

Nézetem szerint hibásan járnak el azok, akik elsősorban Reguly emberi tragédiáját, pályájának ezt a megbicsaklását és boldogtalan végét domborítják ki. Tanulságos minden esetre, de másfelől világos, hogy minden alkotónál az alkotás érdemi a főfigyelmet s nem életének esetleges eredménytelen szakaszai. Reguly teljesítménye, kivált ha mint sokat ígérő kezdetet méltatjuk, így is kerek egész. Iránytszabó jelentőségű. Gyűjtött anyaga nem nehezedik többé terhelő súlyként koporsójának födelére. Neve, becsülete tehát — hogy mai szóval mondjuk — rehabilitálva van. De nincs feloldva a kötelességmulasztás vádja alól az a tudományos társadalom s annak képviselőiben bizonyára az MTA sem, amely elfogadta tőle amit nyújtott, de példamutató úttörőnként nem becsülte meg azzal, hogy áldozatos életének dokumentumait összeszedje és jövőendő nemzedékek okulására felmutatni törekedjék.

Addig is, amíg ez — reméljük — idővel meg fog történni, érintsünk egy kérdést, amely úgy vélem az ő pszichikai kudarcának a magyarázatában döntő súllyal esik latba. Ez Reguly hazatérése. Milyen fogadtatásra számíthatott, ha rögtön 1847-ben hazatér? Nem szólva arról, hogy ez az időpont, a forradalom éve előtt, már nyugtalan, bár kész eredmény elfogadására még fogékony és arra talán alkalmas kor volt, mindenképpen feszélyező lehetett számára, hogy hazaérkezése pillanatában olyan nagy várakozással tekintettek feléje. Itt bosszulta meg magát, hogy a célrajutásnak egyetlen lehetséges eszközeül egész pályája alatt folytonosan propagandát volt kénytelen ügyének és magának is csinálni. Ez az önpropaganda a jó fellépésű, daliás alakú utazónak sok fáradságába került — ettől finn pálya- és versenytársa mentesült —, de azonkívül további bajnak is okozója lett. Magára szabadította honfitársainak kész eredményekre számító, időelőtti várakozását. A még mindig fiatal, alig 30 éves, de már megtört kutató előtt két módozat között nyílt választás visszatérésre. Vagy azon nyomban hazamegy otthoni környezetébe elvegyülni hívei közé; ez azt jelenti, hogy jelenlétével fokozza a kíváncsiságot poggyászának tartalma: kutatásainak eredményei iránt. Vagy pedig „nem megy haza munka elvégzése nélkül”, azaz letelepszik valahol, csinál valamit, hogy valamilyen eredménnyel térhessen meg hazájába.¹⁹

Utazónk arra gondolva, hogy amúgy is beteg és törődött, tehát mindenképpen pihenésre van szüksége, elég sajnosan ezt az utóbbi megoldást választotta. Nem jött Pétervárról haza, később is csak lopakodva, családjá meglátogatására. Németországban vontta meg magát, különféle szanatóriumok kezelé-

¹⁹ Vö. 1847. jún. 7-én kelt levelét.

sének vetve alá rongált egészségét. Közben pedig telt-múlt az idő, lezajlott a forradalom is, dolgozni nem volt képes, apránkint elterelődött róla a figyelem. Csak a szabadságharc bukása után tért haza végleg elfogadni az egyetemi könyvtárban neki felkínált szerény állást és elszenvedni hazája nagy kudarcával együtt most már a saját maga munkásságának is a kudarcát . . .

Ha sejtelmünk nem csal, mindez másként is történhetett volna. Hazatérte kedvezőbb alakul, ha elébe jönnek, ha beszámoló előadások tartására kérik fel, ha nyelvórákat adatnak vele az egyetemen (Toldy szerint már 1844-ben szóba került volna egyetemi tanárságának az ügye) stb., egyszóval ha leszállítják őt abból a magasságból, ahova őt a nemzeti lelkesedés és a kényszerű propaganda emelte. Mindig az első lépések megtétele a nehéz. Tragédiájának egyik tünete, vagy talán részben oka is az, hogy nem sikerült megtéetni vele betegségének átmeneti enyhülése idején ezeket az első, bátorító lépéseket.

Az úttörők, ha nem nevelők is egyszersmind, könnyen elveszthetik kapcsolatukat környezetükkel. Kiszakadni abból, visszatérni újra egy kezdetlegesebb állásponton levő társadalomba és azzal egyezkedni, összetörödni: mindig nehéz, kedvetlenítő feladat. A magánosság végtelen nagy előnye az, hogy kiszakít és felszabadít a megkötöttségből. Végtelen hátránya viszont abban van, hogy elszigeteli és begubóztatja az arra rá nem szolgált úttörőt.

Reguly esete jellemzően példázza, hova juthat valaki, ha magát terveinek kiszolgáltatja és megosztatlanul szenteli magát egy ügynek, amelynek szolgálata erején felül van. De szép példa arra is, hogy ha valaki ezt mégis megkockáztatja, világosságot gyújthat az utána következő nemzedékeknek, mégha bele is rokkán erőfeszítéseibe.

VI

Még egy akadályja volt gyors és kényelmes kapcsolata megteremtődésének hazai közönségével: írásbelisége. Mit értek ezen? Nyelvi hontalanságát. Magyarul érzett, társalgott, olykor írt is, de külföldön inkább csak kénytelen-ségből (ha pl. az MTA-nak küldött írásbeli jelentést). Egyébként azonban németül fejezte ki magát házi használatra (naplóiban, leveleiben), de azon a nyelven sem tökéletesen: folyékony, szóbő, inkább beszélt, mint irodalmi németiséggel, rossz és hibás ortográfiával. Ez rendszerint odáig megy, hogy pl. néhány idézetet közölve tőle, mi is kénytelenek voltunk ezeknek a helyesírásán valamicskét igazítani. Voltaképp — a látszat ellenére — tudott magyarul, de elszokott anyanyelvétől. Hosszas külföldi útján persze felejtette is. Tanárához Pétervárról 1843. május 5-én írt német nyelvű levele végére ezeket a sorokat bigygyeszi védekezésül: „Egy magyar levélhez legalább több készülő nap volna szükséges, hogy valómat egészen magyarrá áthangoljam.” Apjának úgy lát-szik hasonló kifogására még Stockholmból 1839. október 13-án azt válaszolja: mindig németek között van; úgy ír, ahogyan leggyorsabban a keze ügyébe esik.

Egy magyarnak ez a nyelvi hontalansága abban az időben, mikor prózánk, kivált értekező prózánk még csak kevésbé volt kiművelve és iskolai tanítás által általánossá téve értelmiségünkben, semmi esetre sem kelthet gyanakvást. (Bajzánál olvastam egyszer, hogy a két Kisfaludy német nyelven levelezett és társalgott egymással.) Azonban az idők változtak. A 40-es években már nem volt bevehető az, amit a 30-as években még elnéztek. Regulynak ez a furcsa német nyelvűsége mindenesetre visszavetette őt a hazai nyilvánosság előtti szereplésében. Egy-két levelét fordításban közölte az Athenaeum 1942-

ben. Azt hiszem igazam van, ha ebben látom fő okát, hogy személyes jellegű hagyatéka (pl. levelezése) idehaza figyelemre nem talált oly sokáig. Míg Castrénnak, a jó tollú stiliztának felfedező útjáról írt minden levelét rögtön kiadták svédül, majd németül, legújabban pedig legtöbbjét finn fordításban is,⁴⁰ Reguly hagyatéka, ideértve az MTA-hoz intézett jelentéseit, Toldyhoz írt leveleit, külföldi tudósokkal váltott levelezését, mindmáig elkerülte a nyomdafestéket, sőt 100 év óta a tudománytörténések figyelmét is!

Nemcsak emléke vallotta ennek nagy kárát, hanem saját publikációs tevékenysége is. Elszokott ugyanis a nyomtatás alá való fogalmazástól. Tetézte ezt, hogy egy időben — pétervári korszaka kezdetén — érdemnek tekintette a készületlen ember részéről a várakozó, szerény hallgatást. Maga Toldy is hajlott erre a felfogásra, nem is helytelenül (R.-album XXXII.1.). De ha meggondoljuk, hogy hivatalos jelentéseiben kitűnő nyelvészeti megállapításokat tesz, mégis sajnálhatjuk, hogy rövid pályafutása alatt általában nem élt a tudósoknak azon természetes jogával, hogy megállapításaikat az elméleti állásfoglalásig fejlesszék. Sajnálatos, hogy ő, aki korábbi éveiben naplót vezetni szeretett, nem írogatta össze nagy útjának tudományos észrevételeit nyomtatásban is közzétehető formában. Ezekből is kitelt volna, mint híressé vált pályatársa irataiból, egy-két kötet „Nordische Reisen und Forschungen”. Mindenesetre annak láttán, hogy az úttörő nyelvészek kortörténeti feljegyzéseinek is egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít az újabb történeti kutatás,²¹ nem érthetünk egyet Hunfalvy Pállal, aki 1864-ben megjelent nagy munkájában („Vogul föld és nép”) Reguly naplójáról és jegyzeteiről szólva, könnyedén átsiklik ezek jelentőségén: „Kidolgozásuk és kiadásuk szükségtelen.” (Előszó, V. 1.)

Írásbelisége nyelvi korlátairól szólva, ide illik, hogy újra előhozzuk nemrég nyomtatásban is közölt, feltűnést keltő vót népköltési gyűjtésének az ügyét. Világosan kitetszik, hogy hozzáfogott anyaga letisztázásához, címmel is ellátta az egészet („Die Hochzeit der Watländer”), bizonyosra vehető tehát, hogy nyomtatás alá kezdte rendezni. A lakodalmas versek közlését kéthasábosnak tervezte: baloldalon álltak volna vót szövegei, jobb oldalon ezeket német fordításuk kísérte volna. Ez a munka már szentpétervári tartózkodása első napjaira maradt. Egész jövőendő tevékenysége szempontjából tanulságos látnunk, hogy ezt a tisztázó munkát félbenhagyta. Úgy hagyta ránk a szöveget befejezetlen, tisztázatlan, de kiadásra nem éppen alkalmatlan formában; halála 100. évfordulója évében ui. kézírata változatlanul jelentetett meg — persze egy más kor felfokozott, aprólékos figyelmétől kísérve. Mintha már ekkor, gyűjtő munkássága legkezdetén, lemondott volna a gyűjtőnek azon elégtételéről, hogy maga adja nyomtatásba feljegyzéseit! Avagy talán azt a sietséget kell-e okolnunk e kis munkája félbeszakításáért, amely őt mindig nagyobb célok

²⁰ Nordiska resor och forskningar 1852—58; Nordische Reisen und Forschungen 1853—62; Tutkimusmatkoilla Pohjolassa 1967.

²¹ Különösen gondolok itt az angol M. A. BRANCH munkásságára, aki a Virittájá. 1968. évf.-ban a magyar kézíratos források nem-ismeretében is meglepően érdekes és helyes (tárgyilag) megvilágításba helyezi a Sjögren körül bonyolódó ellentéteket Castrén és Reguly között, amelyekről nekünk forrásaink feldolgozatlansága miatt (Toldy és Eötvös közlései alapján) megközelítően sincs mindmáig kielégítő képünk. — Korektúra-jegyzet. Azóta már járt itt Budapesten, átnézte Reguly leveleit, elvitte magával az őt érdeklő anyag másolatát, s majd nagyot fogunk nézni, ha Londonban előbb fog-nak publikálni Reguly hagyatékából kiadatlan szövegeket történeti tanulmányokhoz mint idehaza Magyarországon.

felé hajtotta és Finnországtól az Urál felé távolította? Nem tudjuk. Talán az új környezet új gondokkal terhelte. Az volt ugyanis tudatosan kialakított módszere, hogy mindenütt a híres és kiváló emberekkel keresett kapcsolatot. Dolga akadhatott így is éppen elég, amíg a pétervári befolyásos akadémikusokat (köztük K. von Baert, A. J. Sjögrent, P. von Köppent) pártfogásuk megszerzése végett sorra mind meglátogatta. Hogy visszamenjen a kis vót faluba, Kattilába, hogy újra kifárgassa a vót lakodalmas versek tudóját, a híres Anna Ivanovná, hogy tisztázza és letisztázza verseinek szövegét, ahol a nyelvet nem értette meg: mindez nem telt ki a kelet felé tekintő hazánkfíától! Az elhagyott nyomra ő már ekkor nem térhetett vissza! Első publikációs terve ezért süllyedt a láda fenekére, ahol azután hosszú időn át vogul és osztják szöveggyűjtései is porosodtak. Olyan akadémiai tag lett, aki mit sem publikált, csak egy székfoglaló akadémiai értekezést („A dzungár népről”). Tolla, mely annyi rokon nyelvi hőskölteményt, szöveget örökített meg, egyszerre elfelejtett írni, mihelyt nyomtatásra került volna a sor. Csak kérni tudott utóbb és keseregni betegségről.²² A tudós ambíciója megcsökkent a gyűjtési láz kielégültével. Regulynak, a nyelvész-kutatónak és más szaktudományok művelőjének az arcán hovatovább az utazó és a népköltési gyűjtő érdemei tűntek ki az utókor szemében. Feledtették a nagy úttörőnek és iránymutatónak máig ható, úgy vélem nem kevésbé emlékezetes vonásait.

VII

1939-ben, Finnországba érkezésének 100. évfordulóján, ZSIRAI MIKLÓS emlékbeszédet tartott Reguly Antalról (MNY 1939). Új mondanivalója az volt, hogy ki kell adni osztják gyűjtését. Ez azóta megtörtént. A szövegpublikációk sora ezzel ugyan teljessé vált, de ma mégis meg kell állapítanunk, hogy emléke előtt adósságunk letörlesztve nincsen. Művei ugyan hozzáférhetők, de hozzáférhetetlenek életének dokumentumai, főleg nagy utazásának történeti értékű iratai, amelyek a tudományra nézve is számtalan becses adatot tartalmaznak. Emlékezésemnek végső célja az, hogy a mostani évfordulón ennek a feladatnak az elvégzésére hívjam fel a tudományos közvélemény figyelmét.

Kétségtől igaz, hogy nem minden napló érdemli meg a nyilvánosságra hozatalt, amelyet kiváló kutató külföldi útján vezet. De Regulynak csak egy van, ő a finnugor nyelvrokonság gondolatának első zászlóvivője, érdekes ember, utazó, kutató egy személyben. S megfigyeléseinek tárgya sem közömbös: Finnország 1839/41-ben. „Finnlandi úti jegyzetek” című adatokban gazdag kéziratos műve nekünk írója miatt érdekesség, a finneknek kortörténeti és topográfiai forrásmű, amelyre — mióta gépelt másolatát a maguk számára megszerezték — állandóan hivatkoznak is. Több tanulmány, hol életrajzi, hol helytörténeti szempontból (V. TERVONEN, VUOKKO RAEKALLIO-TEPPO) fel is dolgozta naplóját, amelynek pl. a kelet-finnországi és karjalai népköltési anyaga miatt néprajzi forrásértéke is nagy. A napló időbelileg finnországi utazásának legmozgalmasabb részét (1840. márciustól szeptember elejéig) öleli fel. A végéhez csatolt svéd nyelvű kivonatok részben lappföldi útján L. L. Laestadiusnál készültek — ezek a lappok mitológiáját tárgyalják —, részben

²² Betegségét egy 1848. áprilisi keltezésű németországi orvosi diagnózis a vegetatív idegrendszer romlásában állapítja meg. „Chronische Verschleimung des Unterleibes nebst Schwäche und Verstimmung der Unterleibnerven und in Folge davon des ganzen Nervensystems.”

azutániak és folyóiratokból másoltak. Nyelve német. Kiadása magyar és finn együttműködéssel lenne megvalósítható a számos finn- és svéd nyelvű betétanyag miatt is. Nyomtatásban megjelentetve a finn–magyar érintkezések kezdeteinek állíthatnánk vele forrásértékű emléket. Horvát István nemrég nyomtatásban megjelent „Mindennapi”-jánál különlegesebb becsű történeti dokumentum ez a múlt század első feléből.

Kiadatlan iratainak második csoportját Reguly levelei teszik ki. Zömmel az MTA Kézirattárában találhatóak, de akadtam ilyenekre Helsinki archívumai-ban is, és alapos okkal feltehető, hogy leningrádi nyomozásunk sem járna eredménytelenül. Részben haza (szüleihez, tanárához, Toldy Ferenchez stb.), részben külföldi tudósokhoz intézte őket. Regulynak a híres Baerhez fűződő kapcsolata egész tanulmányt érdemelne. Nevezetesen úgyszintén az Urál-vidéki útjáról küldött beszámoló írásai és a szentpétervári meg a magyar akadémiahoz intézett jelentései. (Érthetetlen számomra, hogy az utóbbiak teljes egészükben nem kerültek nyilvánosságra, pl. PÁPAY JÓZSEF bevezető tanulmányában — vö. MNy 1905, 104). Urál-vidéki levelei tele vannak értékesnél-értékesebb néprajzi megfigyelésekkel. Szülei, barátai előtt pedig feltárja küzdelmes lelki életét, vívódásait, nehézségeit. Betegsége idejéből Németországból hazaküldött leveleinek már jóval csekélyebb a jelentőségük és jóformán csak az életrajzírók fogják érdekelni. Tudományos hitelű életrajzának, a Reguly monográfiának a megírása ugyanis az a végső cél, melynek megvalósítását a Reguly-dokumentumok összegyűjtése és feldolgozása után a magyar tudománytörténet sokáig már nem halaszthatja.²³

KOROMPAY BERTALAN

Регули и его наследие

Данная работа не ставит перед собой цель подробно рассказать о творческом пути Антала Регули, а лишь осветить отдельные его этапы, которые отражают суть и основное содержание творчества Регули. Эта статья является подготовкой к научной разработке биографии Регули. Автор данной статьи первостепенной задачей считает издание биографических документов, в том числе собрание писем Регули.

Отдельные главы статьи занимаются следующими проблемами: 1. начало деятельности Регули, 2. его отношение к А. Кастрену, 3. значение Регули, 4. его личность, 5. трагедия Регули, 6. письменность Регули, 7. определение задач издания его произведений. Автор исходит из того, что творческий путь Регули, каким коротким бы он ни был, нельзя считать неудачным. В человеческом отношении он действительно был неудачным, если учесть, что он стал нетрудоспособным, возвратившись домой. Его современники тоже считали его жизнь неудачной. Но его достижения, то есть собрания со временем стали известными. Его пионерскую работу можно считать совершенным. Следует отметить, что интересная личность Регули заслуживает того, чтобы досконально изучать и использовать его отдельные замечания.

Одна из самых интересных проблем: начало творческой деятельности Регули, как первого венгра, исследующего в Финляндии языковое сходство. Автор данной статьи путем сопоставления целого ряда мелких данных, доказывает, что решение Регули уехать в Финляндию с научной точки зрения было совершенно не подготовлено. Это решение созрело в двадцатилетнем юноше только во второй половине октября 1839 года в Стокгольме. Сравнивая Регули с Кастреном, следует отметить, что между двумя исследователями-путешественниками не только имеются сходные черты, но между ними было и не-

²³ Ez a dolgozat jelen formájában sokat köszön a szerkesztő rövidítéseinek. A végéről elmaradtak a kritikai megjegyzések az újabb Reguly irodalomra, el az a konkrét javaslat is, amely a szakemberek összefogását törekedett volna előmozdítani. Eredeti szándékommak most már csak a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1969 nov. 11-én tartott előadásom kivonatában (MNy LXVI, 381) van nyoma.

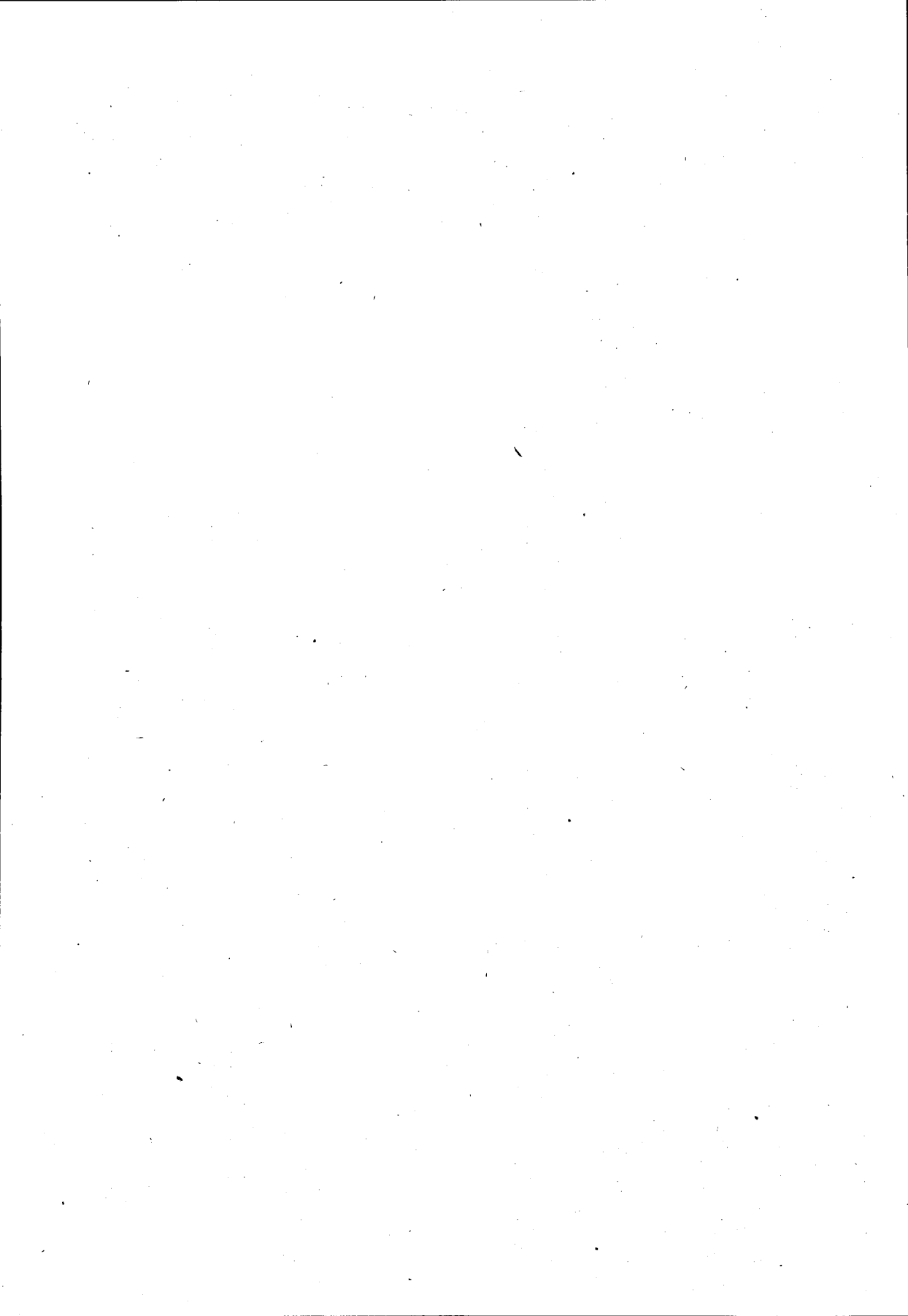
которое соперничество: этим объясняется и то, что в январе 1842 года А. Й. Шегрен через царскую Академию стремился дать своему протеже материальную поддержку и этим самым сделать возможным продолжение северного путешествия до Урала.

Значение Регули заключается в том, что он был Ленротом обско-угорских народов то есть открывателем и собирателем их героического эпоса. Значение лингвистической деятельности Регули больше всего можно оценить сравнив его с деятельностью Йозефа Буденца, который не только использовал, но порою и оценивал деятельность Регули, и отдельными замечаниями отрицал мнение Йозефа Этвеша, якобы Регули не был настоящим лингвистом. На характер Регули указывает и тот факт, что с помощью своего бывшего учителя Бонифаца Маара и секретаря Академии наук Венгрии Ференца Толди добился материальной и моральной поддержки для восточной поездки. Регули был большим предпринимателем. Но он чувствовал и вредные следствия своей вынужденной пропаганды: на родине он возбудил большой интерес к своим исследованиям и большие ожидания его современников к результатам его деятельности затруднили его возвращение домой после 1847 года, в эпоху перед гражданской войной. После этого он не мог больше отчитаться перед общественностью о своей работе.

Кроме болезни, публикационной деятельности препятствовало ему и то, что он привык пользоваться письменно немецким и не венгерским языком, а также его неопытность затруднила поставить в известность результаты исследований, издать и в печати ценные материалы родственных языков.

Творческий путь Регули составляет семь с половиной лет. В этом закладываются и исследования финно-угорских языков в Венгрии в 40-ые годы прошлого века. Не будь Регули, венгерские исследователи этой проблемы плелись бы в хвосте за Кестреном и Альквистом. Его собрания являются основой деятельности Пала Хунфальви и Йозефа Буденца, и он является предшественником Берната Мункачи и Йозефа Папай. Отечественные исследователи финно-угорских языков считают его пионером. Для нас Регули является открывателем Финляндии. Его дневник, написанный в Финляндии достоин издания. Было бы целесообразно издать этот дневник совместно с финнами. Он явился бы документом процветающего теперь венгеро-финского сотрудничества. Жизнь и деятельность Регули полны научных и общечеловеческих выводов, которые являются частью исторической базы венгерской науки и с точки зрения воспитания новых поколений.

Берталан Коромпай

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Zur Funktionsverschiebung des Numeruszeichens im Ostjakischen

Kustaa Fredrik Karjalainen
Zur hundertsten Wiederkehr
seines Geburtstages

Mit folgenden Worten hat ERNST LEWY eine interessante Erscheinung in seiner kurzen Charakteristik des Mordwinischen wiedergegeben: „Ähnlich kann ein Adverb in den Plural, als Prädikat, treten“¹. Diese Lewy'sche Beobachtung birgt die hier zu erörternde Frage nach der Funktion des Numeruszeichens bei einem „nicht-singularen Adverb“. Dabei werden, und zwar an Hand von ostjakischem Material, produktive Kasusformen und Adverbien im herkömmlichen Sinne einander gleichgestellt, da sie jeweils als Prädikat auftreten; diese prädikativen Adverbien sind im Dual und Plural wie folgt bezeugt:

- (1) Vj. *jin pamjarnakən* 'sie-beide (sind) Wiese-in-beide' (d. h. 'sie beide sind auf der Wiese') KT 703a
- (2) Vj. *jin puvalkärinäkən* 'sie-beide (sind) Hof-in-beide' (d. h. 'sie beide sind im Hof') KV 171
- (3) Vj. *äm'käläm katnaken* 'Hunde-beide-meine (sind) Haus-in-beide' (d. h. 'meine beiden Hunde sind im Haus') KV 171
- (4) Trj. *min kätnayən* 'wir-beide (sind) Haus-in-beide' (d. h. 'wir beide sind im Haus') KV 266
- (5) Trj. *läjəmyən rüt näyən* 'Äxte-beide (sind) Boot-in-beide' (d. h. 'die beiden Äxte sind im Boot') KV 265
- (6) V *otət əjnäm jəyəmnätət* 'Sachen (sind) alle Vater-mein-bei-Pl.' (d. h. 'die Sachen sind alle bei meinem Vater') KV 125
- (7) Vj. *äm'läm katnatət* 'Hunde-meine (sind) Haus-in-Pl.' (d. h. 'meine Hunde sind im Haus') KV 171
- (8) Vj. *jə^c puvalkärinatət* 'sie (sind) Hof-in-Pl.' (d. h. 'sie sind im Hof') KV 171
- (9) Vj. *jəy pamjarnatət* 'sie (sind) Wiese-in-Pl.' (d. h. 'sie sind auf der Wiese') KV 171
- (10) Vj. *jin jokənakən* 'sie-beide (sind) zu-Hause-beide' (d. h. 'sie beide sind zu Hause') KT 143a
- (11) Vj. *jin kōmənəkən* 'sie-beide (sind) draussen-beide' (d. h. 'sie beide sind draussen') KV 171
- (12) Trj. *lin kemənyən* 'sie-beide (sind) draussen-beide' (d. h. 'sie beide sind draussen') KV 263
- (13) Ko. *χōjəneŋ tōteŋeŋ* 'wer-beide (sind) dort-beide' (d. h. 'welche zwei sind dort?') PV 27

¹ ERNST LEWY, Der Bau der europäischen Sprachen, Dublin, 1942, S. 78.

- (14) Vj. *jeŷ jokənətət* 'sie (sind) zu-Hause-Pl.' (d. h. 'sie sind zu Hause') KT 143a
 (15) Vj. *ja kōmənətət* 'sie (sind) draussen-Pl.' (d. h. 'sie sind draussen') KV 171
 (16) Trj. *ae kemənt* 'sie (sind) draussen-Pl.' (d. h. 'sie sind draussen') KV 263
 (17) Ko. *χōjit tōtit* 'wer-Pl. (sind) dort-Pl.' (d. h. 'welche sind dort') OV 27

Die eigentümliche Rolle des Numeruszeichens in diesen Sätzen springt ins Auge. Es zeigt in allen Fällen die Zahl an, wie gewohnt. Es zeigt aber in allen Fällen auch, contra grammaticam, eine falsche Zahl an. Denn (Satz 1:) 'sie-beide' befinden sich ja nicht auf zwei Wiesen, sondern auf einer; (Satz 2:) 'sie-beide' befinden sich auf einem Hof, nicht auf zwei etc., etc. Das Numeruszeichen übt also keineswegs Numerusfunktion aus. Nach Eintritt einer Funktionsverschiebung spielt es nicht mehr eine materielle, sondern eine formelle Rolle. Es dient einzig und allein der Kongruenzschaffung. Aber es schafft eine „falsche Kongruenz“, um einen Terminus von GEORG VON DER GABELENTZ zu gebrauchen², der in diesem Zusammenhang noch auf folgende Erscheinungen verweist: „Dahin gehört es, wenn in deutschen Mundarten die Conjunction die Personalendungen der Conjugation annimmt: „*obst Du hergehst! dassen wir kommen*“ usw. Beiläufig bemerkt, bietet das Nama-Hottentottische eine ganz ähnliche Erscheinung, Congruenz der Conjunction mit dem folgenden Subjecte. (J. C. WALLMANN, Die Formenlehre der Namaquasprache. Berlin 1857, S. 29). Und das Gleiche findet im Koptischen und im Somali statt. Dahin gehört ferner die Übertragung der Conjugationsendung der 3. Person Pluralis auf die entsprechenden Pronomina im Italienischen: *eglino, elleno = illi, illae*, entsprechend *hanno*, sie haben, *vogliono*, sie wollen, u. s. w. Denkbar ist es, obschon ich die Tatsache nicht nachzuweisen wüßte, daß auf diese Weise schließlich die Formenelemente von dem Redetheile, dem sie ursprünglich zukommen, — in unseren Beispielen dem Verbum, — gänzlich auf einen anderen überspringen, daß etwa, wie im Annatom, das Verbum aller Temporal- und Modalformen entkleidet, und das Pronomen damit belastet würde. Man könnte dann von einer Umladung der Formativa reden. Die Tragweite einer solchen würde einleuchten: die Redetheile, damit der ganze Satzbau, damit der ganze Sprachbau, die äußere wie die innere Form, wären verschoben, verrenkt, entsteht, vielleicht auch metamorphisch verjüngt.“³

Wenn nun aber, wie gezeigt, das Numeruszeichen keine Numerusfunktion ausübt, dann vermag es auch nicht „ein Adverb in den Plural treten zu lassen“. Daher ist es sachgerechter, mit GERHARD GANSCHOW beispielsweise im Satz 16 *kemənt* als Prädikat anzusehen, das weiter in einen „lexikalischen Bedeutungsträger“ (nämlich *kemen*) und in einen „syntaktischen Bedeutungsträger“ (nämlich Pluralzeichen *-t*) zu analysieren ist.⁴

LIESELOTTE SCHIEFER

² GEORG VON DER GABELENTZ, Die Sprachwissenschaft, 2. A., Leipzig, 1901, S. 214.

³ Diese Stelle zitiert JÓZSEF BALASSA in NyK 23 (1893), S. 476, soweit sie mit der 1. Auflage übereinstimmt, und fügt Beispiele aus dem Ungarischen hinzu.

⁴ GERHARD GANSCHOW, Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen, Symposium über Syntax der uralischen Sprachen, Göttingen 1970, S. 65—79 (S. 70).

Zum syntaktischen Gebrauch von ostj. VVj. *är*, *ärki* 'viel'

Die Analyse des nur in VVj. belegten ostjakischen Wortes *V arki* 'viel' (KT 71a; laut DEWOS 155 richtig: *ärki*) und Vj. *ärki* 'viel' (KT 71a) führt zu VVj. *är* 'viel' (KT 70b) und einem Komplex *-ki*. Zwar gibt es nach GERT SAUER in VVj. ein Wortbildungssuffix *-ki*; dessen Vorkommensbereich ist jedoch auf Tiernamen beschränkt,¹ kommt also hier nicht in Frage. Da also zwischen dem in allen Dialekten bezeugten *är* und der nur in VVj. vorkommenden Sonderform semantische Kongruenz besteht, erhebt sich die Frage, ob für den Komplex *-ki* eine syntaktische Funktion nachgewiesen werden kann. Für *är* können aus den zur Verfügung stehenden Quellen KT, VG, VTB und VTO (Abkürzungen siehe am Schluß) folgende Belege angeführt werden:

KT:

- (1) *V är üyäl täjaläm* 'viel Fanggerät habe-ich' „minulla on paljon pyyntineuvoja” (d. h. 'ich habe viele Fanggeräte') KT 17a
- (2) *VVj. tät är käsi wälyal* 'dort viel Mensch war-er' 'siellä oli paljon ihmisiä” (d. h. 'dort waren viele Menschen') KT 70b
- (3) *V är nənikiŋi* 'viel Kind' „paljon lapsia” (d. h. 'viele Kinder') KT 70b, ebenso 613b
- (4) *Vj. är pōyäl wajəyypun čəyəjəs* 'viel Art Tierfell sammelte-er' „keräsi erilaisia metsännahkoja” (d. h. 'er sammelte viele Arten von Tierfellen') KT 206b, 674b
- (5) *V är pōyäl ul etəs* 'viel Art Beere wuchs-sie' „много ягодь родилось” (d. h. 'viele Arten von Beeren wuchsen') KT 272a
- (6) *V är pōyäl kənwəs* 'viel Art Krankheit' „разные болезни” (d. h. 'verschiedene Krankheiten') KT 320a, 674b
- (7) *Vj. är käsäl* 'viel Familie' „monta perhekuntaa’ (d. h. 'viele Familien') KT 437a

VG:

- (8) *löy är lät werwəl* 'er viel Zeit arbeitet-er' (d. h. 'er arbeitet lange') 56, 73
- (9) *är möyələnə əlŋi pütəkälit čoyləwəlt* „all around, morning birds were singing” (d. h. 'überall sangen morgens Vögel') 135
- (10) *tutoy är täs wəsən* 'von-jenem viel Ware kauftest-du' 78
- (11) *tütöy är täs wəsən* 'von-diesem viel Ware kauftest-du' 78
- (12) *tomijöy är täs wəsən* 'von-jenem viel Ware kauftest-du' 78
- (13) *timijöy är täs wəsən* 'von-diesem viel Ware kauftest-du' 78
- (14) *əjläne löyən məŋət är kulə məjəkäl* 'einmal er uns viel Fische gab-er' 73
- (15) *tim al är ul wälyal?* 'dieses Jahr viel Beere gab-esß' 73, 94, 134, 134

¹ GERT SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen, Berlin 1967, S. 155.

- (16) *məntüy ul litä är pelekpä nörəytəylöy* 'wir-selbst Beere zu-essen viel Seite-nach liefern-wir' (d. h. 'wir selbst liefern in alle Richtungen, um Beeren zu essen') 76, 135

VTB:

- (17) *pawəl är kul tus* 'P. viel Fisch brachte-er' (d. h. /P. brachte viele Fische') 48
 (18) *är tontəy körəs* 'viel Birkenrinde abriß-er' (d. h. 'er riß ein großes Stück Birkenrinde ab') 51
 (19) *məŋ är kul tusöy* 'wir viel Fische brachten-wir' 66
 (20) *itan är körasiw töytə wəlyləsət* 'am-Abend viel schöne Feuer begannen-sie-zu-brennen' (d. h. 'am Abend begannen viele schöne Kerzen zu brennen') 115
 (21) *jay är sur wajyət jokən täjawəlt* 'Leute viel Art Tiere zu-Hause halten-sie' (d. h. 'die Leute halten vielerlei Haustiere') 124

VTO:

- (22) *töyapa məntäti är wöy pänta maswəl* 'dorthin zu-gehen viel Kraft zu-gebrauchen ist-nötig' (d. h. 'um dorthin zu gehen, muß man viel Kraft haben') 108/5
 (23) *päni lit töyala jökkən päni wulitən: äŋkəlnə köta käsij oy, solt är mäyälta nuk tökijätət* 'und nun dorthin kamen-sie-beide und sahen-sie: Baumstumpf-auf wo Mensch Kopf, Därme viel Richtung-in nach-oben aufgespießt-waren-sie' (d. h. 'und nun kamen sie dort an und sahen: auf Baumstümpfen waren Köpfe und Därme vo Menschen aufgespießt') 116/34

Diese Belege Nr. 1—23 zeigen, daß *är* in allen Fällen dieselbe Position einnimmt; es ist immer seinem Bezugswort attributiv zugeordnet. Die folgenden Belege Nr. 24—52 mit *ärki* unterscheiden sich nicht von den bisher beigebrachten, was die syntaktische Anordnung betrifft. Völlige Gleichgeartetheit ist nur deshalb nicht erreicht, weil statt *är* nunmehr *ärki* entgetrennt:

KT:

- (24) *V mä ärki wəy täjajaləm* 'ich viel Geld hatte-ich' „minulla oli paljon raha” KT 969b

VG:

- (25) *löy söyləl möyəlne ärki täs wəs* 'er Felle-seine für viel Ware kaufte-er' (d. h. 'mit dem Erlös für seine Felle kaufte er viel Waren') 56, 73, 92
 (26) *ärki köjŋi wəlyal* 'viel Fliege war-sie' (d. h. 'dort waren viele Fliegen') 137
 (27) *ärki wəsəy tō wəlyal* 'viel Ente dort war-sie' (d. h. 'dort waren viele Enten') 137
 (28) *ti alnə worontnə ärki ul wəlyal* 'dieses Jahr-in Wald-in viel Beere war-sie' (d. h. 'dieses Jahr gab es im Wald viel Beeren') 135
 (29) *ilən tət ärki jay wəlyalt* 'früher hier viele Leute lebten-sie' 89

VTB:

- (30) *ärki pänčam čowčək wəlyas* 'viele reife Johannisbeeren gab-es' 74
 (31) *larəsne ärki kul wälwəl* 'Meer-in viel Fisch gibt-es' 72
 (32) *sowetskij sojuznə ärki pöyəl jay wälwəl* 'sowjetisch Union-in viel Art Volk gibt-es' (d. h. 'in der Sowjetunion gibt es vielerlei Völker') 150
 (33) *moskwəne ärki jay wälwəl* 'Moskau-in viel Volk gibt-es' 161
 (34) *emternə ärki wəsəy, ärki kul* 'See-in (ist) viel Ente, viel Fisch' 61
 (35) *čitalnəne ärki khiga päni ärki žurnal* 'Leesesaal-in (ist) viel Buch und viel Zeitschrift' 96

- (36) *joyən kanəŋnə ärki jay* 'Fluß Ufer-an (ist) viel Volk' 104
 (37) *internätənə ärki nənikijə* 'Internat-in (ist) viel Kind' (d. h. 'im Internat sind viele Kinder') 105, 106
 (38) *məŋ məjōynə ärki jokən, ärki emtər, ärki tarəs, ärki jōy, ärki wont* 'wir Land-unser-in (ist) viel Fluß, viel See, viel Meer, viel Berg, viel Wald' 150
 (39) *məŋ məjōynə ärki əllə waç* 'wir Land-unser-in (ist) viel große Stadt' 150
 (40) *waçənə ärki zawod pəni ärki fabrika* 'Stadt-in (ist) viel Werk und viel Fabrik' 150
 (41) *moskwənə ärki fabrika pəni zawod* 'Moskau-in (ist) viel Fabrik und Werk' 151
 (42) *tim lōŋən kul weltə brigada ärki kul wələs* 'dieser Sommer-in Fisch fangende Brigade viel Fisch fing-sie' (d. h. 'diesen Sommer fing die Fischerbrigade viel Fische') 91
 (43) *fabrikne ärki ropiltə jay ropiltəwəl* 'Fabrik-in viel arbeitendes Volk arbeitet-es' 93
 (44) *kōmən ärki nənikijə kätkəlwałt* 'draußen viele Kinder wälzen-sie-sich' 111
 (45) *mə əŋkim pama mənyəs, ärki wertot təjaləm* 'ich Mutter-meine Gras-in fuhr-sie, viel Arbeit habe-ich' (d. h. 'meine Mutter fuhr zum Heuen, ich habe viel Arbeit') 111
 (46) *məŋ atōynə ärki owošć enəmpəlt* 'wir Gemüsegarten-unser-in viele Gemüse wachsen-sie' 120
 (47) *kolyozōy ləy sōyatlal möyələnə ärki wəy wəwəl* 'Kolchose-unsere sie Felleihre für viel Geld nimmt-sie' 130
 (48) *tōytəŋ kiriwnə ärki jay jōyəntiləwəl* 'Dampf Schiff-auf viel Volk es-kommt-an' 143
 (49) *tī kombinatə ärki kul tuli* 'dieses Kombinat-in viel Fisch er-wird-gebracht' 145
 (50) *waç kōrətənə ärki mašina jelilwałt* 'Stadt ?-in viele Maschinen laufen-sie' (d. h. 'Stadt ?-in laufen viele Autos') 151
 (51) *rodinacema ärki wajəy sōy məjəkətələm* 'Heimat-meine-in vieler Tiere Fell ich-beginne-zu-verkaufen' 152

VTO:

- (52) *nōŋ tām kolləy ärki juy çäyijə pəni kul köyärtə* 'du dann morgen viel Holz sammle und Fisch koche' 98/1

Die Gleichwertigkeit von *är* und *ärki* in den Sätzen Nr. 1—23 und Nr. 24—52 wird besonders augenfällig bei einem Vergleich der Belege Nr. 10, Nr. 13 mit Nr. 25; Nr. 15 mit Nr. 28; Nr. 17, Nr. 19 mit Nr. 31, Nr. 34; Nr. 3 mit Nr. 44. Besondere Beachtung wegen der Stellung von *ärki* verdienen die folgenden Belege Nr. 53—57:

KT:

- (53) Vj. *wəy ärki əytəs* 'Geld viel sammelte-er' „kokosi itselleen säästöön paljon rahaa” (d. h. 'er hat viel Geld für sich gespart') KT 28b
 (54) Vj. *loymes ärki əytəs* 'Vieh viel sammelte-er' „hankki itselleen (vähitellen ja säästäen) paljon karjaa” (d. h. 'er verschaffte sich viel Vieh') KT 28b
 (55) Vj. *məçim pōyəl wajəppunnə, köl ärki çəyəs* 'wieviel Art Tierfell, Art? viele sammelte-er' „kaikenlaisia metsännahkoja keräsi hän paljon (mitä vain on metsännahkoja, kaikkia —)” (d. h. 'was es an Tierfellen gab, alle sammelte er') KT 206b

(56) Vj. *jäjəm pəyəl tinitət ärki täjəwəl* 'Axt Art Verkaufsgegenstand viel hat-er' „hänellä on myytävänä paljon „kirvestavaraa” (s. o. kirveitä)” (d. h. 'er hat allerlei Äxte zu verkaufen') KT 674b

(57) V (vgl. Nr. 24) *löye wäj ärki täjəwəl* 'er Geld viel hatte-er' „hänellä oli paljon rahaa' KT 969b

Den Belegen Nr. 53—57 mit nachgestelltem, weiterhin aber attributivem *ärki*, können keine Parallelen mit *är* gegenübergestellt werden. Die folgenden Belege Nr. 58—62 enthalten kein finites Verb; es handelt sich um Nominalsätze:

(58) Vj. *mənnə ut ärki* 'mir-bei (ist) Fanggerät viel' „minulla on paljon pyyntineuvoja, у меня много ловушек” (d. h. 'ich habe viele Fanggeräte') KT 98b

(59) Vj. *jernäs uəraw ärki* 'Hemd Hose (ist) viel' „alusvaatteita paljon” (d. h. 'Hemden und Hosen sind viele vorhanden') KT 187b

(60) Vj. *mənnə werənot ärki* 'mir-bei (ist) Kind viel' „minulla on paljon lapsia (pieniä ja suuria)” (d. h. 'ich habe viele Kinder') KT 238a

(61) Vj. *čoyət ärki* 'Schnee (ist) viel' *čery mnogo*” (d. h. 'es liegt viel Schnee') KT 936b

(62) V *löpjənr ärki* 'Kleidungsstück (ist) viel' „vaatetta (s. o. vaatekappaleita) paljon” (d. h. 'Kleidungsstücke sind viele vorhanden') KT 1118b

Von Interesse ist es, daß die Quellen keine Nominalsätze mit 'viel' kennen, in denen *är* als Prädikat steht; es läßt sich also feststellen, daß für solche Sätze ausschließlich *ärki* reserviert ist. Es gibt aber insgesamt drei Nominalsätze, in denen das Prädikat 'viel' erwartungsgemäß nicht durch *är* repräsentiert wird — aber auch nicht durch *ärki*, wie die Sätze Nr. 63—65 zeigen:

VTO:

(63) „*köti jəyiyən, mənləmən; jəyənə kul ärkijəki, mətə säyzi wälləmən*” „'wageschah-es, gehen-wir-beide; Fluß-in (ist) Fisch viel, irgend wie leben-wir-beide' ” 103, 7

(64) *tu jəyənə kul ärkijəki, mərəm loyəwnatj emərlil* 'jenen Fluß-in (ist) Fisch viel, nur Netz-mit schöpfen-sie-ihn-aus' 87,5; 49,1; 51,7; 104,18 (dieser Satz ist also an vier verschiedenen Stellen belegt)

VTB:

(65) *urjənə kul ärkijəki* 'Uri-in Fisch (gibt es) viel' 66

In diesen Sätzen begegnet eine von *är* semantisch gleichfalls nicht differierende Form, *ärkijəki*, die mithin als Alternative, oder um einen Terminus von GERHARD GANSCHOW zu verwenden, als „Satzallomorph” zu *ärki* aufgefaßt werden muß.²

Der Befund läßt sich wie folgt zusammenfassen:

1. *är* steht nur als Attribut und ist in allen Quellen vertreten (Belege Nr. 1—23).

2a) *ärki* steht als Attribut in allen Quellen (Nr. 24—57). Als nachgestelltes Attribut erscheint es nur in der gegenüber den anderen 3 Quellen um 50 Jahre älteren (Quelle KT; Belege Nr. 53—57). Für die normale attributive Stellung sprechen die neuen Quellen (Nr. 25—52); sie machen 28 Belege aus gegenüber einem einzigen aus der älteren Quelle KT (Beleg Nr. 24).

² GERHARD GANSCHOW, Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen, Symposium über Syntax der uralischen Sprachen, Göttingen, 1970, S. 65—79 (S. 75).

b) *ärki* steht als Prädikat nur in der älteren Quelle (Belege Nr. 58—62).

3. *ärkijeki* steht nur als Prädikat (Nr. 63—65) und nur in den neuen Quellen.

Es bietet sich folgende Interpretation an: Zuerst waren die Verhältnisse geordnet, allerdings zwingt nichts dazu, den Zustand der geordneten Verhältnisse als den allerursprünglichsten anzusehen. Geordnet waren die Verhältnisse insofern, als der Satzbauplan für *är* und *ärki* verschiedene Positionen vorsah, und zwar herrschte folgende Verteilung: *är* wurde nur attributiv, *ärki* wurde nur prädikativ verwendet, wobei *-ki* als syntaktischer Bedeutungsträger zu werten ist,³ nämlich als Prädikativsuffix.³ Dieser Zustand findet in der älteren Quelle seine Widerspiegelung mit den Belegen Nr. 1—7 und 58—62.

Dann drang *ärki* in das Feld von *är* ein, wobei die „noch prädikative“ Stellung (nämlich hinter anstatt vor dem Bezugswort) den attributivischen Charakter teilweise noch verdeckte, was die Belege Nr. 53—57 bezeugen. Die Verallgemeinerung von *ärki*, erkenntlich an der normal attributivischen Stellung, war gerade im Beginnen zur Zeit der älteren Quelle, deshalb nur ein „Hapax legomenon“ (Beleg Nr. 24). Die Schlußphase war erreicht, als *ärki* nur noch in normal attributiver Stellung auftrat (Belege Nr. 25—52). Am Endpunkt dieser Entwicklung war jedoch auch der prädikative Charakter von *ärki* verlorengegangen. Dies bedeutete, daß von dem jetzt attributiven *ärki* die prädikative Form unter Anfügung der Prädikativpartikel *-(e)ki* nochmals gebildet werden mußte, wobei *-j-* als Bindekonsonant eintrat. Damit sämtliches Material aus den erwähnten Quellen dargestellt ist, seien auch noch zwei Belege zitiert, die mit der vorgebrachten Erklärung nicht harmonisieren.

Im Satz

(66) *töt os köjñi čəkä ärki wäljal* 'dort wieder Mücke sehr viel war-sie' VTO 118, 10

könnte man *ärki* sowohl als Attribut zu *köjñi* wie auch als Adverb zu *wäljal* auffassen. Im Satz

(67) *päläne məñ ärki ropiltälöy* 'manchmal wir viel arbeiten' VG 73

zeigt sich die geschilderte Expansionskraft von *ärki* darin, daß es die Stelle von *čəkä* 'sehr' einnimmt, mithin Adverb ist.

ERHARD SCHIEFER

Abkürzungen -

- KT:** K. F. KARJALAINENS Ostjakisches Wörterbuch I, II, bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen, Lexica Societatis Fenno-Ugricae X, Helsinki 1948.
- VG:** JÁNOS GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Volume 51, Bloomington/The Hague 1966.
- VTB:** Терешкин, Н. И., Букварь кэнтэх начальный шқола подтотовительный класс (вах кэнтехкөл), Ленинград 1958.
- VTO:** N. I. TEREŠKIN, Očerki dialektov chantyjskogo jazyka, I, Vachovskij dialekt, Moskva—Leningrad 1961.

³ Zum Terminus wie 2), S. 70. — Dieses Prädikativsuffix wurde von EDIT VÉRTE in einem Artikel behandelt (NyK 60 (1958), S. 184—191), der allerdings erschien, als die Quellen VG, VTO und VTB noch nicht gedruckt waren. So konnte Edit Vértes die Form *ärkijeki* (Nr. 63—65) noch nicht kennen.

Szófejtések

Kustaa Fredrik Karjalainen
születésének századik évfordulójára

136. Magyar *ígér* 'versprechen'

1. *Ígér* 'versprechen, verheißen, bieten' szavunknak törökből (vö. ujj. RADL. *ögü-*, VÁMB. *üge-* 'sagen, reden') való származtatása (MUNKÁCSI: NyK. XXXII, 389; GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 86 kétkedve), noha szemantikailag lehetséges volna, az elháríthatatlan alaktani akadály miatt (a magyar szó *-r*-je deverb. igeképző volna) nem fogadható el. A török eredetű igék (akár *puszta* igetővek, akár képzett szavak) ugyanis a magyarba eredeti alakjukban, „honosító” képző nélkül kerültek be (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 233, 271). Egyébként az *-r* a legkorábban elavult elemi igeképzőink közé tartozik, vö. D. BARTHA, Szóképz. 26. Az *ige* 'Verb, Zeitwort; Wort' szóból való eredeztetése (**igél* > *ígér*) (CzF: SIMONYI: NyK. XVI, 265; SzófSz. kétkedve) hangtanilag nem bizonyítható. A TESz. *ígér* szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti.

2. Véleményem szerint szavunk ugor eredetű, pontos hangtani megfelelője az *o s z t j*. (KT. 37) DN. Ni. Kaz. O. *enkar-* 'fluchen, verfluchen (DN), fluchen, mit Schimpfnamen od. -wörtern überhäufen (Ni. Kaz. O.)', (PD. 144) Ko. *enkar-*, J. *inkar-* 'fluchen, wettern' ige. A magyar szó legkorábbi adatai *égír*-nek olvasandók: 1138/1329: *Egírth* szn. (MNy. XXXII, 132); 1300 k.: kyt niha *egyre* (ÓMS). A magyar és az *osztják* szó etimológiai rokonsága a m. é kezdetű alakok eredetisége mellett szól. Az *-r* deverb. igeképző, mely bizonyára az ugor korban járult a tőhöz. — Az eredeti jelentés 'varázsszavakat mond, esküdözik; Zaubерworte hersagen, schwören' lehetett. Ebből fejlődhetett egyrészt a magyar 'versprechen', másrészt az *osztják* 'fluchen, verfluchen' jelentés. Jelentéstani szempontból vö. m. *ige* 'Wort, Zeitwort' ~ R. 'Zauberwort', *igéz* 'bezaubern' ~ R. 'rügen, schelten'; *osztj.* V. Vj. *alil-* 'fluchen, verfluchen' ~ mord. E. *alsta-*, *alta-* 'versprechen, zusagen, weihen; verwünschen' (l. MSzFE *áld* alatt). Távolabbi szemantikai rokonság: lat. *dicere* 'mond' ~ *maledicere* 'szid, gyaláz', ném. *schwören* 'esküszik, esküdözik', ang. *swear* '(meg)esküszik; káromkodik, szitkozódik' < ieur. **swer-* 'beszél; sprechen' (KLUGE, DtEtWb.¹⁹).

137. Magyar *táj* 'Gegend'

1. A m. *táj* 1. 'Gegend, Landschaft, Region', 2. *táján*: a múlt század *közepé t.* 'um die Mitte des vorigen Jahrhunderts' [1435: Baczkafaya *thaya* frn. (OkISz.); 1506: Ieurufalem *tayan* (WinklK. 280) szót FUCHS (FUF. XVI, 80; l. még ESzK. ?-l) a következő zürjén szóval hozta etimológiai összefüggésbe: (WIED., Zusätze . . .) *tas* 'Gegend', *tasjn* 'an, längs', *tasa* 'an od. bei etwas befindlich'. Az egyeztetés hangtani szempontból nem problémamentes:

a zürjén szó votják megfelelőjének a magánhangzója — mint alább látni fogjuk — *u*. A zürj. *a* ~ votj. *u* hangviszony finnugor előzménye viszont általában palatális magánhangzó (**e*) és csak egészen ritkán veláris hang (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 319—20; LITKIN, VokPerm. 171—3). UOTILA (FUF. XXVI, 176) szerint a 'Gegend' jelentésű zürj. *tas* nem választható el a következő szótól: (WUO.) V. Sz. I. Ud. P. *tas* Stock zum Verschließen der Tür (von außen) (V. P.); Leiste, Querholz (z. B. am Stuhl) (Sz. P.); Latten am Schlitten (I.); Wehr im See (zwei Pfahlreihen mit Torf dazwischen, in der Öffnung eine Reuse) (Ud.)' ~ votj. (MUNK.) Sz. *tus*: *dóđi-t*. 'a szán oldalának felső fája; das obere Holz an der Schlittenseite', (WICHM., közli UOT.: MSFOu. LXV, 8) MU. *tus*, *dus* 'Seitenholz, -stange am Wagen od. am Schlitten', G. *tus* 'die oberen Seitenhölzer über den Fesseln am Schlitten'. A jelentésfejlődés a következő lehetett: 'Seitenholz, Rahmen' → 'Seite, Umgegend, Gegend (bes. Flußgegend)' → 'die Bewohner einer Flußgegend'. Minthogy a magyar szónak 'Seitenholz' jelentése nem ismeretes (ilyen jelentés feltevése a hangtani tekintetben amúgyis ingatag magyar ~ permi egyeztetés kedvéért felesleges!), a m. *táj*-nak a zürj. *tas*-szal való összekapcsolása tévesnek minősítendő. — Tévesen: ÁKE. 586; RÄSÄNEN: FUF. XXIV, 251 (ellene TOIVONEN: UAJb. XXVI, 147).

2. TOIVONEN (i. h.) a következő lapp szót ajánlja a m. *táj* megfelelőjéül: (LIND.—ÖHRL.) *taiw*, *taiwa* 'locus, tractus'; (LAG. 2561) Wfs. *ᵛᵃᵛᵃᵛᵃ* 'Gegend'; (GRUNDSTRÖM, LLpWb.) L. *täi'va* 1. 'Stück, Teil (vom Boden = Ackerstück, Stückchen Erde, vom Land = Gegend, von einem Brotfladen, von Fleisch, einem Netz, einer Renttierherde usw.)', 2. 'ein bißchen Zeit, kleinerer Zeitraum'. Ez a származtatás mind hangtani, mind jelentéstani szempontból lehetséges, de a távoli rokon nyelvi megfelelés miatt bizonytalan.

3. A m. *táj*-nak a fenti lapp szóval való egyeztetése természetesen nem zárja ki egy másik, valószínűbb magyarázat lehetőségét. Valószínűbb azért, mert az ajánlott, hangtanilag és jelentéstanilag jól ideillő megfelelő közeli rokon nyelvből való. Az osztj. (KT. 976) DN. *tāχə*, V. *tāχᵃ*, Trj. *tāχᵃ*, Kaz. *tāχᵃ*, O. *tāχa* 'Ort, Stelle' szóra gondolok.¹ A jelentéstani oldal nem szorul bizonyításra. A szó belsejében feltehető ugor *-*k*- vagy *-*γ*- a magyarban intervokalikus helyzetben (ragos-jeles-képzős alakokban. pl. *tájon*, *tája*, *tájék* stb.) kiesett és helyére hiátustöltő -*j*- került. A nominativusi *táj j*-je a suffixumos alakokból vonódott el.

138. Magyar tekint 'blicken, schauen'

Tekint (N. *teként*) 1. 'blicken, schauen', 2. 'für etw. ansehen, als/für etw. betrachten', 3. 'auf etw. Rücksicht nehmen, in Anbetracht ziehen' szavunk legrégebb előfordulása: 1300 k.: fyrou a-||-niath *thekrunched* (ÓMS.). A vog. (MUNK.: NyK. XXV, 259) É. *tattémt*- 'tekinteni' igével való egyeztetése (MUNKÁCSI: i. h.; WICHMANN: FUF. XI, 230; vö. még MUSz. 201, 212) nem fogadható el, ugyanis a feltett **teint* > *tekint* hangfejlődés nem igazolható.

¹ A magyar és az osztják szó összetartozásának az ötlete — egyéb tévesen idevont szavak (pl. finn *taka*- 'Hinter-') társaságában — már ANDERSONNÁL (Wandl. 229—30) felbukkan.

A *tekint -int* eleme mozzanatos igeképző (erről l. HORGER: MNy. XXV, 174). Az első szótagbeli nyílt *e* eredeti volta kétségtelen. Szavunk nemcsak a mai köz- és néprnyelvben, hanem a régiségben is nyílt *e*-vel hangzott: pl. 1416u./1450 k.: hog vr *tékéntetté* volna onépét (BécsiK. 1). A kikövetkeztethető *tek*-alapszó egybevethető az osztj. (KT. 978) V. Vj. *täyan-* 'im Gedächtnis, im Sinn behalten (V.), sich erinnern (V. Vj.), Kenntnis haben, in der Erinnerung bewahren (ein Ereignis); im Traum od. Rausch wahrnehmen und sich erinnern (sehen od. hören); vorhersagen? (ein Umstand etw.) (Vj.)' *täy-* tövével. Az osztj. *-m-* mozzanatos igeképző. Az egyeztetés hangtanilag szabályos. Az osztj. *-y-* nem csupán FU. **-k-*-nak, hanem **-kk-*-nak is lehet a folytatója, s így az osztj. *täy-* *γ* hangja megfelelhet a m. *tek-* *-k-* (< **-kk-*) elemének. Vö. m. *fakad* 'ausschlagen, treiben, sprießen, sprossen' ~ osztj. (KT. 683) V. *payan-* 'aufplatzen'; m. *rokon* 'verwandt' ~ osztj. (OL. 44) V. *rāyam* 'Verwandter'; m. N. *rokkan* 'összébbereszkedik, alább száll (gabonarakás szénaboglya...); sich senken, herabsinken (Getreidehaufen, Heufaufen...)' ~ osztj. (OL. 29) Vj. *rayəm-* 'sich neigen', (KT. 795) Vj. *raywəl:* *pelä r.* 'das Ufer stürzt ein'.

Az eredeti jelentés 'néz, szemlél; schauen, betrachten' lehetett. A 'lát, néz; sehen, schauen' → 'tud, emlékezik; wissen, sich erinnern' jelentésfejlődés közönséges,² így az osztják szó jelentése az eredetinek feltehető jelentésből — esetleg az 'észrevesz; wahrnehmen' fokozaton keresztül — könnyen megérthető. Az osztj. (GÜLYA: NyK. LXXI, 50) V. *täyāntäyla-* 'szándékozik, készülődik' jelentése az 'im Gedächtnis, im Sinn behalten' jelentésből fejlődhetett.

139. Magyar *űsző* 'Kalbe, Šterke, Färse'

1. *űsző* 1. 'Kalbe, Šterke, Färse', 2. N. 'nőstény < vadon élő, páros ujjú kerdő állat >' (ÉSz.) szavunknak a következő finnugor egyeztetése ismeretes: vog. (ÁKE. 618) É. *vāsi*, KL. *vōsi* 'Rentierkalb, Elentierkalb', (KANN., közli STEIN., WogVok. 188) KK. *wēsi*, KL. *wēsi*, P. *wēsiy*, (STEIN.: uo.) Szó. *wāsiy* 'Elchkalb' | mord. (PAAS.) E. M. *vaz* 'Kalb' | finn *vasa* 'einjähriges Rentierkalb', *vasikka* 'Kalb' | lapp (GEN. 1780) K T. *vi,ss*, Kld. *vū,ss*, Not. *vua,ss* 'kleines Renntierkalb' (LINDSTRÖM: Suomi 1852: 103; BLOMSTEDT, HB. 49; MUSz. 875; MUNKÁCSI: Nyr. XIV, 63, NyK. XXIII, 119, XXV, 184, Ethn. I, 286, V, 73, XVI, 77, KSz. V, 321, VI, 208, ÁKE. 618; LOSONCZI: NyK. XLIV, 392; NyH.?²; LEWY: UAJb. VII, 87; SzófSz. vagylagosan; FUV. ?m.). A m. *űsző*-t javasolt rokon nyelvi megfelelőivel együtt többen (MUNKÁCSI, SZINNYEI, LEWY) iráni jövevényszónak (vö. oszét *vāss* 'Kalb') tartják.

A finn—mordvin—lapp szavak valóban egybetartoznak, de a palatális hangrendű *űsző* nem vezethető le egy finnugor **vasa* alapalaktól. A magyar szó *sz* (< **š*) hangja is az egyeztetés ellen szól. A szóbelseji *-s-* (< **-š-*) miatt a vog. P. *wēsiy*, Szó. *wāsiy* sem lehet a finn *vasa* stb. megfelelője (l. TOIVONEN: UAJb. XV, 591). A magyar és a vogul szó összekapcsolása (TOIVONEN: i. h. kételkedve; SzófSz.; HAJDÚ: ALH. II, 279, 312, MKE. 50, 69, 70) szintén hangtani akadályokba ütközik. Az *űsző* R. és N. adatai [1380—1410: *ysew* (Beszt-Szj.); 1585: *wszō* (Cal.); 1587: *izō-tyno* (OkSz.); 1597: *űszeo tino* (uo.); N. *iszeō*, *iszeō*, *iszō* (MTsz.); *iszō* (*iszeje*) (OrmSz.)] kétségtelenül ősm. **iszejy* alakra utal-

² Vö. FABRICIUS-KOVÁCS, A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. NytudÉrt. 61. sz.

nak (vö. LOSONCZI: i. h.). Ez pedig bajosan vethető egybe a *w*- kezdetű veláris hangrendű vogul szóval.

2. MELICH (MNy. XXXIV, 279 kk.) szerint az *üsző* az *üz* 'jagen, treiben, verfolgen' igéből eredő N. *üzik* 'párosodik (a juh); sich paaren (das Schaf) (Tsz.) alapján feltehető — de nem adatolt — **üszik* változatának -ő képzős ige-neve. Ez a magyarázat jelentéstanilag kifogástalan, de hangtani tekintetben gyenge lábakon áll: a N. *üzik* igének **üszik* változata nem ismeretes, s különben is a sporadikus *sz > z* változásnak nem sok a valószínűsége. Ugyancsak hangtani szempontból emelhetünk kifogást K. PALLÓ M. (MNy. LIII, 214 kk.) török származtatása ellen: tör. **üd-* 'folgen, nachlaufen', vö. (KÁŠGARĪ) *üdermäk* 'auf der Spur folgen', *üdik* 'Sehnsucht, Liebe'. A tör. -d-, -đ- hangnak a magyarban -z- volna a megfelelője, ugyanúgy mint *búza*, *túzok* szavainkban is. A m. *üsző* és a vog. *wēsiγ*, *wāsiγ* szónak a tör. (KÁŠGARĪ) *buzayu* 'Kalb' szóból való eredeztetése (SINOR: NytudÉrt. 58:196, UAJb. 41:309) a nyilvánvaló hangtani nehézségen kívül — vog. *w*- nem felelhet meg a tör. *b*-nek, a tör. *z*-nek a vogulban -z- > *-s- > -t- volna a folytatója — azért sem helyes, mert a magyar és a vogul szó nem vezethető vissza közös ugor előzményre.

Szavunk iráni származtatása (oszét *väss* 'Kalb') (l. a fenti irodalmat és MUNKÁCSI: Nyr. LVII, 40) sem fogadható el (vö. SzófSz.).

3. Mint látjuk, az eddigi magyarázatok hangtani szempontból nem állják meg a helyüket. A m. *üsző*-t azonban mégsem kell ismeretlen eredetű szavaink közé utalnunk, mivel mind hangtanilag, mind jelentéstanilag kifogástalanul illik a következő o s z t j á k szóhoz: (KT. 86) C. V. Vj. *əs* 'Elenkuh (C.), Mutter (V. Vj.), Hilfsfrau (bei der Brautwerbung) (Vj.)', Ni. Kaz. *äs*, O. *äs* 'Weibchen (Tier), Mutter'; (PD. 179) Ko. *əs* 'Mutter, Elentierkuh'.³ A rekonstruálható ugor alapalak **eš3* vagy **iš3*. A m. *üsző* (< ősm. **iszēγ*) -ő (*-γ) eleme denom. főnévképző, de az *üsző* alakulásmódjára *ünő*, *csikó*, *tinó* szavaink is hathattak (vö. MUNKÁCSI: Nyr. LVII, 40). Az eredeti jelentés 'anya, nőstényállat; Mutter, weibliches Tier' lehetett. Az állattenyésztés meghonosodásával a szó a magyarban 'nőstény állat; weibliches Tier' → 'fiatal tehén, üsző; junge Kuh, Färse, Sterke' jelentésszűkülésen ment át (de vö. N. 'nőstény állat; weibliches Tier'). Jelentéstanai szempontból vö. m. *eme* 1. N. 'Sau', 2. R. 'Weibchen' ~ finn *emä* 'Weibchen, Mutter', észt *ema* 'Mutter' stb.

140. Osztják *aj-лаηкӱ* 'Maus'

A Kaz. nyelvjárásban az uráli eredetű *лаηкӱ* 'Maus' szón kívül egy ritkábban előforduló szó, az *aj-лаηкӱ* (l. RÉDEI, Nord-ostjakische Texte 42) is használatos 'egér' értelemben. Az *aj-лаηкӱ*, melynek szószerinti jelentése 'kis evet; kleines Eichhörnchen', népetimológiás alakulat a (KT. 698) DN. Kr. *pālηkə* 'Maulwurf (DN.), ein fliegendes Tier, wie die Schwalbe, eine Fledermausart (Kr.)', Trj. *pālηki* 'gewöhnliche Maus' alapján rekonstruálható Kaz. **pālāηki* alakból. A népetimológikus *aj-лаηкӱ* keletkezése abban leli magyarázatát, hogy az egykori elavulóban levő **pālāηki*-t értelmessé, elemezhetővé tették.

³Talán az osztj. *äs* átvétele a vog. *as-piγ* káromkodás *as* előtagja (LIIIMOLA: FUF XXVIII, 87).

141. Osztyák *kūlas-* 'sich raufen, ringen'

„Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik” (Göttingen, 1968) c. szövegkiadványom 42. lapján olvasható a következő mondat: *kūlaštī pītsəŋən* 'Sie begannen zu ringen'. Az itt szereplő *kūlas-* 'дирать; sich raufen, ringen' sem KARJALAINEN—TOIVONEN sem PAASONEN—DONNER szótárában nem fordul elő. A szót egyéb forrásokban sem találtam meg. Az osztj. Kaz. *kūlas-* ige zürjénből való átvétel: (SzrSzlK.) AV. *kulašši-* дирать сдирать, обдирать, лупиться (напр. копе, лыку). A mássalhangzó-megfelelés (zürj. *k-l-š* > osztj. *k-l-š*) szabályos. A zürj. *-l-* > osztj. *l* (*l*) hanghelyettesítésről I. TOIVONEN: FUF. XXXII, 120. A zürj. *u-t k-* utáni helyzetben a Kaz. nyelvjárásban *ū-*-val (< őosztj. **ō*) veszik át (I. TOIVONEN: uo. 128). Az osztják és a zürjén szó jelentésviszonyához vö. or. *δραμή* 'tépdes, tép' ~ *δρατῆς* 'verekedik, verekszik'.

142. Zürjén P *donguz* 'Schwein'

Ezt a szót csak ROGOV és WIEDEMANN szótárából ismerjük: (ROG.) P. *donguz* 'свинья(?)', (WIED.) P. *donguz*, (WIED., Zusätze) *dongus*, *tyngus-d.* 'Schwein'. A szótári adatokból nem derül ki, hogy mekkora területen van (vagy volt?) elterjedve. Tekintettel azonban arra, hogy a disznó általánosan elterjedt neve az egész zürjén nyelvterületen az iráni eredetű *porš*, arra kell gondolnunk, hogy a P. *donguz* csak egészen szűk területen lehet — vagy lehetett — használatos. A P. *donguz*, *dongus* a kaz.-tat. *duŋgyz* 'Schwein' korábbi **donguz* (vö. ujj., kom. csag. *tonuz*, tar. *tonus*, trkm. *doŋyz*, oszm. *doŋuz*, *domuz*) alakjának az átvétele, s valószínűleg a tatár kereskedők révén került át a permjákba.⁴ A szó a permjákban affektív jelentésűvé válhatott — úgy látszik, erre utal a *tyngus-dongus* ikerszó —, sőt talán a „felesleges” szókölcsonzés motívációja is az affektivitás lehetett.

143. Zürjén *keja* 'Brustbein des Vogels'

A zürj. (WUo.) V. Sz. *keja* 'Brustbein des Vogels', (FOKOS-FUCHS) V. *keja* 'Schlüsselbein, Schulterblatt der Ente', Pr. *kelja* 'Brustbein des Vogels; Rückenbein (?) des Vogels', (RÉDEI, kézirat) FV. (Usztykulom) *keja*, *kēja* 'Brustbein des Vogels' szóval etimológiailag azonos a (FOKOS-FUCHS) V. *keja* 'Skelett, Gerippe; oberer Rand (Bord) des Bootes'. (FOKOS-FUCHS szótára a két szót elkülöníti egymástól!) Az alakváltozatok közül a *kelja* az eredetibb, a V. *keja* korábbi **kevja* alakra megy vissza. A *kelja*, (**kevja* >) *keja* a *kel*, *kev* 'Bindfaden, Schnur, Band, Strick' -a melléknévképzős alakjából (vö. FOKOS-FUCHS: V. Ud. *kevja*, Pr. *kelja* 'mit Schnur, Henkel usw. versehen') keletkezett. A feltehető 'kötéssel ellátott, kötélzet; mit Seil versehen, Seilwerk' → 'csontváz; Skelett' jelentésfejlődés könnyen érthető. — A (SzrSzlK.) FV. *keja-dod* 'крестцовая кость (у птиц)' (*dod* 'сани, воз')) összetétel létrejötté a (WUo.) Sz. Lu. *kora-dod*, Ud. *kora-dojd* 'Schlitten zum Fahren der Menschen, Sonntagsschlitten, Korbschlitten' ~ '(Ud. auch) Rückenbein des Vogels' (vö. SzrSzlK.: AV. *kora-dojd* 'крестцовая кость (у птиц)') hatásában leli ma-

⁴ RÓNA-TAS ANDRÁS kollégám szíves közlése szerint a tat. *o* > *u* hangváltozás a XIII. század közepe után kezdődhetett, s feltehetőleg a XVI. század végéig lezárult.

gyarázatát. A (SzfSzlK.) I. KSz. *ker* 'грудная кость (у птиц)' feltehetőleg a (WUo.) Sz. *kerá-dod'* Schlitten zum Fahren der Menschen . . .' [~ *'Brustbein des Vogels', l. a *keja-dod'*, *kora-dod'* összetételek hasonló jelentéseit] összetétel *kerá* előtagjából keletkezett elvonással.

144. Zürjén *kejin*, votják *kijon* 'Wolf'

A zürj. (WUo.) V. I. Ud. Sz. Pecs. Lu. Le. P. *kejin*, V. Pecs. P. *kein*, (GEN.) KP. *kó'in* 'Wolf' és a votj. (MUNK.) Sz. K. *kion*, (WICHM.: FUF. XII, 131) U. MU. M. *kijon*, M. I. *kion*, G. *kijon* ua. szót WICHMANN (i. h.) a lapp (LEEM) *gaidne* (tbsz. *gainek*) ua. szóval vetette egybe. WICHMANN egyeztetését elfogadja UOTILA (MSFOu. LXV, 264, 267, 382, SyrjChr. 93) és az ESzK. is. A lapp szó csak LEEMnél fordul elő, a későbbi szótárak nem ismerik. Az egybevetés helyességében nem csupán a lapp *gaidne* hapax volta miatt kell kételkednünk, hanem azért is, mert aligha lehetséges, hogy a finn-permi alapnyelvnek közös szava lett volna a farkas megnevezésére. Egyébként — mint várható — uráli, illetőleg finnugor vagy akár ugor korig visszavezethető 'farkas' jelentésű szót sem ismerünk. Tudjuk, hogy a finnugor nyelvekben — legáltalában az ismert etimológiájú szavak mind erre utalnak — az egyes nyelvek (ill. nyelvcsoportok, pl. finnségi, permi) külön életében keletkezett tabu eredetű elnevezések használatosak a farkas megnevezésére.

A zürj. *kejin* és a votj. *kijon*, *kijon* szintén tabuisztikus eredetű, az ősspermi korban létrejött szó lehet. A zürj. *-in* ~ votj. *-on* minden kétséget kizáróan a zürj. *-an* ~ votj. *-on* deverbális igenév- és főnévképző ritkábban előforduló alternánssa. Az *-in*, (jésített mássalhangzó után) *-in* található például a következő szavakban: zürj. *keltjn* 'kleines Zugnetz' ~ votj. *kalton* 'Zugnetz', *tojin*, *tojin* 'Mörserkeule' ~ votj. *tujon* ua. Az *-in*, *-in* képzőalternánsról l. BEKE: NyIOK. VII, 5 kk.; A. KÖVESI, PermiKépz. 252. Igaz, hogy az *-in* *-in* alternáns túlnyomórészt eszköznevekben jelentkezik, de tekintettel a zürj. *-an* ~ votj. *-on* képző nomen agentis jelentésére, valószínű, hogy egykor az *-in/-in* forma is előfordulhatott ilyen funkcióban. A zürj. *kej-* ~ votj. *kij-*, *ki-*, *kij-* alapszó etimológiailag azonos lehet a zürj. (WUo.) V. Sz. Lu. I. P. Ud. *kij-* 'fangen' ige ősspermi előzményével (**kúj-* > **kój-*). A zürj. *ε* ~ *ι* hangmegfelelésről, ill. magánhangzó-váltakozásról l. RÉDEI: NyK. LXV, 371 kk. A votj. *kijon* *i* hangja a rákövetkező *j* palatalizáló hatásával magyarázható. A zürj. *kein*, KP. *kó'in*, votj. *kion* alakban intervokalikus *-j-* esett ki. A zürj. *kejin* ~ votj. *kijon*, *kijon* stb. (< ősspermi **kójan* ~ **kújan*) eredeti jelentése 'fogó (állat); fangend(es Tier)' lehetett. Hasonló jellegű tabuisztikus körülírásokkal nevezik meg a farkast az obi-ugor nyelvekben is (l. RÉDEI: NyK. LXV, 395–6).

145. Zürjén *velis*, *velis* 'jetzt erst'

1. V. I. LITKIN és JE. SZ. GULJAJEV nemrég megjelent zürjén etimológiai szótára (Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, 1970; rövidítve ESzK., l. fentebb) a finn *väli* l. 'Zwischenraum, Lücke', 2. 'Pause, Zwischenzeit' szót adja meg a zürj. (WUo.) V. Sz. *velis*, V. Ud. *velis*, P. *velis* 'jetzt erst' (V. Sz. Ud. P.), erst dann (V.), gerade jetzt (V. Ud.), V. Sz. *velisti*, Pecs. *velisti*, Lu. *velis'ti* 'jetzt erst' (V. Sz. Lu.), erst dann (Pecs.),

eben noch (V.)' és a votj. (Борисов, Удмурт кыллюкам) *vel'is* 'только что' rokon nyelvi megfelelőjéül.

2. Noha ez az egyeztetés mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kifogástalannak látszik, valójában mégsem az. A votják szónak ugyanis BORISZOV szótára szerint egyes nyelvjárásokban *vil'is*, ill. *vil'is* alakja is van és a jelentése sem csupán 'только что', hanem 'снова, вновь' is. A votj. *vil'is*, *vil'is* eredetére nézve mind 'только что', mind 'снова, вновь' jelentésében kétségtelenül a votj. (MUNK.) Sz. *vil'*, K. J. G. *vil'* új, friss; neu, frisch' -*is* elativusragos alakjával azonos. Mármost az a kérdés, hogy függhet össze hangtanilag a votj. *vil'is*, *vil'is* alakkal a votj. *vel'is* és a zürj. *vel'is* stb. A zürj. első szótagbeli *e* őspერი **ü* > **ö* (> zürj. *e*) hangváltozással jól megmagyarázható; vagyis a zürj. *vel'is*, *vel'is* hangtanilag levezethető a zürj. *vil'* 'neu, frisch' elativusragos alakjából. A *vel'isti*, *vel'isti* -*ti*, -*ti* eleme transitivusrag (FUCHS: FUF. XVIII, 207). Ám az őspერი **ö* folytatójaként a votj. *vel'is* alakban nem *e*-nek, hanem *o*-nak kellene lennie (erről. l. RÉDEI: NYK. LXV, 371 kk.). Nem lehetetlen, hogy a votj. *e* az — egyaránt előspერი **ä*-re visszavezethető — őspერი **ö* (> votj. *o*, *a*) és **ε* (> votj. *e*) analógiás keveredésében, illetőleg őspერი **ö* > **ε* átsapásban leli magyarázatát. Bárhogy is álljon a dolog, a votj. *vel'is* 'только что' nehezen választható el az azonos jelentésű (és hangtanilag szabályos!) *vil'is*, *vil'is* alaktól. A votj. *vel'is* és a *vil'is*, *vil'is* etimológiai azonossága mellett szól az is, hogy a votj. *vil'*, *vil'* 'neu' szónak — MUNKÁCSI szótára szerint is — nemcsak K. *vil'is*, *vil'isen*, hanem Sz. G. *vel'is* ragos alakja is van. Az -*l*- a várható szabályos *l'* helyett talán disszimiláció útján keletkezett. — Fenti származtatásunkat jelentéstani szempontból jól támogatja a zürj. (FOKOS—FUCHS) Ud. *vil'en* 'erst dann, erst damals', mely a zürj. *vil'* 'neu' melléknév -*en* instrumentalisragos alakja. Vö. még ném. *neulich* 'minap, múltkor, nemrég' ~ *neu* 'új', ang. *newly* 'nemrég, minap' ~ *new* 'új'.

146. Votják *gondir* 'Bär'

A votjákok a medvét a következő szóval nevezik meg: (MUNK.) Sz. *gondir*, K. *gonder* 'medve; Bär'; (WICHM.) G. Uf. *gondir*, M. J. MU. *gondir* 'id; auch Personennahme, welcher oft mit russ. Andrej wiedergegeben wird (G.)'. Nyilvánvaló, hogy ez az elnevezés is tabu eredetű, ugyanúgy, mint az uráli nyelvek különböző 'medve' jelentésű szavai. Tabuisztikus okokkal magyarázható az is, hogy némelykor egy nyelven, sőt egy nyelvjáráson belül is több elnevezés használatos a 'medve' fogalmára (így; pl. az obi-ugor nyelvekben). Mindez eléggé közismert, ezért talán felesleges példákkal is illusztrálnunk. Különbön is jelen esetben a votj. *gondir* eredetének a tisztázása a feladatunk. Véleményünk szerint a votják szó a *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' + *tir* (K. *ter*) 'voll' összetételből keletkezett a szóbelseji helyzetben bekövetkezett *t* > *d* zöngésüléssel. Eredeti jelentése: 'szőrrel teli; voll von Haaren' lehetett. Jelentéstani szempontból vö. osztj. (KT. 97) DN. *oš'na* 'Pelz' ~ Ni. *oš'na* 'Schafpelz, Bärenfell' ~ O. *as'ni* 'Bär'. Eredeti jelentése 'szőrrel teli; voll mit Haaren' lehetett. Az összetételt alkotó elemek alapján a zürjénben **gentir* vagy **gendir* alakot várnánk. De ilyen nincs. Van azonban a zürjénben egy olyan szó, amelynek hangalakja nagyon emlékeztet a votj. *gondir*-ra: (WUO.) Ud. *gundir*: *čus g. šornitan* 'du sprichst wie ein g (d.h. un-

deutlich, so daß man es nicht verstehen kann)', Pecs. *gundírli* 'ein mythol. Wesen (Sohn der *joma*)'; (FOKOS—FUCHS) V. FV. Vm. *gundír*, Ud. *gundíl*, *gundír*, Sz. *gundíl*, *gundír* 'змея, зверь; ? ein Mensch; Drache (V.), mehrköpfige Schlange (Ud.), богатый; Held, (auch:) Drache (Sz.), ein Teufel (*lok*) mit mehreren Köpfen (FV.), Teufel, böser Geist (*lok*, *omel*) (drei-, sechsneunköpfig) (Vm.)'.⁵ A zürj. *gundír* szóról l. még FUCHS: KSz. XVI, 93, FUF. XVI, 265. A változatok közül a *gundír* az eredeti. A *gundírli* -li eleme denom. névszóképző; az *i* az *rl* mássalhangzó-kapcsolat után megőrződött végvokális. A *gundíl* alak a *gundír* és a *gundírli* kontaminációja útján keletkezhetett. A zürjénben feltehető jelentésváltozás (*Bär' → 'ein Teufel mit mehreren Köpfen, mehrköpfige Schlange, Drache usw.') előidézésében s így a 'medve; Bär' jelentés eltűnésében szerepe lehetett az ismeretlen eredetű zürj. *oš* 'Bär' szónak. A zürjén szóban jelentkező első szótagbeli *u* tabuval magyarázható torzítás lehet. Ilyennek kell tekintenünk a varázsigében előforduló votj. Sz. *sup* 'Galle' *u*-ját is a szabályos *e* (*sep*) helyett (l. MSzFE. *epe* alatt), valamint a zürj. *žoǰul*, *žoǰuv* 'Eidechse' szónak szabálytalanul megfelelő votj. *keǰgali* ua. alakot (a szó többi rokon nyelvi megfelelőire is jellemző a hangtani szabálytalanság (l. SKES. *sisilisko* alatt).

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

136. Ungarisch *ígér* 'versprechen'

Die etymologische Entsprechung dieses ung. Wortes dürfte ostj. *enkar*- 'fluchen verfluchen' sein. Zur Semantik vgl. ung. *ige* 'Wort, Zeitwort' ~ altung. 'Zauberwort', *igéz* 'bezaubern' ~ altung. 'rügen, schelten', ostj. *alíl*- 'fluchen, verfluchen' ~ mordw. *alsta*-, *alta*- 'versprechen, zusagen; weichen, verwünschen'.

137. Ungarisch *táj* 'Gegend'

Unter den früheren Versuchen über dieses Wort ist nur die Gleichsetzung mit lapp. *taiw*, *taiwa* 'locus, tractus' in Betracht zu ziehen, indessen infolge der nur entfernten sprachlichen Verwandtschaft des Lapp. und Ung. zweifelhaft. Daher ist, angesichts der engen Zusammengehörigkeit der igrischen Sprachen eine Verbindung des ung. *táj* mit dem ostj. *tajǰ* 'Ort, Stelle' die lautlich unanfechtbar ist, der lapp.-ung. vorzuziehen.

138. Ungarisch *tekint* 'blicken, schauen'

Verf. verbindet die Wurzel *tek*- des ung. Verbs *tekint* mit der Wurzel *täy*- des ostj. *täyən*- 'im Gedächtnis, im Sinn behalten, sich erinnern, im Traum oder Rausch wahrnehmen und sich erinnern'. Die Bedeutungsentwicklung 'sehen, schauen' → 'wissen, sich erinnern' ist vielen Sprachen gemein, somit die heutige Bedeutung des ostj. Wortes aus der als ursprünglich anzunehmenden (möglicherweise über die Zwischenstufe 'wahrnehmen') leicht verständlich.

139. Ungarisch *üsző* 'Kalbe, Sterne, Färse'

Verf. hält die bisherigen Gleichsetzungen dieses ung. Wortes lautlich wie semantisch für verfehlt und verbindet ung. *üsző* mit ostj. C V Vj. *əs* 'Elenkuh (C), Mutter (V Vj.)', O *ás* 'Weibchen (Tier), Mutter'. Die rekonstruierbare ugr. Grundform wäre **ész* oder **isz*. Das auslautende -*ő* (-*γ**) von *üsző* (< urung. **iszëγ*) ist denominales Nominalbildungssuffix.

⁵ WICHMANN—UOTILA szótára a *gundír* szócikkben ?-lel utal a votj. *gondír* 'Bär' szóra.

140. Ostjakisch *aj-lankč* 'Maus'

Das seltene Wort ostj. Kaz *aj-lankč* 'Maus' ist eine volksetymologische Umbildung einer Form **pälänki*, die sich auf Grund von DN Kr. *pələŋka* 'Maulwurf (DN), ... eine Fledermausart (Kr.)', Trj. *pələŋki* 'gewöhnliche Maus' rekonstruieren läßt.

141. Ostjakisch *kūlas-* 'sich raufen, ringen'

Das genannte ostj. Wort ist Entlehnung aus syrj. *kūlassi-* 'даться, сдираться, ...' обдираться Zur Bedeutung vgl. russ. *драть* 'reißen' ~ *драться* 'sich raufen'.

142. Syrjänisch P *donguz* 'Schwein'

Das syrj. Wort, Entlehnung aus kaz.-tat. *duŋguz* (< **donguz*), gelangte wahrscheinlich durch tatarische Kaufleute ins Permjakische.

143. Syrjänisch *keja* 'Brustbein des Vogels'

Syrj. V *keja*, P *kēja* 'Brustbein des Vogels; Gerippe, Skelett' ist eine Ableitung aus *kel*, *ker* 'Bindfaden, Schnur, Band, Strick' vermittelt des Adjektivbildungssuffixes *-a*. Die zu postulierende Bedeutungsentwicklung ist demnach 'mit Seil versehen, Seilwerk' → 'Skelett'.

144. Syrjänisch *kejin*, wotj. *kijon* 'Wolf'

Die permischen Wörter sind tabuistischer Herkunft. Syrj. *kejin* ~ wotj. *kijon* stellen das mit dem Suffix *-in/-on* gebildete Partizip eines auf Grund von syrj. *kij-* 'fangen' postulierbaren, urpermischen Verbums **kuj-* ~ **kój-* dar. Die ursprüngliche Bedeutung dürfte 'fangend(es) Tier' gewesen sein.

145. Syrjänisch *velis*, *velis* 'jetzt erst'

Syrj. *velis*, *velis* 'jetzt erst' ~ wotj. *velis*, *vilis*, *vilis* id. entstand aus der mit dem Elativsuffix versehenen Form von syrj.-wotj. *vil* 'neu'. Zu syrj. *e* ~ *i*, wotj. *e* ~ *i* vgl. RÉDEI: NyK LXV, 371 ff. Zur Bedeutung vgl. syrj. Ud *vilen* 'erst dann' (< *vil* 'neu'), dt. *neulich* (< *neu*) und engl. *newly* (< *new*).

146. Wotjakisch *gondyr* 'Bär'

Wie die Bezeichnungen für den Bären in den fiugr. Sprachen allgemein, dürfte auch wotj. *gondyr* ein Tabuwort sein, gebildet aus wotj. *gon* 'Haare (am Körper)' + *tir* 'voll', wobei die Stimmhaftwerdung *t* > *d* keiner weiteren Erklärung bedarf. Die ursprüngliche Bedeutung war höchstwahrscheinlich '(ein Tier) voll mit Haaren'. Mit dem wotj. Wort läßt sich syrj. *gundyr* 'Drache, mehrköpfige Schlange ...' zusammenstellen, allerdings würden wir dann im Syrj. **gentyr* oder **gendyr* erwarten, indessen ist hier das *u* der ersten Silbe durch tabuistische Entstellung gut erklärbar.

KÁROLY RÉDEI

Etimológiai adalékok¹

1. Magyar *ez, e* 'dieser, der'

A m. *ez, e* 'dieser, der' közelre mutató névmásnak az uráli nyelvek többségében van megfelelője (l. MSzFgrE.), eddig azonban a vogulból nem ismerünk hozzá kapcsolható szót. Véleményünk szerint a m. *ez, e* családjába tartoznak az alábbi vogul adatok: (KANN.—LIIM.: MSFOu. 111, 155, 197; 109, 761; 101, 92, 153, 76; 109, 701; 114, 505) TJ-Cs. *in* 'jetzt', TCs. *in̄kār* 'er' (a -*kār* képző), K. *ǰn̄: ǰ. mānt* 'vor kurzem, unlängst' ((KANN., WV. 181) AK. *mōnt*, KK. FK. *māntə* 'früher, jüngst'), P. *ǰn̄* 'noch, jetzt', FL. *án* 'nun', Szo. *ǰn̄* 'jetzt, nun; dieser, der'.

Az *n̄* eredetét tekintve az -*n̄z* uráli névmásképzővel azonos (vö. LEHTI-SALO: MSFOu. LXXII, 388—9), amely a vogulban a megelőző magas hangrendű magánhangzó hatására palatalizálódott. Az osztják (KT. 51) DN. *i'n̄*, V. Vj. *i'n̄* 'jetzt, gegenwärtig, eben (DN.), jetzt, sofort, auf der Stelle (V.), erst jetzt (Vj.)' stb. ugyanazon névmástőnek ugyanazon képzővel ellátott származéka. A vogul adatok magánhangzó-eleme ösvogul **ē*-re megy vissza (vö. STEINITZ, WogVok. 203), amelynek fgr. **e* volt az előzménye. (A szócsaládra vonatkozó fontosabb etimológiai irodalmat l. MSzFgrE.)

2. Magyar *picša* 'Weiberscham, Fotze, Ficke; Arsch'

KNIEZSA lehetségesnek tartotta, hogy szavunk szláv eredetű: „*picša* . . . = cunnus; Weiberscham. Valószínűleg szláv eredetű, vö. blg. *pička*; szlov. *pička*; sz. *pička*; le. *piczka, pica, pichna* ua. A 'mingere; harnen' jelentésű gyermeknyelvi *pikati* származéka, tehát tulajdonképpen „die Harnende”. A szláv nyelvekben ma is eufemisztikus kifejezés . . . A magyar szónak a fenti szavakkal való egybevetésénél az a nehézség, hogy a szláv nyelvekben a magyar szónak pontosan megfelelő **piča* sehol sem mutatható ki. Ha volt ilyen, az a *pička* dekompozíciójával keletkezhetett. A *pička* -*ška*-ja ugyanis deverbális nomen-képző, az elvonásnál azonban deminutivum-képzőnek érezhették. Mindez azonban kétes, mert túl sok a feltevés” (SzlJsz. 714—5).

Az obi-ugor nyelvekből is idézhetünk a magyar szóéhoz hasonló hangalakú, testrészt jelentő szavakat: v o g. (KANN., WV. 45) TJ. *piš̄*, AK. *piš̄*, P. *peš̄*, Szo. *peš̄* 'Hüfte, Lende'; o s z t j. (KARJ., OL. 167) V. Vj. *pi'ł*, DN. *pe'ł*, Ni. *peš̄*, Kaz. *pe's̄*, O. *piš̄* 'Schenkel'. Az obi-ugor szavak minden kétséget kizáróan egy **piča* hangalakú szó folytatói, s noha a m. *picša* szókezdő *p*-je komoly hangtani akadályt jelent, nem tartom teljesen kizártnak ugor kori voltát, azaz a fenti obi-ugor szókkal való összetartozását. Az igaz ugyan, hogy

¹ Ezúton is köszönetet mondok RÉDEI KÁROLYNAK értékes tanácsaiért.

uráli, finnugor vagy ugor alapnyelvi $*p >$ magyar p - hangfejlődésre egyetlen biztos adatunk sincs, de talán egy ugor alapnyelvi 'Schenkel' jelentésű szónak az előmagyarban 'Weiberscham; Arsch' jelentésűvé való fejlődése következtében erősen affektív, sőt obszcén volta megmagyarázhatná a szókatlan mássalhangzó-képviselőt. Igaz ugyan, hogy eredetileg onomatopoetikus jellegű szavainkban bekövetkezett a $*p > f$ - változás, pl. *facsar, fakad* (l. MSzFgrE.). (Legutóbb BÁRCZI GÉZA foglalkozott az alapnyelvi $*p$ - magyar folytatóival (MNY. LVI, 240—2), s szerinte a $*p > p$ - képviselőt „akár visszaütés következtében, akár egy konzervatívabb ősmagyar nyelvjárás gyér nyomaképpen” (i. m. 240) jelentkezhet. Az alapnyelvi szókezdő p -t megőrző szavak közt említi a *picsa* másik nevét: *pina* 'cunus' (MNY. LVI, 241, LIX, 124), amely szerinte a N. *fan, fon* 'Schamhaare' szavunkkal függne össze. Ha ez igaz, szerintem itt is szükséges számolnunk a szó fokozottan affektív jellegével, ami ez esetben is magyarázhatná a hangtani szabálytalanságot.) A *picsa*-a-ja történetileg birtokos személyjel lehet, ami a testrésznevek körében nem ritkaság, vö. *epe, N. mája, vese, zusa*. Szavunk mai mély hangrendűsége átcsapással magyarázható, s ez ugyancsak nem példa nélkül álló jelenség: *csira, méltó, nyír* (l. MSzFgrE.).

Tekintve, hogy nyelvjárásainkban a *picsa* jelentése mind 'Weiberscham' (olykor 'Ficke der Stute' is), mind 'Arsch' lehet (l. MTsz., CsángSz., SzamSz., SzegSz.), lehetetlen eldönteni, hogy melyik jött létre korábban, bár ennek nincs is különösebb jelentősége, hisz a testrésznevek gyakran vonatkozhatnak a közeli, érintkező testrészekre is (vö. LAKÓ: NyK. LII, 243; MSzFgrE. *ágyék* alatt). Ezt bizonyítja *valag* szavunk is, amelyet 'Arsch' és 'Weiberscham' (olykor 'Ficke der Stute') jelentésben is ismernek nyelvjárásaink.

Minthogy *picsa* szavunknak szláv eredeztetése nem meggyőző, az obi-ugor szavakkal való egyeztetés helyessége is kétséges, s ugyanakkor — véleményem szerint — egyik sem utasítható el teljes bizonyossággal, felvetem annak a lehetőségét, hogy szavunk mai alakja szókeveredés eredménye: (ugor $>$) $*fiča \times$ (szláv $>$) *pička > picsa*, amit annál is inkább lehetségesnek tartok, mert hangalakjukat tekintve egymáshoz közelálló, részben vagy teljesen azonos jelentésű szavakról van szó, s a hangtani szabálytalanságok a szókeveredéssel kielégítő módon megmagyarázhatók. Sőt, továbblépve: ha a *pina* és a *fan, fon* csakugyan összetartoznak, vajon a *pina* p -jének magyarázata nem a $*fiča \times pička > picsa$ (vagy éppen a *pička*) hatásában rejlik?

3. Magyar *szar* 'Menschenkot, Unflat'

A m. *szar* 'Menschenkot, Unflat', *szarik* 'scheiden' szavakhoz az alábbi rokon nyelvi szavakat kapcsolták: cser. (Tschert.) KH. *šār, U. šur* 'Scheiße, Dreck, Kot', (PS.) K. *šur* 'Scheiße, Mist', (Tschert.) KH. *šaram, U. šora:m* 'scheiden, besudeln', (PS.) K. *šoram* 'scheiden, misten' | mord. (PAAS., s-Laute 65) M. (Psen.) *šarndā-*, (Cs. Szu.) *šarndā-*, E. *šérne-, šárhi-* 'scheiden' (BUDENZ: NyK. VI, 22 m., cs., md.; MUSz. 278 m., cs., tévesen: z.; VglWb. 685 m., cs., md., tévesen: m., vepsze).

Szerintünk mind hang-, mind jelentéstanilag jól illenek e szócsaláddhoz a következő osztják adatok: (KT. 916) Ni. *šar', Kaz. šar'* 'Kot (des Renn- od. Elentiers) (Ni.), apfelförmiger Kot, Mist (auch vom Menschen) (Kaz.)'. FOKOS szerint (NyK. LV, 5—6, 20) azonban egy olyan kihalt, nem adatolt zürjén szó átvételével állunk szemben, amely a magyar *szar* megfelelője, ill. azt is

lehetségesnek tartja, hogy a zürj. (WUo.) V. S. P. *šar* 'hölzerne Kugel (V. S.), Netzflosse aus Birkenrindenstreifen (in Form eines Eies) (P.)' (< orosz *уар* 'golyó, gömb') átvétele (ez utóbbi obi-ugor megfelelőiről l. TOIVONEN: FUF. XXXII, 74, RÉDEI, SLW. 162). Úgy véljük, hogy ez a hipotetikus magyarázat nem állja meg a helyét, az osztják szó tudnillik egy fgr. kori **šarə* (-) (COLLINDER, CompGr. 414), **čarə* (-) 'szar; szarik' nomen-verbum szabályos folytatója. STEINITZ (FgrVok. 36, 100) a cseremis adatok alapján fgr. **a* ~ **o* magánhangzó-váltakozással számol, míg E. ITKONEN szerint (FUF. XXIX, 287—8) csak őscseremis váltakozásról van szó.

4. Osztják *ičə'k* 'Wasser'

A m. *jég* 'Eis' szóhoz az osztjából csak a (OL. 160) V. Vj. *ičə'k*, Trj. *ičə'k*, DN. *ičə'k*, Ni. *ičə'k*, Kaz. *ičə'k*, O. *ičə'k* 'Eis' (ősosztj. **ö*, l. STEINITZ, OstjVok. 73 jegyzet) szót szokás kapcsolni (l. pl. MSzFgrE.), noha van egy másik megfelelője is: (OL. 183) V. Vj. Trj. *ičə'k*, DN. *ičə'k*, Ni. *ičə'k*, Kaz. *ičə'k*, O. *ičə'k* 'Wasser' (ősosztj. **a*, l. STEINITZ, OstjVok. 89 jegyzet). E két osztják szó egy töről fakad, ősosztj. **ö* ~ **a* (vö. STEINITZ, OstjVok. 101) váltakozáson alapuló szóhasadás eredménye. Az utóbbi alakváltozatnak 'Wasser' jelentésben az egész osztják nyelvterületen való elterjedése nyilván a m. *víz* 'Wasser' hajdan bizonyára megvolt osztják megfelelőjének eltűnésével párhuzamosan történt. A 'Wasser' jelentésű fgr. szó talán azért szorult ki az (eredetileg csak) 'Eis' jelentésű javára, mert az osztjakok az év legnagyobb részében csak *jég* formájában találkoznak a vízzel a természetben. A magánhangzó-váltakozás más esetekben is eredményezett szóhasadást, pl. (KT. 196) V. *ičətä* 'ankommen, kommen' ~ (KT. 197) V. *ičətä* 'werden (etw.); anfangen' (**ö* ~ **a*), (OL. 5) V. Vj. *tä'n*, Trj. *tä'n*, DN. *tä'n*, Ni. *tän* 'Brautpreis', Kaz. (folkl.) *tä'n* 'Preis' ~ (OL. 209) V. Vj. *tä'n*, Trj. *tä'n*, DN. *tä'n*, Ni. *tän*, Kaz. *tän*, O. *tän* 'Preis' (**ä* ~ **i*). A magánhangzó-váltakozás a paradigmában alakulhatott ki, s az így létrejött tőalternánsokat a nyelv olykor szóalkotásként használta fel oly módon, hogy az egyes alternánsok önálló szókként más-más — de egymáshoz közeli — jelentésben éltek tovább.

5. Zürjén *tšom* 'Speicher aus Brettern'

Tudomásunk szerint a zürj. (WUo.) *tšom* 'Speicher aus Brettern, Spielhäuschen der Kinder, Wald- od. Wiesenhütte zum Übernachten (aus Pfählen und Birkenrinde)' stb., votj. (MUNK., A votják nyelv szótára) *čum* 'kamara, éleltár, ruhatár; Kammer, Speisekammer, Kleiderkammer' szókhöz eddig a rokon nyelvekben nem találtak etimológiai megfelelőket. Úgy véljük, hogy a permi szókkal összetartoznak az alábbi osztják adatok: (KT. 837) V. Vj. VK. *sōvəm*, Vart. *sōevəm*, Likr. *sōvəm*, Trj. *sōvəm*, 'Schneehütte (an dem Winterweg), in den Schnee gegrabene Höhlung, ofenartig, worin der Ostjake auf seinen Reisen bei starker Kälte schläuft, Schlafplatz im Schnee (V.), Höhle, Winterlager (des gestreiften Eichhorns, der Ratte, Maus, Schlange, in die Erde gegraben) (Vj.), Höhle des gestreiften Eichhorns (VK. Vart. Likr.), des Fischotters, des Bibers (Trj.)'. A szó eredeti jelentése 'ideiglenes szállás, kunyhó', ill. 'állati odú' lehetett. A kunyhó nyilván nyírfakéregből készült, amint erre a zürjén szó jelentése utal is. Erről tanúskodik a DUNIN—GORKOVIČ orosz—osztják—szamojéd szójegyzékében (Tobolszk, 1910; DONNER: MSFOu.

LXIV, 150—164) található osztják szó is: (i. m. 151) *сўзумъ-юхъ* 'береза' (uo.) *юхъ* 'дерево'.²

A permi szavak őspერი **o*-ra mennek vissza (l. LYTKIN, VokPerm. 67), az osztják adatok ősosztják **o*-ra. Ennek alapján első szótagi fgr. **o*-t tehetünk fel. Szerintünk a zürj. *šom*, votj. *šum* és az osztj. *šōyām* — na csakugyan összetartoznak egymással — **šōyā-mā*, **šōyā-mā* ~ **šōyā-mā*, **šōyā-mā* fgr. alapnyelvi szó folytatói.

A zürj. *šom* átkerült az oroszba (KALIMA: FUF. XVIII, 45, VASMER, REtWb.), valamint a vogulba (esetleg orosz közvetítéssel): KL. *šum* (-*kwäl*) 'чум, чуман' (*kwäl* 'Haus, Zelt') (l. KÁLMÁN, RLW. 247, RÉDEI, SLW. 160) és az osztjákba: (KT. 943) Mj. *šom* 'Wald, „kasten" (eine Art Speicher, mit einem Fuß)' (l. TOIVONEN: FUF. XXXII, 82, STEINITZ, DEWO. 271—2). A finn (SKES.) (Kain.) *suimu* 'ketunkolo, -pesä- pieni onkalo maan sisässä; ahdas kapea paikka; pitkä, kapea, pajuista tehty kalanpyydys; tervavene; (LÖNNROT) räfkula' (Kuusamo, Kuolaj.) *suumu* 'ketun pesäluola'; karj. *šuumu* 'onkalo, luola, tunneli, ketun pesäluola', (GENETZ: Suomi 1882, 151) *tuhmu* 'luola (ketun)' szó esetleg ugyanennek a zürjén szónak a régi átvétele (l. KALIMA észrevétel, LILJEBALD: VähKirj. 79:41). A finnségi szók egyrészt az 'állati lakhely' jelentésből, másrészt az ágakból, háncsból készült kunyhónak, sátornak a halrekeszték készítéséhez hasonló építési módjából érthetők meg. A zürjén származtatást (esetleg orosz közvetítéssel?) valószínűsíti az a tény, hogy a szó csak a karjalaiban és a keleti finn nyelvjárásokban van meg.

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

1. Ung. *ez, e* 'dieser, der'

Verfasser bezieht in die Familie von ung. *ez, e* 'dieser, der' das wogulische Wort *in* usw. 'jetzt usw.' ein, in dem das *-n* historisch mit dem uralischen Pronominalsuffix **-nā* identisch ist.

2. Ung. *picša* 'Weiberscham usw.'

Die Herleitung des oben genannten ung. Wortes aus dem Slawischen ist unsicher. In den obugrischen Sprachen existieren Wörter, die einen Körperteil bezeichnen und eine dem ung. *picša* ähnliche lautliche Form aufweisen: wog. *piš* usw. '„Hüfte, Lende"', ostj. *pi't* usw. 'Schenkel'. Zwar bildet das anlautende *p-* des ung. Wortes eine ernste Schwierigkeit bei einer Gleichsetzung mit den obugrischen Wörtern, doch scheint es möglich, daß das ung. Wort *picša* auf dem Wege einer Vermischung eines auf ugrisch **pičš* zurückgehenden urungarischen **fiča* 'Weiberscham' und eines aus irgendeiner slawischen Sprache stammenden *pička* 'Weiberscham' zustande kam. Das auslautende *-a* von *picša* ist wahrscheinlich das Possessivsuffix, daß das Wort heute intervokalisches ist, läßt sich durch ein Umschlagen der Vokalreihe erklären.

3. Ung. *szar* 'Menschenkot, Unflat'

FOKOS erklärte ostj. *šor* etc. 'Kot usw.' als Entlehnung einer ehemals im Syrjänischen existierenden Entsprechung des ung. *szar* 'Menschenkot, Unflat', hält aber

² SEREBRENNIKOV (Вопросы финно-угроведения. V, 146) tévesen hozzákapcsolta a zürj. *šom*-hoz a vogul *šov* 'кожа, шкура, кора' továbbá az osztj. (TEREŠKIN, Ваховский диалект. 189) *сōyām* 'береза' szót és ennek zürjén átvételét (LYTKIN, SrSl.) *šomōd*, 'береста'; берестовый, берестяной', valamint a (uo.) *чуман* 'берестяная коробка' szót.

auch für möglich, daß es eine Übernahme des syrj. *šar* 'hölzerne Kugel usw.' (< russ. *уар*) darstelle. Verfasser lehnt diese hypothetische Erklärung ab, vielmehr se idas erwähnte ostj. Wort zusammen mit der Wortfamilie von ung. *szar* 'Menschenkot, Unflat', *szarik* 'scheiden' die regelmäßige Fortsetzung eines figur. Nomen-Verbums **šara(-)* ~ **čara(-)* 'Dreck, Kot; scheißen'.

4. Ostj. *ičən'k'* 'Wasser'

Außer der Gleichsetzung mit ostj. *ičən'k'* usw. 'Eis' gibt es eine weitere Entsprechung des ung. Wortes *jég* 'Eis' im Ostjakischen: *ičən'k'* usw. 'Wasser'. Die beiden ostj. Wörter sind Ergebnis einer auf dem urostj. Vokalwechsel **ö* ~ **a* beruhenden Wortspaltung. Das Festwerden letzterer Formvariante in der Bedeutung 'Wasser' und ihre Verbreitung auf dem ganzen ostj. Sprachgebiet kann einerseits mit dem Schwinden der einst sicher existierenden Entsprechung des ung. *víz* 'Wasser' zusammenhängen, andererseits damit, daß die Ostjaken den größten Teil des Jahres das Wasser in ihren Wohngebieten in gefrorener Form vorfinden.

5. Syrj. *išom* 'Speicher aus Brettern'

Nach Meinung des Verfassers sind syrj. *išom* 'Speicher aus Brettern usw.', wotj. *čum* 'Kammer usw.' und ostj. *šōγəm* etc. 'Schneehütte (an dem Winterweg) usw.' Fortsetzungen eines figur. **čonš-mə*, **čonš-mə* ~ **šonš-mə*, **šonš-mə* 'zeitweiliges Obdach; Höhle von Tieren'. Das syrj. Wort wurde auch ins Russische, Ostjakische und Wogulische (vielleicht durch Vermittlung des Russischen) entlehnt. Möglicherweise sind auch finn. (dial.) *suimu* usw. 'ketunkolo, -pesä usw.', karj. *šuumu* usw. 'onkalo, luola usw.' Entlehnungen des syrj. Wortes (vielleicht durch Vermittlung des Russischen).

LÁSZLÓ HONTI

A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben

1. Közismert, hogy a vogulban és az osztjákban az aktív szerkesztésű mondatok mellett igen nagy a jelentősége a passzív mondatoknak. GÜLYA JÁNOSNAK a vachi osztják nyelvjárással foglalkozó tanulmányaiból (1. az irodalom 2., 3. és 5. pontját) megtudtuk, hogy ebben a keleti osztják dialektusban az aktív és passzív mondatokon kívül van úgy nevezett ergatív mondat is. Mind a passzív, mind az ergatív mondat a logikai tárgy (patiens) kiemelésére szolgál (GÜLYA erről másképp vélekedik, l. alább). Érdekes továbbá az, hogy a vogul és az osztják passzív mondat és az osztják ergatív mondat logikai alanya (agens) *n* elemű határozóragos névszó; ez a határozórag azonban a vogulban a lativus, az osztjákban a locativus ragjával azonos.

1.1. E három obi-ugor mondat szerkezettel kapcsolatban a következő kérdésekre kívánunk választ adni:

— mi a *patiens*-re épülő hármas, ill. kettős mondatrendszer funkciója az osztjákban, ill. a vogulban,

— mi a magyarázata annak, hogy mind a vogulban, mind az osztjákban *n* elemű, de az esetrendszer egészét tekintve más-más funkciójú rag jelöli a passzív és ergatív mondatok cselekvő alanyát.

2. Mielőtt megkísérelnénk a válaszádat, nézzük meg, hogy mit mondtak a kérdés szakértői e mondat szerkezetekről. „Большинство языков располагает возможностью применить пассивную конструкцию, т. е. переменить прямое дополнение в подлежащее, подлежащее в косвенный падеж, преимущественно творительный, а активный глагол в пассивный . . . Таким образом одно и то же действие представлено двумя языковыми способами, двумя конструкциями, активной и пассивной. В первом случае грамматическим подлежащим является *agens*, т. е. то, что действует . . . Во втором случае роль подлежащего играет *patiens*, т. е. определенное лицо или предмет . . . *Agens* и *patiens* — каждое может быть исходным пунктом, т. е. подлежащим предложения. Таким образом нельзя смешивать *agens*'а подлежащим, *patiens*'а с прямым дополнением. Подлежащее и прямое дополнение — это грамматические категории, *agens* и *patiens* понятийные категории” (KURYLOWICZ, *Esquisses linguistiques* 95). KURYLOWICZ szerint a passzív mondatnak az aktívhoz viszonyítva kettős funkciója van; egyrészt grammatikai: az *agens* nincs a mondatban kitéve, mert vagy ismeretlen, vagy a közlés szempontjából lényegtelen; másrészt stilisztikai: az aktív mondatban az *agens* a pszichológiai és a logikai alany, míg a passzívban a *patiens* a pszichológiai alany. A passzív mondat elsődleges funkciója a grammatikai (i. m. 95—6). „В эргативной конст-

рукции исходным пунктом является *patiens*... Он выступает в падежной форме, которую имеет подлежащее непереходного глагола. *Agens* стоит в косвенном падеже, называемом обыкновено эргативным падежом или *casus activus*" (i. m. 96).

„В эргативной системе выделяется синтаксическое положение члена предложения, передающего субъектные и объектные отношения. Подлежащее в нем получает падеж субъекта активного действия в переходном предложении. Ведущее в нем положение занимает не подлежащее, а прямое дополнение, которое, выражая субъект состояния, получает его падежную форму, лишенную морфологического оформления именной основы (абсолютный падеж). Выражая им то состояние, в котором находится субъект при направляемом на него действии, прямое дополнение вступает в отношения со сказуемым и подлежащим, связывая их передаваемым им объектными отношениями и управляя падежом подлежащего... Она [эргативная система] противопоставляется номинативной, в которой различное содержание логической категории субъекта действия и субъекта состояния не выделяются грамматической формой подлежащего. В эргативной конструкции предложения выделяется содержание субъекта в его логико-грамматической передаче действия и состояния. Различное его содержание отмечается грамматической формой глагола и имени или одного из них" (MEŠČANINOV, ErgKonstr. 174—5). "В структуре эргативного предложения выделяется ведущее значение не грамматической категории, а логической, что приводит к расхождению между синтаксическим и актуальным (логико-грамматическим) членением предложения" (i. m. 216).

3.1. MEŠČANINOV munkájából (l. az irodalom 8. pontját) kitűnik, hogy az ergatív mondat szerkezetet a kaukázusi, a paleoszibériai, az indián nyelvek, továbbá a baszk és néhány kihalt ázsiai nyelv ismeri. MEŠČANINOV könyvéből, valamint a Jazyki narodov SSSR. IV. és V. kötetéből (Moszkva, 1967, Leningrád, 1968) az ergatív szerkezetét alkalmazó nyelvekkel kapcsolatban az alábbi tipológiai sajátosságok olvashatók ki:

1. az ergatív mondat szerkesztést csak azok a nyelvek ismerik, amelyekben nincs a névszói paradigmában accusativus,
2. az ergativus (a legtöbb nyelvben) a tárggyal kapcsolatos,
3. az igének a tárgyhoz való viszonya (a legtöbb nyelvben) tükröződik az ige morfológiai szerkezetén (alanyi és tárgyias ragozás formájában),
4. a passzív igenemet nem ismerik (e téren a kartvel nyelvek kivételt jelentenek, ugyanakkor a passivum használata ezekben nagyon korlátozott).

3.2. A felsorolt tipológiai ismérveket illetően az osztjákban a helyzet a következő:

- 1.a) a főnevek és a nem személyes névmások paradigmájában nincs accusativus (tehát a mondat grammatikai tárgya \emptyset ragot kap),
 - b) a személyes névmásoknak viszont van accusativusuk,
2. az ergatív mondat a tárgyra (*patiens*) épül,
3. az osztják igének van határozatlan és határozott tárgyra utaló (azaz alanyi és tárgyias) ragozási sora,
4. van passzív igenem.
4. Lássuk ezek után, hogy miként vélekedik GULYA a (*vachi*) osztják ergativusról: szerinte a *vachi* osztják mondatoknak hét típusa van, s ezeket

négy ismérv alapján határozza meg (Symposion 81): „Die Satzkonstruktionen unterscheiden sich voneinander nach folgenden Kennzeichen: (a) Art des Subjekts. Das Subjekt kann entweder unbezeichnet (—) oder bezeichnet sein (+). (b) Die Rektion des Verbs. Bei einigen Verbalprädikaten kommt nur ein Lokativadverb oder ein lokativartiges Adverb (—) im Satze vor, bei anderen Verbalprädikaten kann auch ein Lativ- oder ein lativartiges Adverb (+) im Satze erscheinen. (c) Transitivität des Verbs. Das Verb als Prädikat kann einen intransitiven Charakter (—) haben, oder es ist ein transitives Verb (+). (d) Art des Objekts. Das Objektverhältnis im Satze kann unbestimmt (nicht präferativ) (—) oder bestimmt (präferativ) (+) sein . . .

Die Satzkonstruktionen bilden das folgende System:

Nr. der Satzkonstruktion	Kennzeichen				Benennung der Satzkonstruktion
	a	b	c	d	
[1]	—	—	—	—	'Sein'
Z. B. (in wörtlicher Übersetzung) <i>ku katnə aməswəl</i> 'Mann im Haus sitzt/ist' (Ein Mann ist in einem Haus)					
[2]	—	+	—	—	'Werden', 'Gehen'
Z. B. <i>ku kata mənwəl</i> 'Mann ins Haus geht' (Ein Mann geht ins Haus)					
[3]	—	—/+	+	—	Aktiv/Unbestimmt
Z. B. <i>ku rīt tus</i> 'Mann ein Boot trug' (Ein Mann trug ein Boot)					
[4]	—	—/+	+	+	Aktiv/Bestimmt
Z. B. <i>ku rīt tustə</i> 'Mann das Boot trug' (Ein Mann trug das Boot)					
[5]	+	—/+	+	—	Ergativ/Unbestimmt
Z. B. <i>kunə rīt tus</i> 'Der Mann (vom Mann) ein Boot trug' (Der Mann trug ein Boot)					
[6]	+	—/+	+	+	Ergativ/Bestimmt
Z. B. <i>kunə rīt tustə</i> 'Der Mann (vom Mann) das Boot trug' (Der Mann trug das Boot)					
[7]	+	—/+	—	—	Passiv
Z. B. <i>kunə rīt tusi</i> 'Vom Mann ein/das Boot wurde getragen' "					

4.1. Az első két mondatípus számunkra nem érdekes, a többi öt annál inkább. A 7. típusnál feltűnő, hogy GULYA jelölt (grammatikai !) alanyt (= *kunə* 'vom Mann') emleget, holott ez esetben TEREŠKIN is (Očerki 50) logikai alanyról beszél, s teljes joggal, hiszen e mondat grammatikai alanya a *rīt* 'Boot', míg a *kunə* a mondat határozója, s a négy ismérv alapján éppen ezért nem is lehet kellőképpen jellemezni a 7. mondatípust.

Megjegyzés: Az ergatív mondat tárgya személyes névmás is lehet, s ez mindig accusativusban áll, pl. *lōyan lōyat wijnat il-welta* 'ő őt szándékosan megölte' (NyK. LXXI, 27), *nōŋən lōya kulə məyəsīn* 'te neki halat adtál' (NyK. LXXI, 37), *lōyən mǎnt q,urn'əwtəwəl* 'он меня сторожит' (Očerki 121).¹ Megtörténik, hogy az ergatív mondat tárgya az előzményben szerepel, s magában az ergatív mondatban nincs kitéve, csak a tárgyas ragozású igei állítmány utal

¹ TEREŠKIN tévedett, amikor azt állította (Očerki 50, 65), hogy az ergativus csak 3. személyű igei állítmány esetén jelentkezik, ill. hogy a személyes névmások *-nə*, *-ən* ragos alakjának kizárólagos funkciója a passzív mondat agensének jelölése; itt köszönöm meg GULYA JÁNOSNAK, hogy felhívta figyelmemet e megállapítás téves voltára és néhány sajátos osztják mondatra.

rá, pl. *məŋ impöŋnə il-pörvalə (o: il-pörvaltə)* 'a mi kutyánk őt megharapta' (NyK. LXIII, 210), a tárgy: *kötərki* 'csíkos evet'.

A bennünket közelebről érdeklő mondatstruktúrákról GULYA a következőket írja (Symposion 82): „Die Gruppe der objektalen Satzkonstruktionen zerfällt in drei Teile: 1. aktive Satzkonstruktionen (s. unter den Nr. [3] und [4]), 2. ergative Satzkonstruktionen (s. Nr. [5] und [6]) und 3. passive Satzkonstruktionen (s. Nr. [7]).” Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetérthetünk, a következőkkel azonban már egyáltalán nem (uo.): „Die aktiven, ergativen und passiven Satzkonstruktionen bilden eine kontinuierliche Reihe: die aktiven Satzkonstruktionen sind identisch mit ergativen in Hinsicht des Verbalprädikats und Objektverhältnisses, die ergativen mit dem passiven in Hinsicht des Subjekts”, ill. „Die Funktion des Ergativs im Vach-Ostjakischen ist eine Hervorhebung des Subjekts, wodurch das individuelle Gepräge zum Vorschein kommt” (ez utóbbival kapcsolatban elég hivatkoznunk a fenti MEŠČANINOV-idézetre, miszerint az ergativus nem az alanyt, hanem a tárgyat emeli ki).

4.2. Írjuk fel a GULYA által is vizsgált három mondatfajta szerkezetét:

$S \rightarrow NP + VP$

1. NP \rightarrow N1_{nom}
VP \rightarrow N2_{nom}² + Vact(indet/det)
ku rīt tus/tustə
2. NP \rightarrow N1_{loc}
VP \rightarrow N2_{nom}² + Vact(indet/det)
kunə rīt tus/tustə
3. NP \rightarrow N2_{nom}
VP \rightarrow N1_{loc} + Vpass
kunə rīt tusi

4.3. Most pedig azt vegyük szemügyre, hogy *a)* miként különböznek egymástól e mondatstruktúrák az agens (logikai alany) és a patiens (logikai tárgy) kiemelésében, *b)* a k ö z ö s mondatrészek alaktani jelölésében.³ (Az első szempont tehát logikai, a második grammatikai.)

- a)*
1. agens = patiens (egyik sincs kiemelve)
 2. agens < patiens (az utóbbi ki van emelve)
 3. (agens <) patiens (ismét a patiens van kiemelve, ugyanakkor azonban az agens gyakran el is maradhat a mondatból)

b) *a)* a grammatikai alany jelölése (esetragja):

1. N_{nom}
2. N_{loc}
3. N_{nom}

β) az igei állítmány igeneme (genusa):

² A fentebb elmondottakból következik, hogy az 1. és 2. típusban személyes névmási tárgy esetében az N2_{nom} az accusativusban álló személyes névmást is szimbolizálja.

³ A grammatikai tárgyat természetesen nem vizsgálhatjuk meg, mert az csak az 1. és a 2. típusra jellemző.

1. Vact
2. Vact
2. Vpass

Logikai szinten a 2. (az ergatív) és a 3. (a passzív) mondatok mutatnak közös vonást a patiensenek az agens rovására való kiemelése révén, míg formálisan (grammatikai jegyeiket tekintve) az 1. és a 3. mondatok egyeznek meg az alanynak \emptyset raggal való jelölése révén, az 1. és a 2. mondatoknak viszont az igeneme azonos. Grammatikailag a 2. és a 3. nem tartalmaznak semmi közőset; a bennük megnyilvánuló logikai közösség: a patientst (paradox módon) grammatikailag negative, azaz zéróraggal ellátva emelik ki, míg a hozzá képest másodlagos jelentőségű agens esetragot kap. Lényeges különbsége azonban az ergatív és a passzív mondatnak az, hogy az előbbiben kötelező az agens (a grammatikai alany) jelenléte, míg az utóbbiban (ahol már grammatikai határozóként szerepel) el is maradhat. Az ergatív szerkezet feladata — az aktívval és a passzívval szemben —, hogy hangsúlyozza az agens (alany) és a patientst (tárgy) közvetlen kapcsolatát, összetartozását. Ebből a szempontból érdekesek az alábbi kis dialógusok (EaOstyChr. 133):

nõḡḡn mā rītīm təḡ tuyaḡlīn? (erg)
'Did you bring my boat here?'
männə rīt koḡḡn təḡ tuyaḡlī. (pass)
'The boat was brought here by me [already] a long time ago.'
nõḡḡn löḡä rītäl tuyaḡlən? (erg)
'Did you bring him a boat (o: his boat)?'
männə löḡäpə tuyaḡlī. (pass)
'It was brought by me for him [too].'
nõḡḡn löḡət wuyaḡlən? (erg)
'Did you see him?'
löḡäpə männə wuyaḡlī. (pass)
'I saw him also.'

A két alábbi ergatív mondat egyértelműen demonstrálja a kiemelt tárgy és az alany szoros kapcsolatát: *кунə ос јоулал теуы вѣјтə, көрəкнə ос ууəл нуу илəмтə* 'человек снова лук убрал, орел снова голову поднял' (Očerki 112).

Figyelmet érdemel az a jelenség, hogy a tárgyat kiemelő 2. mondat típus állítmánya mind alanyi, mind tárgyas ragozású ige lehet, pl. *löḡəm-pə mänt wuyaḡl* (indet) 'én őt is láttam (o: ő is látott engem)' (NyK. LXXI, 31), *löḡəm löḡət wījnat il-weltə* (det) 'ő őt szándékosan megölte' (NyK. LXXI, 27), *löḡəm əj-ni köḡər-jəḡka məltə* (det, GÜLYA tévesen passzívnak minősítette ezen igealakot) 'ő a kislánynak levest adott' (NyK. LXXI, 34). Ugyanezt tapasztaljuk a határozott tárggyal rendelkező 1. mondat típus esetében is, pl. *tarsa jöḡə löḡət əsəlyəsəm* (indet) 'a tengerbe egyszerűen (vissza)eresztettem' (NyK. LXXI, 29), *čəksə koḡḡn mā nõḡət läyälləm* (indet) 'én téged (már) nagyon régen várlak' (NyK. LXXI, 24), *cəcsə iki lujmäl sila pəčkəctə* (det) 'Дед Сывсы отбросил прочь свой топор' (Očerki 114). Az osztják (és a vogul) tárgyas ragozás használatának feltételeit még nem tárták fel kellőképpen, bár több lényeges motívum már az eddigi kutatásokból is kiderült (l. pl. STEINITZ, OstjChr.² 74—7; továbbá GANSCHOW hozzászólását [Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. 221—4] WICKMAN Über die Verwendung der objek-

tíven Konjugation [i. m. 216—21] című előadásához). Megjegyzés: Biztosra vesszük, hogy a morfológiai és a szórendi jegyeken kívül az intonációnak is nagy szerepe van a tárgy határozottságának jelölésében, s amíg az obi-ugor nyelvek intonációját elemző tanulmányok nem születnek, csak részizgazságok deríthetők ki a határozott tárgy és az alanyi/tárgyas igeragozás összefüggéseit illetően.

4.4. GULYA JÁNOS — főleg saját gyűjtésére támaszkodva — foglalkozott a vachi osztják ergatívuossal, arról azonban nemigen tudunk, hogy más osztják nyelvjárásokban ismeretes-e ez a mondattani jelenség (vö. mégis Očerki 50). Az általunk tanulmányozott források arról tanúskodnak, hogy ez a szerkesztési mód főleg a keleti (vachi, vaszjugáni és szurguti) nyelvjárásokra jellemző, szórványosan jelentkezik azonban a déli (irtisi, kondai) és az északi (szinjai, serkáli) dialektusokban is:

Vj. *ni η n ə paŋa tuγalkallətə* 'seine Frau (eig. von seiner Frau) führt ihn in das Badehaus' (UAJb. XLII, 158) (megjegyzés: a szöveg kiadói félreértették a mondatot, vö. „eig.”).

Szurg. *Галя панə Гоша атин газета л'енəтл' Отец Гали и Гоши читает газету* (BukvSzurg. 80).

Megjegyzés: A vachi és a szurguti ábécés könyvek azonos mondatai olykor eltérnek egymástól, t. i. míg az egyikben ergatív, a másikban aktív mondat szerepel, pl. V. *Tu ovoцum m ə η ə n kət pel' pənləx* ['ezeket a zöldségeket a pincébe tesszük'] (BukvV. 120) ~ Szurg. *Təm ovoцum m ə η potpəla pan'lyv* 'Эти овощи мы положим в подполье' (BukvSzurg. 118), de:

V. *Сотəр нипикел конвєрта пулсəтə* ['Fjodor a levelet (o: levelét) a borítékba tette'] (Bukv.V 105), ~ Szurg. *Федянə письмохəл' кəнвєрта пан-тəх* 'Федя положил письмо в конверт' (BukvSzurg. 95).

Irt. *χon ə n e pəχna vedəna* 'wenn dich der ältest Königssohn nimmt' (Laut- und Formenlehre 192, jegyzet).

Ko. *m ə n ə kənkə't tūtə'mət* 'ich bringe die Bücher' (JSFOu. 66/2, 53).

Szin. *opeηη in kərti ləw muη oləm təl nori pəlkəwa toxi ləŋkəssəlli* 'Deine Schwester hat jetzt das Eiserner Pferd auf der leeren Pritsche, auf der wir geschlafen haben, versteckt' (OVE. I, 150).

Serk. *sūtŋna ə šet n a kərtə wərtə jəxtata pərsəttə, wəχ wərtə jəxtata pərsəttə kərtə ŋntəpna wərtə pərsəttə* 'Danach befahl sein Vater seinen Eisen bearbeiten Leuten, befahl er seinen Metall bearbeitenden Leuten, eine eiserne Wiege [für seinen Sohn] zu machen, eine metallene Wiege zu machen' (OVE. I, 248).

STEINITZ ezekről a szerkezetekről így vélekedik^{1a} (OVE. II, 189): „... es handelt sich hier um eine Vermischung zweier Konstruktionen, 1. einer Passivkonstruktion: *opeηη kərti ləw ləŋkəssa* 'von deiner Schwester ist das Pferd versteckt worden'...; 2. einer Aktivkonstruktion mit der objektiven Konjugation: *open kərti ləw ləŋkəssəlli* 'deine Schwester hat das Eit. Pferd versteckt'... — Solche Mischkonstruktionen kommen bisweilen vor...” FOKOS-FUCHS hasonlóan foglalt állást (Laut- und Formenlehre 192, jegyzet): „Hier wollen wir auch die nicht seltene Vermengung von aktiven und passiven Konstruktionen erwähnen: *xon əne pəχna vedəna* 'wenn dich der älteste Königssohn nimmt, (s. *vedəjen-na*)'” stb.

^{1a} Ezúton is köszönetet mondok GULYA JÁNOSNAK, hogy felhívta figyelmemet néhány sajátos osztják mondatra és STEINITZNEK az ergatívuossal kapcsolatos megjegyzésére.

A STEINITZ ÉS FOKOS-FUCHS említette szerkezetek ergatív mondatok, nem pedig az aktív és passzív mondatok keveredésével magyarázandók. Azt, hogy a nyugati nyelvjárásokban ugyanaz a funkciója, mint a keletiekben, bizonyítja a fent idézett serkáli mondatnak egy bekezdéssel előbb található előzménye: *šitlna āšetna jūx ōntapna wērsa* (pass) 'Danach machte ihm sein Vater eine hölzerne Wiege' (OVE. I, 248).

4.5. Azokból a tényekből kiindulva, hogy

1. az ergatív szerkesztésmód a keleti nyelvjárásokban általános, a nyugatiakban viszont rendkívül ritka,

2. egyetlen osztják nyelvjárás sem őrizte meg — a vogul nyelvjárások egy részében fennmaradt — ősi eredetű *-m₃ accusativusragot, s ennek következtében az osztják mondat főnévi (vagy nem személyes névmási) tárgya \emptyset ragos,

3. a keleti osztjakkal szomszédos paleoszibériai nyelvek egy részében használatos az ergativus,

az alábbi következtetésekre jutottunk:

1. az osztják ergativus bölcsője a keleti nyelvjárás csoport,

2. megjelenése az accusativusnak az osztjából történt kiveszésével és

3. az ergativust ismerő paleoszibériai nyelvek hatásával magyarázható (vö: KATZ: ALH XX, 61).

4.6. Amint láttuk, az osztjában három, a tárggyal összefüggő mondat-típust különböztethetünk meg (ezeket részint MEŠČANINOV terminológiájára támaszkodva nevezem meg): 1. nominatív-aktív, 2. ergatív-aktív, 3. nominatív-passzív. A vogul e három közül csak az elsőt és a harmadikat ismeri, feltehetőleg ebben — egyebek közt — döntő szerepe van annak, hogy a vogul nyelvjárások egy részében van a főnévi paradigmában accusativus, amelyekben viszont nincs, azokból nem is olyan régen tűnhetett el. Az ergatív-aktív mondat szerkezet hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy a vogul a hangsúlyos tárgyat nem tudja kiemelni, csak éppen más eszközök állnak rendelkezésére; arra gondolunk, hogy a vogulban a tárgyas igeragozás használati szabályai néhány ponton eltérnek a (keleti) osztjákétól, minthogy valószínűleg elsősorban a tárgyas igealakra (ill. a ragos tárgyra) hárul e funkció ellátása.

4.7. A passzív mondatban kapcsolatban még megemlíjtük, hogy mind a vogulban, mind az osztjában a logikai tárgy (patients) kiemelésén kívül az aktív mondat határozójának — grammatikai alannya való transzformálásával — kiemelésére is szolgál, pl. vog. T. [*teu*] *khomná jājūs* 'egy ember jött hozzá' (VNGy. IV, 369), osztj. Serk. *latna jōxatsajaw* 'Feinde sind zu uns gekommen (wir sind von F. gekommen)' (OstjChr.² 74).

5. Végezetül még arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy mi a magyarázata annak, hogy mind a vogulban, mind az osztjában *n* elemű határozórag jelöli a passzív és az ergatív mondatok agensét.

KURYŁOWICZ megjegyzi (Esquisses linguistiques 95), hogy a passzív mondatban az agens többnyire instrumentálissal van kifejezve. MEŠČANINOV azt írja (ErgKonstr. 49, 95, 101, 155—7, 160—1), hogy az ergatív mondat alanyának a ragja a legtöbb nyelvben az instrumentálissal függ össze (mégint más nyelvekben pedig genitivusban, dativusban, locativusban vagy speciális ergatív esetben áll az ergatív mondat alanya).

A vogulban és az osztjákban a nominatív-passzív és az ergatív-aktív mondat agensének ragja a lativus-, ill. a locativusraggal azonos. Ez a rag az obi-ugor alapnyelv korában még elsősorban locativusi jelentésű lehetett, mint ahogy a rokon nyelvekben manapság is ez a fő funkciója (LIIMOLA ugyan **nə* névutóból származtatja ezen obi-ugor határozóragokat, l. MSFOu. 127, 91, de nem nagy a valószínűsége e magyarázat helyességének), s csak a vogul nyelv külön életében vált lativusraggá.

Ha az *n* rag fő funkciója az obi-ugor alapnyelvben a locativusi viszony jelölése volt, vajon miképpen válhatott a passzív és ergatív mondat cselekvő alanyának jelölőjévé?

Feltehető, hogy az obi-ugor alapnyelv esetrendszerének fejlődése során az *n* elemű locativusrag szert tett instrumentaliszi funkcióra is — mint az *l* ablativus- és *t* locativusrag a vogulban (l. MSFOu. 127, 117), s a *tə/tə* vachi osztják instrumentalisrag (l. Očerki 52, 71) is *t* locativusragból eredhet.

Az *n* locativusrag instrumentalis-comitativusi funkciójára is vannak közvetlen bizonyítékaink: 1. a tavidai vogul *nāt/nāt*, a vachi *t*osztják *nə/na*, a szurguti osztják *nat* comitativusrag eredeti instrumentaliszi funkcióból érthető meg könnyen (a tavidai vogulban és a szurguti osztjékban a locativusiból instrumentalisivá vált *t* járult az ugyancsak másodlagosan instrumentaliszi **nə*/**na*-hoz, s e raghalmozás új, comitativusi ragot eredményezett), 2. a vachi osztják főnevek és nem személyes névmások *nə/nə* locativusragjának a személyes névmások paradigmájában alakilag *nə, ə* felel meg (vö. Očerki 48, 68—9, 71, 63—4), ám ez utóbbit instrumentalisnak nevezi TEREŠKIN (65—6), s főleg a passzív és ergatív mondatok cselekvő alanyának jelölésére szolgál! 3. A *nə/nə* locativusragnak van instructivusi funkciója is a vachi osztjékban: *mā māntim c ə m γ ə l ā m n ə t' u təγy ə jnām byγalym' ja* своими собственными глазами все это видел' (Očerki 87).

Az obi-ugor alapnyelvben tehát három olyan helyhatározórag is volt, amelyekből részint az obi-ugor közösség korában, részint e nyelvek külön életében instrumentalisrag, ill. instrumentaliszi funkciót is hordozó rag fejlődött (e ragokat csak mássalhangzó-elemükkel szimbolizáljuk). Ezek a következők voltak:

		folytatója a mai vogul osztják nyelvjárásokban	
loc ¹	<i>n</i>	van	van
loc ²	<i>t</i>	van	van
abl	<i>l</i>	van	nincs

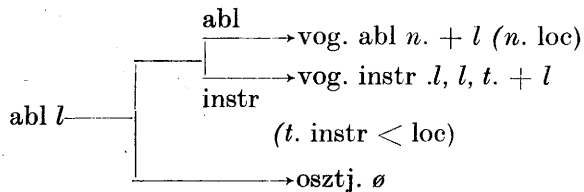
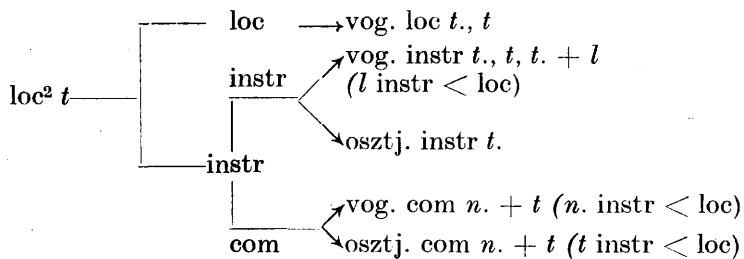
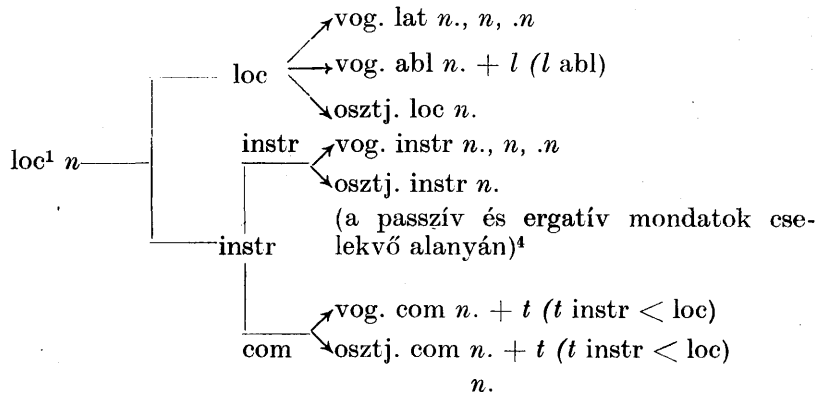
Megjegyzés: nem tudni semmi bizonyosat arról, hogy mi volt a különbség a loc¹ és loc² használatában.

Szerintünk az ősobi-ugortól a mai nyelvállapotig az említett localis esetek az alábbi fejlődési utat járták meg:

az obi-ugor
együttelés kora

az együttelés
utolsó szakasza

a vogul és az osztják
külön élete

(Az osztják nyelvjárások esetragjainak táblázatos összefoglalását l. ЯЗЫКИ народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки. Moszkva, 1966. 339, a vogul nyelvjárások ragjait l. MSFOu.⁴ 127.)

Úgy véljük, hogy a fenti séma kellőképpen megvilágítja az obi-ugor alapnyelv e három esetragjának továbbélését, azoknak mai funkcióit: az egyes esetragok részben vagy egészben új funkciókra tettek szert, a régít esetleg elvesztették vagy maga a rag is eltűnt a paradigmából, illetve raghalmozás révén új ragok keletkeztek. Ezáltal könnyű megérteni, hogy miért *n* ragos névszó a cselekvő alany a vogul nyelv passzív, az osztják nyelv passzív és ergatív mondataiban, noha az *n* rag az előbbiben a lativus, az utóbbiban a locativus ragja. Az *n* rag eme sajátos használatában voltaképpen az instrumentális

⁴ Vö. még MSFOu. 127, 161–2.

funkciót őrzi. (Megjegyzés: A vachi osztják $nə/nə̄$ ($ən$) locativus- és a $nä/na$ comitativusragok nyilván az osztjákban végbement redukálódási folyamatnak köszönhetik létrejöttüket oly módon, hogy más funkcióra foglaldtak le a redukált és megint máásra a teljes magánhangzós ragváltozatok. Az esetragokban szegény nyugati osztják nyelvjárásokban viszont egy egész sereg funkciót lát el a na locativusrag, l. STEINITZ, OstjChr.² 51—2.)

HONTI LÁSZLÓ

A felhasznált irodalom

1. GULYA JÁNOS, Vahi osztják szövegmutatványok. NyK. LXIII, 209—13.
2. GULYA JÁNOS, Vahi osztják nyelv tanulmányok. NyK. LXVII, 181—216, LXVIII, 3—34.
3. GULYA JÁNOS, A tárgyias igeragozás az osztjákban. NyK. LXIX, 389—94.
4. GULYA JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Uralic and Altaic Series, Vol. 51. Bloomington, 1966 = EaOstyChr.
5. GULYA JÁNOS, Aktiv, Ergativ und Passiv im Vach-Ostjakischen. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen, 1970. 80—3 = Symposium.
6. JERZY KURYŁOWICZ, Эргативность и стадиальность в языке. Esquisses linguistiques. Wrocław—Kraków, 1960.
7. MATTI LIMOLA, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127.
8. I. I. МЕШЧАНИНОВ, Эргативная конструкция в языках различных типов. Leningrád, 1967 = ErgKonstr.
9. MUNKÁCSI BERNÁT, Vogul Népköltési Gyűjtemény. IV. Budapest, 1921 = VNGy. IV.
10. H. RAASONEN—E. VÉRTES, Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu. 66/2.
11. S. PATKANOV—D. R. FUCHS, Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. Budapest, 1911 = Laut- und Formenlehre.
12. WOLFGANG STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. 1. Teil. Tartu, 1939. 2. Teil. Tartu—Stockholm, 1941 = OVE. I., OVE. II.
13. WOLFGANG STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. 2. verbesserte Auflage. Leipzig, 1950 = OstjChr.²
14. N. I. TEREŠKIN, Букварь на языке ваховских ханты. Leningrád, 1958 = BukvV.
15. N. I. TEREŠKIN, Букварь на языке сургутских ханты. Leningrád, 1959 = BukvSzurg.
16. N. I. TEREŠKIN, Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Moszkva—Leningrád, 1961 = Očerki.
17. Ein Märchen im Vasjugan-Dialekt des Ostjakischen. Mitg. von J. ERDŐDI—I. KECSKEMÉTI. UAJb. XLII, 156—62.
18. Языки народов СССР. III. Moszkva, 1966, IV. Moszkva, 1967., V. Leningrád, 1968.

Zur Morphologie des handelnden (logischen) Subjekts in den obugrischen Sprachen

Das Agens des wogulischen und ostjakischen passivischen, bzw. das des ostjakischen ergativischen Satzes (und gleichzeitig das grammatikalische Subjekt) wird mit einem n -haltigen Kasussuffix bezeichnet, das im Wogulischen mit dem Lativ-, im Ostjakischen mit dem Lokativsuffix identisch ist. Dieses Suffix versah in der obugrischen Grundsprache in erster Linie lokativische Funktion, gelangte dann aber auch zu instrumentaler, wie die Komitativendungen vach-ostj. $nä/na$, surgut-ostj. nat und tawda-wog. $nät/nät$ beweisen. (Von einen vergleichbaren Funktionswandel zeugen auch die heutigen wogulischen und ostjakischen Fortsetzungen der obugrischen Lokativkasus mit den Elementen t und l). Nach Ansicht des Verfassers konnten sich die n -haltigen Suffixe in diesen Sprachen sekundär über die instrumentale Funktion zur Bezeichnung des Agens wandeln (auch in einer Reihe anderer Sprachen hängt die Bezeichnung des Agens ergativischer und passivischer Sätze mit dem Instrumental zusammen).

Die ergativ-aktivische Satzkonstruktion ist dazu bestimmt, das Objekt (Patiens) des Satzes hervorzuheben, bei gleichzeitiger Betonung der aktiven Handlung des Subjekts (Agens); dies stellt sie dem nominativ-aktivischen und nominativ-passivischen Satz gegenüber (in ersterem ist weder das Subjekt (Agens) noch das Objekt (Patiens) hervorgehoben, auch dann nicht, wenn es bestimmt ist, während letzterer das Patiens durch die Transformation zum grammatikalischen Subjekt hervorhebt, währenddessen dem Agens, wofern es überhaupt im Satze ausgedrückt ist, nur eine untergeordnete Rolle zukommt).

Der ergativische Satztypus ist in den ostostj. Mundarten sehr verbreitet, während er im Süd- und Nordostjakischen nur sporadisch begegnet, weswegen Verfasser die Möglichkeit ins Auge faßt, daß eventuell die den Ergativ kennenden paläosibirischen Sprachen die Einbürgerung dieser Satzkonstruktion im Ostjakischen begünstigt hätten.

Das Ostjakische weicht von den übrigen einen Ergativ besitzenden Sprachen soweit ab, daß es im Paradigma der Personalpronomina (allerdings nicht in dem der Substantiva und übrigen Pronomina) einen Akkusativ aufweist, sowie das genus verbi Passiv kennt.

LÁSZLÓ HONTI

A francia és a magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata*

Jelen cikkünkben röviden összefoglaljuk és értékeljük kísérletünk eredményeit, amelyet 1967-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Fonetikai Laboratóriumában kezdtünk annak megállapítására, hogy filmezés útján előállított ajakfényképekből lehet-e a hangképzésre nyelvészetileg értékesíthető eredményeket nyerni. A vizsgálat célja tehát alapvetően metodikai jellegű volt, valamint a két nyelv kontrasztív összevetése. A francia és a magyar nyelv magánhangzó-rendszerének összevetésére a hangképzés egyik aspektusát, az ajakmozgást választottuk. Abból indultunk ugyanis ki, hogy az ajkaknak mindkét nyelv hangjai képzésében jelentős szerepük van még akkor is, ha csak közvetett információkat nyújtanak a többi képzési mozzanat ismeretéhez (pl. az illabiális hangoknál).

Az artikulációs mozgások mérésével már eddig is többen foglalkoztak, de az általunk választott képzési mozzanat, az ajkartikuláció rendszeres mérésének, valamint a mérési eredmények nyelvészeti értékesítésének előzménye úgyszólván nincs.¹

A két nyelv magánhangzóinak vizsgálatára összeállított szóanyagot két francia és két magyar adatközlővel dolgoztuk fel, akik a művelt köznyelvet beszélik, észrevehető tájnyelvi sajátosságok nélkül. A magyar adatközlők miskolci születésű és neveltetésű egyetemi hallgatónők voltak, a francia adatközlők pedig lille-i születésű és neveltetésű egyetemi hallgatónők. A szójegyzék csak egytagú és a vizsgált nyelvekben használatos szavakat tartalmazott. Egy-egy magánhangzót háromféle mássalhangzó után szerepeltettünk, nevezetesen bilabiális, labiodentális és szájüregen belül képzett mássalhangzó után. Ez utóbbi lehetett foghang, illetőleg veláris vagy palatális mássalhangzó. Pl. az (O) fonéma vizsgálatára a következő szavakat vettük fel a szójegyzékbe:

<i>francia</i>	<i>magyar</i>
F1. ² botte [bot]	M1. bot
F2. folle [fol]	M2. folt
F3. toque [tok]	M3. tok

A szavakban kiejtett magánhangzókról egyidőben készült a filmfelvétel szemből és oldalnézetből. A mérési munkák alapanyagát képező ajakfényképek

* A munka folyamán kapott elméleti segítségért köszönetet mondok Dr. Herman József professzornak.

¹ A kézirat leadásakor még nem volt tudomásunk SZENDE TAMÁS hasonló módszert alkalmazó munkájáról: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK LXXI, 345–85.

² A betűből és számból álló jelzések a fényképekre utalnak.

12×8,7 cm-es nagyításban készültek. Először a szemből készített fényképmásolatokon végeztünk méréseket. Megállapítottuk a szájnylás fényképeinek függőleges tengelyét, amelyet A-val jelöltünk. Ez a távolság egy függőleges vonalnak felel meg, amely az alsó és felső ajak egy-egy pontját köti össze. Majd megmértük a szájnylás vízszintes tengelyét, amelyet B-vel jelöltünk. A B megfelel a két szájsarkat összekötő egyenes távolságának. Végül kiszámítottuk a két tengely arányának az értékét, azaz A/B-t. Ennek az aránynak az értéke közvetve a szájnylás alakját mutatja. Minél kerekesebb a szájnylás, az arány értéke annál nagyobb (maximálisan 1 egész), minél széthúzottabb a száj formája, az arány értéke annál kisebb (törtszám). Az arányokkal való számításra azért volt szükség, mert az abszolút számok nem a valóságos, hanem a fényképeken mért távolságot tükrözték, s függtek az egyén anatómiai sajátosságaitól, valamint a nagyítások közötti méretkülönbségektől. A távolságok egymáshoz viszonyított aránya azonban függetlenül bennünket ezektől az esetlegességektől és összehasonlítható nagyságrendeket adott. Az így kapott adatokból a legkézenfekvőbb számításokat végeztük el. Miután megállapítottuk a maximális és minimális szájnylást az alanyok által képviselt nyelvekben, kiszámítottuk a két határérték közötti különbséget, amely annak a hasznosítható mozgási sávnak felel meg, amelyen belül az artikulációs mozgások minden nyelvben megvalósulnak. Az adatokból rögtön kitűnt, hogy a francia alanyok esetében a száj mozgási lehetősége függőleges és vízszintes irányban korlátozottabb, mint a magyar alanyok esetében. Ez a tény feltehetőleg az izomfeszültséggel van kapcsolatban, amit a beszélő az artikuláció folyamán kifejt. Valóban, a francia beszédben a hangképző szerveket mozgóató izmok feszesebbek mint a magyarban, vagy az oroszban,³ s ez létrehoz egy bizonyos állandóbb, konstansabb szájtartást. Egyébként eddigi pedagógiai gyakorlatunk is ezt a tényt látszik igazolni az alapfokú francia oktatás folyamán. A magyar alanyoknál megfigyelt lazább izomfeszültséget támogatja az is, hogy a magyar felvételsorozatokban ugyanazon fonéma három variánsánál 4—6 mm-es lebegés észlelhető, szemben a francia felvételeken mért 2 mm-rel.

A teljes hasznosítható mozgási sáv megállapítása után vizsgálatnak vettük alá a két nyelv (O) és (Ö) hangjait. Azt akartuk megtudni, hogy a francia és a magyar nyelv milyen mértékben használja ki a rendelkezésére álló mozgási sávot e két archifonéma variánsainak (francia nyílt és zárt; magyar rövid és hosszú) a megkülönböztetésére, ugyanis e hangok esetében a nyelv szabadon mozoghat fölfelé és lefelé. Számításaink eredményeként⁴ a következő mutatókat kaptuk: a két (O) fonéma megkülönböztetésére a francia alanyok 47,7, illetőleg 48 százalékban hasznosították a teljes mozgási sávot, a magyar alanyok pedig csak 12 és 11,4 százalékban. A két (Ö) fonéma viszonylatában a mutatók így alakultak: a francia alanyoknál 58,8, illetőleg 60 százalékos,

³ HERMAN JÓZSEF, Précis de phonétique française (Bp., 1961.); SČERBA, L. V. Fonetika francuzskogo jazika. (Moszkva, 1953).

⁴ A számítás menete:

$A_{\max} - A_{\min} = 19$ (teljes, hasznosítható mozgási sáv)

$A_{\delta} - A_{\delta} = 7,3 - 4,3 = 3$ (a két magánhangzó közötti különbség függőleges irányban).

$\frac{3}{19} = 10,3$ százalék (a sáv kihasználtsági foka).

a magyar alanyoknál csak 11,7, illetőleg 10,3 százalékos volt a mozgási sáv kihasználtsága.

Ezek az adatok azzal vannak összefüggésben, hogy a francia középső nyelvállású palatális és veláris magánhangzó párok között egy teljes fok nyelvemelkedésbeli különbség van, és egyúttal bizonyítják, hogy a nyelvemelkedés foka és a szájnyílás kihasználtsági foka egymással korrelációban vannak. Negatív értelemben ugyanezt a korrelációt bizonyítják a magyarra vonatkozó adatok; a magyarban ugyanis a két középső nyelvállású magánhangzó párok közötti különbségben a nyelvemelkedés foka nem elsődleges, és nyilván ezzel kapcsolatban a magyar a franciánál kevésbé hasznosítja a labializációs különbségtétel lehetőségeit is.

Második lehetőségként kínálkozott a labializáció fokának a mérése a profilfényképeken. A két ajakesúcsot összekötő egyenest véve alapvonalnak, a kitérést, azaz a labializáció fokát az alapegyenes és az orrtót a felső ajakesúccsal összekötő egyenes által bezárt dőlésszög adta. A táblázatba foglalt adatokból első pillantásra az olvasható ki, hogy a megfelelő magyar hosszú magánhangzók erősebben labializáltak, mint a rövidek. Ugyanez áll a francia zárt magánhangzókra, amelyek szintén erősebben labializáltak, mint a megfelelő nyílt magánhangzók. Sőt, ha a szemből készített fényképek adatait összevetjük a profilfényképek adataival, az is kitűnik, hogy minél nagyobb a szájnyílás, annál gyengébb a labializáció.

Természetesen ahhoz, hogy ezeket a megállapításokat a két nyelvre általánosítani lehessen, feltétlenül több alany adataira van szükség. Statisztikailag értékelhető nagyobb adattömeg felhasználása esetén ugyanis a fenti megállapítások hipotetikus jellege kiküszöbölhető volna.

KASSAI ILONA

Étude contrastive sur l'articulation des voyelles du français et du hongrois

Le présent article donne un aperçu sur une analyse expérimentale de films que nous avons effectuée pour dégager les traits caractéristiques de l'articulation labiale dans les deux langues. Nous avons eu pour point de départ la corrélation évidente entre la position de la langue et l'ouverture de la bouche.

Dans notre analyse nous avons procédé à des mensurations et des calculs faits sur les labiogrammes. En possession des chiffres obtenus des calculs, nous avons soumis à l'examen les deux variantes des phonèmes [O] et [Ö] dans les deux langues (ouverte et fermée du français; brève et longue du hongrois). Le but était de savoir dans quelle mesure les informateurs exploitent l'espace articuloire disponible (= la différence entre les valeurs maxima et minima) pour la réalisation de ces voyelles d'aperture moyenne, dans le cas desquelles la langue peut s'élever ou se baisser librement.

Selon les indices ainsi dégagés la différence entre les deux langues en ce qui concerne l'utilisation de cet espace est de 36% pour les [O]; pour les [Ö] cette même différence est de 48,3% en faveur du français. Ces pourcentages démontrent la différence fondamentale qui existe entre les deux systèmes vocaliques: le vocalisme du français est fondé avant tout sur la différence d'aperture alors que le nôtre est fondé sur la différence de quantité. C'est pour cette raison que le hongrois profite beaucoup moins de la possibilité offerte par la labialité pour la distinction des voyelles d'aperture moyenne.

Bien entendu, nos conclusions ne puissent être qu'hypothétiques puisque d'après l'articulation de deux informateurs de chaque langue on n'a pas le droit de caractériser une langue que tout un peuple parle.

KASSAI ILONA

F₁ Hangsúlyos [ɔ] a *botte* szóban

M₁ Hangsúlyos [o] a *bot* szóban

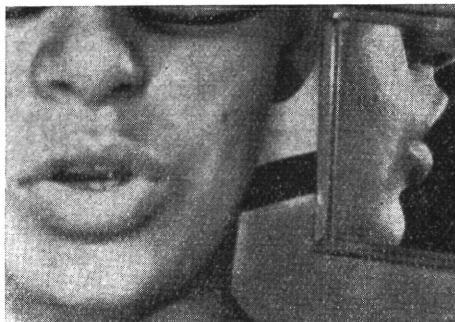
F₂ Hangsúlyos [ɔ] *folle* szóban

M₂ Hangsúlyos [o] a *folt* szóban

F₃ Hangsúlyos [ɔ] a *toque* szóban

M₃ Hangsúlyos [o] a *tok* szóban

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Évfordulók a Finnugor Nyelvtudományban

Fokos Dávid

1969 decemberében töltötte be Fokos-Fuchs Dávid, a finnugor nyelvtudomány doyenje 85. életévét.

Ő annak a nagy finnugor nyelvész-nemzedéknek a képviselője, amelyhez hazánkban Munkácsi Bernát és Pápay József, Finnországban pedig Yrjö Wichmann, Heikki Paasonen, Kustaa F. Karjalainen, Artturi Kannisto és Kai Donner tartozott.

Első tudományos cikke 1905-ben jelent meg, és ettől kezdve megszakítás nélkül jelentkezik írásaival. Külön ki kell emelnünk azt a tényt, hogy ez a páratlan termékenység az eddigi hat és fél évtizedes tudós pályán rendkívül nehéz körülmények között valósult meg, hiszen jubilánsunk egész szolgálati idejét középiskolában töltötte el tanárként és igazgatóként. Így teljes erejét — paradox módon — csak nyugdíjba vonulása után fordíthatta a tudományos kutatásra.

Munkássága kiterjed az egész finnugor, sőt az urál-altaji kutatások területére, de legtöbbet a permi nyelvekkel és az osztjakkal foglalkozik. Saját gyűjtésének eredményeiként tette közzé páratlan értékű zürjén szövegeit és nagy zürjén szótárát. Az ő szakavatott és fáradságos munkájának köszönhető Munkácsi hátrahagyott votják szövegeinek és Reguly—Pápay kiadatlan osztják szövegeinek közkinccsé tétele is. Fokos a finnugor alaktannak és mondat-tannak utolérhetetlen ismerője, de maradandót alkotott a jövevényszókutatásban és a jelentéstanban is. Minden művét a tudományba vetett hit hatja át, és alaposág, valamint a rendkívüli invenció jellemzi.

Fokos Dávid nagyszerű teljesítményei előtt csodálattal adózik a tudományos közvélemény. Írásaiból mindig tanulhatunk módszert és stílust egyaránt. Hogy milyen fiatalos munkaerővel dolgozik ma is, annak egyik ékes bizonyítéka az, hogy az Acta Linguistica XX. kötetében, ahol 85. születésnapja alkalmából köszöntöttük őt, ő is közölt egy kis tanulmányt a zürjén irodalmi és köznyelvről (265—8).

N. Sebestyén Irén

1970. május 27-én ünnepelte 80. életévét N. Sebestyén Irén.

Már egészen fiatalon felébredt benne az érdeklődés a finn nyelv és irodalom iránt, és ez a szenvedélyes érdeklődés a későbbi években még fokozódott. Az ő kitűnő fordításában jelent meg 1914-ben Linnankoski regénye „Dal a tűzpiros virágról” (Laulu tulipunaisesta kukasta), amely kaput nyitott a finn irodalomnak a magyar olvasók előtt. Ezt a műfordítást még számos más

követte, (többek közt Sillanpää Nobel-díjas regénye, a Silja), és ma is őt tartjuk a finn irodalom legjobb magyar tolmácsolójának.

Tudományos munkássága is a finn nyelv köréből indult ki. Később azonban — részben a finnugor őshaza tisztázásának érdekében — széleskörű etimológiai kutatásba kezdett, és vizsgálódása körébe vonta valamennyi uráli nyelvet. Az uráli halnevek, valamint a fák és fás helyek elnevezéseinek kutatása nemcsak több tucat új etimológiával gazdagította szövejtő irodalmunkat, hanem őstörténeti szempontból is sok új és értékes tanulással szolgált. Az elmúlt két évtizedben főként a jurák-szamojéd nyelv felé fordult érdeklődése, és néhány év alatt e nyelvnek nemzetközileg is egyik legjobb és legismertebb szaktekintélyévé vált.

Szinte szimbolikus jelentőségű esemény volt, amikor Tallinnban, a harmadik nemzetközi finnugor kongresszus záróülésén a kongresszus elnöke, Paul Ariste a kongresszus és a finnugor nyelvtudomány nevében a többszáz főnyi közönség lelkes ünneplése közben felköszöntötte a finnugor tudományok nemzetközileg is köztiszteletben és közszeretben álló „Iren nénijét”.

V. I. Lytkin

1970. dec. 15-én töltötte be 75. életévét V. I. Lytkin. Nevével már a húszas évek végén megismerkedhettünk. Doktori értekezése Magyarországon jelent meg. Zsirai Miklós is megemlékezett róla és nagy könyvében fényképét is közölte (FR 219). Lytkin sokoldalú munkásságának vizsgálatakor feltétlenül meg kell említenünk, hogy ő a zürjén nép egyik legjobb és legnépszerűbb költője, aki zürjén nyelven néhány Petőfi és Ady költeményt is megszólaltatott. Tevékeny részt vállalt a zürjén nép és nyelv kulturális felemelkedésének nagy munkájából: nyelvtanokat, szótárakat írt a zürjén anyanyelvi oktatás elősegítésére, segített a zürjén irodalmi nyelv kialakításában, nagy szerepet játszott a zürjén értelmiség megteremtésében.

Kulturális misszióján kívül mint tudós, nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész finnugor nyelvtudomány élvonalába került. Benne a nagy tudás, az invenció fáradhatatlan energiával, munkakedvvel is párosult. A kitűnő részlet-tanulmányok mellett nagy szintézisekre is futotta erejéből. Hogy munkásságának jelentőségét igazán értékelhessük, képzeljük csak el, mennyivel szegényebb lenne tudásunk a zürjén nyelv múltjáról, nyelvjárásairól és jelenéről az ő könyvei, tanulmányai nélkül. De nemcsak anyanyelve területén alkotott nagyot. Kutatásait kiterjesztette a nyelvi érintkezésekre, a permi alapnyelvre, majd átfogó finnugor kérdésekre is.

Kiváló emberi tulajdonságaival sok barátot szerzett magának. Tanítványai, munkatársai szeretik és tisztelik, akárcsak szak- és kartársai kül- és belöldön egyaránt. Nagyrabecsülik mindazok, akiknek módjuk volt vele személyesen is találkozni, de azok is akik csak műveiből ismerik a kitűnő tudóst.

Lauri Hakulinen

1969. október 6-án töltötte be hetvenedik életévét Lauri Hakulinen. Bár első sorban a finn nyelvtudományban alkotott újat és maradandót, már viszonylag fiatal korában szoros kapcsolatot épített ki a magyarsággal is.

A harmincas években egy esztendő-t töltött Magyarországon, többek között néhány évvel ezelőtt a Debreceni Nyári Egyetemen is részt vett, mint meghívott előadó. Helsinkiben a finn nyelv professzora volt, de a magyar nyelvtörténeti kollégiumokat is mindig ő tartotta, és állandóan figyelemmel kísérte a magyar nyelvtudomány újabb eredményeit.

Nagy nyelvtudományi műveltség, széles látókör, gazdag invenció jellemzi nyelvészeti munkásságát. Teljesen otthonosan mozog a finn nyelvtörténet, a mai finn nyelvi rendszer, a nyelvjárások a rokonyelvek és az általános nyelvtudomány területén. Több száz cikke és könyve mellett életének fő műve, a Suomen kielen rakenne ja kehitys (első kiadása 1941—46, a második 1961, a harmadik 1968). Ez a nagyszerű szintézis a finn nyelvészeti irodalom olyan nemzetközileg is elismert klasszikus műve lett, hogy egymás után jelent meg német, orosz és angol kiadása. Olyan kitűnő alkotás, hogy mintául szolgálhat más nyelvekről írandó hasonló összefoglaló műveknek is.

A finn nyelvtudományban ő honosított meg egy jelentéstani irányzatot, amely az etimológiai kutatásoknak is új távlatot nyitott. Sokat foglalkozott a finn nyelv tükörszavaival és tükörkifejezéseivel. Széleskörű nyelvtudása és a nemzetközi nyelvtudományban való jártassága elhivatottá is teszik a nyelvi érintkezések kérdéseinek vizsgálatára.

Hakulinen a finn nyelvnek nemcsak nagyszerű kutatója hanem alkotó művelője is. Számos olyan új finn szó vert gyökeret köznyelvben, amely az ő alkotása. Műveiből tudósok, tanárok és egyetemi hallgatók ezrei tanulnak, szavait pedig ha nem is tudatosan — milliók ismerik és használják.

Julius Mägiste

1970. dec. 19-én töltötte be 70. életévét Julius Mägiste.

Először Tartuban találkoztam vele 1934-ben. Ő akkor fiatal egyetemi tanár volt, a finnségi nyelvek professzora, én pedig ösztöndíjas egyetemi hallgató. A harmincas években egy évet töltött Magyarországon, és kitűnően megtanult magyarul. A második világháború után a svédországi lundi egyetemen lett a finn-ugor nyelvtudomány professzora, és ott működött a közelmúltban történt nyugdíjbavonulásáig.

Mägiste a finnségi nyelvek kutatásával kezdte tudományos pályáját, de kutatási területét hamarosan kiterjesztette az egész finnugorságra, különösen a volgai finnugor nyelvekre. Mint egyetemi hallgató Finnországban töltött egy évet, kitűnően tud finnül, és még egészen fiatal korában írt egy finn—észti szótárt. A finn nyelvtudománynak tett elévülhetetlen szolgálatot a värm-landi finn nyelvről szóló tanulmányaival. Ezek közül is kiemelkedik a közelmúltban két nagy kötetben megjelent rendkívül gazdag helynévgyűjtése, amely finn és svéd szempontból egyaránt érdekes és értékes. A helynévanyagon kívül igen sok történeti, művelődéstörténeti adatot is tartalmaz ez a nagy mű, — természetesen a helynevek magyarázatával kapcsolatban. Egy eltűnőben levő társadalom nyelvi kincseit, még az utolsó percben mentette meg a fáradhatatlan tudós.

Anyanyelvének, az észtnek is nagyszerű ismerője és kutatója. A szetu nyelvjárásról fiatal korában jelentek meg tanulmányai. Debrecenben az 1966. évi magyar nyelvészkongresszuson elemezte az észti és liv nyelv korai, 13. századi szórványemlékeit. Több tanulmányban foglalkozott az észti nyelv újabb

oroszl jövevényiszavaival. Fáradhatatlan munkabírási, sokirányú érdeklődés jellemzi Mágistét, akit közvetlen, barátságos meleg szívével, embernek ismerhettünk meg valamennyien, akik kapcsolatba kerültek vele.

Papp István

1971. szeptember 12-én ünnepeltük Papp István 70. születésnapját. Több mint két évtizedig középiskolában tanított, 1948-ban nevezték ki főiskolai, majd 1952-ben egyetemi tanárrá.

Tudományos munkássága szerves egységet alkot, de két fő ágat különböztethetünk meg benne. Elhatározó élmény volt egész munkásságára, hogy fiatal tanár korában egy évet tölthetett ösztöndíjasként Finnországban. Könyveinek, cikkeinek nem csekély része Finnországgal és a finn nyelvvel van kapcsolatban. Több éven át tanította a finn nyelvet a debreceni egyetemen, és a finn nyelv iránt érdeklődőket megajándékozta egy kitűnő finn nyelvtannal, olvasókönyvvel és nyelvkönyvekkel. Írt egy nagyszerű finn—magyar szótárt (a magyar—finn szótár közel áll a befejezéshez). A finn nyelvtudományt és folklórkutatást alkotó módon műveli. Értékes tanulmányokban foglalkozott többek között finn mondattani kérdésekkel, a Kalevala ritmusproblémáival, a finn jelző kongruenciájával stb. 1965 óta minden évben a jyvaskyläi nyári egyetemen magyar nyelvet ad elő. Írt a finn egyetemi hallgatók, és a magyar nyelv iránt érdeklődők számára egy magyar nyelvtörténetet is.

Érdeklődésének másik fő ága a magyar nyelv, elsősorban a mondattan. A funkcionista szemlélet híve és továbbfejlesztője. Sokat foglalkozott a mondat őstörténetével és általános nyelvészeti kérdésekkel. Leíró magyar hangtana egyetemi tankönyv. Sokoldalú érdeklődési körébe belevonta az anyanyelvi oktatást is. Előadói készsége, stílusa lenyűgöző. Logikusan felépített, színes, szenvedélyes előadásai nagy élményt nyújtanak hallgatóinak.

Papp István színes, érdekes egyéniség. Az igényesség, nagy tudás élénk vitakészséggel párosul. A finn nyelv magyarországi és a magyar nyelv finnországi népszerűsítésében és a nyelvészet általános művelésében elévülhetetlen érdemei vannak.

*

Minden jubilánsunk ma is alkotó tudós. Mindnyájuknak szívből azt kívánjuk, hogy jó egészségben és töretlen munkakedvben még sok értékes művelgyarapíthassák a nyelvtudományt.

KÁLMÁN BÉLA

A Szovjetunióban 1969-ben végzett népszámlálás adataiból

Mint tudjuk, 1939 után 1959-ben, majd 1969-ben volt népszámlálás szovjet földön. Ez utóbbi eredményét 1970 áprilisában közölte részlegesen a szovjet sajtó.

Az 1959. évi népszámlálás adatai közül a finnugor és a szamojéd népekre vonatkozókat KÁLMÁN BÉLA publikálta folyóiratunkban (NyK. 62 : 360). Most közzétettük az 1969. évi népszámlálás összes adatait, ezekből emeljük ki az uráli, az indoeurópai, a török, a mongol és más népekre, illetőleg nyelvekre vonatkozókat, mégpedig a Szovjetunió minisztertanácsa mellett működő központi statisztikai hivatal igazgatóságának a közlése alapján (Правда 107. száma, 1971. ápr. 17-én, 1. és 3. lap). Úgy véljük ui., hogy a Nyelv-

tudományi Közlemények olvasói nem csupán a finnugor nyelvészek sorából kerülnek ki, ezért bővítettük ki más nyelvcsaládokra is az anyagközlést. Sőt némely általános jellegű számadatot is idézünk, mert ezek szükségesek az egybevetéshez.

Az egész Szovjetunió lakossága az 1971. január hó 15-i állapot szerint (ezrekre lekerekítve) 241 720 000 fő volt. 1959-ben csupán 208 827 000 lélek. A teljes lakosság lélekszáma a két népszámlálás közötti időszakban 16%-kal növekedett. A férfiak száma 1970-ben: 111 399 000, a nőké viszont 130 321 000. Ha a két nem lélekszámának évjáratok szerint való megoszlását vesszük szemügyre, akkor kitűnik, hogy ez a szerencsétlen megoszlás — a háború következményeképpen — csak az idősebb évjáratokra vonatkozik, azokra, akik 35. életévüket már betöltötték. A 35 éven aluliaknál már egyensúlyi helyzetben van a két nem lélekszám szerint való megoszlása, így pl. a 30—34. évben levőknél ilyen számokat találunk: 10 408 000 férfi, 10 737 000 nő. És akadnak olyan korcsoportok is, (1—24 évig) amelyekben a férfiak száma már felülmúlja a nőké.

Mivel a Szovjetunió lakosainak a zöme szlávokból kerül ki, első helyen a szláv népekre vonatkozó számokat idézzük (zárójelben az 1959. évi népszámlálás adatai találhatóak).

A szovjet állam 242 millió lakosából

orosz	129 millió	(114)
ukrán	41 millió	(37)
belorusz	9 millió	(8)
lengyel	1,4 millió	(1,2)
bulgár	0,35 millió	(0,32)

A (nem szláv) indoeurópai népek közül a következők adatait idézzük*

lett	1 430 000	(2 787 000)	91,4%	(89,9)
litván	2 665 000	(2 326 000)	97,9%	(97,8)
német	1 846 000	(1 620 000)	66,8%	(75)
görög	337 000	(309 000)	39,3%	(41,5)
örmény	3 559 000	(2 787 000)	91,4%	(89,9)
osztét	488 000	(413 000)	88,6%	(89,1)
iráni (perzsa)	28 000	(21 000)	36,9%	(41,7)

Ezen a helyen említjük még, hogy zsidó nemzetiségűnek vallotta magát 2 151 000 (2 268 000), de anyanyelvűl a jiddist — tehát egy germán nyelvet — csak 17,7% (21,5) ismerte el. Ezek minden valószínűség szerint az idősebb nemzedékhez tartoznak.

Rátérve a Szovjetunióban élő uráli népek lélekszámát mutató számokra, a következőket találjuk:

ugor csoport	magyar	166 000	(155 000)	96,6%	(7,2)
	hanti	21 000	(19 000)	68,9%	(77)
	manysi	7 700	(6 450)	52,4%	(59,2)
permiek	komi és k.- permják	475 000	(431 000)	83,7%	(88,7)
	udmurt	704 000	(625 000)	82,6%	(89,1)
volgaiak	mari	599 000	(504 000)	91,2%	(95,1)
	mordvin	1 263 000	(1 285 000)	77,8%	(78,1)
finnségiek	észti	1 007 000	(989 000)	95,5%	(95,2)
	karjalai	146 000	(167 000)	63 %	(71,3)
	finn	85 000	(93 000)	51 %	(59,5)
	lapp	1 900	(1 800)	56,2%	(69,9)
szamojédok	nyenyec	29 000	(23 000)	83,4%	(84,7)
	szelkup	4 300	(3 800)	51,1%	(50,6)
	nganaszan	1 000	(750)	75,4%	(93,4)

A kimutatásban nem szerepel a vepsze meg az inkeri, noha 1959-ben 16 000, ill. 1100 fő volt a lélekszámuk. A líveket, a vótokat, az enyec-szamojédokat nem is említheti a kimutatás, nyilván csekély létszámuk miatt, mert az 500 lélekszám alatt levő nemzetségek nem jutottak bele ebbe a kimutatásba, hanem a „más nemzetiségek” rubrikába olvadtak bele.

* A továbbiakban a második oszlopban közölt adatok azt mutatják, hogy a népszámláláskor a megkérdezettek hány %-a vallotta anyanyelvének nemzetiségi nyelvét; zárójelben mindenkor az 1959. évi népszámlálás adatait közöljük.

Íme a paleoszibériai (paleoázsiai) népek adatai:

jukagir	0 600	(0 400)	46,8%	(52,5)
csukcs	14 000	(12 000)	82,6%	(93,9)
korják	7 000	(6 300)	81,1%	(90,5)
ket (jeniszej- osztják)	1 200	(1 000)	74,9%	(77,1)

A török népek lélekszámára és anyanyelvének a használatára vonatkozó adatok:

tatár	5 931 000	(4 968 000)	89,2%	(92,1)
csuvas	1 694 000	(1 470 000)	86,9%	(90,8)
baskir	1 240 000	(989 000)	66,2%	(61,9)
kazah	5 299 000	(3 622 000)	98 %	(98,4)
üzbég	9 195 000	(6 015 000)	98,6%	(98,4)
türkmen	1 525 000	(1 002 000)	98,9%	(98,9)
kirgiz	1 452 000	(969 000)	98,8%	(98,7)
karakalpak	236 000	(173 000)	96,6%	(95)
karacsaj	113 000	(81 000)	98,1%	(96,8)
tuvai (sozjot)	139 000	(100 000)	98,7%	(99,1)
altaji	56 000	(45 000)	87,2%	(88,5)
jakut	296 000	(233 000)	96,3%	(97,6)
azerbajdzsán	4 380 000	(2 940 000)	98,2%	(97,6)
ujgur	173 000	(95 000)	88,5%	(85)
gagauz	157 000	(124 000)	93,6%	(94)
hakasz	67 000	(57 000)	83,7%	(86)
kumük	189 000	(135 000)	98,4%	(98)
török (oszmán)	79 000	(35 000)	92,3%	(82,2)
Mongol népek:				
burját	315 000	(253 000)	92,6%	(94,9)
kalmük	137 000	(106 000)	91,7%	(91)

Ide iktatjuk még a mandzsu—tunguz nemzetiségűekre vonatkozó adatokat:

nanáj (gold)	10 ezer	(8)	69,1%	(86,3)
udehe (orocs)	1,5 ezer	(1,4)	55,1%	(73,7)
orok	1,1 ezer	(0,8)	48,6%	(68,4)
evenki (tunguz)	25 ezer	(25)	51,3%	(55,9)
even (lamut)	12 ezer	(9,1)	56%	(81,4)

A szövetségi köztársaságok közé tartozik az Észti Szovjet Szocialista Köztársaság. Összes lakosainak a száma 1 356 000 (1 197 000). Nemzetiségi megoszlásuk lélekszámban és egymáshoz való számarányuk a köztársaság teljes lakosságához képest a következő:

észti	925 000	(893 000)	68,2%	(74,6)
oros	335 000	(240 000)	24,7%	(20,1)
ukrán	28 000	(16 000)	2,1%	(1,3)
belorusz	19 000	(11 000)	1,4%	(0,9)
finn	19 000	(17 000)	1,4%	(1,4)
zsidó	5 300	(5 400)	0,4%	(0,5)
más nemzetiségűek	25 000	(15 000)	(1,8%)	(1,2)

Látjuk, hogy az orosz nemzetiségűek arányszáma jelentősen emelkedett, az észti lakosságé viszont csökkent.

Évvel párhuzamos az a tünet, hogy a másik két balti köztársaságban is növekedett az orosz nemzetiségű lakosság arány-, illetőleg abszolút száma. Csak ez előbbiit közeljük. A Letti Sz. Sz. Köztársaságban az orosz nemzetiségűeké a 1959. évi 26,6%-ról 29,8%-ra, a Litván Sz. Sz. Köztársaságban pedig 8,5%-ról 8,6%-ra. Ugyanakkor, a fenti tény függvényeként a lett lakosság arányszáma 62%-ról 56,8%-ra csökkent, a litvánoké viszont nőtt, éspedig 79,3%-ról 80,1%-ra. Ez utóbbinak könnyen megellehető a nyitja: a lett lakosság lélekszáma a két census közti időszakban csupán 30 000 lélekkel szaporodott, a litvánoké viszont 339 000 fővel.

A litván nemzetiségűeknek számbeli szaporodásával kapcsolatban érdemes egy pillantást vetnünk a grúz nemzetiségűekre. Nagyon ugrott a lélekszámuk: 3 245 000 főre

az 1959. évi 2 692 000 fővel szemben. Ez valamelyest érthető az adatok további elemzéséből. Nincs a Szovjetunióknak egyetlen olyan köztársasága sem, ahol a népesség száma ne növekedett volna. A növekedés aránya köztársaságonként 11—46% közt van (1959-hez képest). Az Orosz Federatív Köztársaságban ez a szám 11%, az Ukrán Köztársaságban 13%, a Grúz Köztársaságban 16%. Jelentősen magasabb a következőkben: az Örmény Köztársaságban 41%, a Kazah Köztársaságban 40%, a Kirgiz Köztársaságban 42%, és a legnagyobb a Tadzsik Köztársaságban, ahol 42%.

Nyelvi-nemzetiségi szempontból figyelemre méltó a következő adat. Az orosz anyanyelvűek (a statisztika terminológiája szerint: azok, akik orosz nemzetiségűek és az orosz anyanyelvűeknek jegyezték be a kérdőívbe) 129 millió (114 millió). Viszont 142 millió (124 millió) vallotta a Szovjetunió területén anyanyelvűül az orosz, tekintet nélkül arra, hogy származását tekintve más nemzetiségű. Azaz 13 millió ember azt állítja, hogy anyanyelvét részben vagy egészben elfelejtette. Ezenkívül 42 millió ember kijelentette: második nyelvként, anyanyelve mellett az orosz nyelvet használja, szabadon, nehézség nélkül. Ha a két adatot összegezzük: 142 millió orosz anyanyelvű plusz 42 millió egyén, aki az orosz nyelvet jól érti és beszéli, akkor a szovjet állam 241,7 millió lakosa közül 184 milliónak állandó vagy alkalmi érintkezési eszköze az orosz nyelv.

A statisztikából kielemezhető műveltségi kép is rendkívül imponáló. A Szovjetunióban 8 262 000 embernek van egyetemi vagy főiskolai végzettsége (1959-ben 3 778 000) akik középfokú vagy főiskolai tanulmányaikat befejezték, 95 millióra emelkedett (1959-ben 59 millió volt a számuk).

ERDŐDI JÓZSEF

Wolfgang Schlachter: Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen

Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische Klasse. Jahrgang 1966, Nr. 4. 71—157.

1. Megkésétt, de el mégsem késétt vállalkozás a recenzens meggyőződése szerint a fenti munkáról ismertetést írni. Az ismertetendő dolgozat ugyanis 1966-ban látott napvilágot, aktualitása azonban ma sem kevesebb.

Azzal kezdeném: kettős érdeklődéssel és elismeréssel adózunk azoknak a nyelvészeknek, akik nem magyar létükre magyar nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak. Érdeklődésünk a pusztai szakmai érdeklődésen kívül azért is fokozott, mert tudjuk, hogy aki nem anyanyelvét vizsgálja, a dolog természetéből következően olyan észrevételekre, megállapításokra, következtetésekre juthat, amelyek az anyanyelvi kutatónak eszébe sem jutnak. Ami nekünk a legtermészetesebb nyelvünkben, idegen ajkúnak sokszor szemétszerű lehet. Másfelől viszont azzal is tisztában vagyunk, hogy tudományos igényű és felelősséggel idegen nyelvvél foglalkozni — különösen olyan témával, mint az ismertetendő dolgozat írója is tette — bizonyos értelemben kockázatos vállalkozás. Még akkor is, ha a vállalkozó olyan kitűnően beszéli és ismeri nyelvünket, mint SCHLACHTER. Előre kell bocsátanom: a cím túlzottan, sőt megtévesztően szerény. A dolgozat éppúgy viselhetné például a *Zur Geschichte der Frequentativa im Finnisch-ugrischen* címet is (legalább alcímként oda kellett volna írni!), s még akkor sem árulna el mindent magáról. Úgy látom, e munka egyik legfőbb erénye az, hogy szerzője elsőként gondolta végig — közzétett, részletes publikáció formájában — a g y a k o r í t ó k é p z é s, illetőleg k é p z ő k (tehát nem a képzők általában) kialakulásának lehetséges útját a finnugor alapnyelvben (s erről bizony a cím hallgat). SCHLACHTERnek a teória vitathatatlanul erős oldala: ezt lépten-nyomon tapasztalhatjuk dolgozata olvasásakor. Észrevételeivel, érveléseivel bizonyosan többször találkoztunk még olyan munkákban, amelyek a finnugor alapnyelv, illetőleg e nyelvek igeképzői fejlődésének a kérdéseit vizsgálják.

2. Az ismertetendő dolgozat két részből áll: az első rész (71—114) a gyakorító igeképzés, illetőleg igeképzők elméleti megközelítése, valamint kialakulásuk történetének tárgyalása, a második rész (114—157) az elméletnek a gyakorlatban: magyar nyelvi anyagban való alkalmazása, illetőleg a szinkronia tanúvallomásának a diakrónia magyarázatában történő felhasználása. A két fejezet szinte a teljes azonosságig egyforma terjedelmű: 43 oldalas. Az első rész elméleti fejtegetései finnugor háttérrel íródtak (valamilyen módon majd mindegyik finnugor nyelv szóhoz jut). Ennek a fejezetnek egyik érdekessége a lapp és a magyar gyakorító igeképzés meghatározott szempontú összehasonlítása.

A második rész Veres Péter „Almáskert” című regényének, a regény gyakorító képzős igéinek, illetőleg az igéken jelentkező gyakorító képzőknek a szinkrón jellegű vizsgálata. A továbbiakban, mivel — úgy látszik — e munka Magyarországon kevés példányban forog közkézen, kissé részletesebben bemutatom mindkét fejezetet. Arról természetesen szó sem lehet, hogy csak megközelítően is mindenre föl hívjam az olvasó figyelmét.

A) Kiindulásul SCHLACHTERnek a gyakorító akcióminőségre vonatkozó meghatározását közlöm: „das Frequentativ drückt aus, daß der Vorgang mehrmahls abläuft oder mehrere Objekte erfaßt oder daß mehrere Subjekte nacheinander handeln” (75). Az akcióminőség a dolgozat írója szerint morfológiailag is kifejeződik, ezért „... ist methodische Behandlung der Aktionsprobleme nur möglich, wenn man sich streng an morphologisch als aktionell ausgewiesenes Material hält” (105).

Amennyire a szakirodalomból kiderül, a magyar nyelvészek úgyszólván kivétel nélkül, de a finnugor nyelvészek nagy része is azon a véleményen van, hogy a képzők, tehát az igeképzők is az uráli alapnyelvben, illetőleg részint még az előtt alakultak ki agglutináció útján, zömmel névmásokból és névmási elemekből. SCHLACHTER szerint ezzel a hipotézissel valószínűsíthető a névszóképzők létrejötte, az igeképzőké azonban kevésbé. Az az új föltevés, amelyet SCHLACHTER a gyakorító képzők keletkezéséről vall, röviden összefoglalva a következő: az alapnyelvben bizonyos szavakhoz hangfestő, indulatszöszzerű fonémák kapcsolódtak, amelyek fonetikai természetüknél fogva önmagukban is expresszív hatásúak voltak. Ilyen funkciójú hangok szép számmal lehettek az uráli és finnugor alapnyelvben, ezt nemcsak a mai nyelv szinkroniája (e hangok a hangutánzó-hangfestő szavak jellegzetes alkotóelemei), de a nyelvtörténet is bizonyítja. A szóban forgó expresszív elemek legpregnánsabb képviselői ma a kicsinyítő képzők. E képzők buja gazdagsága föl t ű n ő j e l l e m z ő j e a finnugor nyelveknek általában, eredeti funkciójukról azonban nem tudunk sokat. Ebbe a közelebből meg nem határozható funkciójú, expresszív csoportba tartoztak eredetileg a kérdéses fonémák is, amelyek önálló jelentést nem hordoztak, s a szóhoz járulva annak tartalmán nem változtattak. A szóban forgó expresszív fonémák szavakhoz kapcsolódása teljesen esetleges volt. Az eredeti és az expresszív hanggal bővült tő ugyanazt fejezte ki, csupán árnyalati különbség lehetett közöttük. A kezdeti, alkalmi tő-bővülések (Stammerweiterung) egyikéből-másikából néhány idővel állandósult. Elsősorban természetesen azok, amelyeket a körülmények szerencsés összejátszása — például a szó, illetőleg a kérdéses fonéma expresszivitása, a szó és a hozzákapcsolódó fonéma fonetikai „harmóniájának” foka, a bővült tő előfordulási gyakorisága stb. — erre mintegy predestinált, zömmel tehát az onomatopoetikus szavak. A tőpárok létrejötte egy fajta kezdetleges szubjektivitás produktuma volt. Annak az igénynek a kifejeződése, amely a beszélőnek a cselekvés lefolyásához való szubjektív-érzelmi viszonyát j e l z i. Ez az igény időhöz nem köthető: létezésének jogát, következőképpen valószínűségét — amióta emberi nyelv van a világon — aligha tagadhatjuk. Ennek az igénynek a minőségi növekedése magyarázza az akcióminőség, illetőleg kicsinyítő képzés létrejöttének szükségességét. A gyakorító igeképzés, illetőleg igeképzők — miként tehát az akcióminőség általában — olyan új szemléletnek köszönheti létét, amely a cselekvés lefolyását másként kívánta ábrázolni, mint ahogy a szókinccs akkori elemeivel (= tőszavaival) lehetséges volt. A gyakorító képzés a beszélő határozott szubjektív-expresszív szükségletének, igényének a nyelvi kifejeződése. Az akcióminőség-képzők kialakulásának igei, a kicsinyítő képzőkének névszói tő-bővülések voltak a kiindulópontjai. Az egyszerű tő: bővült tő kapcsolata ugyanis az említett igény növekedésével egy fajta morfológiai oppozícióvá vált, amelynek természetes következménye volt a bővült tőn jelentkező fonémáknak bizonyos funkcióit kezdtek tulajdonítani. Ez a fejlődés meghatározott, állandósult tő-pár oppozíciója alapján idővel arra a fokra jutott, hogy a nyelvérzék a szóban forgó szóvégi elemeknek ö n á l l ó funkcióit tulajdonított, elvonta s a rájuk ruházott funkcióval más szavakhoz is hozzákapcsolta őket. Expresszív fonémák adaptáció útján igeképzőkké váltak tehát. A kezdeti gyakorító képzők azonban még nem a cselekvés módját, csupán i n t e n z i t á s á t fejezték ki: az alapszó és a képzőszerű elemmel bővült új szóegyed a dolog lényegét, tartalmát tekintve ugyanazt fejezte ki, de valamely tekintetben árnyalva, módosítva. Ez a plusz — miként már szó volt róla — a beszélőnek a cselekvés lefolyásához való szubjektív hozzáállása, illetőleg e viszonyulás nyelvi realizációja volt. A mai értelemben vett kikristályosodott gyakorító funkció még nem volt az alapnyelvben. Ez az egyik magyarázata SCHLACHTER véleménye szerint annak, miért léphettek föl ezek az elemek olyan nagy számban már a finnugor alapnyelvben. A képzők nagy száma egyszerűs mind azonban az őket életre hívó szükséglet életerejét is bizonyítja. De hogy fejlődött ki az általános expresszív alapfunkcióból a későbbi gyakorító funkció? A kezdeti, közelebből meg nem határozható árnyalatok úgy fejlődtek mennyiségileg-minőségileg, ahogy az

alapszójelentés és a képző variációskészsége, jelentésbeli összejártsága megengedte. Fokozatosan bizonyos súlypontok jöttek létre, amelyek később a legfontosabb, akcióminőséget kifejező funkciómagokká sűrűsödtek. De mert a tőszójelentés és a képzőfunkció összeolvadásának foka általában különböző volt, az akcióminőségek történeti kialakulásában egyes vonalú fejlődésről nem lehet szó (ezért nincs következetesen kiépült akcióminőség-rendszer a finnugor nyelvekben). A képzőfunkció életvalósága erősen függött az alapszó és a származék morfológiai oppozíciójának fokától, világosságától. A gyakorító képző tartalmilag tehát határozatlan, hatásában szubjektívizáló, expresszív funkciójú volt kezdeti stádiumában, amely minden szónál az illető szó jelentésétől nagy mértékben függve realizálódott.¹

Mindkét vélemény, a hagyományos és SCHLACHTERÉ is, hipotézis. Mint ilyen, nem bizonyítható egyik sem, csupán valószínűsíthető. A hipotézisek között valószínűségi fokuk szerint szoktunk rangsort fölláítani. Természetesen ott, ahol föltevéssekkel, sőt föltevés-láncolattal dolgozunk, a valószínűségi fok megítélésében objektív tényezők mellett szubjektív mozzanatok, mint a kutató szakismeretei, módszerbeli iskolázottsága, sőt „vérmérséklete” is nagy szerepet játszanak. Többek között ezzel is magyarázható, hogy a hipotézisek megítélésében olyan nagy véleménykülönbségek vannak vagy lehetnek.

A hagyományos hipotézis és SCHLACHTER elmélete két ponton élesen szemben áll egymással, nevezetesen 1. a képzők keletkezésének mikéntjére (névmás — nem névmás) és 2. idejére (uráli alapnyelv előtt és alatt — később) vonatkozólag. Lássuk, melyik vélemény valószínűsíthető jobban. A hagyományos vélemény, amelyet részletesen RAVILA, UOTILA, FARKAS, LAKÓ és FOKOS dolgozott ki a finnugrisztikában, a magyar nyelvtörténeti szintézisben (MNYTört. 321—2) is megtalálható. A suffixumok hagyományos névmási eredeztetése ellen leghatározottabban — SCHLACHTEREN kívül — E. ITRONEN és HAJDÚ PÉTER foglalt állást. Idézem mindkettőjük véleményét: „... minden alapnyelvi névmástó hangtani megfelelésbe hozható suffixumokkal, legalábbis a névmás kezdő mássalhangzóját... figyelembe véve. Az ilyen egyezés azonban még semmit sem bizonyít, és nincsen említésre méltó jelentőségük azoknak a próbálkozásoknak, melyek a preflexiók korszakait rekonstruálják úgy, hogy a ragok helyére hangalakilag hasonló névmástöveket helyeznek. Inkább helyén való lenne figyelmet szentelni annak a ténynek, hogy a finnugor nyelvek pl. nem ismernek *p*-, *v*- vagy likvida kezdetű névmást, holott ezek a mássalhangzók képzőkben, sőt részben ragokban is megjelennek” (E. ITRONEN: UAJb. XXXIV, 210; 1. még CFY. VI, 182; HAJDÚ P. fordításában idéztem, 1. HAJDÚ, Bev. 94). HAJDÚ PÉTER így summázta véleményét: „Noha a ragok, jelek, képzők összefüggése névmástövekkel, ill. deiktikus partikulákkal elvileg csakugyan lehetséges, a suffixumok kialakulását az alapnyelven belül nem tudjuk, és nem is feltétlenül szükséges így megmagyarázni” (Bev. 94). Mint látjuk, a képzők névmási eredeztetése ellen komoly aggályok merültek föl.

Lássuk, miben rejlik az új elmélet novuma s mennyire valószínű az. SCHLACHTER c s a k a gyakorító igeképzők, illetőleg — mert ettől elválaszthatatlan — az akcióminőséget jelölő képzők keletkezését vizsgálja. Ez a megszorítás abból az elgondolásból született, hogy elvileg nem célszerű minden képzőt egy kalap alá venni eredetük boncolgatásakor, mert a jelentésbelileg más természetű, sokkal differenciáltabb igeképzők n e m f ő l t é t l e n ü l azonos eredetűek a névszóképzőkkel. SCHLACHTER nem névmásokból és névmási elemekből — amelyeknek agglutinálódása szerinte a nyelvfejlődés sokkal korábbi szakaszában zajlott le, mint ahogy az akcióminőség kifejezésének igénye kialakult —, hanem expresszív elemekből, hangokból eredezteti az első gyakorító igeképzőket. Ez a kiindulópont vitathatatlanul m e g k ö n n y í t i a további fejlődés menetét — elsősorban a jelentéstani oldal — magyarázatát. Kérdés azonban, valószínűsíthető-e maga a kiindulópont, az első gyakorító képzőknek expresszív elemekből való származtatása. SCHLACHTER a mai nyelv szinkroniájából indul ki: a gyakorító képzők és kicsinyítő képzők funkcióbeli rokonságára, valamint bizonyos gyakorító képzős igék és az onomatopoeitikus igék szoros kapcsolatára mutat rá. Az ún. expresszív elemek és az onomatopoeitikus szavak összefüggése igazolt tény: az onomatopoeitikus szavaknak az expresszív elemek tipikus alkotóelemei. Másfelől az expresszív fonémákkal történő bővülés olyan nyelvekben is előfordul, amelyekben akcióminőségek nincsenek, mint például a németben (1. SCHLACHTER, Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik 240). Ha a gondolatort aszcendens módszerrel végigvesszük, eljutunk SCHLACHTER hipotézisének kiindulópontjához. A SCHLACHTER-féle kiindulópontot valószínűsíti az a körülmény, hogy az alapnyelv idején a nyelv

¹ A bemutatott hipotézis megfogalmazásakor SCHLACHTERrel folytatott konzultációs beszélgetéseinkre is támaszkodtam.

a maga egészében expresszívvel jellegű lehetett, tehát nagyobb szerepe volt minden valószínűség szerint az onomatopoeitikus elemeknek akkor, mint ma (vö. BÜHLER, Sprachtheorie. Jena, 1934. 208—16; KRAHE—MEID, Germanische Sprachwissenschaft. III. Wortbildungslehre. Sammlung Götschen, Bd. 1218/1218a/1218b. Berlin, 1967. lakk; W. LANG, Probleme der allgemeinen Sprachtheorie. Stuttgart, 1969. 35—8; stb.). Véleményem szerint komoly bizonyítóereje van annak a ténynek, hogy a finnugor nyelvek egy részéből affektív-deszkriptív igeképzőket tudunk kimutatni (bizonyos, hogy a tüzetes vizsgálat mindegyik finnugor nyelvben találna ilyeneket; vö. SCHLACHTER 93; GAN-SCHOW: CIFU. 188 kk.). Gondoljunk továbbá arra a mai nyelvi, elsősorban a nyelvjárá-sokból jól ismert tényre, hogy szép számmal vannak kicsinyítő és gyakorító „képzős” szavak, amelyeknek végződése elemezhetetlen expresszív elemhalmaz csupán: ezeknek a szavaknak nehezen megfogható hangulati hatásuk és sajátos stilisztikai értékük a legfőbb jellemző tulajdonságuk (vö. D. BARTHA, Szóképz. 26; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48. sz. 49; KISS JENŐ: NytudÉrt. 69. sz. 25). Az expresszív képző és a képzőszerű végződést fölmutató expresszív ige — bizonyos megszorításokkal természetesen — a SCHLACHTER-féle hipotézis két fázisának is tekinthető. Az utóbbi — történetileg nézve — l e h e t e t t a fejlődés egy korábbi fokozata, amelyből — adaptációval — alakult ki a képző. Hogy ez mennyire valószínű, azt az a tény is bizonyítja, hogy — legalábbis a rábaközi nyelv-járában, föltehetően tehát a többi magyar nyelvjárásban is — új képzőbokrok elsősorban hangutánzó-hangfestő igeiken, hasonló módon ma is keletkeznek (NytudÉrt. 69. sz. 24). SCHLACHTER elméletét támogatja BALÁZS JÁNOS és DEME véleménye is, akik a képző hangalakja és jelentése között genetikus kapcsolatot tesznek föl, vö.: „Hogy . . . a szóban forgó igeképzők közül melyek váltak az igetővel kifejezett cselekvés folyamatosságának jelölőivé, s melyek kezdték jelölni a cselekvés megszakítottságát vagy pillanatnyi voltát, abban véleményem szerint jelentékeny szerepe lehetett a képzővé alakult fonémák ejtés-beli sajátosságainak” (BALÁZS: MNy. LXIII, 155); továbbá: „mozzanatos képzőink mind nasalisok vagy zöngétlen explosivák (*m, n, k, t, p*), a gyakorítóék meg liquidák, zöngés explosivák és spiransok (*l, r, d, g, z, sz, s*); . . . a legtöbb funkciójú és legerterjedtebb képzők mind alveolarisok (*l, z, d, t*). Mindez lehet véletlen is, de nem föltétlenül az” (DEME: MNy. LXIV, 21). A gyakorító képzők, illetőleg az első gyakorító képzők keletkezésének mikéntjére véleményem szerint SCHLACHTER magyarázata meggyőzőbb, mint a hagyományos. A kialakulás menetét részletesebben, árnyaltabban, lényegesen valószínűbben rajzolja meg. A legújabb föltevés, BALÁZS JÁNOS magyarázata szerint az uráli nyelvek fejlődésének bizonyos szakaszaiban váltakozó tövégek elevenedtek meg s váltak igeképzőkké (MNy. LXIII, 153—6). E képzők funkcióinak kialakulásában BALÁZS véleménye szerint a megelevenedett szóvégi fonémák ejtésbeli sajátosságai jelentékeny szerepet játszottak (i. h. 155). BALÁZS is úgy vélekedik tehát, hogy az akcióminőség-képzők kialakulásában a képzővé alakult fonémák fonetikai jellege fontos szerepet játszott. Sajnos, föltevését azonban nem fejtette ki részletesen, így sok lényeges ponton még nem ismerjük, nem ismerhetjük véleményét. Néhány kérdés így is fölvetődik bennünk: 1. mikor következett be a tövégek megelevenedése? BALÁZS sorairól az olvasható ki, hogy az uráli nyelvek különletében (?), vö.: „Az uráli nyelvek fejlődésének bizonyos szakaszaiban véleményem szerint így kerülhetett sor bizonyos deverbális igeképzőknek szekréció útján történt kialakulására” (i. h. 155); 2. Ha ez a fejlődés az uráli nyelvek különletében történt, hogy magyarázandó akkor az uráli nyelvek morfológiailag szeman-tikailag összekapcsolható, tehát az a l a p n y e l v r e fölteendő ún. primér igeképzőinek a keletkezése? 3. Az első akcióminőség-képzők is váltakozó tövégek megelevenedésével alakultak ki? Bizonyos igeképzők az alapnyelvben már megvoltak, illetőleg kialakulóban voltak; föltehető-e, valószínűsíthető-e, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvben váltakozó igetövek olyan nagy számban voltak, hogy végső mássalhangzójukból szekréció útján igeképzők j ö h e t t e k létre? 4. Ha fölteszük, hogy a nyelvfejlődés bizonyos szakaszaiban váltakozó igetövek voltak, föl kell tennünk, hogy ezeknek a töveknek a vég-hangzói között fonetikailag közömbös fonémák is előfordultak. 5. A BALÁZStól magyará-zott igeképzők között fonetikailag „semleges” nincs; gondolhatunk-e arra, azért, mert eleve e s a k fonetikailag expresszív fonémák váltak igeképzőkké az első igeképzők kialakulása idején? 6. Ha így van, föl kell tennünk, hogy a szóban forgó fonémák expreszi-vitása nemcsak a már képzővé alakult nyelvi elemek funkciójának kialakításában, hanem a képzővé alakulásban magában is döntő szerepet játszott.

Amennyire BALÁZS tézisszerűen kifejtett föltevése alapján megítélhetjük, az ő érvelése egy lényeges ponton megegyezik SCHLACHTER-ével: a képzővé váló, illetőleg vált fonémák ejtésbeli sajátossága mindkettőjük föltevésében kulcsszerepet játszik (BALÁZS hivatkozik is SCHLACHTER munkájára: i. h. 155). Míg azonban BALÁZS szerint a szóban forgó fonémák fonetikai jellege (csak? vagy elsősorban?) a képzőfunkció kialakulásában

döntő tényező, SCHLACHTER szerint a kérdéses fonémák expresszivitása föltétele volt a képzővé válásnak.

Az igeképzők keletkezésére vonatkozó legújabb vélemények és megjegyzések (l. feljebb) egyértelműen támogatják SCHLACHTER magyarázatának jelentéstani oldalát. A kérdés morfológiai oldala ennyire nincs valószínűsítve. Mindenesetre a jelentéstani oldal jól magyarázható az egy- vagy két morfológiai hipotézist támogatja, amely valamilyen formában expresszív elemekhez köti az ősi igeképzők keletkezését. Az agglutinációs magyarázat azért kevésbé valószínű, mert önálló szavakból (expresszív szavakból) keletkezett képzők között testesebbeket is várnánk, ősi igeképzők pedig kivétel nélkül egyetlen mássalhangzóból állnak. Ha visszakanyarodunk a névmásokhoz, amelyek egy- szótágúak is voltak, esetleg megmagyarázhatnánk a föltehető morfológiai fejlődést, annál kevésbé azonban a jelentésbeli funkció kialakulását. BALÁZS föltevésének legtámadhatóbb pontja az, hogy magyarázatához — amennyiben az első gyakorító képzők keletkezését kívánja elméletével magyarázni — sok váltakozó igetövet kellene föltenniük az alanyelvre, sőt korábbra is, s ez bizony kevésbé valószínű. A fentiek értelmében ősi gyakorító képzők kialakulásának megmagyarázására SCHLACHTER hipotézisét tartjuk legvalószínűbbnek. A BALÁZS föltevése képzővé válást a SCHLACHTER-féle magyarázat azonban — különösen a nyelvfejlődés későbbi szakaszában — egyáltalán nem zárja ki. Az első akcióminőség-képzők kialakulása után váltakozó tövégek megelevenedése nagyon is valószínű.

A két szóban forgó elmélet másik ütközőpontja a gyakorító képzők keletkezésének ideje. Ez bizonyos értelemben azonban nem elsőrangú kérdés. Mert az idő-momentum ugyan valóban szerves része, állandó tartozéka a nyelvtörténeti hipotéziseknek, mégsem tekinthető döntő tényezőjének. Ha ugyanis valószínűsíteni tudunk egy magyarázatot valamely nyelvi jelenség vagy elem keletkezéséről, ismereteink bővülésével többnyire előbbre tolhatjuk, hátrébb hozhatjuk az „időpontot” a magyarázat megkárosításának veszélye nélkül. Hipotézis alkotásunkat természetesen eleve befolyásolja a nyelvtörténeti idő-mozzanat, ezt egy pillanatig sem vitatjuk. — Általánosan elfogadott nézet szerint az igeképzők főbb jelentésfunkciói megvoltak már az uráli alapnyelvben is, vö.: „Az ige képzők között voltak frekventatív, kontinuatív, duratív, inchoatív-ingresszív, kauzatív és reflexív képzők” (HAJDÚ, Bev. 80). SCHLACHTER ezzel azt vallja, hogy kialakult képzőfunkcióiról csak később beszélhetünk: „Daß so weit verbreitete, so konkret verwendete Suffixe ursprünglich [d. h. seitdem sie als Ableitungssuffixe verwendet worden sind] nicht funktionslos gewesen sind, darf man annehmen . . . Frequentative . . . ist für die Grundsprache schon zu abstrakt und speziell” (89). SCHLACHTER véleményét azzal támasztja alá, hogy az igei paradigma sokkal fejletlenebb volt az uráli és a finnugor alapnyelvben, mint a névszói. Értelmezése szerint ahhoz, hogy az akcióminőség-funkciók világosan kialakuljanak, az ige és a névszó határozott szétválasztására, tehát az igenek mint szófajnak a világos kiépülésére volt szükség. Én azt gondolom, az ellentét korántsem olyan nagy a két vélemény között, mint az első pillanatban látszik. Mai értelemben vett, kikristályosodott akcióminőség-funkciókat ugyanis a hagyományos hipotézis sem tesz föl, legalábbis újabban s legalábbis expressis verbis nem (vö. például BERRÁR diplomatikus megfogalmazását: „valószínű, hogy az uráli és finnugor alapnyelvben sok képzőnk már sajátos jelentésben volt használatos” (MNy-Tört. 322; kiemelés tőlem: K. J.).

B) A második fejezet — a tulajdonképpeni (címben jelzett) magyar rész — Veres Péter említett regényének elemzése. Ez a fejezet szinkron leírás első sorban, de jut hely benne a történetiségnek is („Die Untersuchung wird . . . in erster Linie synchronisch geführt: die jetzige Bedeutung ist maßgebend”: 115). SCHLACHTER morfológiai szempontból 3 gyakorító típust különböztet meg: ún. produktív (lebendig), elhomályosult (verdunkelt) és deskriptív (deskriptív) gyakorító igét (133). A jelentés, a gyakorító funkció alapján pedig a következőket: deskriptív, aktív akcióminőségű (gyakorító, kontinuatív, iteratív, inchoatív), passzív akcióminőségű és önállósult jelentésű (155). Fölvethető a kérdés, vajon helyes volt-e a — különösen a morfológiai — szempontok közé a deskriptivitást is bevenni: a deskriptív ige — miként a többi ige — ugyanis vagy világos tőszó: származékszó oppozícióban vannak (olvás: olvas + gat, for-dít: for + gat), vagy képzőjük csak történetileg nézve képző, ezért — az alaki oppozíció hiányában — leíró szempontból tőszónak tekintendők (cammog). Ha következetes leíró aspektusból nézzük, a deskriptivitás szempontjának nem lehet itt helye. Ha teret engedünk a történetiségnek — SCHLACHTER ezt tette — akkor van. A recenszensnek ennek ellenére az a véleménye, hogy a leíró és a történeti szempontok szerinti elemzést következetesebben szét kellett volna választani. Úgy vélem, ezzel magyarázható, hogy a tőszó keres becsúsztott az -s képzős ige közé (152), jöllehet társait, a néz, húz-féléket — helyesen — kizárta a szerző a tár-

gyalásból (153). A dolgozat forrásául szolgáló anyag alapján a mai magyar nyelv gyakorító képzésére vonatkozólag a következő észrevételeket olvashatjuk többek között: a gyakorító akcióminőség elsődlegesen stilisztikai funkciójú, amely mögött a beszélő szubjektivitása rejlik („die Aktionsarten ... im Ungarischen ... ganz für subjektive Aufgaben zur Verfügung stehen”: 129); az onomatopoeitikus igék és a gyakorító igék lényeges tulajdonságaik alapján összetartoznak (134, 1. még 132); a gyakorító igék intranszitiv felhasználásra hajlanak, a gyakorító akcióminőség és az intranszitivitás kölcsönösen támogatják egymást (133, 156); a gyakorító akcióminőség és a tranzitivitás azonban nem zárják ki egymást, újabban tendencia van a kettő együttes jelentkezésére: ez irodalmi nyelvi hatással magyarázandó (133, 136); az *-l* képző gyakorító funkcióját az *l* hanghatása védi (152), vö. ehhez az ezt támogató megjegyzést BENKŐ LÁSZLÓTÓL, aki Veres Péter műveinek stilisztikai elemzését végezte el: *Ny tudÉrt.* 35. sz. 51. SCHLACHTER a magyar gyakorító igék 2 nagy csoportját különíti el a következők alapján: minél inkább összeolvad az alapszójelentés és az akciófunkció, annál konkrétabb és szemléletesebb lesz az összjelentés, s annál izoláltabb a származék. Ha a tőszójelentés és a képzőfunkció könnyen szétválasztható, az eredmény logikailag absztraktabb s további származékok létrejöttét jobban indukálja. Ennek alapján két gyakorító igecsoport különíthető el: az egyik inkább spontán jött létre, tipikusan régebbi, a köznyelvben s a nyelvújításokban is elterjedtebb, de mennyiségre nézve kevesebb és a másik, amely az irodalmi nyelvben terjedt el és a stílus élénkítésére szolgált, a beszélt nyelvben és a nyelvújításokban azonban kisebb mértékben használatos. Az első csoport tipikus elemei az onomatopoeitikus alakulatok, a második csoporté a *-gat* képzős származékok (155). A magyar gyakorító képzés történetére vonatkozólag SCHLACHTER azon a véleményen van, hogy az akcióminőség-funkciók csak az ige-névszó világos elkülönülése után alakultak ki, fiatalabb tehát, mint a képzők denominális-deverbális típusra való szétválása (116, 119). A magyar akcióminőségek nem grammatikalizálódtak — legmesszebb a *-gat* képző jutott —, túlnyomórészt alapszavuk stilisztikai variációi, amelyeknek szemantikai értékét az alapszó jelentése a legmesszebbmenőkig meghatározza. A magyar köz- és irodalmi nyelv, amely erősen racionalizált, az akcióminőségeket — amelyek a racionalizálódási folyamatban nem vehettek részt elegendő mértékben — expresszív kifejezéshetőségeinek a gyarapítására használta fel. Ez összefügg a magyar nyelv általános fejlődési tendenciáival (97). A nyelvújításokkal szemben a köz- és irodalmi nyelvben a gyakorító képzős igék száma lényegesen kevesebb. Ez a tény azt jelenti SCHLACHTER véleménye szerint, hogy a gyakorító akcióminőség a magyarban visszaszorulóban van (116).

3. A dolgozatban² — részletkérdésekre vonatkozólag is — több újszerű és kitűnő megfigyelés, ötlet, gondolat található, amely a szerző nagy intuitív képességét dicséri. Ne feledjük, a dolgozat írójának a magyar nem anyanyelve. Mint minden dolgozatban, ebben is van azonban néhány olyan föltevés és megállapítás, amellyel az olvasó nem ért egyet, illetőleg amelyeket másként gondol megmagyarázhatónak, mint ahogy a szerző tette. Helyesen mutat rá SCHLACHTER azokra a területekre, ahol a kutatásra a legsürgősebb és legfontosabb tenni- és tisztáznivalók várnak (108, 110, 113, 114). De nemcsak ötletet ad, gyakorlati megoldásokkal sem marad adós. Az alapnyelvi viszonyok és a mai nyelv vizsgálata után ugyanis a Bécsi Kódex gyakorító képzős igéit fogta vallatóra (ez a cikke a debreceni kongresszus kötetében, „Beobachtungen an den Frequentativa des Wiener Kodex” címmel jelent meg: *Ny tudÉrt.* 58. sz. 177—191). Módszertani szempontból ez a választás csak helyeselhető: a mai magyar nyelv és a finnugor alapnyelv vizsgálata után — összekötő kapocsként — egy magyar nyelvemlék frekventatívumainak a földolgozása sok érdekes eredményt ígér, annak ellenére, hogy egyszersmind sok problémát vet föl (ezekre most nem térek ki). A nyelvtörténeti képzővizsgálatban két út látszik járhatónak: vagy egy-egy nyelvemléket dolgozunk fel — ahogy SCHLACHTER tette —, vagy egy-egy (esetleg több összefüggő képző fejlődéstörténetét rajzoljuk meg mikrofilológiai pontossággal a nyelvtörténeti forrásanyag alapján — ahogy KESZTYÚS tette (nem utolsósorban éppen SCHLACHTER intenciója alapján) kéziratosa doktori disszertációjában (Entstehung und Entwicklung des Frequentativsuffixes *-gat* unter Berücksichtigung der Frequentativsuffixgruppen im Ungarischen. Göttingen, 1971). Az első esetben voltaképp-

² SCHLACHTER munkájáról SAUVAGEOT tollából jelent meg rövid recenzió: *Études Finno-Ougriennes* V, 197—201. Vö. még E. ITRONEN: „In zwei tief sinnigen Studien hat Wolfgang Schlachter speziell die mittels der Ableitungssuffixe ausgedrückte frequentative Aktionsart im Ungarischen, ihre Entstehung und ihr Verlassen, ihr Verhältnis zum Kontext, zur Intransitivität und Transitivität der Grundwörter und andere ähnliche Fragen erörtert” (CFY. VI, 188).

pen egy fajta, tágabb értelemben vett szinkrón keresztmetszet leírásával és diakrón célokra való felhasználásával, a második esetben pedig hagyományos módszerű nyelvtörténeti vizsgálattal van dolgunk. Mindkét dolgozat nagyon értékes, sőt némely tekintetben úttörő jellegű. Tovább lépésre azonban itt is szükség van. A módszer további finomítása véleményem szerint leginkább az első típusnál lehetséges és szükséges, hiszen — végeredményben — attól, azaz a nyelvtörténeti szinkrón keresztmetszetek leírásától függ a diakrón kutatás eredményessége.

SCHLACHTER munkájához a dolgozat tanulmányozása közben rövid, csak a gyakorító akcióminőséget, illetőleg gyakorító képzést magában foglaló tárgymutatót készítettem. Ezt a teljességre nem törekvő kis összeállítást belevettem ismertetésembbe, hogy megkönnyítsem azok dolgát, akik SCHLACHTER munkáját olvassák. A dolgozatban ugyanis, amely erősen teoretikus jellegű, sok mindenről szó van, s mivel sem szó-, sem tárgymutató nem készült s — sajnos — az utalások alapján sem lehet eligazodni mindig, a szerző gondolatait, érvelését néhány esetben nehéz nyomon követni. Ez a kis összeállítás — egy fajta technikai segédeszköz — remélhetőleg segíti kiküszöbölni a problémát.

*

- a gyakorító akcióminőség definíciója . . . 73, 75, 81
 a (gyakorító) akcióminőség morfológiai jelöltsége . . . 71, 76, 82, 91, 93, 101, 105, 114, 125, 140
 a gyakorító funkció keletkezése . . . 83, 89, 93, 106, 107, 109, 115, 119
 az onomatopoeitikus igék . . . 94, 95, 99, 101, 102, 103, 110, 112, 113, 116, 132, 133, 134
 a magyar és a lapp egybevetése . . . 73, 81, 87, 95, 98, 100, 101, 108, 116, 119, 123, 124, 151
 a gyakorítás mint stilszintikum a magyarban . . . 97, 101, 111, 126, 129, 139
 a gyakorítás és az intranzitivitás/tranzitivitás . . . 90, 133, 135, 136, 138, 153
 módszertani kérdések . . . 71, 105, 114, 116, 140
 az igekötők és a képzők . . . 82, 120, 122, 123, 124, 147
 kutatási feladatok . . . 108, 110, 113, 114
 a finnugor (uráli) alapnyelv . . . 76, 81, 82, 83, 89, 92, 102, 106

4. A magyar szóképzés különböző történeti és leíró kérdéseit SCHLACHTER „Ungarische Wortbildung” című göttingai egyetemi előadásorozatában is tárgyalta és tárgyalja. Ezeknek az előadásoknak egy magyar nyelvész számára azok a legérdekesebb és leghasznosabb mozzanatai, amikor az előadó a magyart más nyelvekkel, például a némettel és a lappal hasonlítja össze, s amikor a magyar szóképzéstörténettel kapcsolatban magyarázati lehetőségeket, ötleteket fejt ki vagy a magyar iskola néhány tételét veszi bonkés alá. Nem túlzás azt mondanunk, a magyar nyelv tudomány látná leginkább hasznát annak, ha ezek a szövegek már elhangzott szavak egyszer írásos formát öltének, akár összefüggő dolgozat, akár nyelvészeti miscellanea formájában.

Mint az említett előadások egyik résztvevője, talán megtehetem, hogy ismertetésemet SCHLACHTER felé irányuló kívánsággal-kéréssel zárjam: reméljük, nevével még találkozunk magyar szóképzéstani dolgozat szerzőjeként.

KISS JENŐ

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 1108 l.

E nagyszabású vállalkozás első kötetéről részletesen beszámoltam (NyK. LXX, 452—6). Ezért most sem érdemeit nem méltatom, sem pedig módszerére, technikájára vonatkozólag nem teszek megjegyzéseket, hiszen súlyos hiba is volna, ha ezeket menetközben megváltoztatták volna. A második kötet méltó az elsőhöz, változatlanul magas színvonalú kitűnő és hasznos munka. Egyetlen apró technikai megjegyzés: nem értem a vándorszavakban az idegen nyelvi megfelelés sorrendjét. A sorrend ugyanis következetesen: angol, német, francia, olasz, orosz stb. Ha a magyar betűrend szerint soroljuk fel, akkor a francia és német fordított sorrendben kellene. Ha a legvalószínűbb átadó nyelv szerint, akkor a németnek kellene rendszerint az élen állnia. Így nem látom a logikát. (Talán germán, újlatin, szláv nyelvek?) A következőkben a szavak sorrendjében fűzők némelyik címszóhoz rendszerint kisebb jelentőségű megjegyzéseket. Talán egyiknek-

másiknak az esetleges pótlásban hasznát lehet venni. Az az érzésem egyébként, hogy a 20. század napisajtójában böngészve több újkeletű szóra lényegesen korábbi adatokat is lehetne találni.

Az egyes címszavakhoz fűződő részletmegjegyzéseim:

habzsol. Okvetlenül kell lennie a nyelvjárások valamelyikében *hamzsol*-szerű alaknak is, erre határozottan emlékszem.

A *hág* és *hagyp* címszóban a vogul, a *hagy*-ban a tavgi alak gyanús.

hajdina. Nemesak *pohánka* neve, hanem a *tatárka* is utal a „pogány” eredetre.

hamis. Kár idevonni az 1067-es *Homuser* adatot, hiszen ez nyilvánvalóan az *omos* (~ *omlik*) igéhez tartozik (vö. 1081, *omlik* c. a.).

hámoz. A vogul *póák* szó aligha jelent „dió”-t és az összetett szó „dióhéj”-at, hiszen a Vogulföldön nincs dió. A fordítás félreértés, mert a finn *pähkinä* (Vir. 1945 : 216) „mogyoró”-t jelent általában, de a vogulra vonatkoztatva cirbolyamagot (or. кедровый орех, ném. Zirbelnuß).

hapták. A szerbhorvát és a szlovák, cseh szó kísértetiesen hasonlít a magyarhoz: A nyugati szlávban van *ch* hang, nem volt szükség hanghelyettesítésre. Ezért megvizsgálódnak tartanám, nem a magyarból valók-e.

A *hárf*a szó végének alakulására okvetlenül hatott a népetimológia. Hogy ez mennyire így lehetett, mutatja Petőfi *szent ja* (A XIX. század költői) kifejezése, amely a költészet szimbólumát, a lantot vagy hárfát jelenti.

hasonlat. A *hasonlik* ige csak a magyarázatban szerepel, első előfordulása és jelentésmegadása hiányzik. A Guary kódex adatában sajtóhiba van.

hely. Meg kellene említeni, hogy a *hel* alakváltozat messze túlterjed az *l*-ezés határain (vö. Nyelvatlasz).

heon. Utalni kellene a *hján*-ra is, hiszen nagyon hasonló alakulat.

himnusz. Minden bizonnyal még Kölcsey is *s*-sel ejtette.

história. A magyar szó mai jelentése nem azonos a szótárban megadottakkal.

Nem használjuk a *történelem* vagy *történetkönyv* egyenrangú szinonimájaként. Ezekben a jelentésekben régis. Ma inkább ilyen kifejezésekben használatos: *szép kis história! különös história* stb. tehát csakis gúnyos, rosszalló jelentésben. A görög-latin szó egyébként a nagyon purista finn nyelvbe is belekerült.

A *hja* indulatszó hiányzik, pedig köznyelvi.

A *hón* és *hónalj* miért két külön szócikk?

Ha a *horog* jelentése valóban „félkör alakú hajlás” volt, akkor csak ötletként fölvetem, hogy a szoszvai vogul *xor* „folyókanyar” szóval összefügghet. Ha az egyeztetés helyes, a szó végén ugyanolyan *g* képző található, mint a *kéreg, nyereg, felleg, balog* szavakban.

hölgy. Én okvetlenül felvettem volna a *hőgyész* és *hőgyes* származékokat, amelyek tulajdonnevekben bőven vannak adatolva, és jelentésük „hermelinvadász”.

irdal. Szerintem sokkal valószínűbb az *ir* igéből való származtatás, hiszen a betetszés hasonlít az írásjelekre, és így nincs szükségük a *t* állítólagos zöngésülésének magyarázatára.

irka. A szó szerintem elavulóban van.

Az *irány, irt* szócikkek jelzik, hogy eredményeik módosítják az *arány* és *arat* etimológiáját. Ezt a módosítást majd a 3. kötet végén pótolni kell.

izgága. A szó jelentésére az *izgat* is hatással lehetett, vö. *romba, üdomos.*

izraelita. Ha a héber szó jelentése bizonytalan is, az kétségtelen, hogy az *Izrael* név végén az *el* elem azonos a *Gábríel, Ráfáel, Nathanael* stb. nevekben jelentkező „isten” jelentésű szóval.

jancsiszeg. Igaza van a cikk szerzőjének, hogy 1941-nél jóval régebbi a kifejezés. Emlékszem, hogy 1930 körül már ez volt a kerékpárosok réme, és 1936–37-ben katonakoromban is így nevezték a bakancs- vagy csizmatalpba vert félgömb-fejű szegeket.

jövötény. Célszerűbb lett volna a *gy* alatt hozni, hiszen irodalmi alakja nincs is, főleg a Dunántúlról ismeretes, ott pedig csak a *gy*- kezdetű alakok fordulnak elő. Babits Mihály is *gyövötín* alakban használja. (Hiányzik egyébként a felsőbíri *gyüeting* alakváltozat: MNy. XXX, 347)

kaftán. A *p*-s alakok hasonló változásokat l. MNyj. III, 125–8.

kalács. A *térdkalács* szó valószínűleg a *t* betűnél meglesz, de itt is kellett volna utalni rá.

kalap. Aligha választható el teljesen a *kalpag*-tól. A *kalapos* 'kalapkészítő' származék is szerepelhetett volna.

kaláris. Az újabb keletű, magyar eredetű mássalhangzótorlódásra l. *Trézsi. friszpor* stb. MNyj. III, 128–30.

kanyaró. A szóra vonatkozó irodalomból sajnálatos módon kimaradt kis cikkem (MNY. XLVIII, 209—10).

kántál. Mivel nálunk a *román* elnevezés le van foglalva keleti szomszédunkra, helyesebb a latinból származó nyelvekre az *újlatin* elnevezést használni (mint pl. a *kápa* szócikkben), hogy a kétértelműséget elkerüljük.

Célszerűbb lett volna megemlíteni, hogy a *kar*¹ és *kar*² alakilag is elkülönült a birtokos ragozás egyes alakjaiban, pl. *karja* és *kara*.

Hiányzik a *karé* (l. még *kordé*).

kaszírno. A *kacérnöy* nyilván népetimológia.

katicabogár. Kár, hogy a nyelvjárási adatok között nem találok az alaktanilag is érdekes *palóc istenkéjé bugárká* alakot.

A *kebel* ugor egyeztetése egy „talán”-t megérdemelt volna.

kentaur. Meg lehetne említeni, hogy a *kentaur* ejtés csak 1930 körül került túlsúlyba a korábbi *centaur* rovására.

keres. A 8. jelentéshez említeni lehetett volna magyarázatomat (Nyr. LXXXIII, 483—4).

kesely. Főlöszleges a cikk végén a „A nyelvjárási szó” megjegyzés. Irodalmi nyelven hogy mondják?

késpénz. A vogulban is *täs oln*, tehát azonos jelentésű elemekből áll, mint az említett analógiákban.

klopter. Az *f ~ p* váltakozásra l. MNYj. III, 123—8.

kóbor. A nyelvjárási *kóbró* alak keletkezhetett úgy, hogy a szó átesapott *bokor ~ bokrot* típusba. Nyelvjárásonként hallani a *sógrom*, *motrot* alakokat is. Egy *kóbrót* alakból elvonódhatott a *kóbró* nominatívus a két magánhangzó hosszúságcserejével. Hasonló, de nem azonos regresszióra l. még *mohó*, *kohó*.

kocka. Az állati csontok közül a bokacsontok a legalkalmasabbak játékkockának.

kocsi. Honnan tudjuk, hogy az 1494—5. évi *Kwchy* személynév „kocsis” jelentésű? Mint személynév csak arra utal, hogy az illető Kocs községből származik, tehát ugyanolyan név, mint a Budai, Komáromi stb. A szó foglalkozásnévi jelentésére nem személynévet kellett volna felhozni, így nincs bizonyító értéke.

kohó. Az 1582-es adat minden valószínűség szerint a *koh* alakhoz tartozik.

konnektor. Ismerem a *konyektor* alakját *palóc* vidékről csehszlovákiai területről.

Bizonyára szlovák hatás.

koppant. A vogul *xälin* (*suj*) sajtóhiba (*xäplīn* helyett).

kordé. Utal a sajnos nem létező *karé* cikkekre. Ezt okvetlenül pótolni kell majd a függelékben. Noha itthon egy szűk területen élő tájszó (nyugatdunántúli és kisalföldi), és jelentése „kétkerékű taliga”, az amerikai magyarok körében közismert szó „autó” jelentésben a *karé*.

kordén. A szócikk végéről hiányzik az „elavult” jelzés.

koszta. Hivatkozik a nem létező *kosta* címszóra. A hiány pótolandó.

kozmiкус. Az idézett latin szó helyesen *cosmicus*.

könyörög. Talán meg lehetett volna említeni, hogy gyakran hallott *könyörögöm* alak a *kérem* mintájára alakult, mert a *könyörög* sohasem volt sem ikes sem tárgyias ige. *köz-* (632 b). A *közkert* a hivatalos nyelvben ma is él, de természetesen nem a 17. századi jelentésben, hanem a 19. század óta 'park'.

közel. Az *alul*, *felül*, *belül* alakok nem egészen meggyőző analógiák második szótagi magánhangzójuk miatt. Erre legalább utalni kellett volna.

krumpli. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a 19. század eleji székesfehérvári *canonica* visitatiókban latin szövegekben gyakori a *krumpletum* (sőt ritkábban *crumpletum* is) 'krumpliföld' jelentésben.

kutyul. Ide tartozik a *kutyogató* nevű halászati eszköz is (pl. Magy. Népr. II, 102)

Mióta a koresolyázó Európa- és világbajnokságokat közvetítik, köznyelvnek tekinthető a *kúr* sportműszó „szabadon választott műkoresolyázó bemutató” jelentésben, és ennek igéje, a *kürözik*.

lábaadozik. A *lábra kap*, *lábra áll* mellett még a *kilábal* (a betegségből) is megemlíthető.

láda. A *ládika* mellett a *ládikó* származék is ide kívánczik.

langyos. A *langy* alak a köznyelvben is él még a *langymeleg* összetételben.

laska. Szombathelyen diákkoromban a 'macesz' neve volt a *laska*, üzletekben árulták, és nemcsak a zsidóság fogyasztotta.

lát. Mivel a *fagy* szó névige (nomenverbum), a *fagypont* nem szükségképpen azonos képzésű a *láthatár*, *jármű* és *horderő* szavakkal, előtagjának vehetjük a *fagy* főnevet is.

lebeny. A *lebeny* a szarvasmarhának nemcsak az álla, hanem inkább a nyaka alatt levő húsos bőr.

lecsó. Úgy emlékszem, hogy a húszas évek vége felé vált a fogalom és a szó ismertsége. Kezdetben nevezték *szербgulyás*-nak is.

leg-. A *let-* alakváltozat mintha már Balassinál előfordulna.

legyez. Az 5. jelentés nem a „hiúságát legyezgeti” kifejezésből származik? Persze ehhez jó volna tudni, vajon mikor keletkezhetett ez a szólás, magyar eredetű-e vagy tükörfelfejtés.

léha. A szláv szó jelentéstani okokból nem lehet a 'maghártya' jelentésű szó forrása. Márpedig valószínűbb a konkrét → elvont jelentésfejlődés itt is.

lesz. A származékok közé okvetlenül fel kellett volna venni a nyelvjárásokban széleskörűen ismert és már Balassitól kezdve adatolható *lével* ~ *lévül* ~ *lél* stb. igezármazékokat (vö. MNy. LI, 447–8).

liba. A 3. jelentésre l. Pais-Eml. 320.

lichthof. Van *likhóf* alakja is, ennek hangtani alakulása vagy a *hapták*-hoz hasonló vagy népetimológia (Msn. XVI, 87–8).

liter. Mivel az átadó szó etimológiáját is — nagyon helyesen — megadja rendszerint a szótár, itt is meg lehetett volna említeni, hogy a francia *litre* szó a görög *litra* súlymértéknévből származik.

macska. A 'mászóvas, vasmacska, horgony' jelentés és maga a *vasmacska* szó a macska karmairól kapta a nevét már a szlávban is.

máglya. Nyelvjárásaink egy részében a *máglya* nemcsak farakás, hanem zsákokból alkotott rakás is lehet. A *hely* szó mellett ez az, amely a legtöbb *j-ző* nyelvjárásban is *l-ező* maradt.

magyar. A bibliográfiából kimaradt Lotz tanulmánya (valamikor a 60-as években).

máj. Nincs utalás a *rosszmájú*-ra, de az bizonyára meglesz a 3. kötetben.

makáma. A szokásosnál bővebb, lexikon-szerű magyarázat, de ez nem baj.

mandarin. Az angol szó az OxfEnglDict. szerint *mandarin* (e nélkül), bár gyakoribb a *tangerine* elnevezés.

marmelád. Én legfeljebb gyermekkoromban hallottam ritkán, akkor is csak *marmaládé* alakban. Úgy hiszem, elavult szó már.

masni. Szerintem címszónak a *masli* való, ez sokkal gyakoribb.

másutt. A *másütt*, *másüvé*, *másinnen* alakok magyarázatot vagy legalább megjegyzést kívánnak.

mátka. Kniezsának van igaza. A magyar szó eredete ismeretlen. Jelentéstani okokból nem lehet az idézett szláv szavakkal összevetni.

mazur. Melyik nyelvjárásban él? Szerintem kihalt szó.

méh. Az észtt szó helyesen *mehilane*. Az irodalmi észttben *ä* csak első szótagban fordulhat elő.

mérkőzik. Jelentéstani szempontból célszerű lett volna utalni az *összemérik erejüket*, *tudásukat* kifejezésekre.

metél. Az *-ál* *-él* képzőre idézhette volna a MNy. LI, 447-et.

méter. Csak érdekességként említem meg, hogy a székesfehérvári püspökség 18–19. századi canonica visitatioiban gyakori a latin szövegben a *metretum* hossz mérték.

metró. Budapest új földalatti vasútját az illetékesek orosz és nem francia mintára nevezték el *metrónak* (erről még a szócikkben természetesen nem lehet szó, az ott előforduló *metró* példa Párizsra vonatkozik).

miatt. Az *ä* latívsrag mindenképpen magyarázatot kíván, hiszen a *mi* névmás palatalis hangrendű (vö. *miből*, *mire* stb.). A latívsragja pedig nyelvjárásoként még ma is illeszkedés nélküli *-é* (pl. palóc *hámué vályik*), tehát egyáltalában nem magától értetődő, hogy egy palatalis hangrendű szóhoz velaris rag járuljon.

A *mini* és összetételei, valamint a *maxi* és *midí* természetesen hiányoznak. Érdekes, hogy egy-két év alatt világszerte hogy elterjedhet egy-egy divatos szó és némelyik rögtön számos összetételt is alkothat. Hogy meddig élnek, azt nem lehet megjósolni.

A *mizlik* nem tartozik a *misting*-hez, hangtani és jelentéstani okok egyaránt ellene szólnak. Ismeretlen eredetű.

monarchia. A 19–20. században a *monarchia* szó már tulajdonnév volt, és semmi mást nem jelentett, mint az Osztrák-Magyar Monarchiát.

morze. Érdekes, hogy ennek a szónak is milyen késeiiek az adatai. Már kisdíák korunkban morzézunk, jeladásra és titkos írásnak is használtuk. Tekintve, hogy a cserkészcsapatokban is divatos volt a morzézás, bizonyára előkerül az eddiginél két évtizeddel korábbi adat is a cserkész-irodalomból.

Van *mosusz* „pézma” szavunk, ez is bekerülhetett volna a szótárba.

mongó. Valamelyik magyar Kipling-fordításból a *monguz* szóalakra emlékszem. Ez természetesen az angol *mongoose* átvétele.

narancs. A magyar *nyj*. *'arancs* nem sajtóhiba?

néma. Erdemes volna egyszer megvizsgálni, mely szláv melléknevek kerültek át a magyarba nőnemben és miért.

nevet. Hiányzik az adatok közül a ma is élő nyelvjárási (Nyitra vidéki) *mövet* alak.

néz. A szoszvai vogul alak helyesen *nēyl*.

A *nótárius* elavulóban van vagy el is avult.

nyel. A második uráli alapalak helyesen **hēle*.

A *nyél* és *nyereg* szavakban meg kell említeni, hogy az *n > ny* változás a magyar nyelv külön életében következett be.

Az *orja* nemcsak széleskörűen elterjedt nyelvjárási szó, hanem köznyelvi is, hiszen húsületekben ilyen néven kapható, vendéglői étlapokon is gyakori az *orjaleves*. *orkán*. Múltó divatszó ugyan 'egy fajta esőkabát' jelentésben, de nemrég óriási volt a népszerűsége. A szótárba még vagy már nem került be. Sic transit gloria mundi.

A szótár második kötete az elsőhöz hasonlóan amellett, hogy pompás tudományos teljesítmény, nagyszerű, élvezetes olvasmány is. Filológiai pontossága, óvatos, árnyalt véleménynyilvánítása, széleskörű kitekintése az indo-európai és finnugor nyelvek felé, máskor a még távolabbi kapcsolatok kifürkészése, a néprajzi és művelődéstörténeti tanulságok számbavétele a szótárnak olyan erényei, hogy nemzetközi viszonylatban is a legjobbak között foglalhat helyet. Érdeklődéssel várjuk a III. kötet megjelenését.

KÁLMÁN BÉLA

Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István: A világ nyelvei

Budapest, 1970. Gondolat. 313 l.

A Gondolat könyvkiadó céltudatos, jól átgondolt nyelvi ismeretterjesztő tevékenységének terméke ez a kis kötet, amely valóságos igényt van hivatva kielégíteni. A sikeres nyelvművelő tevékenység egyre szélesebb körökben kelti fel az érdeklődést a nyelvi, és nemcsak az anyanyelvi kérdések iránt, természetes tehát, hogy az olvasóközönség örömmel üdvözlöl egy olyan kiadványt, amely tájékoztat a világ nyelveiről, a nyelvcsaládokról és sajátságairól.

A feladat azonban, amelyre a szerzők vállalkoztak, nem nevezhető éppen könnyűnek. A „Bevezetés” joggal említi meg, hogy a mű az első ilyen jellegű magyar kiadvány (17), és ez mindenképpen számos buktatóval jár együtt. Ehhez mindjárt azt is hozzá kell tenni, hogy könyvük megírása során nemigen támaszkodhattak mintára. A világ nyelveinek osztályozásával, az egyes nyelvcsaládok részletes elemzésével számos tudományos mű foglalkozik, feltűnően kevés azonban azon ismeretterjesztő kiadványok száma, amelyek átfogó jelleggel kísérelik meg, hogy e kérdéskört tudományos alapokon, de népszerű formában tárgyalják. Egyetlen szerző nem is igen vállalkozhat ilyen feladatra, mivel egyszerűen lehetetlen, hogy több ezer nyelv problémáiban tájékozódni tudjon. Ez magyarázza, hogy a szóban forgó kötet megírására is hárman fogtak össze (a könyv 17 fejezete közül 12 ANTAL LÁSZLÓ munkája, négy fejezet — az altaji nyelvcsalád, koreai, japán, sino-tibeti nyelvek — CSONGOR BARNABÁS tollából származik, míg az afrikai nyelvekről FODOR ISTVÁN írt; ismertetésem elsősorban az ANTAL LÁSZLÓTÓL származó fejezetekkel foglalkozik). Úgy tűnik azonban, hogy szerencsésebb lett volna, ha egy szerkesztő számos szakértő nyelvész munkáját fogta volna össze vagy legalábbis tanácsadóul nyerte volna meg őket. Nem fér kétség hozzá, hogy ilyen módon a kötetbe kevesebb hiba csúszott volna bele.

Összefoglaló jellegű ismeretterjesztő műveknek nem az a feladatuk, hogy új eredményeket adó, önálló kutatásokon alapuljanak, de jogos az a kíváncsóság, hogy a tudomány mai állásáról adjanak számot és egységes szempontok alapján épüljenek fel. Sajnos, az ismertetett kötet ezeknek távolról sem tesz eleget: mint a későbbiekben kiderül, több esetben nem vesz tudomást az utolsó évtizedek eredményeiről, az egyes nyelvek bemutatásában pedig távolról sem egyöntetű. A 62. lapon az alnémet — helyesebben németalföldi — nyelven beszélők számát közli, de az első nyelvemlékekről nem szól, az utána következő fríz nyelv első emlékeit említi, viszont a fríz anyanyelvűek száma nem szerepel. Az újlatin nyelvek tárgyalásakor az első nyelvemlékek korának közlése elmaradt a rétoromán, a provanszál, a román adatainál; ez utóbbinál a román anyanyelvűek száma is.

Megtudjuk, hogy a szindhi (észak-nyugati újind nyelv) egyik nyelvjárása a vicsoli (37), hogy az oszét nyelv két fő nyelvjárása az iron és a digor (44), de a francia, az olasz és sok más jelentős európai nyelv nyelvjárásairól nem emlékezik meg a könyv. Nem szerencsés az sem, hogy az egyes nyelvcsaládok ismertetése során az egyes fejezetek felépítése olykor még szerkezetileg is eltér egymástól. Ez a legvilágosabban talán éppen a két legutolsó fejezetnél mutatkozik meg.

Szemmel látható, hogy a könyv egyik alapelve az volt, hogy minél több tájékoztatást adjon a keleti és távol-keleti, általában az „egzotikus” nyelvekről. Ez önmagában még nem lenne hiba, a koncepciónak azonban többek között éppen a nemzetközileg elterjedt és világnyelvnek számító európai nyelvek is áldozatul estek. Aránytalanannak gondolom, hogy a kiadvány a dravida nyelvek andhra csoportjába tartozó telugu nyelvvel másfél oldalon foglalkozik (207—9), de ennél kevesebb jut az angolra; így azután meg sem említi a nem kevés érdekességet mutató pidgin english-t vagy a basic english kísérletét. Fél oldalon nem lehet érdemlegesen mondani a német (felnémet) nyelvről sem. Többé-kevésbé érthető, ha a különös érdeklődésre számító etruszk nyelvről kissé részletesebben szól a könyv, de mit szóljunk ahhoz ha kevésbé ismert kihalt Földközi-tenger melléki nyelvek, mint a líkiai vagy lídiai kétszer annyi helyet foglalnak el, mint a svéd (7 sor!) vagy a sok problémát felvető cigány (10 sor!). Egyet lehet érteni vele, hogy a sino-tibeti nyelvek egyik ágát alkotó thai nyelvek bemutatása két lapon történik meg, főleg, mivel ennek során nyelvi sajáttságairól is szó esik, helyes, hogy a török, a mongol, a mandzsutunguz nyelvek közös sajáttságairól, még ha keveset is, de mond valamit a velük foglalkozó szerző, de éppen ennek fényében válik feltűnővé, hogy a szláv nyelvek ismertetése alig több mint három oldalra terjed, az újlatin nyelveké pedig ennél is kevesebbre. Így azután ezek belső nyelvi sajátságairól, nyelvi jellegzetességeiről, osztályozásuk szempontjára szó sem esik. A germán nyelvek sem jártak jobban.

Aki a világ nyelveivel foglalkozó könyvet vesz a kezébe, azt a nyelv kérdései érdeklik, s joggal várhatja, hogy egyszerű világos formában nyelvi ismereteket, nyelvészeti tájékoztatást kapjon. Egyes részeiben és fejezeteiben a kiadvány eleget is tesz ennek az igénynek: bizonyos pontatlanságoktól ugyan nem mentesen, de ismerteti a nyelvek osztályozásának geneológiai-történeti és tipológiai-strukturális módszereit (5—15), igyekszik bemutatni az egyes nagy nyelvcsaládok szerkezeti jellegzetességeit (indoeurópai: 25—29; kissé sovány az urálival (115—7), igen részletes a kaukázusival (139—51) foglalkozó rész). Hellyel-közzel szövegpéldákat (162: baszk, 179: oszmán, 191: japán stb.), összevető nyelvi adatokat (204: dravida, 247: indonéz stb.) is közöl. Ott, ahol ezek filológiai-ailag pontosak, mindenképpen a könyv leghasznosabb részei.

Jól tették a szerzők, hogy a nyelvet mint a műveltség hordozóját tekintették és bőséges irodalmi, történelmi és néprajzi tudnivalót építettek be könyvükbe. Az arányok kérdése azonban itt is felmerül; semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal, ha az ilyen ismeretek közlése a konkrét nyelvi anyag és elemzés rovására történik, mint például az uráli nyelvcsalád esetében. HAJDU PÉTERNEK a finnugor népekről és nyelvekről írott művéből Antal László jóformán csak a néprajzi és történelmi adatokat vette át és a forrásában szereplő bőséges nyelvi anyagot alig részesítette figyelemben, pedig nyelvrokona-inkról van szó.

Magában a bemutatott és feldolgozott nyelvi anyag tekintetében is jelentkeznek azonban a már szóvá tett aránytalanságok. A könyv népszerű jellegével ellentétben a szerző úgy tekinti, mintha az olvasó az elterjedtebb európai nyelveket ismerné. Az angol, a francia, a német, az orosz, a spanyol, szomszédaink nyelvének jellegzetességeiről, szerkezeti sajátságairól, szókinésének elemeiről semmit sem tudunk meg, a kiadvány ezekenél csak a nyelv elterjedésére és külső történetére vonatkozó adatokat közöl. Magától értetődik, hogy az előttünk levő műnek foglalkoznia kell az ausztrónéziai, az afrikai, az indiai stb. nyelvekkel, de a hazai közönség számára készült kiadványban már csak terjedelmi okokból is az látszik célszerűbbnek, ha ezek bemutatását töményen végzi el, viszont kissé részletesebben tárgyalja a történeti és művelődési szempontból minket közelebbről érdeklő nyelveket. Az előbbiek során kitűnt, hogy ennek a fordítottja történt. Különösen sajnálatos, hogy a kötetben előforduló súlyos tárgyi tévedések és bántóan pontatlan fogalmazások közül számos éppen a szomszédos és baráti népek nyelvére vonatkozik, esetleg éppen nemzeti érzékenységüket sérti.

Nyelv és nyelvjárás elválasztása, mint erre Antal László is helyesen rámutat, nem mindig egyszerű dolog; pusztán nyelvi ismérvek ehhez nem is elegendők. A kérdés elméleti kifejtése nem tartozik a most tárgyalt mű feladatkörébe, viszont ettől függetlenül a szerzőnek előzetesen tisztáznia kellett volna a maga számára az elvi álláspontját. Vitatott kérdésekben gondosan tanulmányozni kell a legújabb szakirodalmat, egyes nagyon kérdéses esetekben ismeretterjesztő műnek arra is lehetőség van, hogy az érintett kér-

désről ne szóljon. Ilyesmiről azonban szó sincs a cseh és a szlovák esetében. Ezeket Antal László — nyilván a fő forrásául szolgáló MEILLET—COHEN szerkesztette „Les langues du monde” alapján — egy nyelvnek, „cseh-szlovák”-nak minősíti (66). Nem áll az, hogy ezeket „ma sokan két különböző nyelvnek tekintik” (17), mivel ezt a tudomány már eldöntötte; minden korszerű kézikönyvből, sőt ismeretterjesztő műből megtudható, hogy egymáshoz közel álló, de már teljesen elkülönült és egyenrangú k é t nyelvről van szó. Hasonló alapon az orosz, a beloruszt és az ukránt ugyanazon közös nyelvnyelvjárásainak lehetne tekinteni (az említett „Les langues du monde” így is tesz, de szerencsére Antal ebben már nem követi), és valamikor volt olyan felfogás is, amely csak „indoeurópai dialektusok”-ról volt hajlandó tudomást venni. MEILLET—COHEN műve a maga idején nagyszerű teljesítmény volt, sok szempontból ma is nélkülözhetetlen, de nem szabad elfelejteni, hogy idestova ötven éve, 1924-ben jelent meg, és azóta a közfelfogás, különösen elvi kérdésekben jócskán módosult. A használt forrás elavult voltának, a kellő elméleti alapon nyugvó kritika hiányának kell tulajdonítani a könyv hasonló jellegű téves állításait a „makedón” — helyesebben macedón — és a tadzsik — nyelvjárási jellegéről (47 és 66, ill. 43). Ez utóbbinak az újperzsától való elkülönülésével részletesen foglalkozik T. M. OTANSZKIJ (Иранские языки. Moszkva, 1963. 111 lk.).

Nehezen lehet megérteni, hogy Antal László egyes népeknek és nyelvek megnevezésének kérdésében nemigen vesz tudomást a hazai nyelvészet újabb eredményeiről, szóhasználatáról. Ez mindenképpen nagy kár, mert éppen a szélesebb olvasóközönség köreiben való várható elterjedésénél fogva, hivatva lenne elterjeszteni a helyes és pontos terminusokat. Sajnos, ennek éppen a fordítottja történik. Elméleti szinten is vitatható az *indogermán* műszó helyessége, amely elsősorban német nyelvterületen járatos és létrejöttében a német nacionalizmusnak is része volt. A nyelvcsaládnak valóban „többféle elnevezése is használatos” (19), de nem áll az, hogy az indogermán név „a talán leggyakoribb” (uo.), még akkor sem, ha hazánkban ez a terminus régebben valóban elterjedt. Szerzőnk ismeri az e nyelvcsaládot jelölő *indoeurópai* műszót is, mégis a hagyományokra való hivatkozással az *indogermán* megjelölés alkalmazása mellett dönt. Ez a választás a szó bizonyos járulékos politikai melléklöngéi miatt távolról sem szerencsés és éppen ilyen tartalma miatt tértek át nyelvészeink az indoeurópai terminus használatára. Következtesen ezzel él már hivatkozott könyvében HAJDÚ PÉTER, ezt találjuk az újabb egyetemi jegyzetekben és tankönyvekben így TAMÁS LAJOSÉBAN (Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba), sőt — nyilván alapos megfontolás után — a germanista HUTTERER MIKLÓS (Bevezetés a germanisztikába) is csak *indoeurópai*it ír.

Minden szempontból sajnálatos, hogy a könyv délkeleti szomszédainknak, a románoknak a nyelvét „rumén”-nak nevezi, sőt egyenesen ennek a magyar köznyelvben igazában soha gyökeret nem vert műszónak a használatát kívánja elterjeszteni. Erre irányuló érvelése már csak azért sem helytálló, mert ma már a tudományos nyelv sem él e terminussal, fentebb említett tankönyvében TAMÁS LAJOS *románt* ír, ha délkeleti szomszédaink nyelvéről szól; *neolatin*t, ha a nyelvcsaládot érinti. A köznyelvben még ennyi probléma sincs, mivel a szövegkörnyezet eligazít, különben is az esetek túlnyomó többségében a Román Szocialista Köztársaság névadó népéről, illetve ennek nyelvéről van szó. (Egyébként annyit igazán illene tudnia a szerzőnek, de a kiadás munkatársainak is, hogy a szomszédos és baráti országnak mi a pontos neve: a könyvben „Román Népköztársaság” szerepel. Ez is annak a bizonyítéka, hogy a kiadvány nem éppen a legfrissebb információk alapján íródott!)

E két különösen kirívó terminológiai probléma nem áll önmagában. A kisebb lélekszámú nyugati szláv nyelvek közé tartozik a *felső- és alsószorb*, a könyvbe azonban mechanikusan, minden megfontolás nélkül MEILLET—COHEN-ből „*szorab* vagy *vend*” került (66). Ez kettős hiba: a „*szorab*” a francia *sorabe* indokolatlan átvétele, a *vend* pedig ebben az értelemben a régebbi német szakirodalomban volt járatos. Fentebbi használata különösen zavaró, mert e névvel nálunk a Dunántúl délnyugati megyéiben élő szlovén népcsoportot szokták jelölni. Nem helyeselhető a *bolgár* alak mellett a *bulgár* szerepeltetése, mivel ez elvonással a latin *Bulgaria*-ból való. Éppen az ilyen kiadványok egyik rendeltetése lenne, hogy a népek, illetve nyelvük neveinek helyes használatára útmutatást adjanak. Pontatlan a „*malgasz*” (244, 247) a helyes *malgas* helyett, indokolatlan a „*megrel*” terminus használata (140, 144) a bevett *mingrel* helyett (a nyelv részletes bemutatásakor már ez is szerepel), szokatlan a „*kald*” a *kaldeus* megnevezésére. Nem folytatatom ezek felsorolását, csak ismételtlen sajnálkoznom kell, hogy a kiadvány nyelvi megjelölései nem elég megbízhatóak, így terminológiai eligazítóként való használata csak kritikái fenntartásokkal ajánlható.

A továbbiakban a kötet néhány fejezetének szövegéhez fűzök észrevételeket. A recenzió terjedelme nem ad módot rá, hogy az e fejezetekkel kapcsolatos valamennyi

megjegyzésemet megtegyem, ennek kapcsán azonban igyekszem a kiadványt általában jellemző fogyatékoságokra rámutatni.

Az uráli nyelvcsaláddal foglalkozó fejezet elején esik szó e nyelvek rokonságának kutatásáról, így Sajnovics és Gyarmathi munkásságáról (108). A könyvet elégtelenítő számos sajtóhiba egyike, hogy Sajnovics Demonstratio-jának címe hibásan szerepel. Ő ugyanis kiválóan tudott latinul és *Lapponum*-ot írt, nem pedig „Lapporum”-ot, amint a kiadvány szövegében szerepel. Annál is inkább nyelvtelen vagyuk ez szóvá tenni, mert nem ez az egyetlen ilyen természetű, felületességéből eredő eset, és ez minden valószínűség szerint nem vagy nem csupán a „nagyvonalúan” végzett korrektúrának tudható be. A fejezet szerzője Sajnovics művéről sommásan így nyilatkozik: „Fogyatékosága munkájának, hogy csak e két nyelvre [azaz a magyarra és a lappra] van tekintettel, s azok rokonságát is főleg szóegyezésekkel bizonyítja” (108). Ha Antal Lászlónak nem volt ideje kézbe venni a kötetet, amelynek a tetemes részét éppen a grammatikái, alaktani összevetéseket tartalmazó „Elenchus” alkotja, még mindig módja lett volna rá, hogy elolvassa ZSIRAI MIKLÓS értékelését: „A magyar—lapp nyelvrokonság bizonyításának súlypontja a szóegyeztetéseken és az alaktani elemek egybevetésén van” (A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp., 1952. 26). Továbbá: ha igaz is, hogy az egybevetések túlnyomórészt a lappal történnek — quod erat demonstrandum! — Sajnovics gyakran hivatkozik finn, olykor észl adatokra is.

A fogalmazási pontatlanságokra jellemző a következő mondat: „Sőt, az a nézet is megdőlt (én ritkítottam. B. F.), miszerint az uráli meg az altaji nyelvek egy közös ősnyelvre mennének vissza, tehát egymás rokonai lennének” (109). Ez a nézet nehezen dőlhetett meg, hiszen a hipotézist meggyőződen soha nem igazolták, de ma is vannak hívei, tehát mindig is *v i t a t o t t* volt, ma is az. Hasonló természetű példa: „volt ezen kívül egy ún. jésített *sz* is, tehát egy, a mai magyar *szj* hangcsoportnak megfelelő értékű hang” (115). A népszerűsítő jelleg semmiképpen sem jogosít fel rá, hogy hibásan fogalmazzunk, a magyarban nincs „*szj* hangcsoport”; egyébként a *s*-vel kapcsolatban Antal László forrása sem beszél hangcsoportról (vö. HAJDÚ: i. m. 99).

Ha már HAJDÚ PÉTER könyve szóba került, rá kell mutatnom arra is, hogy Antal László ennek adatait felületesen veszi át. Az uráli—indoeurópai egyezések említésekor az indoeurópai **medhu* és **koto* szavak mellől elmaradt a * (116; vö. HAJDÚ 45, ahol természetesen szerepel) és ezt semmiképpen sem menti a népszerűsítő cél. Magának HAJDÚ-nak a könyve is a szélesebb közönséghez szól (ugyanannál a kiadónál jelent meg!), de ha Antal a „csillagot” túl tudományosnak vélte, mindjárt meg is jegyezhetette volna, hogy ez a kikövetkeztetett alapnyelvi alakok és szavak jelölésére szolgál, és szövege így tett volna eleget a tudománynépszerűsítés követelményeinek.

A sietős olvasás, az elkapkodott kivonatolás eredményeképpen a forrásmű hiteles adatai olykor eltorzítva kerülnek át „A világ nyelvei”-be. Művének 111. oldalán HAJDÚ PÉTER említi, hogy a finnugor alapnyelv „ismerte a többes szám és a kettős szám jelét”, majd arról ír, hogy „A kettős számot egy *-ka* végződés fejezte ki”. Antal Lászlónál ez már így jelenik meg: „A többes számot egy *-ka* végződés fejezte ki” (116; közismert, hogy a finnugorban a többes szám jele a *-t*; a magyar *-k* önálló fejlődés eredménye). A marik nyelvvel kapcsolatban a mi kiadványunkban ez áll: „az új irodalmi nyelv alapja a mezei mari nyelvjárás lett” (127), HAJDÚ könyvéből azonban megtudjuk, hogy hiába alkotják a mari nép többségét a mezei marik, az ő irodalmi nyelvük mellett a hegyi marik számára is szükség volt egy különálló irodalmi nyelv kiművelésére (i. m. 231—2).

Anyanyelvünkkel, nyelvjárásainkkal és szókészletünkkel mintegy három lap foglalkozik az ismertetett műben. Sajnos, ezek sem mentesek a hibáktól. Az *abból* nyelvjárás *abbú* ejtése — a 118. lapon szereplő rövid *u-s abbu* ismét rendkívül zavaró sajtóhiba — és az ilyen *l* nélküli alakok nem az alföldi, hanem a nyugati nyelvjárás területre jellemzők. A német jövevényszavaink felsorolásában szereplő *föld, rét, határ* (119) német származtatását már a SzófSz. is elutasította (ugyanígy: BÁRCZI, A magyar szókincs eredete. Bp. 1958². 99).

A könyv elején levő „Bevezetés” a nyelvrokonság fogalmát, a genealógiai osztályozás módszerét, a tipológiai csoportosítás kérdéskörét elvben helyesen mutatja be. Kár, hogy a valóban szemléltető és klasszikusnak számító példa (a *-ct-* hangcsoport szabályos eltérései az egyes újlatin nyelvekben) mellett még egy, mégpedig finnugor nem szerepel. Ilyennek beiktatása HAJDÚ műve alapján különösebb utánajárást sem igényelt volna, és ez a magyar közönség számára nem kevésbé lett volna érdekes. A tipológiai csoportok közül Antal László hármat (*gyökérizáló, agglutináló, flektáló*) mutat be (13—14). Nézetem szerint ide kívánkozik a bekebelező-poliszintetikus is, mivel erről a későbbiek során az indiai nyelvekkel kapcsolatban említés is történik (297). Az agglutináló és flektáló típus a könyvben közöltek alapján egyértelműen nem választható szét. Igaz az, hogy a

flektáló típus a maga teljes tisztaságában, az agglutinálótól mindenben eltérő jellegzetességében ritkán jelenik meg, mégis az előadottak mellett célravezető lett volna a tőhangzó váltakozását mint az egyik fő ismérvet megadni. Néhány jól megválasztott példa (pl. a többes szám képzésére a német *Vater/Väter*, angol *foot/feet*-típus, az igeragozásban az orosz *оды/едь*, a latin *tango/tetigi* vagy *vivo/vixi*) alapján az agglutináló és a flektáló rendszer lényegbeli különbsége könnyen érzékeltethető lett volna. Az indoeurópai nyelveknek az „Ablaut” nem egyszerűen „érdekes vonása” (26), hanem az egyik legsajátosabb tipológiai jegye; ezen mit sem változtat, hogy ez az ősi jellegzetesség a mai nyelvfejlődési fokon már visszaszorulóban van.

Ezzel át is térnék az indoeurópai nyelvcsaláddal foglalkozó fejezetre:

32.1.: A könyv nem közli, hogy a hindi India egyik államnyelve, az urdu pedig Pakisztáné.

43.1.: A kurdok száma nem 3, hanem legalább 6 millió; egyesek szerint ennél is több. — Itt kívánom megjegyezni, hogy a valamely nyelven beszélők számának megadásában sok a hiányzó vagy kétséges adat. Nem csupán a szerzőkön múlik, ha a számadatok ellenőrzésre szorulnak, az esetek többségében azonban ezek a számok elavult forrásokon alapulnak.

44.1.: A magyar olvasó számára nem érdektelen, hogy a 13. században Magyarországra költözött jászok őseinek a Kaukázus vidékén maradt csoportjai az *alánokkal*, egy másik iráni néppel egyesültek és ők az *osztok*.

50.1.: A görög nyelv történetének nyomon követése pontatlan. Elsikkadt a magyar szókinésre is befolyással volt középgörög vagy bizánci (i. sz. 6—15. sz.). A szoros értelemben vett újjörög a bizáncit követi. A mai nyelvi helyzet jellemzője a klasszicizáló-konzervatív *katharevusza* és az élő nyelvhasználatot képviselő *dimotiki* küzdelme. Van ugyan ilyesmiről szó a könyvben, de a fogalmazás nagyon homályos, a *dimotiki* név szerinti említése is hiányzik.

53.1.: Belgiumnak a francia nem nemzeti, hanem az egyik államnyelve.

54.1.: A katalán átmenetet képez a provanszál és a spanyol között. TAMÁS LAJOS, i. m. 23). A könyv fogalmazása („Igen közel áll a spanyolhoz”) félrevezethet.

59—63.1.: A germán nyelvekkel foglalkozó rész igen gyengén sikerült. Nagy kár, hogy Antal László nem támaszkodott HUTTERER MIKLÓS kitűnő összefoglalására (Bevezetés a germanisztikába), mert így korszerű ismereteket közvetíthetett volna és a germán nyelvi csoportok között megkülönböztethette volna az északi-tengerit (angol, fríz, ózsász) is. Módjában állott volna az is, hogy világosan elkülönítse a németalföldit (két változata a holland és a flamand, származéknyelve az afrikaans), a mai alnémetet (ez az északi német területeken beszélt, de a pusztá nyelvjárásnál magasabb szintű, irodalmi nyelvül is szolgáló nyelvi változat) és a felnémetet. A kisebb jelentőségű pontatlanságokra most nem térek ki, azt azonban mégis egyértelműen ki kell fejezni, hogy a jiddis a felnémetből kivált önálló germán nyelv, nempedig a „felnémet egyik frank eredetű nyelvjárása” (61). Az ilyen fogalmazás mindenképpen kerülendő, mert félrevezet, még akkor is, ha a mondat további része („mely a XIV. századtól kezdve az európai zsidóság nyelve lett”) ezt némiképpen helyesbíti. Ezzel viszont az a baj, hogy a jiddis csak a német művelődés hatáskörében élő zsidóknak vált a nyelvvé, a spanyolországi zsidók például nem ezt beszélték.

A kötet terjedelmének mintegy kétharmad részét kitevő többi fejezetről, mivel az ezekben tárgyalt nyelveket nem ismerem, érdemben nyilatkozni nem tudok. Található azonban ezekben is olyan tévedés, elírás, ami a fentebbiek alapján erősen megingatja a szöveg tudományos hitelébe vetett bizalmat. Néhány ilyen megjegyzés:

90.1.: A ma Izraelben beszélt héber nyelv neve, az *ivrit* nem szerepel a könyvben, bemutatása is túl sommás. A héber írás Antal László szerint „a magánhangzókat tökéletlenül jelzi”. Ez így téves, pusztán arról van szó, hogy eredetileg a magánhangzókat nem jelölték és a később bevezetett diakritikus magánhangzó-jeleket ma is gyakran elhagyják. (Ez egyébként így van az arab írásban is.) Az ivritben valóban nagyon sok a jövevényszó, de vajon ez csak erre a nyelvre jellemző?

139.1.: A kalmük nem török, hanem mongol nyelv (a 182. lapon már a megfelelő helyen szerepel).

147.1.: Az abház és a cserkesz nyugati kaukázusi nyelvek, nem a keleti csoport tagjai (vö. a kiadvány 140. lapját).

177.1.: A *gagauzt* nemcsak Bulgáriában és Romániában beszélik, hanem a Szovjetunióban (a Moldvai és az Ukrán SzSZK-ban) is. — A karakalpak nem turkomán, hanem kipesak típusú nyelv.

179.1.: A 8. századi türk szöveg mai oszmán-török átírása rendkívül gondatlan, a veláris *ı* és az *ş* jelölése elmaradt (az eredeti szövegben szerepelnek!)

181.1.: A mongol nyelvekben a szókezdő *l-* és *r-* valóban hiányzik, *n-* azonban van.

194. l.: A csukcs-kamcsatkai nyelvek magánhangzó-harmóniája nem azonos az uráli nyelvekével. Ez utóbbiakban a harmónia a palatális-veláris elv szerint történik, míg az előbbieken a horizontális nyelvállás a döntő, tehát *e* és *o*, ill. *i* és *u* állhat egymás mellett, de *e* és *i* nem.

195. l.: A paleo-szibériai nyelvek közül a legújabb felfogás a csukcs-kamcsatkai és jukagir-esuvan csoportok között egyre szorosabb kapcsolatokat tesz fel.

Mindent összevetve: „A világ nyelvei” nem felel meg annak a feladatnak, amelyet hivatva volna betölteni. A források közül nem egy már elavult, a korszerűek felhasználása pedig nem a kellő gondossággal történt, feltűnően sok a ténybeli hiba és a pontatlan, félreérthető fogalmazás. Az egyes részek összehangolása nem mindig sikerült, az egyes nyelvek, nyelvcsaládok bemutatásának és tárgyalásának mértéke nem mindig áll arányban a magyar közönség érdeklődésével, egyes nyelvek esetében az általános tájékoztató adatok olykor magának a nyelvi anyagnak a rovására túltengenek. Mindezek a fogyatékoságok különösen súlyosak, mivel ismeretterjesztő kiadványról van szó, és ennek szakmai minőségét az érdeklődő olvasó nem tudja megítélni. Ezt a könyvet a forgalomban levő példányok elforgása után nem lenne helyes újra kiadni, viszont kívánatos, hogy könyvkiadásunk a meglévő igény kielégítéséről hasonló természetű új mű megjelentetésével gondoskodjék.

BAKOS FERENC

Martti Räsänen: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen

Helsinki, 1969. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1. Suomalais-Ugrilainen Seura. 534 l.

Ritkán fordul elő egy tudományág történetében, hogy három alapvető munkát egyazon tudós adjon kollegái kezébe, mint azt MARTTI RÄSÄNEN tette összehasonlító török hangtana (Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, *Studia Orientalia* XV, 1949), majd alaktana (Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, *Studia Orientalia* XXI, 1957) után most etimológiai szótára kiadásával. Bár a török nyelveknek eddig is volt egy-két olyan szótára, mely etimológiát is közölt, sőt olyan is, amely címében viselte az etimológiai jelzőt (VÁMBÉRY ÁRMIN, Török-tatár nyelvek etimológiai szótára, Bp., 1877) valójában csak mostanra érett meg a feltétele és vált elkerülhetetlenül parancsolóvá szükségessége annak, hogy a török nyelvtörténeti kutatásokat egy etimológiai szótár lendítse túl egy bizonyos holtpontra. Hogy valójában ez a helyzet, azt az is bizonyítja, hogy egyszerre több török etimológiai szótár elkészüléséről illetve készülésétől van tudomásunk. A sort JEGOROV esuvas etimológiai szótára nyitotta meg (Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары 1964). Sir GERARD CLAUSON ötörök etimológiai szótára nyomdában van, nemrég jelent meg a moszkvai nyelvtudományi intézetben készülő török etimológiai szótár próbafüzete és Budapesten hallottuk HASAN EREN beszámolóját a készülő oszmántörök etimológiai szótárról.

RÄSÄNEN munkája egy hosszú, kiemelkedő eredményekben gazdag életmű eredményein alapszik, azok összefoglalása. Külön is tiszteletet ébreszt az a tény, hogy ez a tekintélyes terjedelmű munka egy ember műve egy olyan korban, amikor már a kollektív munkák kerültek előtérbe. Ez bizonyos korlátokat is jelentett, de azzal az előnnyel járt, hogy egy egységes szemléletet tükröz. Ebből érthető, hogy a könyv pozitív oldalai különösen ott szembetűnőek, ahol a szerző saját előmunkálatai jelentősek, mint például a volgai török és finnugor nyelvek kapcsolatai vagy az uráli és altaji összefüggések esetében; sok maradványt találhatunk a szibériai török és mongol nyelvek kapcsolatainak, az orosz-török párhuzamoknak, az oguz és kipesak nyelvek arab és perzsa elemeinek tárgyalásakor is. Az is természetes, hogy számos esetben javítja, bővíti saját addigi eredményeit, újakkal cseréli fel korábbi etimológiáit, míg más esetekben eddigi kutatásokat összegez.

A szótár egyes etimológiáit természetesen vitatni fogják, ez azonban még ezekben az esetekben is a könyv érdeme lesz. Már a szótár első átolvasásakor is nyilvánvaló, hogy a sokoldalú összehasonlító anyag teszi RÄSÄNEN művét olyan nélkülözhetetlen munkaeszközzé, amely nélkül a jövőben lehetetlen lesz az összehasonlító turkológia, sőt altajisztika területén dolgozni. Valószínű az is, hogy a könyv körül kibontakozó vita középpontjában elsősorban a török etimologizálás módszertani kérdései fognak állni, ezekre azonban nincs mód egy ismertetés keretében kitérni. Itt csak annyit jegyezni meg, hogy a történeti-földrajzi szempont következetes érvényesítése RÄSÄNEN etimológiai szótárának értékét bizonyára tovább fokozta volna.

RÁSÄNEN munkája körüli viták nyilván az altajisztikai szakfórumokon fognak kibontakozni. Az ilyen természetű munkákat azonban nemcsak a szakemberek fogják használni, hanem azok is, akik a turkológia valamelyik szomszédos területét művelik. Míg a turkológusok gazdag adattárát és ösztönző ötleteket kapnak, a kivülálló a szócikkeket kidolgozott és a tudomány mai egyedül lehetséges álláspontjának tarthatja. Ez az esetek nagy többségében valóban így van, de értékelésükhöz figyelembe kell venni a räsäneni koncepciót a török nyelvtörténetről. Az alábbiakban ehhez fűznék néhány, inkább tájékoztató jellegű, megjegyzést.

RÁSÄNEN fenntartás nélküli híve az uráli és altaji nyelvek genetikus rokonságának, amit ma már szinte egyetlen egy altajista sem tart tudományosan bizonyított ténynek, azok sem, akik egyébként az altaji nyelvek rokonságában nem kételkednek. A RÁSÄNEN-féle urál-altaji egyeztetések fő nehézsége az, hogy túlságosan sok hipotézis szükséges elfogadásukhoz. Ennek illusztrálására álljon itt egy példa: (p. 8)

tö. *ayil* „Hürde” (> ung *ól*) ~ mong *ayil* „Nachbarzelt” ~ ma *falga, falka* „Familie, Dorf, Strasse” (Metath) ~ ung *falv, falv* (Metath), ostj *pöyäl, wog päßl*. Ezt az etimológiát már GOMBOCZ is tárgyalja (EtSz, egy másik török taggal: *balig*), szerepel SAUVAGEOT egyeztetései között (Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaiques, Bp., 1929, pp. 17, 59 a *p*-nélküli alakokat esetleg mandzsu jövevénynek tartja, de a *b*-s alakokat is ide sorolja), tárgyalja az összefüggést többek között MENGES (Rocznik Orientalistyczny XVII, 1951–52, pp. 76–77 a kitan *wa-li* idekapcsolásával), COLLINDER (Fennougric Vocabulary, Stockholm 1955, p. 147 a korábban idesorolt szamójéd tag kizárásával, de p. 77 még cf.-el utal a jurák adatára), és korábban maga RÁSÄNEN is (Stud. Or. XVIII: 3, p. 5). (A szó további irodalmát l. DOERFER, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II, Wiesbaden 1965, pp. 83–84, TESz, MSzFgrE).

Ahhoz, hogy a szócsalád urál-altaji alapon egyeztethető legyen, a következőket kell feltételezni: 1. Az ugor szónak uráli eredetűnek kell lennie (a néhány finn falunév idetartozása több szempontból is kétes), 2. Az ugor szavak közül vagy a magyarban vagy az obiugorban metatézist kell feltételezni. 3. Ha a magyar szóban volt metatézis, úgy az ugor alaknak kell őriznie egy uráli **payil* formát. 4. Egy ilyen alak azonban nem lehet alapszó (vö. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, p. 53), ha viszont képzett szó, úgy feltételeznünk kell, hogy a képzés még az urál-altaji együttelés idején történt. 5. Ebben az esetben természetesen etimologizálnunk kellene a tövet és a képzőt. 6. Az uráli alakokkal szemben álló altaji alakok közül a mandzsuban ismét metatézist kell feltételeznünk (RÁSÄNEN idézett korábbi cikkében fordítva, a török és mongol alakokkal tesz fel metatézist). 7. A mongol *ayil* alak visszavezethető egy korábbi **ayil-ra*, de ahhoz, hogy egy **payil-ra* vezessük vissza a középmongolban *hayil* és a monguorban *xayir* alakot kellene találnunk, holott a középmongolban *ayil* a monguorban pedig *ayir* van (l. DOERFER, i. h.). 8. Hogy ezt a nehézséget áthidaljuk, a szót a mongolban tarthatjuk török jövevénynek (ami nagyon valószínű), de akkor az altaji egyeztetés egyik tagja elesik. 9. Ha a mandzsu *falja* és *falxa* (nem *falka*) adatokat metatézisnek fogjuk fel (*falja* < **falyj* < **palyj* < **payil*) úgy el kellene választanunk ezt a szót a mandzsu *falán*, nanaj *palán* szótól, mellyel pedig biztosan összetartozik, vö. ma *falja* „abgegrenzter Platz, Stelle; Stadtviertel, Amtstelle, Gäscheftszimmer, Büro; Grossfamilie, Sippe, Zahlwort für Grundstücke und Häuser” (HAUER), *falán* „begränzte Raumfläche, Tenne, Opferstelle auf freigemachter Erde, Fussboden, Dorf- oder Stadtviertel, begrenzte Zeit, Weile” (Hauer), nanaj *palán* „padló”, l. még mandzsu *falangya* „zum Erdboden gehörend, auf dem Fussboden stehend” (HAUER). 10. Ki kellene zárni, hogy a mandzsu szó eredeti jelentése „lapos (hely, tárgy)”, mert különben nagyon valószínű, hogy a szó a „tenyer, talp” jelentésű ősi mandzsu-tunguz szócsaládba tartozik, melynek alakja **palgan* > **panqan*, vö. nanaj *palqan*, ulesa *palqan*, negidál *qalqan*, even *halqan*, solon *alqan*, evenki *halqan* „talp” illetve mandzsu *falangyó*, nanaj *paingá*, ulesa *pan'a*, ude, orocs *xan'a*, negidál, even, orocs, ude, evenki *xanqa* „tenyér” (ehhez tartozik a mongol *halayan* < **palayan* „tenyér”). Ha ugyanis ehhez a szócsaládkhoz tartozik, akkor a *tö* **pal* és az egész etimológiai összefüggés elesik. Ebben az esetben azonban kiesik a második altaji tag is. 11. A török szót el kell választani a következő szavaktól: *ayim* „emelkedés”, *aylš* „ua.” *ay-* „emelkedni” — amint ezt RÁSÄNEN teszi. Ez azonban ezért ütközik nehézségbe, mert a török szó eredetileg karámot, az állatokat bekerítő kerítést, állatoknak emelt enyhelyet jelent. A fenti hipotézisek egyikét-másikat mérlegelni lehetne, de együtt elegendő okot adnak arra, hogy ezt az etimológiát, mely, mint erre fentebb utaltam, elég széles körben elterjedt, erős fenntartással fogadjuk.

Még kevésbé valószínű például a következő összefüggés: *tö tart-* „húzni” ~ mong *tata* „id.” ~ tung *tana-* „id.” ~ fi. *tarttu* — Itt feltételeznünk kellene, hogy a mongol szó egy **tarta-* alakra megy vissza, de az *-rt-* a mongolban közönséges (*bortuyu* „henger”,

čartu- „jeges felső réteget alkotni havon”, erte „korán” stb.). Hasonló alakokból a tunguz adat sem mehet vissza egy *larna- alakra stb., stb.

RÁSÁNEN nem kételkedik a török, mongol, madzsu-tunguz és koreai nyelvek genetikus rokonságában sem. Itt elsősorban RAMSTEDT és POPPE nyomán halad. A kérdés jelenleg az altajisták vitáinak középpontjában áll. Akárhogy fog eldőlni ez a vita, annyi már most bizonyos, hogy az ún. „altaji” etimológiák nagy részét el kell vetnünk. Világos ez például RÁSÁNEN következő etimológiájánál (p. 524):

ujgur stb. *üzengü* „kengyel” ~ mong *dörüge* „ua.” ~ tung, sol *duręnki* „ua.” Noha látszólag egy olyan világos esetről van szó, melyben az egyeztetésnek mindhárom altaji nyelvágban megfelelése van, az „altaji” etimológia, melyet RÁSÁNEN problémátlanak jelez, tárgytörténeti, hangtani és etimológiai okok miatt elfogadhatatlan.

A török és a mongol szó kapcsolatát már GOMBOCZ felvetette (KSz XIII, 1912—1913, p. 5), majd RAMSTEDT (KSz XVI, 1916, p. 74) és POPPE (UJb VI, 1926, p. 113) is elfogadta. JOKI (MSFOu 103, p. 128) kérdőjellel ugyan, de szintén magáévá tette. POPPE az etimológiát olyan bizonyosra vette, hogy éppen ezt a szót választotta az alapvető altaji hangtörvények illusztrálására a XXIV. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson (I. UAJb XXX, 1958, pp. 95—97).

A fémkengyel a legújabb régészeti kutatások szerint (I. VAJNSTEIN: Sov. Étn. 1966: 3, pp. 60—81, további régészeti irodalmat és a szó összes altaji adatait I. disszertáciomban: Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai, kézirat Bp. 1970, pp. 472—477) nem régebbi a VI. századnál. A hurok-kengyel ennél valamivel régebbi lehet (III.—V. szd.). Ez pedig annyit jelent, hogy a feltételezett altaji alapnyelvet az i. sz. III.—V. századra kellene tennünk, amiről természetesen szó sem lehet.

Hangtani nehézsége az egyeztetésnek, hogy a csuvas *yǝrana* csak egy **irǝnǝ* alakra vezethető vissza (I. tatB *izǝngǝ*, sujg *ezeŋgo*, hak *izǝnǝ*, tuv *ezeŋgi*, jak *isǝnǝ*). Az egymástól távoli és sok archaikus vonást őrző nyelvekben előforduló szókezdő illabiális a többi nyelvek ü-jével szemben legalábbis ősi török nyelvjárás kettősségre vezethető vissza. Külön magyarázatot igényel a mongol elsőszótagebeli ü szemben a török ü-s alakokkal, ami egyébként nem példa nélküli. A török szóban az altaji egyeztetés érdekében egy *y*-szókezdőt kell feltételeznünk (a csuvas *y*-kései, másodlagos fejlemény, valószínűleg az a csagatáj *yǝzǝnǝ* és a gagauz *yǝzeŋi* *y*-je is, melyek egyébként RÁSÁNENNél hiányoznak). Nem egyeznek a többi szótagek magánhangzói sem.

A mongol *dörüge* szó világosan levezethető a mongol *dörü* „hurok” szóból. Ezt jól mutatják a következő szavak: Mongolok Titkos Története *dörebü* „karika”, irodalmi mongol *dörü* „vas vagy kötélt orrkarika (szarvasmarháé), vezetőkötél (szarvasmarháé), egy kosár kötélből készült füle”, *dörübü* „kötőfék, kutyapóráz, kötélt-kengyel”, *dörügebü* „kötélt-kengyel (szamáré, tevéé)”. Hasonló szavakat bőven idézhetünk a nyelvjárásokból is. Szemantikailag vö. a magyar *kengyel* szónak legutóbb RÉDEI által javasolt etimológiájával (MNY. LXVI, 1970, pp. 225—227 **kégy* „kör, karika” + *el*, és német *Stegreif*).

A tunguz és a szolon szavak kései jövevényszavak a mongolból.

RÁSÁNEN világosan látja, hogy az altaji nyelvek ősi viszonyának tisztázását igen megnehezíti a sok és különböző korú és irányú kölcsönzés. A könyv egyik erénye éppen ezeknek az átvételeknek a feltárása. RÁSÁNEN véleménye azonban eltér az általános véleménytől a török nyelvbe került legrégebbi mongol elemeknek a korát illetően. Szerinte már az ótörökben (tehát a VII—X. században) és a középtörökben (ez nála KÁSGARÍ 1072/1266 anyaga) voltak mongol jövevényszavak. Az altajisták többsége szerint a török nyelvek mongol jövevényszavai nem régiebbek mint a mongol kor, tehát a XIII. század. Ez a vélemény nem teljesen megalapozott. Már LIGETI rámutatott arra, hogy a KÁSGARÍ-nál található olyan szavak, mint *oima* „lábbeli készítéséhez használt türkmén nemez”, melynek a mongol, mandzsu és szamojéd megfelelőikkel való összetartozása igen régi, nem lehet ősi altaji örökség (MNY. LIV, 1958, pp. 437—438, ld. még NYK. XLIX, 1935, pp. 268—271). Ezt a szót RÁSÁNEN a törökben mongol jövevényszónak tartja. E mellé állíthatjuk például az ugyancsak KÁSGARÍ-nál először előforduló *čagır* „blauaugig” szót, mely a mongol *čakır* „nagyon fehér, világos” (< *čǝ- „fehérnek lenni”) származéka, s melyet RÁSÁNEN ugyancsak helyesen származtat a mongolból. Lehetséges, hogy ezek a XI. századi mongol szavak karakitaj közvetítéssel kerültek a törökséghez. RÁSÁNEN azonban ennél korábbi réteget is feltételez. Így például: (p. 88) atü, mtü *buluŋ* „Winkel, Ecke” < mo *buluŋ* „Ecke, Winckel”. A török szó előfordul már a rovásírásos és ujgurírásos török emlékekben is (ld. Древнетюркский словарь, p. 124). RÁSÁNEN azért tartja ezt a török szót mongol jövevénynek, mert szerinte a *buluŋ* alak egy **buŋ* formára megy vissza, ez pedig egy török *muŋuš* (< **buŋuš*, p. 344) szó mongol megfelelője. Nincs semmi indokunk arra, hogy ne feltételezzük, hogy a török nyelvekbe az ótörök korban, sőt annál régebben is bekerülhettek mongol jövevényszavak. Ennek azonban az a fel-

tétele, hogy a török és a mongol nyelvek az ótörök korszakban és előtte is érintkeztek. Ha azonban ezt feltételezzük (és minden okunk meg van rá, hogy feltételezzük), akkor összeomlik az az érvelés, amely az ősi török—mongol egyezéseket azért tartja genetikusan rokonság eredményének, mert a régi török nyelvek, köztük a csuvas nem érintkezett a mongollal (ld. RAMSTEDT: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das tschuwassische eine regelrechte entwicklung der türksprache ist und zwar ohne jede direkte berührung mit dem mongolischen”: JSFOu XXXVIII, 1922—23, p. 34).

A szócikkek vezérszava az a nyelvi adat, amelyet RÁSÁNEN az ősi alakhoz legközelebbállónak tart, de a szócikkek élén legtöbbször nem áll a kikövetkeztetett csillagos alak. Ez a rendszer főleg az indexkötet megjelenéséig igen meg fogja nehezíteni a szótár használatát azok számára, akik nem ismerik RÁSÁNEN koncepcióját. Így például RÁSÁNEN szerint a köztörök *z*-vel szemben a csuvas és mongol *r* megőrzött altaji régiség. Ezért a török *bädiz* „die Verziehrung, Skulpturarbeit” szó **bedir* alatt található meg (a KÁSGARITÓL idézett *bädär* alak BROCKELMANN hibás olvasata, helyesen: *bädüz*), mert a mongolban *beder van*. Sajnos ez a rendszer is következtelen, mert a *yayiz* „braun, Braunes, braune Erde, Erde” szónak akkor *yayir* alatt kellene lennie, de *yayiz* alatt található, ugyanígy *yultuz*, *yüz*, *yüzük*, *tüš* stb.

Azokban az esetekben, ahol RÁSÁNEN csillagos alakokat tesz a szócikk élére, nem mindig veszi figyelembe a rekonstrukció alapjául szolgáló összes adatokat. Így például az **öč-ak* „Feuerstelle” (p. 356) alakból nem lehet levezetni a csuvas *vužax* alakot, ez a csuvasban **vužax* formát eredményezett volna. Minden további nélkül lehet azonban vezetni a csuvas alakot egy feltételezett **öt-čak* formából (> **vušax* > **vučax* > *vužax*). Csak ez lehet a helyes kiinduláspont, mert a szó az *öt* „tűz” szóból van képezve egy *-čaq* képzővel. Ennek a főleg diminutív funkcióval rendelkező képzőnek van a régiségben *-čūq* alakja is, és a régi ujurírásos török emlékekben a tűzhely neve *otčūq* (ld. Древнетюркский словарь, p. 373).

Ismeretes, hogy a török nyelvemlékek legtöbbje olyan írásokkal íródott, amelyek többértékű betűket tartalmaznak. Így például az ujur és az arab írásban egy szót egyformán lehet *o*-val és *u*-val olvasni, és a helyes olvasatot csak az élő nyelvjárási alakok alapján lehet meghatározni. Ha ezek hiányoznak, vagy hiányoztak az ujur arabírásos forrás kiadásakor, úgy számolnunk kell avval, hogy a szótár kiadói rossz olvasatot adtak. Ez pedig téves etimológiához vezethet. Így például RÁSÁNEN az ujurban *kolayuz*, az arabírásos KÁSGARINÁL *kolabuz*, *kolavuz*, az ugyancsak arabírásos csagatájban *kolavuz* alakot olvas, míg IBN MUHANNÁNÁL *kulavuz*-t. Holott az oszmántörök *kulavuz*, *kulavuz* és a kazáni tatár *kolaviz* (< *kulavuz*) alapján minden régi emlékből *u*-t kell olvasni az első szótagban. (IBN MUHANNÁNÁL BATTAL már helyesen *u*-t olvasott). Ebben az esetben azonban elesik a MENGES által javasolt és RÁSÁNEN által elfogadott etimológia, mely ezt a szót a „kéz” jelentésű *qol* szóból vezeti le (ld. osm *kol*, tat *kul* (< *kol*), ez utóbbi hiányzik RÁSÁNENNÉL). Meg kell jegyezni, hogy a RÁSÁNEN által idézett *kolobroqos* (= *kolovros*) alak mellett van *kolovroqos* (= *kulovros*) is (ld. BEŠELIEV, Die protobulgarische Inschriften, p. 296). Ez egyben azt is eredményezte, hogy a szó nem a betűrendi helyén van.

A minket leginkább érdeklő magyar vonatkozásokat RÁSÁNEN többnyire GOMBOCZ BTLw-je alapján tárgyalja, az ezután irodalmat csak alkalmasszerűen veszi figyelembe. Itt különösen érezteti hatását az, hogy nem álltak rendelkezésre segéderek az irodalom kicédelésében. Így például *késik* szavunkat a török **kālč*, **kēč* (KÁSGARÍ *kēč*, a tkm *gēč* és az azeri *geč* alapján csak a második alak a helyes) névszóból és az abból képzett *kečik* „késni” igéből eredezteti, holott a már GOMBOCZ által feltételezett *kēč*-igét LIGETI kimutatta az ótörökből (MNY. LXII, 1966, pp. 396—398).

Természetesen nézete néhol eltér GOMBOCZÉTÓL. Így például a magyar *gyom* szót a csuvas **jom* > *som*, *šum* szóból származtatja ugyan, de szemben GOMBOCZÉVAL ettől elválasztja a török *yoŋ* „Rasen, Rasenstück” szót, ami egyébként aligha indokolt.

Saját régebbi magyar vonatkozású megállapításait kritikával kezeli. Így az általa *nyargal* szavunkra javasolt etimológiát (UAJb XIX, p. 101) itt kérdőjellel látja el (p. 207), *nyár* szavunk esetében pedig két lehetőséget említ meg: a magyar szó vagy ótörök jövevényszó vagy ősi urál-altaji rokonságban áll a török *yaz* szóval. A magyar *szérű* szó korábban javasolt etimológiáját (I. Neuphilologische Mitteilungen LVI, 1955, idézi LIGETI MNY. LV, 1959, 451—453) itt elhagyta.

A munka körülbelül kétszáz magyar szó török etimológiáját tárgyalja, s reméljük, hogy a készülő index ezeket mindenki számára könnyen hozzáférhetővé fogja tenni.¹

¹ Korrektúrajegyzet: A korrektúra olvasása közben kaptam kézhez az indexet tartalmazó második kötetet: MARTTI RÁSÁNEN, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen II, Wortregister, zusammengestellt von ISTVÁN KECSKEMÉNYI. Lexica Societatis Fennougricae XVII, 2, Helsinki 197.

Egy ilyen jelentőségű munka igazi bírálata csak egy azonos tárgyú, de jobban megírt munka lehetne. Ettől azonban messze vagyunk, s ha egy nagy lépéssel előrejutottunk, az elsősorban RÁSÁNYEN úttörő munkájának köszönhető. Az ő eredményeire építve, azokat vitatva vagy elfogadva fognak tovább haladni a török etimológiai kutatások. Az elmondottak sem a könyv hiányosságaira, csak sajátosságaira kívánták felhívni a figyelmet.

A könyv technikai szerkesztőjét, KECSKEMÉTI ISTVÁNT nehéz, fáradságos és gondos munkájáért dicséret illeti. Hasznos volt, hogy a könyv a nyomtatott lapok közé kötött üres oldalakkal is megjelent.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Mongolian Studies

Edited by Louis Ligeti. Budapest 1970, Akadémiai Kiadó. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIV. 590 l.

Ez a mongolisztikai gyűjteményes kötet II. Nemzetközi Mongolisztikai Kongresszus (Ulánbátor 1970. aug. 4—aug. 18) tiszteletére jelent meg és nyolc magyar valamint huszonhat külföldi szerző tanulmányát tartalmazza. A kötet kitűnő keresztmetszetét adja a nemzetközi mongolisztika legújabb eredményeinek, problémáinak.

A gyűjtemény nyelvészeti jellegű cikkei túlnyomó többségükben a mongol nyelvtörténet kérdéseit taglalják. PENTTI AALTO (Zum Periodenbau im Mongolischen mit besonderer Berücksichtigung des *Monggol-un niuča tobča'an*, 9—22) a mongol összetett mondat szerkezetét vizsgálja az igei névszók és a finit igei formák funkcióinak szempontjából. T. A. BERTAGAEV (On the Etymology of a Colour Name in Mongolian, 67—70) a mongol *köke* „kék” szó eredetét kísérl meg feltárni. Szerinte a szó eredetileg a mongolban is „ég, heaven” jelentésű volt, s ezért az ősi szókinés körébe tartozik és nem török jövevény. A szót kapcsolatba hozza a közép-mongol *hoqtorγui* „ég” szó **hoq* elemével. SĪRO HATTORI (The Length of Vowels in Proto-Mongol 181—193) egy korábban mongol nyelven megjelent (Studia Mongolica I:12, 1959) és azóta élénk vitát kiváltott cikkének bővített változatában (japánul I. Gengo Kenkyu XXXVI, 1959) megkísérl annak bizonyítását, hogy az ősmongolban eredeti hosszú magánhangzók is voltak. LIGETI LAJOS (Le tabgatech, un dialecte de la langue sien-pi, 265—308) vizsgálat alá veszi a kínai forrásokban az i. e. III. évszázad óta szereplő sien-pi törzsszövevséghez tartozó etnikai csoportokat. Ezek közül eddig a legvitatottabb az i. sz. IV—VI. században jelentős befolyáshoz jutott tabgacs vagy *t'o-pa* törzs és nyelve, melyet a rendelkezésre álló kínai glosszák és értesítések alapján a kitaj nyelvhez közelálló őmongol nyelvjárásként határoz meg. SĪCHIRO MURAYAMA (Die Entwicklung der Theorie von den primären langen Vokalen im Mongolischen, 359—370) az ősmongol hosszú vokálisokról folyó vitát foglalja össze, melyből különösen a nehezen hozzáférhető japánul megjelent cikkek ismertetése értékes (NOMURA, KOBAYASHI, MURAYAMA, HATTORI). Murayama szerint a Mongolok Titkos Történetének kínai átírásában is megtalálhatók az eredeti hosszú magánhangzók nyomai (*dō, dō : do, dō*). D. SĪNOR (Mongol and Turkic Words in the Latin Versions of John of Plano Carpini's Journey to the Mongols (1245—1247), 537—551) rámutat arra, hogy a csak nemrégén előkerült ún. Tatár Elbeszélés szoros kapcsolatot mutat fel Plano Carpini beszámolójával. SĪNOR az ebben található 18 szó közül kilencről mutatja ki, hogy mongol, és szemben Poppéval (ld. JSFOu LXVIII:3) a Tatár Elbeszélés mongol adatait a XIII. századra hitelesnek tartja. K. THOMSEN (Bemerkungen zur reflexiv-possessiven Deklination der Geheimen Geschichte, 553—559) egy másutt kifejtett nézetének (Aspects of Altaic Civilisation, 1963, 235—237) szempontjából vizsgálja meg a Mongolok Titkos Történetében előforduló visszaható birtokos személyragok eseteit. A nominatívuszi, genitívuszi és akkuzatívuszi formák keveredő jelöléséből arra következtet, hogy ezek kiejtése az MTT ujjur írásos eredetijének korában már egybeesett, és a kétszótagos írásmód itt is hosszúságot jelent. M. WEIERS (Zur Frage des Verhältnisses des Altmongolischen zum Mittelmongolischen, 581—590) szerint az ujjur—mongol írás nem egy korábbi nyelvállapotot tükröz szemben a kínai és pagszpaírásos szövegekével, hanem egy nagyjából azonos nyelvállapot eltérő nyelvjárási változatát.

A mai mongol nyelvek különböző problémáival is számos érdekes cikk foglalkozik. F. AUBIN (Les mesures manuelles et par référence au corps chez les Mongols. Note de folklore juridique, 23—56) a Mongol Népköztársaságban és a franciaországi kalmükök között végzett gyűjtése alapján részletes vizsgálat alá veszi a mongol mértékegységek

egy terminológiai csoportját, s ennek kapcsán megvilágítja e szókészleti csoport eredetét és funkcióját. BÉSE LAJOS (Verbal Prefixes in Mongolian Dialects, 71—92) gazdag nyelvezet-hasonlító anyag alapján elemzi a preverbiумok funkcióját, struktúráját és ezek nyelvjárási eltéréseit. S. GÓDZIŃSKI (Deux contes dagours de la région de Kouldja, 149—165) F. V. Muromszkij kiadatlan gyűjtéséből közöl két szöveget. Ezek nyelve a cicikári nyelvjáráshoz áll közel, s benne a középmongol *h-γ-* formában megőrződött. A két szöveg szóanyagát szójegyzék teszi hozzáférhetővé. M. N. ORLOVSKAJA (Combinability of Mongolian Adverbs with Different Parts of Speech and their Place in the Sentence, 371—375) azt vizsgálja, hogy a határozószavak hogyan kapcsolódnak az igéhez aszerint, hogy milyen a jelentésük, milyen a határozószó és az ige kapcsolatának foka és a szövegek szerzőjének szándékolt értelmezése. B. CH. TODAEVA (Zur Frage der Bedeutung des Singularsuffixes in der Sprache der Monguor, 561—563) a monguor *-γe/-ge* (< **nāgen* „egy”) egyes számjel két funkcióját (kiemelés, egyszámjel) és kialakulását világítja meg saját gyűjtése alapján. Ts. B. TSYDENDAMBAEV (On the Language of the Mongol and Buriat Versions of the Geser Epic, 565—579) négy Geszer-változatot elemez: a pekingi fanyomatot (1716), Pajai belső-mongol változatát (1959), Imegenov Zsamcaranov által közölt ekhirit-burját Geszerét (1906, kiadása 1961) és Petrov angara-burját variánsát (1940—41, kiadása 1960). A szerző a burját változatokat a nyelvi (és tartalmi) elemzés alapján nem tartja a mongol változatoktól független verzióknak.

Gazdag anyagot tartalmaz a kötet a mongol folklorisztika köréből is. BETHLENFALVY GÉZA (The Mongolian and Tibetan Versions of the Tale „Hare and Lion”, 93—102) a gyenge, de okos nyúl legyőzi az oroszlánt (Thompson Kl. 715. l.) motívumú mese tibeti és mongol változatainak viszonyát elemzi egymáshoz és a Pancsatantrához. A vizsgált változatok egy elveszett szanszkrit eredeti különböző fordításainak változatait és hagyományozását őrizték meg. A szövegek terjedésében nagy szerepe volt az irodalmi változatok folklore-adaptációinak, melyeket azután újra irodalmi megfogalmazásban rögzítettek. DIÓSZEGI VILMOS és N. O. SHARAKSHINOVA (Songs of Bulagat Buriat Shamans, 103—117) Diószegi 1957-es gyűjtéséből közöl dalokat. Különösen értékesek a dalok tartalmi háttérét megvilágító eredeti prózai szövegek fordításai. KARA GYÖRGY (Une version ancienne du récit sur Geser changé en âne, 213—246) a Geszer-kör egyik történetét őrző két érdekes leningrádi kézirat szövegét közli, s tartalmukat összeveti az 1716-os pekingi fanyomattal. A két szöveg közül az egyik (C 296) igen régies paleográfiai és helyesírási sajátosságai alapján valószínűleg a XVI. század első felére datálható, és így régibb az eddig legrégebb ismert változatnál, a pekingi fanyomatnál. LÓRINCZ LÁSZLÓ (Die Mangus-Schilderung in der mongolischen Volksliteratur, 309—340) a mongol népi epikában előforduló démonok, rosszindulatú túlvilági lények sajátosságait elemzi bő folklór anyag alapján. G. D. SANZHEEV (An Epic of the Unga Buriats, 507—517) egy 1928-ban gyűjtött és 4314 sorból álló *üliger* tartalmát foglalja össze, s ennek kapcsán kifejti nézetét az „egyemenetes” és „kétmenetes” burját eposzok történeti összefüggéseiről. H. SERRUYS (Mongol Prayer to the Spirit of Činggis-qan's Flag, 527—535) egy a század elején A. Mostaert által az Ordoszban gyűjtött írásos szöveget tesz közzé. Az ima, melynek más változatait Heissig és Rinesen tették hozzáférhetővé, a samanizmussal keveredő lamaizmus érdekes dokumentuma. A mongóliai Dzsingisz-kán kultusszal kapcsolatos K. SAGASTER cikke is (Die Bittrede des Kilügen Bayatur und der Činggis-khan-Kult, 495—505). A Dzsingisz-kán holttestét szállító kocsis útközben elakadt, s csak Kilügen bayatur Dzsingisz-kánhoz intézett kérésére után indul meg. E kérelmő ima tartalmazza a Dzsingisz-kán kultusz szinte minden vonatkozását. A cikk ezeket elemzi. J. SCHUBERT („Der Mittagstplatz des Čingis хаан”, 519—526) az 1961-es német—mongol expedíció idején talált „Dzsingisz-kán déli pihenőhelye” helynév hitelességét vizsgálja, és a hely leírását közli. C. R. BAWDEN (Notes on the Worship of Local Deities in Mongolia, 57—66), egy szöveget közöl, melyben az egykori mongol teokratikus uralkodó utasítja hatóságait egy a helyi szellemek és szent helyek tisztelőit mondandó imádság szövegének terjesztésére. Ü. KÓHALMI KATALIN (Sibirische Parallelen zur Ethnographie der Geheimen Geschichte der Mongolen, 247—264) A Mongolok Titkos Történetének néhány epizódját vizsgálja. A közösséget elhagyó Bodoncsar története (MTT 24—27 §§) a segítőszellem-héjjával a lélekmadárra vadászó sámános szibériai párhuzamaival vethető egybe. Az ellenfeleit üstben megfőző Dzsamuka (129 §) a teljesen megsemmisítő szertartást végzi, a hátgerinc eltörése a vértelen kivégzés formája (140, 245 §§). Ezek a nemzeti társadalom hitvilágát tükrözik, s délszibériai párhuzamaik az MTT keletkezéséhez szolgáltatnak adatokat. Tematikusan az előbbi cikkhez kapcsolódik P. RATCHNEVSKY (Über den Mongolischen Kult am Hofe der Grosskhane in China, 417—443) cikke, aki a Kínában uralkodott mongol Jüan dinasztia udvarában élő kultikus szokásokat ismerteti a Jüan-si és néhány más kínai forrás alapján. Tártyalja az őskultuszt, a lóteilibációt, az ételégetést, a „szerecsét-

lenség elvetésének és a szerencse elnyerésének” szertartását, a terheseknél és betegeknél alkalmazott szokásokat. Külön érdeklődésre tarthat számot a császárok temetkezési szokásainak részletes leírása. P. POCHE (Über den Inhalt und Rekonstruktion des ersten Mongolischen Gesetzbuches, 377—416) a Dzsingisz-kán törvénykönyvéről fennmaradt tudósításokat és forrásokat elemzi, míg D. M. FARQUHAR (Some Technical Terms in Ch'ing Dynasty Chinese Documents Relating to the Mongols, 119—127) mintegy 40, a XVII. és XVIII. századi dokumentumokban használt, főleg adminisztratív terminust magyaráz. Ezek egy része kínai, de speciális jelentése van, más részük mongol terminusok kínai átírása. Ez utóbbiak között van néhány, a kolostori adminisztráció körébe tartozó, tibeti eredetű szó is. L. HAMBIS (Note sur l'installation des mongols dans la boucle du Fleuve Jaune, 167—179) az 1500 táján az Ordosz-vidéken megtelepedő mongol törzsek kínai forrásokban (főleg a Huang Ming kiu-pien-k'ao, 1451—1544, című műben) található húszerzési és nemzetségi illetve törzsnév mongol alakjának rekonstrukcióját kísérel meg.

A kötet számos érdekes cikket tesz közzé a mongol irodalomtörténet és szövegfilológia kutatói számára is. J. FLETCHER (An Oyiroid Letter in the British Museum, 129—136) az ojrát irodalmi emlékekkel foglalkozó eddigi kutatások áttekintése után egy Stein Aurél által (Innermost Asia III, plate CXXVI) fakszimilében közölt ojrát levél fordítását adja magyarázatokkal és indexszel. H. FRANCKE (Zwei mongolische Textfragmente aus Zentralasien, 137—147) két eddig publikálatlan mongol kézirat töredékét közli. Az egyik a kyotói Yurinkan múzeum „vörös” sorozatának 4-es számú darabja, egy erősen kurzív írásos hétsoros katonai dokumentum. A másik a berlini Turfán-gyűjtemény (TM 102c) egy a kocsoi ujugurokkal kapcsolatos, de mongol nyelvű töredéke. W. HEISSIG (Ein unediertes Gedicht des 5. Noyan Khutukhtu Danjinrabjai (1803—1856) in einer Sammelhandschrift aus Tsakhar, 195—211) a XIX. század egyik jelentős mongol lírikusának, a XX. század húszas éveiből származó másolatban fennmaradt és a koppenhágai királyi könyvtárban őrzött verset teszi közzé. N. Ts. MUNKUYEV (Two Mongolian Printed Fragments from Khara-Khoto, 341—357) a leningrádi Keleti Intézetben őrzött és Kozlov expedíciójából származó két XIV. századi mongol nyomtatvány néhány soros töredékét publikálja. RÓNA-TAS ANDRÁS (The Mongolian Versions of the Thar-pa chen-po in Budapest, 445—493) egy tibetiből először a XVI. század végén mongolra fordított buddhista mű hat Budapesten levő változatát ismerteti és megvizsgálja ezek szövegtörténeti összefüggéseit.

A szép kiállítású kötet jól dokumentálja a magyar mongolisztika helyzetét és tudományos kapcsolatait.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza

Budapest, 1970. Tankönyvkiadó. 87 l.

A fonetikai kutatás arzenáljának nagyarányú kibővülése, valamint a szélesebb horizontú oktatási programok lehetővé, illetve szükségessé tették, hogy a kutatók ún. atlaszokban élénk tárják az egyes hangok ejtési mozzanatainak több fontos részletre kiterjedő ábráit (ilyenek pl. a legújabbak közül STRAKA: Album phonétique, DVONČOVA—JENČA—KRÁL': Atlas des sons slovaques stb.).

A magyar hangállományt bemutató összegezését MOLNÁR JÓZSEF végzi el, azzal a céllal, hogy az egyes hangok képzését a legkorszerűbb eszközökkel bemutassa, s egyúttal a kiejtési norma kérdését is közelebb vigye a megoldáshoz (Előszó, 5).

A kötet első része a fonetikai kutatás újkori történetének áttekintésével kezdődik (Történeti áttekintés, 7—12) mindig az egyes módszerek legelső alkalmazásának megemlékezésével. Már itt feltűnik a gazdag ábraanyag: muzeális készülékek és modern berendezések képei követik egymást. A legújabb vizsgálati eszközök bemutatása külön fejezetben történik (A beszédhangok vizsgálatának eszközei és módszerei, 39—48): a külső artikulációs szervek tevékenységét szájpaddalrajzok készítésével, plasztográfiával, az ajakműködést bemutató filmmel, röntgenfelvételek készítésével vizsgálhatjuk; a hangszalagok mozgását gégetükrözéssel vagy glottográffal figyelhetjük, a szervek mozgását biztosító izmokból akcióáramot vezetve el tanulmányozhatjuk működésüket; mérhetjük a hangképzési levegőáramot is (39—41). A mechanikai, mágneses vagy optikai úton (ma leginkább mágnesesen) rögzített hangokat mint akusztikai jelenségeket régebben mechanikus írószerkezettel, kimográfal elemezték, a rezgés-

jellemzők feltárására újabban inkább oszcillográfot használunk. Egyszerre több paraméter lejegyzésére (de nem vizsgálatára, ahogy MOLNÁR mondja) alkalmas a mingográf. Az igazán korszerű készülékek azonban csak az elektroakusztikai berendezések, amelyek az elhangzott közleményt teljes egészében láthatóvá teszik, s bemutatják annak időbeli lefolyását és akusztikai részleteit: ezek a szonagráf és a hangnyomtató (voice printer). Az ún. dallamíróval követhetjük a beszéd intonációját is (ilyen készülék a MOLNÁR JÓZSEF által említett GRÜTZMACHER—LOTTERMOSER-félen kívül Magyarországon is készült, ZSDÁNSZKY tervei alapján, akinek elképzelését némileg módosítva ÚJVÁRI FERENC állított össze a Nyelvtudományi Intézet számára egy dallamírót — kár, hogy a szerző ezt nem említ meg). A beszéd akusztikai részleteinek (ún. formánsainak) mesterséges létrehozásával ellenőrizhetők a vizsgálatok, valamint a részlemek — mintegy kísérletképpen — megváltoztatása a „beszélőgépek” oszcillátorraiban rámutatható részlemek funkcióira.

E metódusok felhasználásával ábrázolhatók, osztályozhatók és jellemezhetők a beszédhangok. Hogy milyen hang jön létre, az a képzőszervek működésétől függ (a beszédhangok képzése, 13—8): a szerző megismétli és áttekinthető, szép rajzokon illusztrálja az egyes szervek hagyományos ismertetését, bemutatja az egyes képzési pozíciókat, amelyeket azután azonosít az ezeknek megfelelő beszédhangokkal. Minden hangnak egy bizonyos állás felel meg, s csakis az összes tényező együttes hatása hozza létre ugyanazt a beszédhangot, és természetesen ezek a „képzési jegyek” különböztetik meg egymástól az egyes beszédhangokat (pl. a zöngéseket a zöngétlenektől az, hogy „a zöngés hangokat gyengébb, a zöngétleneket erősebb izomműködéssel képezzük”, l. 15. lap). E „jegyek” figyelembevételével, nem térve el a hagyományos felosztásoktól, MOLNÁR osztályozza a magyar hangállományt (A beszédhangok osztályozása 19—26), egy összefoglaló táblázatban pedig az egyes fonémák fiziológiai mutatók szerinti meghatározását adja (21—5). Különösen szemléletes ebben a 24. ábra, amely — az elmondottak végső leszűréseként — a beszédszervek rajzán a képzés helye szerint felvázolja a beszédhangokat, s egyben feltünteti legfőbb jellemzőiket (20).

A beszédszervek specifikus tevékenysége specifikus akusztikai eredményt hoz létre. A hangok akusztikai mutatói rendszerszerűen megfelelnek a rezonátorterek szabályos alakulásának. MOLNÁR e jellemzők közül a magánhangzókéval foglalkozik: leírja, milyen rézhangcsoportokból tevődnek ezek össze, melyek meghatározó formánsaik. Sajnos úgyis az a kötet megjelenésével egyidőben látott csak napvilágot egy, a magyar mássalhangzókra vonatkozó felmérés. MOLNÁR JÓZSEF azonban így is kitér a mássalhangzók és magánhangzók kapcsolódásának akusztikai problémáira. Beméri a locusokat, s arra a több más szerző által leszűrt következtetésre jut, hogy az egyes mássalhangzók locusainak elhelyezkedése az illető mássalhangzó képzési helyétől függ (A beszédhangok akusztikája, 33—9).

A szóveges részhez tartozik még egy igen értékes fejezet, amely magyar nyelven először tárgyalja részletességgel a magyar egyezményes és a SETÁLÁ-féle fonetika átírását (A fonetikus írás, 27—30). Együtt látjuk nemcsak az egyes jelek magyarázatait, hanem sorrendben a mellékjeleket és magyarázataikat is. Kár, hogy a szerző nem sorolja fel ugyanígy tételesen a mindegyre terjedő APhI-hangjelölés valamennyi elemét; ezek mindenestre az atlaszrészben megtalálhatók.

A könyv második fele a tulajdonképpeni a t l a s z r é s z (A magyar beszédhangok atlasza 51—84). A táblák tartalmazzák az egyes hangok szemből készült filmfelvételt és ezzel a hang ejtésének lefolyását, továbbá palatogramját, és labiogramját, egy röntgen rétegfelvételt, amely a hang képzési maximumát mutatja, a hang frekvencia-szerkezetét szonagramon, valamint az illető hang fonetikai jelét a magyar egyezményes és az APhI átírása szerint és a képzés rövid összefoglalását. A filmkockák kivételével valamennyi ábra tartalmazza magát az eredeti fényképet és annak értelmezését sematikus rajz útján. Ez utóbbi jelentősen megkönnyíti az olvasó dolgát, s igen hasznos része a táblának.

A könyv föltétlen érdeme, hogy korszerű eszközök felhasználásával mutatja be a magyar beszédhangállományt. Használhatóságát mindazonáltal kéri a koncepció sajátosság befolyásolja. Annak ellenére, hogy MOLNÁR maga állapítja meg a zöngés és zöngétlen párok ejtése közötti különbséget (15), atlaszában ezeket egyetlen beszédhangként mutatja be, holott egy [s] éppoly kevéssé azonos egy [z]-vel mint egy [t] a [d]-vel, hiszen akkor ezeket nem is különböztethetnénk meg egymástól (vagyis azonosnak kellene érzékelnünk a *dada* és a *tata*, a *bába* és a *pápa*, a *vizet* és a *fizet* szavakat); a másik, a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetben álló magánhangzók többségének ejtésében megkülönböztetőleg akkora ejtészülönbség van, mint a hosszú és a rövid megfelelők között. Kívánjuk és reméljük, hogy egy következő, ugyanilyen gyönyörű kiviteli kiadásban a szerző a zöngés vagy zöngétlen, hangsúlyos vagy hangsúlytalan megfelelők-

kel kiegészítve adja elő az anyagot. Egy újabb kiadás lehetőséget adna további hibák korrigálására is (pl. csak részben áll az, hogy a hosszú magánhangzókat „kisebb állkapocszöggel ejtjük” (20); *[r]* képzésében nem csak a nyelvhegy vesz részt (23) a laryngális exploziva sem a finnben, sem a németben nem beszédhang, csak beszédhang-jelenség, fonéma értékű viszont az arabban (15), *[m]* esetében az artikuláció szerve nemcsak az alsó ajak (23); a táblákon a folyamatos ejtést mutató filmkockák és az illető hang képzés-maximumát mutató labiogram nem felelnek meg egymásnak: pl. *[a:]* esetében az ajakkerékítés aránya hozzávetőleg $1/2$, a labiogramon megközelítőleg 1).

SZENDE TAMÁS

E. Д. Поливанов: Статьи по общему языкознанию

Избранные работы

Moszkva, 1968. 376 l.

JEVGENYIJ DMITRIJEVICS POLIVANOV (1890—1937) születésének 75. évfordulója alkalmából a „Nauka” kiadónál érdekes tanulmánykötet látott napvilágot „Általános nyelvészeti tanulmányok” címmel. A válogatott tanulmányokat, dolgozottéredékeket felölelő könyvet — egy, A. A. REFORMATSZKIJ vezette munkaközösség tagjaként — A. A. LEONTYJEV állította össze a tehetséges — a személyi kultusz áldozataként idő előtt elhunyt — szovjet nyelvész gazdag tudományos örökségéből. A kötet általános nyelvészeti vonatkozású cikkeket, dolgozatokat tartalmaz, amelyek napjaink nyelvtudományának művelői körében is nagy érdeklődésre tarthatnak számot.

Polivanov életének és tudományos munkáinak — valamint az életéről és munkásságáról szóló irodalomnak — ismertetése után (7—47. l.) a kötet a következő témakörökbe csoportosítja a szerző munkáit: I. az 1917—1927-es évek szovjet nyelvtudományáról (51—56), II. a nyelvfejlődés elmélete (57—142), III. összehasonlító-történeti nyelvtudomány (143—175), IV. szociológiai nyelvészet (176—234), V. alkalmazott nyelvészet (236—294), VI. nyelvtudomány és verstan (295—313). A mellékletben (315—374) megjegyzéseket, magyarázatokat, tárgy- és névmutatót, a dolgozatokban példaként szereplő idegen szavak jegyzékét és az idegen nyelvi idézetek orosz fordítását találjuk.

Polivanov egy-egy tanulmányában az elméleti és gyakorlati vonatkozású kérdések egész sorát érinti. Ez a tematikai sokféleség nemcsak a cikkek tematikus válogatását és elrendezését — azaz a szerkesztők munkáját — nehezítette meg, hanem problémát jelent annak is, aki a tanulmányok ismertetésére vállalkozik. Ezt a nehézséget azonban könnyen megoldhatjuk, ha Polivanov könyvét nem cikkekként, hanem a tanulmányokban felvetett kérdések alapján — pl. a fejezetcímeknek megfelelő témák szerint — elemezzük: így az elemzés eredményeképpen Polivanov lingvisztikai nézeteit is rendszerezettebb formában látjuk majd magunk előtt.

Az októberi forradalmat követő másfél évtized hallatlan szellemi felpozsúdlás korszaka Szovjet-Oroszországban. Jellemző e korszakra a színesség, a marxizmusra való őszinte törekvés — Szovjet-Oroszország a világ szellemi fejedelme. A szovjet nyelvészek legjobbjaira hárul az a feladat, hogy — az orosz és külföldi kutatók tudományos eredményeit felhasználva — kidolgozzák a szovjet nyelvtudomány elméleti alapelveit, és alkalmazzák azokat az új társadalmi gyakorlat által felvetett feladatok megoldására. Ebbe a korbá illik Polivanov, aki őszinte marxizmusra törekszik (1931-ben külön tanulmánykötetet jelentet meg „A marxista nyelvtudományért” címmel; a kötet tanulmányának többsége itt megfelelő tematikus helyére került) — ugyanakkor nem mentes kora jellegzetes naiv-materialista hibáitól sem. Polivanov — aki Baudouin de Courtenay és L. V. Scserba tanítványa — a legtevékenyebb nyelvészek egyike. Korán felismeri a nyelvi tények társadalmi jellegét, s Baudouin azon tételei foglalkoztatják, amelyek — megítélése szerint — hasznosak lehetnek a szociológiai nyelvészet kidolgozása szempontjából. Polivanov helyesen látja, hogy Baudouin művei és iskolája megelőzik Ferdinand de Saussure korszakalkotó eszméit, és elsőrendű szerepük van a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a vizsgálatában (A nyelv mint munkafolyamat . . . , 54—55. l.).

Polivanov — Saussure-től teljesen függetlenül — megalkotja a fonetikai jelenségek „szociális értékének” fogalmát, és ezt a fogalmat használja is a nyelvek konkrét fonológiai leírásában, bár élete végén sem szakít a pszichológiai terminológiával: a foné-

mákat következetesen „hangképzeteknek”, a fonológiát pedig „pszichofonetikának” nevezi. SCSEBA akadémikus, Baudouin fonológiai munkáit elemezve, a következőket mondja: „A pszichológiai megfogalmazás nem döntő jelentőségű e munkák elméleti tartalma szempontjából”. Szerintünk ez a megállapítás érvényes Polivanov munkáira nézve is.

Polivanov rámutat arra, hogy az előző nemzedék nyelvtudósai, amikor a nyelv mibenlétét igyekeztek meghatározni, nem hangsúlyozták eléggé annak szociális jellegét. Sőt, amikor elméletben már elismerték, hogy a nyelv társadalmi jelenség, a nyelvészeti gyakorlatban a nyelv szociális oldala „csaknem figyelmen kívül maradt” (Előszó helyett, 51. l.).

Polivanov felismeri, hogy a nyelv rendeltetése — az, amiért a nyelv létezik — a kommunikáció: „Ily módon a nyelv, azaz a nyelvi érintkezés jelenségei egymás mellé kerülnek az emberi tevékenység olyan formáival, mint az írás, a jelzőberendezés, a rádió-távíró stb.” (A nyelv mint munkafolyamat . . . , 57. l.). A közösség jelenléte — folytatja Polivanov — elengedhetetlen feltétele a nyelv létezésének. A nyelv csak meghatározott közösséget szolgálhat: ez a feltétel kötelező érvényű mind az élő, mind a mesterséges nyelvekre nézve (A marxista nyelvtudomány problémája és a marxista elmélet, 179. l.).

A nyelv fejlődését kutatva Polivanov arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi változások a kollektíva tagjainak kölcsönös megértését nem zavarhatják. A nyelvi evolúció folyamán a nyelv fonetikai és morfológiai rendjének átalakulása csak úgy képzelhető el, „mint sok olyan apró változás összege, amelyek néhány évszázad, esetleg néhány évezred alatt halmozódnak fel, mialatt a nyelv (nemzedékről nemzedékre történő) átadásának minden külön korszaka vagy minden külön esete csak észrevehetetlen vagy alig észrevehető változást eredményez a nyelv rendszerében” (A nyelv fejlődésének okai, 79. l.). Polivanov nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvi evolúció elméletének: megállapítása szerint a nyelv fejlődésének elmélete központi helyet foglal el a lingvisztikai diszciplínák rendszerében, és fölöttébb fontos filozófiai és gyakorlati jelentősége van. Polivanov célul tűzi ki maga elé a fejlődés törvényszerűségeinek megállapítását. Azokat a meghatározásait viszont, amelyekben kifejti elméletét a nyelvi eszközök ökonómiájáról — s a nyelvet mint „munkafolyamatot” értelmezi — nem tartjuk sikerültnek (81. l.). Ennek ellenére, a nyelv fonetikai rendszerének fejlődési tendenciáiról szóló gondolatai nagy érdeklődésre tarthatnak számot — különösen napjainkban, amikor Martinet és más kutatók munkássága nyomán az információelmélet egyre nagyobb teret hódít a történeti nyelvtudományban is. Polivanov helyesen állapítja meg, hogy a társadalmi rendszerek forradalmi átalakulása nem eredményez forradalmi változást a nyelvben: a nyelv gyakran „konzervatívabb, mint a művelődés más „örökölt” területei”. A hatalomra kerülő új osztály lemásolja elődjének nyelvét és „csak másodsorban visz be a standard nyelvváltoztatba részleges újításokat — olyan vonásokat, amelyek az új osztály jellemző sajátosságait tükrözik”. A marxizmus képviselőivel polemizálva Polivanov egyértelműen kifejti, hogy a társadalmi változások csak a szókincsben és a frazeológiában tükröződnek „többé-kevésbé közvetlenül” (A fonetikai-ismertetőjelekről . . . , 208. l.).

Polivanov határozottan ellene van az olyan áltudományos próbálkozásoknak, hogy a fonetikai és grammatikai jelenségek változását a társadalmi-gazdasági faktorok közvetlen hatásával magyarázzák. Mindamellettt hangsúlyozza, hogy e faktorok jelentős mértékben hatnak a nyelv fejlődésére (uo. 212. l.). Álláspontja a következő: a társadalmi-gazdasági feltételektől nem a konkrét fonetikai és morfológiai tények függenek, hanem 1. annak eldöntése, hogy végbemenjen-e vagy ne menjen végbe az adott változás az adott kollektíva nyelvében” (226—228. l.), valamint 2. a nyelvi evolúció kiinduló pontjának változása (A nyelv fejlődésének okai, 85. l.). Polivanov itt olyan folyamatokra gondol, mint a nyelvcsaládok keletkezése és a nyelvi kereszteződés.

Az előbbi gondolatok — a nyelv és a társadalom kapcsolatát illetően — napjainkban már nyilvánvalóak, egyértelműek, s ezek a gondolatok az utóbbi évek szovjet nyelvtudományában általános elismerésre találtak. De arra is gondolnunk kell, hogy a 30-as években Polivanov kénytelen nap mint nap védelmezni ezt a koncepciót, kénytelen fellépni az akkor uralomra törő marxista elmélettel szemben: a marxizmus képviselői Polivanov elleni harcukban nem riadtak vissza a politikai rágalmaktól sem. Polivanov egyértelműen elveti a marxisták tudománytalan, „fantasztikus” nézeteit, s követeli, hogy a nyelv és a társadalom kapcsolatának vizsgálata a reális tények pontos tanulmányozásán és általánosításán alapuljon (A nyelv fejlődésének okai, 85—87. l.). A közép-ázsiai és a távol-keleti népek nyelvének kutatása során Polivanov szigorúan ragaszkodik az előbb elemzett gondolatokhoz; a dialektológia terén végzett munkássága eleve megkövetelte, hogy pontos megfigyeléseket végezzen: megismerkedjék a népek történetével, kultúrájával, szokásaival stb.

Polivanov gondosan tanulmányozta az írás elméletét és történetét is. A grafikáról és a helyesírásról szóló dolgozatainak vitathatatlan pozitívuma, hogy bennük a szerzõt következetesen a fonológiai elv vezérli. Az a törekvése, hogy az elméleti és az alkalmazott nyelvészetet gyakorlati célok érdekében használja fel, megmutatkozik több tanulmányában is: az írás kérdéseit fejtegetõ dolgozatokban, valamint azokban a cikkeken, amelyekben a beszéd formáiról ír (206—235. l.).

A nyelv leírását Polivanov soha nem tartotta öncélnak. Álláspontját így értelmezhetjük: a nyelvészet célja a nyelvi jelenségek okainak feltárása. Ezeket az okokat viszont csak úgy tárhatjuk fel, ha a nyelv történetét — „evolúcióját” — is tanulmányozzuk. Rámutat arra is, hogy a történeti nyelvtudományt eltérhetetlen szálak kötik az összehasonlító nyelvtudományhoz. Pozitívan értékeli MARR következtetéseit a grúz és a szemita nyelvek rokonságát illetõen (146—156. l.), de felhívja a figyelmet arra is, hogy Marrnak ebben a munkájában is csak hipotézissel találkozunk, konkrét bizonyítékokat itt sem sorakoztat fel (156—165. l.). A történeti-összehasonlító nyelvtudomány létjogosultságának s a marrista etimológia abszurditásának bizonyítása érdekében — matematikai pontosságra törekvedve — Polivanov a valószínûségszámítás elméletét is alkalmazza (A matematika is lehet hasznos, 287—295. l.). Úgy tartja — szemben a marrizmus követõivel —, hogy a szovjet nyelvtudományban az összehasonlító nyelvészet minden eredményét fel kell használni. Az indoeurópai nyelvek tanulmányozása során elsajátítja az összehasonlító-történeti nyelvtudomány módszereit, s ezeket a módszereket sikeresen alkalmazza más nyelvsaládok kutatása közben is. Elsõ munkája — amelyet a japán és a ryukyu nyelv rokonságának bizonyítására szentelt — új módon világítja meg e nyelvek hangrendszerének fejlõdését. Jelentõsek azok a tanulmányok is, amelyekben a japán és a maláj-polinéziai nyelvek feltételezett rokonságát bizonyítja: sok-sok példával illusztrálja a morfológiai, lexikológiai és akcentológiai megfeleléseket (143—146, 146—156. l.).

Érdemes megemlíteni, hogy Polivanov már elsõ dialektológiai munkáiban is alkalmazza a fonológiai módszert és a fonológiai átírást. A 30-as években — közép-ázsiai számûzete idején — tanulmányt ír az üzbég dialektológia kérdéseirõl, s kísérletet tesz a dialektológiai statisztika módszereinek kidolgozására.

A jövevényszavak kutatása során különös figyelmet fordít arra, hogy az új elemek hogyan épülnek be a kölcsönzõ nyelvbe. Véleménye szerint, ezeknek a jelenségeknek az elemzése lehetõvé teszi, hogy lényeges következtetéseket vonjunk le a kölcsönzõ nyelv fonetikai rendszerén túl morfológiai rendszerérõl is.

Jevgenyij Dmitrijevic Polivanov kivételesen tehetséges, sok nyelven beszélõ nyelvtudós volt. Az orosz és a nyugat-európai nyelvtudományon túlmenõen kiváló ismerõje és továbbfejlesztõje volt a távol-keleti, a török és az arab nyelvtudománynak is. Hatalmas ismeretanyaggal rendelkezett, s többek között ez tette lehetõvé számára, hogy önálló nyelvészeti koncepciót dolgozzon ki, és azt a nyelvi tények sokaságával támassza alá. Az a tény, hogy mûveinek jelentõs része nem került sajtó alá hosszú évtizedekig, s neve, tudományos tevékenysége napjainkban sem eléggé közismert, részben tragikus sorsával, részben emberi arculatának, jellemének sajátos vonásaival magyarázható.

LÉVAI BÉLA

B. A. Москович: Статистика и семантика

Опыт статистического анализа семантического поля. Москва, 1969. Изд-во «Наука». 304. l.

A szemantika egészét átfogó kvantitatív modellrõl ma még nem beszélhetünk, Az ide tartozó statisztikai kutatások többnyire a jelentést mérték (C. NOBLE, CH. OSGOOD és munkatársai). Megemlítendõ ezenkívül M. ABORN és H. RUBINSTEIN kísérlete, amelyben az egyes szavak valószínûségi mutatókat kaptak aszerint, hogy mekkora valószínûséggel jelennek meg adott nyelvi környezetben (Perception of contextually dependent word-probabilities: The American Journal of Psychology LXXI. 1958). A szójelentés logikai és statisztikai vizsgálatában kitüntetett szerepük van a szemantikai mezõknek, ezen belül is a rokonságneveknek, a színt, a mértéket stb. jelölõ szavak csoportjának. (Vö. A. Я. Шайкевич, Распределение слов в тексте и выделение семантических полей языка. In: Тезисы докладов межвузовской конференции ... М. 1961.; KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan Bp. 1970. 335—45). Ehhez a témához kapcsolódik V. A. Moszkovics könyve is.

A szerzõ 10 éves (1957—1967) kutatását összegezi a könyv. Az a célja, hogy a színjelvezetések szemantikáját kvantitatív módszerekkel tárja fel. Bevezetésül a szöve-

gek — mint kiinduló pontok — statisztikai sajátosságairól szól. A szövegeknek a statisztikázás céljaira való kiválasztása nagy jelentőségű. Főleg a szóstatisztikák készítői figyeltek fel arra, hogy a kapott adatok általánosításához szükséges a korpusz növelése (nagy számok törvénye), de legalább annyira lényeges a szövegek homogenitásának biztosítása is, tehát a jó szövegkiválasztás. A telefonbeszélgetésekben sok az általános jelentésű szó és kicsi a különböző szavak (type) száma, a botanikai szövegeknél igen nagy a valószínűsége a szint jelentő melléknév + főnév kapcsolatának, a költői nyelvekben váratlan jelzőszerkezetek dominálnak. Moszkovics figyelmét e felismerés nem kerüli el.

Majd halmazelméleti szempontból elemzi a черный szó angol ekvivalenseit. Eszerint

$A_x d_x$	черный стол	$A_y d_y$	black table
$A_x l_x$	черная меланхолия	$B_y l_y$	deep melancholy
$A_x t_x$	черные мысли	$C_y t_y$	gloomy thoughts
$A_x v_x$	черная работа	$M_y v_y$	unskilled labour

A kvalitatív formalizálást három feltételezés bizonyítása követi. Az első hipotézis: az ugyanazon szemantikai mezőhöz tartozó szavak gyakoriságából következtetni lehet a mező szerkezetére. Első lépésben a szint jelentő angol melléknévek között csoportokat különít el egymástól. Az angol gyakorisági szótárak (E. THORNDIKE, L. LORGE, The teacher's word book of 30 000 words. New York, 1944; M. WEST, A general service list of English words. London, 1953) anyaga e célra alkalmatlan volt, ezért ő maga elektronikus számológép segítségével 200 000 szó hosszúságú költői szövegből készített statisztikát. A kérdéses melléknéveket gyakoriságuk alapján most már sikerült csoportosítani. Az elsőbe tartozik például a green, a black, a white, a másodikba az orange, a rose, a violet, a harmadikba az azure, a lilac, a chocolate. (A felsorolás természetesen nem teljes). Szógyakoriságról lévén szó, itt is érvényesül az a tendencia, miszerint a ritka szó gyakorisága ingadozó, a gyakori szóé statisztikai állandóságot mutat. Moszkovics táblázatára (20) vonatkozóan ez azt jelenti, hogy a III. csoportban szereplő, egyszer, kétszer előforduló szavak más mintavétel során a II. csoportba kerülhetnek, ahol a legkisebb előfordulási szám 3. A mozgás fordított irányban is elképzelhető. Az I. csoport ilyen szempontból stabilnak látszik. A szint jelentő melléknévek gyakorisági differenciálását ukrán szövegek alapján is elvégezte, és hasonló eredményt kapott. A korpusz: 471 400 szó hosszúságú széppróza. (Moszkovics mintái lenyűgöző nagyságúak).

Második hipotézise a kvantitatív és kvalitatív nyelvi elemzések összetartozására utal.

Feltevése szerint a szó beszéd- vagy szöveggyakorisága és nyelvi aktivitása között szoros kapcsolat van. Az előzőleg tárgyalt, gyakoriság szerinti tagolás nem öncélú kvantálás, mert az egyúttal az aktivitási elkülönítést is magában hordozza. Minél gyakoribb egy szó, annál erősebbek és sokoldalúbbak a kapcsolatai más nyelvi elemekkel. Az aktivitás (активность в языке) minőségi fogalom, amely mérhető tulajdonságokkal rendelkezik. Négy aspektusból végzi el a méréseket: 1. hány jelentésű a szó, 2. hány szóösszetételben szerepel, 3. hány képzett szót alkottak vele és 4. hány frazeológiai egységben található meg. Mindegyik ismérve megadja a csökkenő gyakoriság szerinti sorrendet (a szavak rangját), majd egyetlen mutatóban összegzi a szó nyelvi aktivitásának értékét.

$$q = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$$

ahol a q — az aktivitás koefficiense, x_i — az egyes osztályozások során kapott, a rangból következő érték (tíz csoportot állítva fel, az értékek 0,1—1 tartanak), n — az aspektusok száma (jelen esetben 4). Külön kiszámítja a rangkorrelációt, amelynek értéke -1 és $+1$ között van. Ha a rangkorreláció értéke 1, akkor a két változó (a példában: szógyakoriság és szóaktivitás) között függvényyszerű kapcsolat áll fenn. (A nyelvészetben ilyen korrelációt ezidő szerint még nem találtak). Újabb minta vételével (2 083 000 szó újságszövegekből) és más adatok alapján az angolra e rangkorreláció $+0,99$, az ukránra $+0,98$ értékű (45). A nyelvi aktivitás egyes megjelenési formái között is létezik hasonló korreláció. Legsorosabb a kapcsolat a poliszémia és a frazeológia valamint a frazeológia és a szóösszetétel között. A többi kapcsolat nem mutat kielégítő stabilitást.

Moszkovics mérései és kvantitatív elemzései már e ponton túlmutatnak az ide vonatkozó nem-quantitatív vizsgálatokon egzaktságuk, precizitásuk révén. Jól sikerültek

a hipotézisek ellenőrzései, mert nem feledkeznek meg a szerző arról, hogy a nyelvi mennyiségek közti viszonyok tendencia jellegűek. Más szavakkal: a nyelvtisztszintikai törvényszerűségek csak meghatározott körülmények (adott nyelv, szerző, stílusvétel, a minta nagysága stb.) között érvényesülnek. (A ZIPF-törvény és a glottochronológia körüli szenvedélyes hangú vitákban többen is hangoztatták a korlátok felállításának fontosságát). Moszkovics néhány fontos észrevétellel zárja le korrelációs számításait. Ismeretes, hogy ha a szó jelentéseinek számát (s) elosztjuk a szó gyakoriságának (f) négyzetgyökével,

konstanst kapunk $\left(\frac{s}{\sqrt{f}} \approx \text{const}\right)$. A konstansnak természetesen szórása is van, és éppen

ez a gond. A szerző azt tanácsolja, hogy a szó jelentését más aspektusokkal (szóösszetétel, képzés, frazeológia) együtt mérjük, mert így az értékek kiegyenlítik egymást, s a törvény nagy stabilitást mutat (49—50).

Harmadik hipotézise a következő: két melléknév szemantikai kapcsolata a főnevekkel való társulhatóság alapján mérhető, vagyis ha két melléknév ugyanazon főnevekkel kapcsolódik, akkor a két melléknév között valamilyen mérhető szemantikai viszony áll fenn. A korrelációk kiszámítása után rajzokon mutatja be a melléknévkapcsolatokat. Nagyon erős a kapcsolat például a *золотой* és a *синий* között, erős a *красный* és a *желтый*, közepes a *серый* és a *синий* között. Gyenge kapcsolatot sem az orosz, sem az angol szint jelentő melléknévpárok között nem talált.

A második fejezet a színelnevezések kvantitatív tipológiájáról szól (64—144). Orosz szépprózai szövegeket (9 szerző, 818 200 szó) az angol (1 031 480 szó) és a francia (1 080 420 szó) fordítással hasonlítja össze — természetesen a színmező mennyiségi viszonyaira figyelve. A nyelveket páronként vizsgálja, s megállapítja a közöttük levő szemantikai és lexikai közelséget. Az újabb korrelációs számok helyességét (tendencia jellegét) más nagy minták alapján is ellenőrzi.

A harmadik fejezet a szemantikai statisztika és más területek (információfeldolgozás, gépi fordítás, szabványosítás, szótárkészítés) kapcsolatait elemzi (145—73). Kitekin-tésképpen a szerző a SAPIR—WHORF elmélet használhatóságáról tesz néhány fontos megállapítást (177—87). A könyvet részletes statisztikai adatok közlésével zárja.

Moszkovics munkájának nagyságát a következő szám adatok jelzik: közel 11 millió szó hosszúságú szöveget gyűjtött (nem tekintve a felhasznált gyakorisági szótárak anyagát), és ezt 75 táblázatban és 7 ábrán szemlélteti. A szerző sokoldalúan elemzi a színmező szemantikáját, és adekvát matematikai módszereket használ fel hipotézisei bizonyításához. Szem előtt tartotta, hogy egy jól körülhatárolható, zárt szemantikai rendszer törvényszerűségeit kutatta, ezért óvatos volt az általánosításában. Moszkovics könyvének módszertana igen tanulságos a százalékszámítási alapon álló magyar nyelvtisztszintika számára.

NAGY FERENC

Östen Dahl: Topic and Comment. A Study in Russian and General Transformational Grammar

Stockholm, Göteborg, Uppsala, 1969. Acta Universitatis Gothoburgensis; Almqvist & Wiksell, 51 l.

Ö. DAHL tanulmánya egy napjainkban sokat vitatott és az érdeklődés középpontjában levő kérdésről, a téma-réma tagolásról íródott. A svéd szerző a transzformációs generatív grammatika álláspontjáról kívánja a témának adekvát, formális leírását adni. Kiindulási pontja az, hogy az aktuális mondattagolás nem csak a felszíni struktúra jelensége; viszonyainak már a nyelv mélystruktúrájában is jelen kell lenni. Formalizálására egy nyelvre adaptált, némileg módosított predikátum-logikai leírást ajánl. A tanulmánynak — mely a szerző disszertációja volt — csak az általános, elvi jelentőségű részeit ismertettük alaposabban, a részletkérdések megoldásából csak néhányat ragadunk ki, mert a tanulmány célja sem a konkrét nyelvi jelenségek kimerítő elemzése, hanem egy részleteiben új módszer vázlata. Ugyancsak kevés szó esik majd az orosz nyelv ilyen szempontú leírásáról, amely a szerzőnek is egy szabad és egy lényegében kötött szórendű nyelv (az orosz és az angol) összevetésére szolgált.

Ha nagyon tág definícióját akarjuk adni a téma-réma tagolásnak, azt mondhatjuk, hogy a mondatok nagy része két részre osztható: a témára, melyben megnevezünk valamit s a rémára, amelyben állítunk valamit a témáról. Ez a meghatározás azonban igen

homályos, sok esetben a pontos elemzést sem teszi lehetővé, nemhogy a formális leírást. Az említett két rész sokszor megegyezik a mondat alanyi és állítmányi részeivel, más esetekben nem így történik. Az angolban és más kötött szórendű nyelvekben a kérdés feltevése perifériális jelentőségűnek tűnhet, nem így van azonban a szláv nyelvekben (és a magyarban), ahol az aktuális tagolás igen fontos szerepet játszik például a szórend kialakításában. E nyelvekben a szórendi permutációs lehetőségek valójában a bázis-struktúra különböző sorrendű elemeinek felszíni visszatükrözései. E jelenség igen fontos az intonáció és a hangsúly-viszonyok kialakításában is. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a téma-réma tagolás még explicitebb formában jelenik meg: a tagalogban a témának speciális, morfematikus jele is van (*ang* vagy *si*).

A téma-réma tagolásról a hagyományos nyelvészet keretében számos jelentős munka született. A kérdéskör megnevezésére több terminust használtak: funkcionális mondat-perspektíva, aktuális mondattagolás stb. A szerző különösen P. ADAMEC¹ és I. I. KOVTUNOVA² tanulmányait emeli ki, mint amelyek fontos állomást jelentenek a kutatásokban. Ő. Dahl a fenti szerzőkkel és CHOMSKY-val egyetértve, illetőleg polemizálva fejti ki saját álláspontját. Az ő gondolatmenetét követjük mi is. ADAMEC gondolatával egyetértve vallja, hogy az aktuális mondattagolás lényege „a mondat megszervezése azzal a céllal, hogy az aktuális információt átadjuk”. Ugyancsak ADAMEC meghatározásával minden mondat tartalmaz materiális és aktuális információt. A materiális információt az objektív valóság valamely tényéről kapjuk; ezt összegezi a mondat lexiko-szintaktikai struktúrája. Az aktuális információ a materiális információk az az aspektusa, amelyet a beszélő beszédpartnerének szándékozik átadni, az adott kommunikációs folyamat lényege, amelynek következtében maga a kommunikáció létrejön, s amely nélkül nem lenne értelme. Az információk ezt az oldalát fejezi ki az aktuális tagolás. A téma és réma komponensek elhatárolása azonban már sokkal nehezebb feladat. A szerző szembehelyezkedik a csak intuitív elemzésre alkalmas meghatározással (téma: a mondat adott, ismert vagy evidens része) és N. CHOMSKY meghatározásával is. A generatív grammatika megalapítója a téma-réma tagolást azon ritka jelenségek közül valónak tartja, amikor a felszíni struktúra befolyásolja egy mondat szemantikai interpretációját. A szemantikai különbséget azonban nem elemzi részletesen, s az aktuális tagolást ki is rekeszti a grammatika tárgyköréből.³ Leszögezi azonban, hogy a téma-réma tagolás a felszíni struktúra alapvető grammatikai relációja. CHOMSKY szerint a téma az S által közvetlenül dominált NP-k közül a leginkább balra levő a felszíni struktúrán; a réma pedig az illető sor megmaradt elemeiből áll. Ő. Dahl szerint e meghatározás egyik hibája az, hogy csak az NP-t tartja témának, pedig sok nyelvben ugyanilyen funkcióban állhat melléknév és ige is. A másik hiba pedig a téma sorrendi helyének egyértelmű meghatározása. Számtalan esetben az aktuális tagolás és a grammatikai struktúra megváltozása nélkül különböző szórendű mondatokat alkothatunk, amelyekben a téma helye megváltozik (pl.: Egy fiú küldte a levelet. A levelet egy fiú küldte.)

Dahl példák elemzése során az előfeltevés-felfogáshoz érkezik, s a hagyományos felfogással és CHOMSKY-val ellentétben nem mondatrészekhez, hanem viszonyokhoz köti az előfeltételezést. Pl.:

Whom did you see? I saw my brother.

A második mondat előfeltételezése — témája — nem *'I saw'*, hanem *'I saw somebody'*, azaz *'I saw X'* lesz. Ezt az elemzést kiterjeszti minden kiegészítendő kérdésre adott vagy adható válaszmondatra. A téma-réma tagolás felépítése nemcsak a beszélő, hanem a hallgató részéről is aktív folyamatot tételez fel. A hallgató rekonstruálja a mondat aktuális tagolását ugyanúgy, mint a nyelv minden jelenségét.

Feltehetően minden nyelvnek megvannak a maga eszközei arra, hogy a lehetséges aktuális tagolási formákat visszaadja. Ez a tény szolgáltat elégséges alapot ahhoz, hogy a bázis-struktúra minden nyelv számára ugyanabban a formában, egységesen tartalmazza a téma-réma tagolás lehetőségeit. A felszíni struktúrán azután a nyelvek különbözőképpen, sajátosságainak megfelelően tükrözik az összefüggéseket. Most nézzük meg, milyen formális leírást ajánl a szerző. Előljáróban leszögezi, hogy a nyelvi nyilatkozatokat két részre oszthatjuk: pozícióra és NP-leírásokra.

¹ P. ADAMEC, *Porjadok slov v sovremennom russkom jazyke (Rozpravy Československé akademie věd, Rada společenských věd, ročník 76 — sešit 15) Praha, 1966 Akademia.*

² I. I. KOVTUNOVA, „Principy slovarospolozenija v sovremennom russkom jazyke”. *Russkij jazyk, Grammatičeskije issledovanija*, Moszkva, 1967. Nauka.

³ N. CHOMSKY, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, 1965. 221 l.

The man kissed the woman.

A mondat propozíciója: X_1 kissed X_2 ; NP-leírásai: X_1 is a man, X_2 is a woman. A propozíciót és a NP-leírásokat ebben a formájukban „atomikus mondatoknak” nevezi, s a bázis-struktúra formális leírásáról a következő definíciót adja: „A nyelv bázis-struktúráját leírhatjuk a propozicionális logika műveleteivel. A téma-réma tagolás ilyen értelemben lényegében az atomikus mondatok közötti logikai interrelációk visszatükrözése.”

A mondat témája általában egy vagy több NP-leírás lesz, a propozíció pedig általában a rémában foglal helyet. Ugyanaz a mondat többféle változatában is elhangozhat attól függően, hogy a mondat tartalmára vonatkozó előfeltételezések hogyan változnak. A bázis-struktúra leírásához atomikus formulákra és logikai konstansokra lesz szükség. Egy atomikus formula (= atomikus mondat)⁶ egy funkció-jelből és egy vagy több argumentumból áll. Az argumentumokat indexszel ellátott változók jelölik. Az indexszámok szerepe, hogy megmutassák, melyik formulának azonos a referenciája. A logikai leírástól eltérően az atomikus formulák leírásai formája nem $f(x)$, hanem a szerző szerint a nyelvi leírás szempontjából adekvátabb $x_j \{F\}$ lesz. A funkció-jel (itt F) tulajdonképpen a bázis-struktúra „lexikális” eleme, illetőleg alkalmas arra, hogy a legfontosabb szemantikai jegyeket tartalmazza. Az atomikus formulákat logikai konstansok kötik össze. Közülük az egzisztenciális operátor szerepe némileg eltér a többitől: egy ugyanolyan indexű változóra vonatkozik, a többi pedig különböző atomikus formulákat köt össze. Említjük meg közülük a negációt (Neg), a konjunkciót (&), a diszjunkciót (\vee) és az implikációt (\supset). Ez utóbbi a legfontosabb a téma-réma tagolás szempontjából. A mondatok normál-formája Dahl szerint általában implikáció. A mondat témája a bázis-struktúrában az implikáció-jel bal oldalán, a réma a jobb oldalon helyezkedik el. E meghatározásból következik, hogy csak a témát és rémát egyaránt tartalmazó mondatok hozhatók implikáció-formára.

A továbbiakban nem ismertetjük részletesen a tanulmány aplikatív részét, mert a munka lényegében egy logikai bázis-modell lehetőségének feltevése, a formai reprezentáció vázlata; a felhozott példák csak egy-egy érdekesebb kérdést elemeznek. Ezek közül két problémát emelnénk ki. Mindkettő a névelővel, illetőleg a főnév határozottságával, határozatlanságával kapcsolatos. Figyeljük meg a következő két — névelő szempontjából különböző mondatot:

Lions growl.
The lions growl.

Az első mondat általánosságban minden oroszlánra vonatkozik, a második viszont csak az oroszlánok egy meghatározott csoportjára. A határozott névelő használata (az angolban!) feltételezi, hogy létezik egy ilyen csoport akár a szöveggörnyezetből, akár az extra-lingvisztikai szituációból következően. A logika a következő két formulával írná le a két mondatot:

$(x) (fx \supset gx)$ „For every x , if x is a lion, x growls.”
 $fx \supset gx$ „If x is a lion, x growls.”

A többesszám figyelembe vétele nélkül a két mondat Dahl nyelvészeti-logikai átírásában:

$X_3 \{lion\} \supset X_3 \{growl\}$
 $X_3 \{lion\} \supset X_3 \{growl\}$

(Azért használja a hármas indexet, mert az egyes és kettes az egyes szám első és második személyű mondatrészekre van fenntartva.) A határozottság jelölésére a szerző az implikáció-jelre tett ékezet bevezetését javasolja. A két mondat különbségét nem minden nyelv jelzi egyformán felszíni struktúrájában. A francia (és a magyar) mindkét mondatot határozott névelővel használja.

⁶ Az atomikus mondatok elemzésében a szerző csatlakozik EMMON BACH véleményéhez, aki szerint a mondatban minden NP-t mondatból kell és célszerű levezetni. (E. BACH, Nouns and noun phrases: Universals in Linguistic Theory; New York... 1968.)

Les lions rugissent.

A fent elemzett két értelmezési lehetőség azonban erre a mondatra is jellemző. Az általános jelentésű mondatokat Ö. Dahl generikus mondatoknak nevezi. A generikus értelmet nemcsak többes számú forma fejezheti ki; az egyes számban is megvan ugyanez a lehetőség.

*A tiger is a dangerous animal.
Birds are nice little things.*

A „generikus határozatlanságot” arról ismerhetjük fel, hogy a határozatlan vagy zéró fokon álló névelőt a jelentés megváltoztatása nélkül helyettesíthetjük 'any'-vel:

Any bird is a nice little thing.

Ezzel ellentétben a határozatlanság másik fajtája, melyet ugyancsak határozatlan vagy zéró fokon álló névelő fejez ki (azokban a nyelvekben, ahol van névelő; ahol nincs, ott szórendi és hangsúly-viszonyok utalnak a határozatlanságra) nem helyettesíthető a jelentés megváltoztatása nélkül az előbbihez hasonló mondatokkal:

*Birds are flying to and fro.
A book is on the table.*

A fenti mondatokban szereplő névelőtlen vagy határozatlan névelős mondatrészek nem generikus módon határozatlanok, hanem ún. „egzisztenciális határozatlanságot” fejeznek ki. Bár az 'egzisztenciális' jelző jelentése és a szerző által adott meghatározás (a főnév által kifejezett dolog létezését fejezik ki) legalábbis kiegészítendő, a kétféle határozatlanság megkülönböztetése alapján helyes és indokolt. Az ilyen mondatrészt tartalmazó mondatok gyakran átalakíthatók formális alanyt tartalmazó mondatokká:

*There were birds flying to and fro.
There is a book on the table.*

Ez az átalakítás azt is igazolja, hogy a kérdéses mondatrészek nem téma, hanem réma-szereplők. Bárhogy alakítjuk ezeket a mondatokat, a mondathangsúly mindig a határozatlan mondatrészre esik. Ez a megállapítás más nyelvekre is vonatkozik. Hasonlít-suk össze egy angol, magyar és orosz mondat szórendjét, hangsúlyozását abban az esetben, ha a kérdéses mondatrész határozott és ha határozatlan névelős:

*A könyv az asztalon van.
The book is on the table.
Kniga ležit na stole.*

*Egy könyv van az asztalon.
A book is on the table.
Na stole ležit kniga.*

Mindegyik nyelvben a mondathangsúly helyét a bázis-struktúra egyöntetűen meghatározza (nyelvi univerzálé). A kétfajta mondat különbségének ábrázolása a bázis-struktúrában:

$X_4 \{ \text{book} \} \supset X_4 X_3 \{ \text{is located at} \} \& X_3 \{ \text{table} \}$ (a határozott névelős)
 $X_3 \{ \text{table} \} \supset E x_4 (X_4 X_3 \{ \text{is located at} \}) \& X_4 \text{book}$ (a határozatlan névelős)

A továbbiakban a tanulmány egy-egy példa elemzésével kitér a többes számú transzformációra, melyet a konjunkció egy speciális eseteként kezel, a névmások bevezetésének feltételeire az index-számok azonosságának felhasználásával, s ejt néhány szót az emfázis formalizálásának lehetőségeiről is.

Ö. Dahl logikai jellegű formalizálása egészében igen érdekes és eddig még nem alkalmazott megközelítési módszere a téma-réma tagolásnak. Kérdéses marad azonban, hogy ez-e az adekvát formája az aktuális tagolásnak, s hogy a logikai módszerek mennyiben egyszerűsítik a leírást.

RADICS KATALIN

Az aktuális mondattagolás kutatóinak felhívása

1970 októberében csehszlovák nyelvészek nemzetközi tanácskozást rendeztek az aktuális mondattagolás (más néven funkcionális mondatperspektíva) kérdéseiről. Hazánkból Dezső László, Elekfi László, Juhász József és Kiefer Ferenc vett rajta részt. (Részletesebb beszámolót a Magyar Nyelvőrben, német nyelven pedig az Acta Linguisticában teszünk közzé.) A háromnapos tanácskozás eredményeként az a tanulság adódott, hogy az aktuális tagolás szempontjai igen termékenyítőleg használhatók a nyelvtudomány és a vele érintkező tudományok sok ágában. A munkálatok összehangolása és továbbfejlesztése végett a részt vevő 54 — különböző területeken működő — szakember közös memorandumot készített. A rendezőségnek az volt a kérése, hogy ezt a világ minden jelentősebb nyelvtudományi folyóiratában tegyék közzé. A memorandum eredeti angol szövegét az Acta Linguisticában megjelenendő német beszámolóhoz csatoljuk.

A felhívás magyar fordítását itt közöljük, megtartva a sajátos szakkifejezések idegen nyelvi formáit is.

M e m o r a n d u m

A funkcionális mondatperspektíva (Functional Sentence Perspective = FSP)* tárgyában az első nemzetközi symposiumot a csehszlovákiai Marienbadban (Mariánské Lázně) tartottuk 1970. október 12-től 14-ig. Tíz európai ország nyelvészei vitatták a mondat közlési funkciójának bizonyos szempontjait a szöveg belső összefüggésének kérdéseivel együtt. Egyetértettek abban, hogy ezeknek a kérdéseknek nem mindig tulajdonítanak kellő fontosságot korunk nyelvtudományában annak ellenére, hogy a kérdéses jelenségek, melyekre *point de départ* 'kiindulópont' és *but du discours* 'a beszéd célja', *psychological subject* 'lélektani alany' és *psychological predicate* 'lélektani állítmány', *theme* 'téma' és *propos* 'propozitum', *rheme* 'réma', *topic* és *comment* néven is hivatkozás történik, tudósok érdeklődésének középpontjában álltak a tizenkilencedik századnak legalább első fele óta. Minden nyelvelméletnek, mely az adekvátság (a valóság-nak megfelelés) igényével lép fel, következetesen számolnia kellene az FSP jelenségeivel.

Bár elfogadjuk, hogy a vitatott problémák különbözőképpen közelíthetők meg, azt a nézetet is megengedettnek tekintjük, hogy jobban összeegyeztetett és koordinált megközelítés csak úgy hajtható végre, ha az érdekeket egyesítjük és az egyéni megközelítési módokat újraértékeljük azoknak a más módoknak a megvilágításában, amelyekre a vita folyamán bepillantottunk. Ezt a célt bizonyára elősegítené egy kiterjedt bibliográfia és azoknak a leggyakoribb műszavaknak a magyarázó szótára, amelyeket az FSP elméletírói használnak.

Az FSP további kutatásának, kellően alkalmazva a kontrasztív (két nyelvet egybevető) elemzés módszereit is, foglalkoznia kellene az FSP jelenségeinek határozott formulázásával egy teljességre törő grammatikaelmélet keretében, valamint az FSP jelentőségével az alkalmazott nyelvtudomány különféle területein (nyelvoktatás, stilisztika, a fordítás gyakorlati és elméleti problémái, nyelvi adatok automatikus feldolgozása).

* Ez vonatkozik arra is, amit így neveznek: *aktuální členění větné*, *актуальное членение предложения*, *aktuelle Satzgliederung*; *funktionale Satzperspektive*, *Mitteilungsperspektive* 'nyilatkozatperspektíva', *kontextové členění věty* 'a mondat kontextuális tagolása', *contextual segmentation of the sentence*, *významová výstavba výroky* 'a kijelentés értelmi felépítése', *the thematic organization of the utterance* 'a nyilatkozat tematikus szerveződése', *смысловое членение предложения* 'a mondat értelmi tagol(ód)ása', *Thema-Rhema Gliederung*, *topic-comment structure*.

TARTALOM

KELEMEN JÁNOS: Nyelvelméleti kérdések [Sprachtheoretische Fragen]	285
BÁNRETI ZOLTÁN: Közlési szabályok a megengedő mellékmondatokban (Коммуни- кативные правила уступительного придаточного предложения)	309
Vita az „Írányzatok, tanulságok” c. cikkről (Hozzászólók: BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU, BAKOS FERENC, KÁLMÁN BÉLA) [Note de la Rédaction]	327
MÁNDOKY ISTVÁN: Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó [Some Dialectal Words of Cumanian Origin to Be Found in Great Cumania]	365
KOROMPAY BERTALAN: Reguly és hagyatéka [Регули и его наследие]	387

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SCHIEFER, LIESELOTTE: Zur Funktionsverschiebung des Numeruszeichens im Ostjakischen	409
SCHIEFER, ERHARD: Zum syntaktischen Gebrauch von ostj. VVj. <i>är, ärki</i> 'viel'	411
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	416
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	425
HONTI LÁSZLÓ: A cselekvő (logikai) alany alakтана az obi-ugor nyelvekben [Zur Morphologie des handelnden (logischen)Subjekts in den obugrischen Sprachen]	430
KASSAI ILONA: A francia és a magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálá- lata [Étude contrastive sur l'articulation des voyelles du français et du hongrois]	441

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Évfordulók a finnugor nyelvtudományban	445
ERDŐDI JÓZSEF: A Szovjetunióban 1969-ben végzett népszámlálás adataiból	448
KISS JENŐ: <i>Wolfgang Schlachter</i> , Zur Geschichte der Frequentativa im Unga- rischen	451
KÁLMÁN BÉLA: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet ...	457
BAKOS FERENC: <i>Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István</i> , A világ nyelvei	461
RÓNA-TAS ANDRÁS: <i>Martti Räsänen</i> , Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen	466
RÓNA-TAS ANDRÁS: <i>Mongolian Studies</i>	470
SZENDE TAMÁS: <i>Molnár József</i> , A magyar beszédhangok atlasza	472
LÉVAI BÉLA: <i>Е. Д. Полужанов</i> , Статьи по общему языкознанию	474
NAGY FERENC: <i>В. А. Москович</i> , Статистика и семантика	476
RADICS KATALIN: <i>Östen Dahl</i> , Topic and Comment: A Study in Russian and General Transformational Grammar	478
Az aktuális mondattagolás kutatóinak felhívása	482

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VII. 11. — Terjedelem: 22.33 (A/5)

71.72218 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

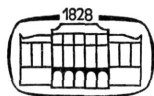
MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = = = félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 24,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST